

Doktori értekezés

Igaz Levente
Történettudományi Doktori Iskola
Szeged, 2012

Háborúzó államok a IX–XIII. századi Ibér-félszigeten és a Kárpát-medencében

Az európai középkori hadtörténet
két útjának összevethető elemei

Doktori értekezés

Igaz Levente

Szegedi Tudományegyetem
Történettudományi Doktori Iskola

Témavezető: dr. Szabados György tudományos főmunkatárs
MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport

Szeged
2012

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	1
I. FORRÁSadottságok	9
Ibér félszigeti írott források	9
<i>A keresztény kútfők csoportjai</i>	9
<i>A muszlim kútfők csoportjai</i>	14
Kárpát-medencei vonatkozású írott források	20
<i>A külső keletkezésű források kora (IX–X. század)</i>	21
<i>Külső és belső források párhuzamos jelenléte: XI–XIII. század.</i>	23
Ikonográfiai források az Ibér-félszigeten és a Kárpát-medencében	26
A régészeti források szerepe, jelentősége	30
<i>Temetők és sírok régészete</i>	31
<i>Települések és erődített helyek régészete</i>	32
<i>Hadszíntér-kutatás, csatamezők és ostromok helyeinek régészeti feltárása</i>	32
II. A Kísérleti Régészet és a Történelmi Életmód-Rekonstrukció Szerepe	37
Kísérleti régészet és történelmi életmód-rekonstrukció Magyarországon és az Ibér-félszigeten	37
<i>A 2009-től végzett kísérleti régészeti munka eredményei és a további tervek</i>	45
III. HadaKozó Államok az Ibér-félszigeten	51
Államfejlődés és a háború tipológiája	51
<i>Erődített helyek és hadjáratok</i>	54
<i>Mozgó határ és határsáv</i>	56
A kezdetek: Asturias és a külső behatolások	58
<i>Legenda és valóság: az Asztúriai Királyság felemelkedése</i>	58
<i>A normann katonai vállalkozások</i>	66
Az Ibér-félsziget keleti része	72
A Pireneusi-félsziget nyugati része	78
<i>Kasztília</i>	79
<i>Portugália</i>	83

<i>Galícia</i>	90
A Dār al-Islām védelmétől a „muszlim rekonkvizsta”	
kudarcai: a muszlim Hispánia háborúi	92
<i>A Córdoba Emirátság válságidőszaka: 870–928</i>	93
<i>III. °Abd al-Rahmān trónra lépésétől al-Mansūr haláláig: 912–1002</i>	94
<i>A kalifátus fragmentációjától Toledo elvesztéséig: 1031–1085</i>	97
<i>Az almoravida invázió korszaka.</i>	
<i>Sagrajastól Zaragoza aragón kézre jutásáig: 1086–1118</i>	99
<i>Az almohád hódítás: 1147–1212</i>	102
<i>Las Navastól Tarifaig: a rekonkvizsta nagy keresztény területszerzései 1212–1292</i>	104
 IV. HADVISELŐ MAGYAR ÁLLAM A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN	
ÉS AZON TÚL	107
Állam és háború a Kárpát-medencében és azon túl	107
<i>Megjegyzések a 942. évi hispániai hadjárattal kapcsolatban</i>	111
<i>Harcászat és életmód összefüggése</i>	117
Határokról és határvédelemről a Magyar Királyság első századaiban	121
Továbbélő steppei harci műveltség és külső hatások	
A X–XIII. századi Magyarországon	126
<i>A steppei harci műveltség fenntartói</i>	126
<i>A nyugati harci kultúra hordozói Magyarországon</i>	132
<i>A korábban itt élők katonai szerepe</i>	137
 V. KELETI ÉS NYUGATI HARC KULTÚRA	
TALÁLKOZÁSA A FORRÁSOK ALAPJÁN	139
A háborús eszköztár alakulása a kultúracsere folyamatában	139
<i>A könnyű- és a nehézlovasság fogalma a két földrajzi régióban</i>	140
<i>Lószerszám, lovaglási stílus és harcászat</i>	145
<i>Az íj és az íjászat jelenléte, szerepe az Ibér-félszigeten. Lovasíjászat a két régióban</i>	151
<i>A lovasharc steppei elemeivel összehasonlítható</i>	
<i>hispániai taktikai jelenségek</i>	156
<i>A számszeríj, a lándzsaharc és a vértetű fejlődésének hármassága</i>	159

Mezei ütközetek: csatarekonstrukciók és buktatóik a források alapján	164
<i>A IX. századi kezdetek: Guadalacete (854) és a második albeldai csata (859)</i>	166
<i>Keleti taktika nyugati kivitelezővel:</i>	
<i>Zalaca-Sagrajas (1086): meglepetés ellenséges területen – és Przemyśl (1099)</i>	171
<i>Cuarte (1094) és az Inn melletti bajor győzelem (913)</i>	176
<i>Az almohád korszak „sorsfordító” ütközetei:</i>	
<i>Alarcos (1195) és Las Navas de Tolosa (1212)</i>	180
<i>„Dicsőséges vereség” – magyar–bizánci összecsapás Zimonymál (1167)</i>	185
<i>Kitekéntés</i>	187
 ÖSSZEGZÉS	 189
 BIBLIOGRÁFIA	 191
 FÜGGELÉK	 214
 Képtáblák	 215
Az alalrcosi csata fázisai	228
A Las Navas de Tolosa-i csata fázisai	232
Térképek	237

BEVEZETÉS

Értekezésemben a középkori Nyugat-Európa két „peremvidékén”, Kelet és Nyugat (Kárpát-medence), illetve Észak és Dél (Pireneusi- avagy Ibér-félsziget), találkozásában évszázadokon keresztül fennálló háborús relációkkal foglalkozok. Kiindulási pontom az a jelenség, hogy a középkor egy adott időszakában, a kontinens két határterületén a gyakorlatilag azonos, helyi harci kultúra egyformán a „kívülről jövő” keleti, gyakorta a „könnyűlovas” megjelölésű hadviseléssel érintkezett. A dolgozat tehát egyfelől hadtörténeti elemzés, ezen belül egyik központi témája a mindkét térségben hosszú időn át kimutatható keleti eredetű harci műveltség elemeinek vizsgálata. Disszertációm másrészt a kontinens délnyugati felén, a keresztény magyar államszervezéssel közel egy időben kezdődő „ibér rekonquiszta” állam- és hadtörténetét tekinti át, mint a latin-keresztény Európa nyugati peremvidékének az Árpád-kori Magyarországgal kortárs földrajzi régióját, példákat hozva bizonyos, azonos látásmóddal vizsgálható hasonló, vagy eltérő jelenségekre. A hadtörténeti példák *földrajzi, ideológiai, államtörténeti és társadalmi hátterét* is igyekszem megvilágítani. Mivel munkámat a hispán oldalt tekintve hiánypótlónak vélem, az ibériai államtörténet meghatározó vonalait bővebben, külön fejezetben is áttekintem és hangsúlyosabban tárgyalom.

A tárgy indoklása

A több szempontú vizsgálódást az egyoldalúságból adódó hibalehetőségek csökkentése miatt érzem fontosnak. A földrész két távoli, eltérő utat bejárt területének egy bizonyos szempontba szűkített, kellő körültekintés nélküli összevetése ugyanis veszélyes vállalkozás lehet. Az iszlám világ nyugati részének történetével foglalkozó szakirodalom például a muszlim befolyás alá került óriási kiterjedésű területek többi részéhez képest az arab Nyugatot, a Magrebet (المغرب) különálló kultúrtörténeti régiónak tekinti, annak hadtörténeti vonatkozásaival együtt. Itt más – elsősorban is helyi – hatások érvényesültek, mint keletebbre. Ezek között a mediterrán, a bizánci vagy éppen a nyugat-európai szomszédok által generált jelenségek a fontosabbak, nem beszélve az ibériai muszlim világban a harcászat terén is jelen lévő berber elemekről. Másfelől ebbe a régióba egészen más mértékben és megkésve jelentkezett az a steppei hadművészeti befolyás, amelynek döntő szerepe volt az ázsiai és Bizánc ellenében folytatott muszlim háborúk folyamán.

A rendelkezésre álló forrásanyag és szakirodalom alapján a témában eddig végzett kutatásaim nyomán azonban mégis lehetségesnek, sőt szükségesnek gondolom a párhuzamos vizsgálatot, mivel tudomásom szerint a középkori Ibér-félsziget hadtörténetével valamilyen szempontból részletesebben foglalkozó munka magyar nyelven ez idáig nem született.¹

A korszakolás indoklása

A disszertációmban vizsgált jelenségek, hadtörténeti folyamatok és események korszakhatárait a IX. század derekától a XIII. század végéig húztam meg. Ez a hispániai muszlim hódítás és berendezkedés és az avar–frank háborúk utáni időszakot jelenti a Kárpát-medencében. Az avar-kor vizsgálata azonban, noha a IX. század elején megdőlt Avar Kaganátus steppei gyökerű államiségát tekintve a Magyar Nagyfejedelemség előfutára volt,² túlmutat disszertációm ésszerű keretein. Azon a korszakon, amelyben a középkori Nyugat-Európa a római államiség megszűnését követő zavaros évszázadok lezárultával lassan magára talált, és az első ezredfordulót követő nagy változások nyomán, mint az eurázsiai kettős kontinens öt nagy kultúrterületének legerősebb civilizációja létezett tovább.³

A vizsgálódás kezdő dátumának meghatározásánál az Ibér-félsziget szempontjából sem látszott célszerűnek visszamenni a IX. századnál korábbra. Az ibér középkorral foglalkozó magyarországi munkák általában átveszik a klasszikus spanyol történetírásnak azt a tételét, miszerint a keresztény terjeszkedés, azaz a rekonkvizta, már a 700-as évek első harmadában megkezdődött. A muszlim hódítástól az utolsó hispániai iszlám államképlet, a Granadai Emírség felszámolásáig tartó bő háromnegyed évezredet (711–1492) előszeretettel azonosítják a félsziget keresztény visszafoglalásával, a rekonkvizta fogalmával, és így a két fogalom, az ibér középkor és a rekonkvizta közé egyenlőségjel kerül. E leegyszerűsítés a

¹ Példák magyarul is olvasható munkák középkori ibér hadtörténeti vonatkozásokat is tartalmazó részeire: ANDERLE 1999, 23–50; BIRMINGHAM 1998, 17–20; CORTÁZAR–VESGA 2005, 110–116; 121–126; 138–139; 141–142; SARAIVA 2010, 25–67; SAROBE–TÓTH 2009, 71–99; 215–231; 339–348; VESZPRÉMY 2000, 125–133; VINCENT–STRADLING 1997, 42–61. Ezek mellett csupán néhány önálló hazai monográfia egy-egy fejezetében található meg a téma, szinte kizárólag a 942. évi magyar hadjárat kapcsán. BÓNA 2000, 49–50; 57; ELTER 2009, 120–128. Erről viszonylag bő magyar nyelvű irodalom áll rendelkezésre, ami azonban jellemzően nem hadtörténeti szempontból foglalkozik a katonai vállalkozással. Lásd ELTER 2009 irodalomjegyzékét, 128–139. A magyar nyelven eddig megjelent, a Pireneusi-félsziget középkori hadtörténetének bizonyos vonatkozásait taglaló önálló munkákat továbbá tanulmányok képviselik. A teljesség igénye nélkül: HIDÁN 2005, 33–44; MAKK 2007, 3–10; IGAZ 2005, 10–19; 2009, 41–52; 2010, 85–91.

² Ezért az avarokra csak időnként utaltam, néhány megkerülhetetlen kérdés kapcsán. Az avar államtörténeti előzményekre: SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 29; TOMKA 1997, 74–75; OLAJOS 2001, 113–117; POHL 2003, 572–573.

³ LEWIS 1988, 194–195.

spanyol-portugál kutatók korábbi felfogásának lecsapódása, amely a XX. század közepéig dominált az ibér történetírásban, hatása ezért mindmáig jól érzékelhető.⁴

Az ibériai országok kutatóinak újabb keletű nézete viszont nem köti össze a korszakot és a fogalmat. Ez az irányzat általában tagadja a rekonkvizta korai, a muszlim jelenlét kezdetétől számított létjogosultságát. Azt későbbi, jórészt külső hatások következményének tartja és az ibér középkor tanulmányozásában inkább a politikai és a kulturális kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt. Képviselői szerint a 711 utáni első két évszázad nem is illethető a rekonkvizta kifejezéssel, ez az időszak a későbbi események előzményeként, vagy külön periódusként vizsgálándó.⁵ Szempontunkból az fontos, hogy a Pireneusi-félsziget valódi, keresztény részről történő, már ideológiailag is megalapozott „visszahódításának” kezdete legkorábban csak a IX. századra, sőt, egyesek szerint pedig még későbbre, a Córdobai Kalifátus szétesése utáni időre tehető. Az európai középkor kétségtelenül egyik legeredetibb jelensége olyan, nagy jelentőségű eseményekkel összefüggésben zajlott, mint a cluny reformok és a pápai hatalom megerősödése, a Szentföldre irányuló keresztes hadjáratok megindulása, lokálisan az idősebbik Szent Jakab (Santiago) kultuszának és a Compostela-ig vezető, harmadik legfontosabb keresztény zarándokút kiépülése, valamint a hispániai lovagrendek létrejötte.⁶ Disszertációm témaválasztásakor ezzel a második irányzattal azonosultam, ugyanakkor a rekonkvizta és előzményeinek hadtörténeti elemzését kiterjesztettem a déli, muszlim oldalra is. A későbbiek szempontjából fontos VIII. századi történéseket ezért mint előzményeket összegzem.

⁴ SZÉKELY 2005, 162. A XX. század ibér történészei közül a tradicionális irányzatot többek között Claudio Sánchez-Albornoz (1893–1984, gazdag életművét lásd a Fundación Claudio Sánchez Albornoz honlapján, „Bibliografía” menüpont alatt) és Ramón Menéndez Pidal (1869–1968, *Historia de España* című monumentális munkája Magyarországon is elérhető alapmű). Portugáliából Alexandre Herculano (1810–77) és Torquato Brochado de Sousa Soares (1903–1988, különösen: *A Formação do Estado Português: 1096–1179*, Lisszabon, 1989) képviselik a tradicionális irányzatot.

⁵ A „reformisták” soraiból korábbról Rafael Altamira y Crevea (*Historia de España y de la civilización española*, 5 vol., Barcelona, 1913–29), Américo Castro (*La realidad histórica de España*, Ciudad de México, 1954; *Origen, ser y existir de los españoles*, Madrid 1959) a legfontosabbak. A Franco-éra utáni kortárs spanyol történészek között José Luis Villacañas Berlanga, Pedro Chalmeta, valamint kifejezetten hadtörténeti vonalon Francisco García Fitz valamint Alvaro Soler del Campo nevét említem. „Különutas” reformista volt Ignacio Olagüe (1903–1974), akinek kevés követőre talált nézetei szerint nem volt lehetséges egy Afrikából kiinduló arab hódítás az Ibér-félszigeten (*La revolución islámica en Occidente*, Córdoba, 1974). Portugál oldalról a korai luzitán állam- és társadalomtörténettel kapcsolatban José Mattoso művei alapvetőek. Kifejezetten hadtörténettel foglalkozik João Gouveia Monteiro és Mário Jorge Barroca. A portugál történetírás a közelmúltban elhunyt eddigi doyenje, José Hermano Saraiva (1929–2012) a vizsgált korszak szempontjából reformistának tekinthető, a másik kiemelkedő luzitán historiográfus, Oliveira Marques (1933–2007) ugyancsak. Az említett szerzők itt nem felsorolt, hivatkozott műveit lásd a bibliográfiában.

⁶ Az ibér középkorral foglalkozó külföldi történeti munkák jelentős részében a keresztény államok valódi expanziója 1037-től, Kasztília királysággá válásától kezdődik: IMS, 1995, García Fitz ugyanígy tematizál, David Nicolle még később, 1050-nel kezdi a rekonkvizta éráját. FITZ 1998; NICOLLE–MCBRIDE 1988.

A IX. századi kezdődátum indokoltabb. Kifejezetten *hadtörténeti szempontból* a IX. század közepére tehető azon „erőegyensúly állapot” létrejötte, amelyben a hispániai muszlim hatalom saját belső problémái miatt nem volt képes felszámolni a folyamatosan erősödő északi keresztény államalakulatokat. Korábban, a Pireneusokon túli hódítás lehetőségének, majd a frankokkal vívott harcok okán, bizonyos ideig nem tekintette ezeket valóban fenyegető ellenfélnek. A IX. század után viszont már hatalma zenitjére érve sem tudta legyőzni és megsemmisíteni őket, ezt a lehetőséget végleg elmulasztotta.

Földrajzi szempontból Nyugat-Európa rekonkvizta néven ismert pireneusi expanziójának katonai előzményeként a keresztény és muszlim területének határa ekkor hosszú időre a Duero (Douro)-folyó mentén rögzült.⁷ Ezzel létrejött egy témánk számára fontos, változó kiterjedésű határsáv (Extremadura).⁸ Ez a több száz éven keresztül fennálló ibériai „mozgó határ” avagy „senkiföldje” bizonyos mértékig párhuzamba állítható a betelepülő magyarok által valamivel később létrehozott (de valószínűleg a korábbi steppei népek által már szintén működtetett) gyeprendszerrel. Így indokoltnak láttam a két határterület sajátosságairól is szót ejteni. Úgy vélem, a X–XIII. századi Kárpát-medence és „vonzáskörzete” esetében is érdemes a mozgó határsávot és a határvidéki társadalmat vizsgálni, elsősorban a katonai kultúrhatásokra koncentrálni, hiszen a steppei kultúrkörből érkezett magyarság letelepült keresztény formációkkal – Keleti Frank Királyság, Bolgár Cárság, „Megale Moravia”, Kelet-Római Birodalom – konfrontálódott, azok rovására építette ki a maga steppe-államiságát a Kárpát-medencében.⁹ Katonaföldrajzilag a magyar oldalról szintén indokolja ezt a korszakolást, hogy a honfoglalástól a tatárjárásig tartó századok egységes időszakot alkotnak, amelynek jellemzője a természeti környezet hatásainak túlsúlya.¹⁰

Ideológiai szempontból Ibériában fontos mérföldkő, hogy az asztúriai III. Alfonz király (866–910) elsőként hivatkozott jogfolytonosságra az iszlám által megsemmisített vizigót államisággal.¹¹ Ezzel adott további eszmei alapot országa terjeszkedéshez. Ekkor ugyanis már „intézményesített formában” is létezett Szent Jakab apostol (Santiago) kultusza, a királyságot bel-és külpolitikai szempontból egyaránt erősítő compostelai egyházi központtal és zarándokúttal. E két ideológia pillér alapozta meg a keresztény „visszahódító háborút”, s

⁷ A félsziget nyugati peremén, a portugál szemszögből fontos Portó városának keresztény kézre kerülése (868) is ennek az eseménysornak a része. Pedro Gomes Barbosa a rekonkvizta kezdő dátumát portugál részről éppen a Douro/Duero vonaláig történő keresztény előrenyomulással (868) adja meg. BARBOSA 2008, 45, 54–58.

⁸ LÓPEZ-LARREA 2000, 95–98.

⁹ SZABADOS 2011, 48–52, 114–162.

¹⁰ NAGY 2004. 10–11.

¹¹ BERLANGA 2006, 140–141.

tette azt valóságossá, amikor a muszlim ellenféllel szemben már tényleges katonai erőt lehetett felvonultatni.¹²

Az államtörténetet tekintve, Alfonz halála után született meg az addig egységes Asztúriai Királyság helyén az új politikai képlet, a Leóni Királyság, olyan határterületekkel, amelyek később önállósodva nagy jelentőségre tettek szert a Córdobai Kalifátus szétesése után (1031) meginduló „valódi rekonkvizta” során (kasztíliai és portugál őrgrófságok). A X. századi fénykorán túljutó hispániai muszlim hatalom ezeken kívül keleten a Pamplona központtal önállósodó Navarrával, valamint az egykori frank őrgrófság, a Marca Hispanica utódállamaiból egységesülő Aragóniával is szembenállt. Ugyancsak a választott kezdődátum mellett szól, hogy Navarrában I. García Iñiguez (851–870), az „igazi dinasztiaalapító”, 1234-ig uralkodó utódai (Iñigo/Arista-ház) még megélték a keresztény hatalmak végleges élre törését a félszigeten. A frank fennhatóságot 824-ben lerázó – és Pamplona támogatását kereső – Aragón Grófság (Condado de Aragón) esetében pedig egy 867-re datálható forrásban II. Aznar Galindez (867–893) királyi címmel szerepel.¹³ E két, IX. században született államképlet a későbbiek folyamán, León mellett, egyformán komoly szerepet játszott abban, hogy az erőviszonyok a XI. század második felére a keresztények javára billentek.

Az említett hatalmak, a XII. század közepétől már Portugáliával kiegészülve, ekkor az Afrikából kiinduló újabb muszlim inváziók ellenére is átvették a katonai vezető szerepet a félszigeten. Szívós küzdelemben és nem egy súlyos vereség ellenére a XIII. század végére (Tarifa elfoglalása 1292-ben) gyakorlatilag felszámolták az iszlám pireneusi-félszigeti hatalmat, egyetlen „túlélő kivételt”, Granadát hagyva csupán a muszlimok kezén. Az ott önállósodó dinasztia, a Naszridák (Banū Nasr, بنو نصر) ezután még kereken kétszáz évig létező „zárvány-királysága” a határ menti keresztény-muszlim érintkezést ugyan továbbra is életben tartotta, ám önállóan már alig tudott politizálni. Ezért a XIV–XV. század elvben „öthatalmi”, ám a valóságban inkább csak négy politikai tényezőt felsorakoztató Hispániájának nem kevésbé érdekes korszakát már nem tettem disszertációm tárgyává.

A Kárpát-medence hadtörténete kronologikusan csak néhány esetben illeszthető e fenti vázlat mellé, vagy állítható párhuzamba az ibériaival. A magyar államiság első korszaka a Magyar Nagyfejedelemség Kárpát-medencébe településével alapozódott meg a IX. század legvégén, a területfoglalást és a határok biztosítását célzó folyamatosan vezetett támadó háborúk közepette. A magyarok azonban már a 860-as évektől kezdve megjelennek a nyugat-

¹² A zárándoklat bevezetését II. Alfonz (791–842) nevéhez köti a történetírás. SUÁREZ 1976. 211–212.

¹³ SÉNAC 2000. 279.

európai írásbeliség látókörében.¹⁴ Ezért a IX. század derekán kezdődő tárgyalást hadtörténeti szempontból a magyar esetben szintén indokoltnak látom.

A továbbiakról az állapítható meg, hogy a hispániai muszlim hatalom X. századi fénykora, már csak századra esik egybe a magyar államiség első formájának időszakával. Az Ibér-félszigeten a III. ʿAbd al-Rahmān (929–961) uralmától 1031-ig számított „hatalmi csúcsidőszak”, azaz a Córdobai Kalifátus ugyanis éppen akkor szilárdult meg, amikor a X. század első harmadában érvényes magyar katonai fölény periódusa mintegy két évtized alatt átadta a helyét az „erőegyensúly” korszakának. A 930-as évekig aktuális erőviszonyokat jól mutatja, hogy a nagyfejedelemség sikerrel verte vissza a megsemmisítésére irányuló első nyugati hadjáratot (907), ezután pedig maga vezetett egy sor, támadó katonai akciót. A mintegy három évtizedes korszak lezárultával, különböző tényezők következtében egy mélyreható (és hosszan húzódó) államberendezkedési váltással lassanként betagozódott a keresztény Európa közösségébe. A nyugati terjeszkedő törekvésekkel majdnem pontosan a Córdobai Kalifátus szétesésének évétől kellett újra számolnia.¹⁵ Ezeket azonban hátrította és a XIII. századig regionális nagyhatalomként maga is expanzív politikát folytatott más földrajzi irányokban. A középkori magyar állam legnagyobb súlyú erőpróbája, az 1241–1242-es mongol támadás abban az időszakban érte az országot, amikor az utolsó, a Pireneusi-félsziget déli felét sikerrel egységesítő iszlám állam, az Almohád Birodalom felbomlott az „északi hitetlenek”, valamint a soron következő berber dinasztia, a Merinidák (Banū Marīn, بنو مرين), katonai csapásai alatt. A megrendítő külső támadás ellenére, az iszlám Hispániával ellentétben, a Magyar Királyság nagyon rövid időn belül talpra állt, s bár a XIII. század második felében megindultak bizonyos dezintegrációs folyamatok, első dinasztiájának végét kifelé gyakorlatilag változatlan külpolitikai-hatalmi státuszban élte meg.

A X. század közepe után, az addig döntő mértékben nyugati irányú támadó katonai akciókat felváltották a védekező háborúk, míg a saját expanzióra a keresztény államalapítás után Kelet felé (orosz fejedelemségek), illetve délnyugati irányban (Horvátország, Dalmácia) nyílt lehetőség. A Kárpát-medencében is létező háborús kultúracsere kezdetektől fontos területe volt a keleti határsáv, melyen keresztül a keleti harcászati elemeinek „utánpótlása”, továbbá kisebb mértékben a rusz-varég hatások beáramlása folyamatos volt az Árpád-korban, de ide tartozik a Bizánccal szembeni katonai konfliktusok sora is. Noha a keleti hadművészet

¹⁴ Az ennél korábbi, magyar vonatkozású források görög és görögből fordított szláv nyelvűek. A 837. körüli, magyar részvétellel zajlott, balkáni eseményekről szóló krónika egy Kárpát-medencén kívüli harci eseményt beszél el. HKÍF 144–145. Az ezt megelőző, 811-es bolgár-bizánci háborúban a Krum kán oldalán hadba szálló *vegyry-k* magyarokkal azonosítása vitatott. HKÍF 1995, 157–158, 480. jegyzet.

¹⁵ 1030-tól kezdődően a tárgyalt korszak végéig a Magyar Királyság öt ízben szembesült a német császári erők katonai inváziójával. MAKK 1996, 63–97; BERTÉNYI 1997, 20, 26–27, 32.

alkalmazásának terén a dinasztiaaváltás bizonyosan nem jelentette a végpontot, az Árpád-kori hadtörténet utolsó olyan csatája (Göllheim, 1298), melyben dokumentált a keleti harcászat megléte, államtörténeti szempontból is alkalmas záró időpontja a disszertációnak.¹⁶

A *társadalmi háttér* szempontjából mindkét földrajzi régióra egyaránt érvényes az a megállapítás, hogy a választott korszakban színes és összetett, „multikulturális” társadalom lakta területüket. Ennek egyidejű vizsgálata újabb érdekes összevetési alap lehet: annál is inkább, mert az Árpád-kori befogadó Magyarországon létező vallási–etnikai sokszínűség éppen abban a korszakban vált bizonyos konfliktusokkal terheltté (kunok betelepülése és térítése), amikor a Pireneusi-félszigeten az ottani vallások együttélésének (*convivencia*), a muszlim politikai hatalom területi összezsugorodása folytán bealkonyult.¹⁷

A fentebb háborús kultúracsere névezett jelenség mellett további közös vizsgálódási lehetőség egy olyan történelmi eseménysor párhuzamos vizsgálata, amely mind a két régióban *katonai változtatásokat eredményezett*, esetleg valamilyen *politikai újrendeződést* is jelentett. Ismert, hogy a „külső támadók” katonai nyomását Nyugat-Európa keleti irányból a X. század derekán, Dél felől pedig a XIII. század elején hárította el.¹⁸ VIII. Alfonz kasztíliai király (1158–1214) Las Navas de Tolosa melletti győzelmében (1212) jelentkező reformfolyamat illetve szervezési munka legalább olyan fontosságú volt, mint negyed évezreddel korábban a szász dinasztíának a saját külső behatolói (magyarok és szlávok) ellenében, vagy az Ibér-félsziget keresztény lakosainak a normann támadások kivédése. Hasonló reformtevékenységként értelmezhetők IV. Béla lépései a mongol invázió után, azzal a különbséggel, hogy azokat nem a támadók elleni közvetlen akció követte, hanem egy újabb támadás megelőzésének szándéka a Magyar Királyság keleti szomszédainak területén.¹⁹

Módszertan

A két földrajzi régió forrásadottságainak összefoglalása után a háborúzó ibér-félszigeti és Kárpát-medencei államok jelenségével foglalkozom, néhány közös szempont alapján. Az Ibér-félsziget esetében hangsúlyosabb az eseménytörténet, a Kárpát-medencénél viszont fontosabbnak véltem az életmód és a harcászat, illetve a határvédelem kérdéseire bővebben kitérni. A két térség „erődített helyeinek” témakörét is érintem, mert e nélkül nem teljes a

¹⁶ SZABADOS 2007, 494–495.

¹⁷ Az ibériai konvivenciára lásd: BANDINER 1983; MANN–GLICK–DODDS 1992; MENOCAL 2003. A középkori Magyarország különböző vallású lakóinak együttélésére magyarul legújabbán lásd: BEREND 2012.

¹⁸ Esetenként hoztam példát az Ibér-félszigeten 1298 után még bekövetkező, Afrikából kiinduló utolsó muszlim támadásokra is. Ezekre az akciókra csak a Salado-menti csata (1340) „összkeresztény” (kasztíliai-portugál) sikere, illetve Algeciras négy évvel későbbi bevételét tett véglegesen pontot. BRETT–FORMANN 1985, 43.

¹⁹ SZENDE 2003, 555–556.

dolgozat, habár itt az eltérő viszonyok közepette kevés összevethető pont kínálkozik. A továbbiakban tárgyalom a keleti eredetű harci műveltség elemeit és azok taktikai szerepét, ezen belül a különböző forráscsoportok alapján értelmezem a könnyű- és nehézlovasság fogalmát ibér-félszigeti és Kárpát-medencei kontextusban, s tekintem át a szembenálló felek távolra és közelre ható fegyvereinek, valamint védőfelszereléseinek alakulását, változásait. Mint a középkori harcászat meghatározó elemére, kiemelt figyelmet fordítok az íjászat és a lovasíjászat, és a lovasharc további elemeire. Végezetül néhány összevethető nagy mezei ütközet tanulságait teszem vizsgálat tárgyává, ugyancsak az írott források alapján. Ezekhez a résztémákhoz a hadviselő felek közötti háborús kultúracsere jelensége adja meg a keretet. Disszertációmban a teljes Ibériai-félszigetre kívánok tekinteni, ennél fogva a magyar kutatás által elhanyagolt Portugália területe is témám.

Munkámhoz a korabeli események egykorú, vagy későbbi leírásait (írott kútfők), ikonográfiai forrásokat, az ibér-félszigeti, a magyar és más idegen nyelvű szakirodalmat egyaránt felhasználtam. Az írott források közül az Ibér-félsziget esetében legnagyobb részt latin nyelvű, león-kasztíliai, katalán, portugál és esetenként az Ibér-félszigeten kívüli kútfők, döntő többségében ugyancsak latin nyelvű munkáival számolhattam. Az arab nyelv alapos ismeretének híján a muzulmán feljegyzéseket csak a modern nyelvekre történt, szerencsére bőségesen rendelkezésre álló fordításokban tanulmányozhattam. (Magam portugál, spanyol, angol és latin nyelvismeret birtokában fogtam a kútfők és a szakirodalom feldolgozásába). Hasonló a helyzet a Kárpát-medencére vonatkozó belső- és külső keletkezésű forrásokkal, ahol a nem latin írott emlékek esetében a más nyelven ránk maradt források legfrissebb fordításaiból dolgoztam. A képi ábrázolások elemzésekor a kiindulási alapot az Ibér-félszigeti legújabb szakirodalma jelentette. Minthogy az összehasonlítás Kárpát-medencei tárgyról igen kevés ikonográfiai forrás maradt fenn, ezért ezt csak néhány számításba vehető hazai munkával, illetve a saját elemzések alapján levont következtetésekkel egészíthettem ki. Fentiek mellett egyik földrajzi régió esetében sem zárkozhattam el a régészeti szakirodalom forgatásától. Végezetül a Nyugat-Európában hosszabb ideje a kutatás fontos részterületét képező, és Magyarországon is mindinkább ismertté váló *kísérleti régészet/történelmi életmódrekonstrukció* bizonyos hadtörténeti vonatkozású eredményeit és tanulságait egy külön fejezet formájában szintén beleépítettem a disszertációba.

I. FORRÁSadottsÁGOK

Ibér-félszigeti írott források

A IX–XIII. századi ibér-félszigeti írott források esetében a keresztény Észak jórészt latin nyelvű, és a muszlim Dél arab nyelven íródott emlékei között kell szemlélnünk. Kifejezetten hadtörténeti jellegű munka egyik oldalán sincs a korszakban, a vizsgált témával kapcsolatos információkat itt is a két kultúra jellemző műfajai között kell meglegelni. A Kárpát-medencére vonatkozó forrásokkal ellentétben itt nem a forráshiány, hanem inkább a „bőség zavara” okoz nehézséget. A mindkét oldalt jellemző szerény kezdetek után ugyanis a X. századtól olyan dokumentumbőség jelentkezik, amely mindmáig bőségesen elegendő munkával látja el a hispán középkor történetével foglalkozó kutatókat.

A keresztény kútfők csoportjai

I.) Krónikairódalom

Az északi-ibér államok a X. századtól kulturális értelemben is meginduló lassú konszolidációja abban is tetten érhető, hogy az asztúriai állami-ideológiai propaganda részét képező krónikairódalom – nyugat-európai mintákat követő – programszerű megjelenése hatást gyakorolt a létrejövő új keresztény államképletek elitjére is. Az uralkodók által támogatott „állami” krónikairódalom mellett azután más, nem az egyes monarchák által kezdeményezett történeti művek is napvilágot láttak.²⁰ A león-kasztíliai után az aragón-katalán, navarrai, majd a portugál királyságok saját krónikairódalma is megszületett. Az ideológiai alapműveknek számító, III. Alfonz nevéhez kötődő IX. századi asztúriai krónikákat²¹ az egyes (utód)államok igényeinek megfelelően később továbbfejlesztették. Az idők során merítettek belőlük, illetve több példányban le is másolták őket. Mindez egy szövevényes, szerteágazó, ugyanakkor számos ponton összekapcsolódó – a különböző interpretációkkal és vonatkozó szakirodalommal együtt – könyvtárnyi krónikás irodalmi örökséget alkot.²²

²⁰ A hispániai hagiográfia példájára a Vita Sancti Theotonii című krónikát. VITA SANCTI THEOTONII 1968.

²¹ Chronicon Albeldense (881 körül), Chronica prophetica (883 körül), Chronica Visigothorum (911 táján). Szövegkiadásai: CHRONICON ALBELDENSE 1932; CHRONICA PROPHETICA 2008; CHRONICA VISEGOTHORUM ADEFONSI TERTII CHRONICA 1918. E fontos írásos forrásokat a spanyol szakirodalom spanyol változatban használja: Crónica Albeldense, C. profética és C. de los reyes visigodos / C. de Alfonso III. Lásd például BERLANGA 2006, 740–741. A Crónica de Alfonso III és a Crónica Albeldense újabb kiadása: CRONICAS ASTURIANAS 1986.

²² A III. Alfonz nevéhez köthető krónikairódalom gazdag szakirodalmára lásd: ALVAR–LUCIA MEGÍAS 2002; CATALÁN 1982, 9–67; CATALÁN 1997; DEYERMOND 1973, 156–162; FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ 2001; FERNÁNDEZ-

Az *Estoria de España*ként is számon tartott, X. (Bölcs) Alfonz (1252–1284) kezdeményezésére megszületett *Primera Crónica General*²³ című krónikacsalád példájával elegendő illusztrálni a vizsgált korszak végére jellemző helyzetet, egyben a középkori hispán krónikairodalom zavarba ejtő gazdagságát és összefüggésrendszerét. A *Primera Crónica General* X. Alfonzhoz személyesen is köthető változatai a következők:

1.) *Versión primitiva* („Primitív variáns”). 1270–1274 között íródott, a krónika legkorábbi példánya. Ez a negyedik fejezeténél abbamarad, VI. Alfonz (1062–1109) uralkodásáig követi az eseményeket.²⁴

2.) *Versión crítica* („Kritikai variáns”). 1282–1284 között, a „bölcs” uralkodó utolsó két, leginkább Sevillában töltött éve alatt keletkezett. Ez tömörebb, mint az első és jobban tükrözi a kasztíliai monarchia ideológiai pilléreit.²⁵

3.) *Versión sanchina* („Sancho-variáns”). 1289-ben, IV. (Bátor) Sancho (1284–1295) uralkodása alatt fejezték be. Alkotói Alfonz scriptoriumainak munkáit használták fel, stílusa bőbeszédűbb, mint az előző kettő. Két kéziratban maradt ránk. Az „E2 jelű kéziratból” hiányoznak az 1088–1102 közötti fontos évek.²⁶ Egyes kutatók szerint ez maga a Sancho-variáns, mások szerint viszont közelebb áll a Primitív variánshoz.²⁷ Az „F jelű kézirat” pedig a krónikát 1541-ben először kiadó Florián de Ocampo (1513–1590?) szerint egyfajta mixtúra, hiszen a Primitív variáns jól érzékelhető felhasználásán túl tartalmazza az E2-kézirat hiányzó éveit is.²⁸ Ez a kézirat szolgált az 1300 körül datált *Crónica de Castilla* című további krónika alapjául, ami I. Ferdinánd (1037–1065) és III. Ferdinánd (1217–1252) uralkodása között tárgyalja León-Kasztília történetét.²⁹

A *Crónica de Castilla* mellett további, nem X. Alfonz személyéhez kötődő szövegváltozatok is léteznek, amelyeket a spanyol szakirodalom mégis „alfonzi krónikák” (*crónicas alfonsíes*) néven ismer. A *Crónica de Castilla* két gallego-portugál nyelvű fordítása

ORDÓÑEZ 2002; MONTANER FRUTOS 2003, 1179–1197; FUNES 1997; GOMEZ REDONDO 1998–2007, LORENZO 1975–1977; MOREIRA 2008; PATTISON 1983; WARD 2000.

²³ „Első Általános Krónika”. 1906-os, Menéndez Pidal által jegyzett kompilatív kiadását újabban 1977-ben jelentették meg: PRIMERA CRÓNICA GENERAL 1977.

²⁴ FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ 2002, 54–56.

²⁵ Számunkra érdektelen, hogy az ibér-félsziget első lakóitól a barbár inváziókig terjedő első rész nélkül maradt ránk. FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ 2002, 56.

²⁶ Aledo almoravida ostromától (1090) a Valenciát elfoglaló Rodrigo Díaz de Vivar (El Cid) haláláig (1099).

²⁷ MONTANER FRUTOS 2003, 1179–1197.

²⁸ Ocampo „*Las cuatro partes enteras de la Crónica de España que mandó componer el serenísimo rey don Alonso llamado el Sabio*” címmel Zamorában adta ki a jelenleg csak a Sancho-variánsban azonosítható forrásmunkák alapján összeállított munkáját. V. Károly történetírójának tevékenységére lásd: BUSTOS 2000, 187–217; BUSTOS 2002, 351–357.

²⁹ Legújabb kiadása: CRÓNICA DE CASTILLA 2010.

is fennmaradt,³⁰ amelyek a másik, *Liber regum* néven ismert krónikacsalád részeként nemcsak az Ibér-félsziget nyugati részén egykor létező nyelvvel és kultúrával, de Hispánia keleti felével is összekötik a Primera Crónica General-t.³¹ A *Libro de las generaciones y linajes de los reyes* („A királyok generációi és leszármazásai”) címen is ismert krónikacsalád a hispán uralkodók családi kapcsolatai miatt ugyanis gyakorlatilag az összes keresztény hispán állam történetírói terméséből merít, de a muszlim oldal irányába is forrásértékkel bír, a két vallás követői között létező családi kapcsolatok miatt.³² A gallego-portugál fordítás szolgált alapul a *Crónica de 1344* vagy *Crónica Geral de Espanha* („Spanyolország Általános Krónikája”) című munkának, amely ugyancsak két változatban ismert, egy kasztíliai és egy portugál fordításban, amely utóbbi szerzője, az alapmunka lefordításán túl, további kútfőket is felhasznált 1409-ben befejezett művéhez.³³ Végezetül a *Crónica de veinte reyes* („Húsz király krónikája”) említendő; ez voltaképpen a *Crónica de Castilla* kibővített kiadása.³⁴ Fentiek számos szintézis jellegű, bővebb, vagy éppen lerövidített kiadásban is napvilágot láttak, a krónikás anyag amúgy sem egyszerű áttekintését tovább nehezítve.

Az Ibér-félsziget középkori keresztény krónikás irodalma több évszázada áll az érdeklődés kereszttüzeiben. Az első, már modernnek számító szövegkiadások a XVIII. század végén tűntek fel, egyházi kezdeményezésre. Enrique Flórez Ágoston-rendi szerzetes (1701–1773) a spanyol egyház történetét feldolgozó, *España Sagrada* címmel 1747-től közreadott monumentális, végül 51 kötetre duzzadt munkájában. Ennek a középkori ibériai tartományok egyháztörténetét bemutató egyes kötetének függelékébe kerültek kiadásra a XVIII. században ismert középkori krónikák. A 13. kötet függelékében található például a *Crónica Albeldense*

³⁰ Másként galaicoportugués. A középkori galíciainak is nevezett nyugati neolatin nyelv mai leszármazottai a modern gallego és portugál nyelvek. Utóbbi a portugál állam XII. században megkezdődő expanziója során nyerte el mai formáját, míg az írott galaicoportugués a XIV. századra gyakorlatilag megszűnt létezni. Köznépi dialektusaiból alkották meg a jelenleg újra terjedő, modern irodalmi galíciai nyelvet. A portugál, kasztíliai, aragón és katalán nyelv (és dialektusaik) térhódításának dél-ibériai párhuzama a *mozarab* nyelv és hordozóinak eltűnése volt. A középkori galíciai nyelven íródott trubadúrköltészet legnagyobb alkotói között olyan nevek is feltűnnek, mint X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai és I. Dénes (1279–1325) portugál uralkodók. A középkori gallego nyelvről bővebben lásd WILLIAMS 1962; AZEVEDO MAIA 1988. A középkori ibér trubadúrköltészetéről: D'ASSUNÇÃO BARROS 2008, utóbbit az Aletheia elektronikus periodika oldalán. Az Ibér-félsziget középkori nyelvfejlődésére: WRIGHT 1982; LÓPEZ-LARREA 2000, 99. A mozarabok katonai szerepléséről a mezei ütközeteknél lesz még szó. A mozarabok irodalmára angolul: EPALZA 1994, 148–170, spanyolul: RINCÓN ÁLVAREZ 2006; GONZÁLEZ JIMÉNEZ–RIO MARTIN 1999.

³¹ A *Liber regum*-ról bővebben: BAUTISTA 2010. Lásd az e-Spania internetes oldalon.

³² Az ismertebb példák egyike Zaida, a sevillai al-Mu^ctamid emír mostohalányának esete, aki VI. Alfonz (1072–1109) kasztíliai király felesége vagy ágyasa, az 1108-as uclés-i ütközetben életét veszti Sancho herceg anyja volt. MONTANER FRUTOS 2005, 272–352; SÁIZ ORDOÑO 2010.

³³ Az auktor I. Dénes házasságon kívül született fia, Pedro Afonso, Barcelos grófja volt (1285–1354). Munkája ugyancsak több változatban maradt ránk. Krónikájának kiadása: LINDLEY CINTRA 1951–1990. A kasztíliai változat kritikai kiadása: CATALÁN–ANDRÉS 1970.

³⁴ Részei nem kevesebb, mint tizenkét kéziratban őrződtek meg. Újabb kiadása: HERNÁNDEZ 1991.

legelső újkori kiadása.³⁵ A 14. kötet a *Sampiro Krónikáját* és a *Luzitán Krónikát* tartalmazza,³⁶ míg a 21. számú kötet a legismertebb santiagoi püspök, Diego de Xelmírez (1120–1139) életművét megörökítő *História Compostelana*.³⁷

A klerikusok természetesen Hispániában is főszerepet játszottak a krónikák írásában. Sampiro, a *Crónica de Alfonso III* folytatásaként készült művén kívül Rodrigo Jiménez de Rada toledói püspök (1170–1247) *De Rebus Hispaniae* című, jó részt a vizigót időszaknak szentelt krónikáját említem még, mint fontos hadtörténeti forrásmunkát, ez arab kútfőből is merített.³⁸ Szerzője nemcsak a toll embereként vett részt az ibér középkor eseményeiben: személyesen is jelen volt az 1212-es Las Navas de Tolosa-i ütközetben és rendkívüli szerepet játszott a keresztény oldal ideológiai erősítésében.

Ibériai és nemzetközi szinten jelenleg is folyik az újabban felfedezett művek eredeti szövegkiadása, modern (korántsem csak spanyol és portugál) nyelvekre történő lefordítása, ugyanakkor folyamatos az elavult, több esetben kompillatív, sőt kivonatolt, átdolgozott kiadások újbóli megjelentetésére irányuló munka is. Magam, ahol tettem, technikai okokból is általában több különböző szövegkiadásból dolgoztam, ezért értelemszerűen valamennyi felhasznált változatot feltüntettem az irodalomjegyzékben.

II.) Jogtörténeti forráscsoport

E gyűjtőnév alatt az Ibér-félszigeten a legfontosabbak a kiváltság- és adománylevelek. A különböző helyi nyelveken összefoglaló néven *fueros/forais/furs* néven ismert, jogokat és kötelezettségeket szabályozó, közösségeknek, egyéneknek, vagy területi alapon kibocsátott dokumentumok hadtörténeti vonatkozásainak kutatása a krónikairódomalom volumenéhez hasonlóan bő forrásanyagot jelent a háborúk társadalom- és államtörténeti hátteréhez.³⁹ E téren például kiemelkedő fontosságú a García Fernández gróf (938–995) által Castrojeriz városának adományozott kiváltságlevél 974-ből.⁴⁰

³⁵ CHRONICON ALBELDENSE 1816, 417–466.

³⁶ A Chronicon de Sampiro maga a XIII. függelék, a kötet 432–472. oldalán. Az egyik első név szerint ismert hispániai egyházi kútfő (~956–1046) munkájának modern kiadása: SAMPIRO 1985. CHRONICON LUSITANUM 1793, 415–432.

³⁷ Teljes címén: *De rebus gestis D. Didaci Gelmírez, primi Compostellani Archiepiscopi*. HISTÓRIA COMPOSTELLANA 1766.

³⁸ HISTORIA DE REBUS HISPANIAE 1793, spanyol fordítása: HISTORIA DE LOS HECHOS DE ESPAÑA 1989. De Rada érsek életére lásd: PÉREZ DE RADA–DÍAZ RUBÍN 2002.

³⁹ A helyi törvények és előjogok néven is körülírható forráscsoport jelensége átívelt az egész középkoron, majd az ibér tengerentúli expanzió útján az újvilági újlatin államok jogfejlődésére is hatást gyakorolt. Spanyol nyelvű irodalmára: BARRERO GARCÍA 1989; COLECCIÓN DE FUEROS 1852, 105–130; LADERO QUESADA–GALÁN PARRA 1982, 221–243; LADERO QUESADA 1998, 294–337; GARCÍA ULECIA 1975; ALVARADO PLANAS 1995; CORRAL GARCÍA 1988; SÁNCHEZ REY 2007; LACRUZ BERDEJO 2002, 455–575; CAVANILLES 2003; MARTINEZ DÍEZ 2005B, 29–84; SUÁREZ–GAMBRA 2008; MATOS REIS 1966. Angol nyelven: ESTEVES 2003; O’CALLAGHAN 1975, 172; 270–283. Magyarul: VINCENT–STRADLING 1997, 76–78; WENZEL 1876, 22–25.

⁴⁰ A legkorábbi kasztíliai fuero-t 824-ben adományozták Brañosera településnek. MARTÍNEZ DÍEZ 2003, 29–66.

A jogtörténet tárgykörénél maradva az egyes monarchák által hozott törvények ránk maradt szövegei Hispánia esetében is a kutatás primér forrásai. Ezek között korszakos jelentőségű középkori jogi munkák is akadnak: ilyenek X. Alfonz törvénygyűjteményei, az *Espéculo* („Vizsgálótükör”)⁴¹ és különösen a *Las Siete Partidas* („A Hét Tétel”). A *Siete Partidas* első kiadásai ugyancsak a XVI. századi spanyol aranykor idején láttak napvilágot. Számos kézirata, továbbá rövidített formájú változata ismert, az 1807-es kiadás mindmáig jól használható.⁴² A világi kiadású jogtörténeti forrásanyag mellett a kifejezetten egyházi háttérrel született ilyen dokumentumok esetenként ugyancsak tartalmaznak hadtörténeti vonatkozású információkat.⁴³

III.) Egyéb írott források

A nem krónikairodalmi, illetve jog- és egyháztörténeti besorolású (okleveles) forrásokon kívüli írott emlékek mennyisége elenyésző a fentiek mellett. A legismertebb középkori hispán irodalmi mű az egyetlen kéziratban fennmaradt, ma *Cantar de Mio Cid* (vagy *Poema del Cid*) címmel ismert epikus elbeszélő költemény, a kasztíliai nyelv első hosszabb, összefüggő nyelvemléke. A Rodrigo Díaz de Vivar, kasztíliai nemes, nálunk is ismert nevén El Cid (~1048–1099) életéről szóló „nemzeti eposz” – írott formájában – 1200 körül született. A művel foglalkozó irodalomtörténészek szerint a kezdetben minden valószínűség szerint szájhagyomány útján terjedő *cantar* („középkori hősi ének”) egykori forrásértéke lényegesen több volt, mint azt ma gondolnánk: 1270 körül az alfonzi krónikáirók köre kimutathatóan ebből merítette a nemesúr életére vonatkozó adatokat, ennél fogva – legalábbis kiegészítő jelleggel – ma is történeti értékű kútfőként vehető számításba.⁴⁴ Az, hogy a gróf *Historia Roderici* (vagy *Gesta Roderici Campidocti*) című életrajza visszafelé lehetett-e forrása az eposznak, vitatott.⁴⁵

A keresztény források általánosan leírható stílusjegyei a tömör és gyakorta kifejezetten szűkszavú fogalmazásmód, jól ismert a magyarokra vonatkozó latin nyelvű írásos emlékek tanulmányozói előtt is. Az ibériai források filológiai elemzése az ottani középkori latin, illetve a formálódó újlatin nyelvek ismeretével is lényegében ugyanazon problémákkal szembesíti a

⁴¹ Kiadása: ESPÉCULO 1985.

⁴² A Real Academia de la Historia 1807-es kiadása a világhálón is megtekinthető. Lásd a linkográfiában: LAS SIETE PARTIDAS 1807. A kivonatolt kiadások példája: VIZCAINO PEREZ 1784. A *Siete Partidas* irodalmára lásd: ARIAS BONET 1985; BOISARD 1980, 429–450; GARCÍA-GALLO 1951; IGLESIA FERREIROS 1985, 95–150; LIVACIC GAZZANO 1982; SOLALINDE 1915; TEJEDO-HERRERO 2010; Az alfonzi törvényhozás más műveivel együtt: O'CALLAGHAN 1999, 113–128.

⁴³ Ezekre példa a bragai oklevélgyűjtemény. LIBER FIDEI SANCTAE BRACARENSIS ECCLESIAE 1965.

⁴⁴ MONTANER FRUTOS 2011, 238, 301.

⁴⁵ A *HISTORIA RODERICI* 1792-es Manuel Risco-féle kiadását lásd a világhálón. Irodalma: RUIZ ALBI 2010, ugyancsak az interneten.

kutatót. Ilyenek például a sokszor használhatatlanságig túlzó számadatok, a ma – nem csak hadtörténeti szempontból – fontos részletek elhagyása, továbbá az egyes krónikaváltozatok egymásnak ellentmondó adatai. Az egymást kiegészítő szövegvariánsok és a kiadások garmadája okán esetenként mégis lehetőség nyílik többletinformációhoz jutni.

A muszlim kútfők csoportjai

Az írott ibériai források teljesebbé tételére elsősorban a „másik oldal”, a muszlim Hispániai történeti irodalma kínál lehetőséget. Már is megjegyzendő, hogy a kiegészítés semmi esetre sem egyirányú, mert mint látni fogjuk, a muszlim források más szempontokból önmagukban ugyanúgy elégtelenek, mint a keresztény kortárművek. Itt a keresztény forrásoknál is sokrétűbb az egyes munkák egymásra épülése: az egyes történelmi események több száz éven keresztül, különböző mértékű változtatásokkal bukkannak fel a muszlim auctorok ránk maradt műveiben, ez az egységes kép alkotását a szövegek különböző európai nyelveken kiadott fordításait tanulmányozva is megnehezíti.

Az ibér középkor hadtörténeti vonatkozású muszlim forrásanyaga terén legalább akkora a jelenleg kutatható anyag mennyisége, mint a krónikás és jogtörténeti keresztény emlékek dokumentumai esetében. Maguk a félszigeti szakemberek a XIX. század elejétől kezdtek saját történelmük muszlim írásos öröksége felé fordulni. Az érdeklődés azóta is töretlen, sőt fokozódik. A legelső spanyol nyelvre fordított arab középkori munka Idrīsī (1099–1165) *Kitāb Nuzhat al-mushtāq* kezdetű műve (latinul: *Opus Geographicum*) spanyol vonatkozású része volt 1799-ben, *Descripción de España* címmel.⁴⁶ Ez a kutatói kíváncsiság újabb és újabb, eddig közöletlen arab forrásmunkák megjelentetésében ölt testet, ami az Ibn Hayyān-i adatok jelentőségéhez mérhető további, magyar vonatkozású írott emlék felbukkanását is valószínűsíti.⁴⁷

Az ibér félszigeti arab forrásokat műfaj és idősíki szempontjából lehet kategorizálni. A hispániai iszlám a XI. század elejéig tartó hatalmi csúcsidőszakának impozáns kulturális

⁴⁶ Az ezen a címen megjelent 1599-es első európai kiadás (Róma) után. Újabb: CONDE 1980. A spanyol arabisták első nemzedékének képviselőit és műveiket lásd a Biblioteca Virtual de Arabistas y Africanistas Españoles honlapján. A XX. század ibériai muszlim történeti műveivel foglalkozó arab filológusai között a legjelentősebbek a francia Évariste Lévi-Provençal (1894–1956), Pascual de Gayangos (Ambrosio Huici Miranda (1880–1973); Mikel de Epalza Ferrer (1938–2008), Josep M.ª Millàs Vallicrosa (1897–1970), az élők közül María Jesús Viguera, Federico Corriente, Pedro Chalmeta Gendrón, portugál részről pedig António Borges Coelho neve említendő. Fordításaik-szövegkiadásai alapvetőek voltak a munkámhoz.

⁴⁷ A hispániai iszlám auctorokról idehaza legutóbb Elter István adott rövid összefoglalót, a 942. évi magyar hadjárat arab krónikásának alapvető háttereként. ELTER 2009, 26–30. A továbbiakban ezt kívánom kiegészíteni, elsősorban is a hadtörténeti információkat közlő auctorok és fontosabb, részben általam is használt munkáik összefoglaló ismertetésével. Egyéb ibériai muszlim forrásokat lásd még a háborús kultúrcserénél.

teljesítménye azonban éppen az írásos források esetében vehető kevésbé észre.⁴⁸ Az arab történelmi irodalom ebből az időszakból ránk maradt különböző, információközlő művei az objektivitás szempontjából kevéssé értékelhetők, mint a következő periódus alkotóié. Elter István ennek okában az omajjádok despotikus udvari környezetét, valamint a belpolitikai válsághoz is nagyban hozzájáruló törzsi-etnikai ellentéteket jelöli meg.⁴⁹ Tény, hogy ezek hatásai alól az auktorok sem vonhatták ki magukat, ám az objektivitás és az elfogultság ellentétes példái a továbbiakban is folyamatosan jellemezték a muszlim kútfők munkásságát, különösen „*al-Andalus másik részéről, amit most a keresztények tartanak megszállva.*”⁵⁰ A keresztény ellenfelekhez való viszony muszlim forráselemzése önálló dolgozat témája.⁵¹

A műfaji kategóriák a krónikák, az arab Kelethez (al-Mašriq, المشرق) hasonlóan itt is igen népszerű földrajzi és útleírások, továbbá életrajz-gyűjtemények, kereskedelmi értekezések, vallásjogi traktátusok, valamint a hatalmi centrumok (Córdoba, majd az egységes muszlim állam széthullásával az erősebb utódállamok legjelentősebb városai) adminisztratív gyakorlatának termékei (kalendáriumok).⁵² Ezek közül a muszlim oldal esetében is a krónikairódalom a legjelentősebb, a legtöbb hadászati információt adó forráscsoport. Az államtörténet szempontjából azonban a földrajzi irodalom ugyanúgy vizsgálendő. Mivel pedig egyes kútfőknél nem is olyan könnyű a két nagy műfaj szétválasztása, az alábbiakban adok egy merítést a munkámban fontos történeti-földrajzi művekről és szerzőikről.⁵³

Az első korszak történetírói közül ʿIsa ibn Ahmad al-Rāzi (887–955) al-Andalus történetéről több munkát írt, amelyek azonban nem maradtak ránk. Csupán egyről, az *Ajbār mulūk al-Andalus*-ról („*Al-Andalus uralkodóinak története*”) van információnk – későbbi auktorok által megőrzött részleteiből, valamint portugál fordításából. Ez a *Crónica del Moro Rasis* („*A mór Rasis Krónikája*”) néven ismert forrásmű.⁵⁴ Ibn al-Qūtiyya (?–977), a vizigót Witiza király leszármazottja, qādī és córdobai rendőrfőnök, verseken kívül egy fennmaradt történeti munkát is írt, al-Andalus muszlim meghódításáról.⁵⁵ Az első periódus további példája ʿArib ibn Saʿid (918–962?), akinek a córdobai állam egyik sikeres, a keresztények ellen indított katonai vállalkozásáról, a muezi hadjáratról (920) maradt fent egy kortárs

⁴⁸ A hispániai muszlim kulturális örökségének alap tanulmánykötete: YAYYUSI–MARÍN 1994, 87–1000, valamint GLICK 1975, 51–300.

⁴⁹ ELTER 2009, 28.

⁵⁰ „*de la otra parte de al-Andalus, que ahora ocupan los cristianos.*” Averroes (Ibn Rušd) definícióját idézi MARÍN GUZMÁN 2004, 515.

⁵¹ A „hitetlen északiak” különféle muszlim látásmódjára jó angol nyelvű tanulmány: AL-AZMEH 1992, 258–271.

⁵² MARÍN GUZMÁN 2004, 516.

⁵³ Az egyes auktorok pontosabb hivatkozásait lásd a háborúzó hispániai államokról írt fejezetben.

⁵⁴ CRÓNICA DEL MORO RASIS 1975.

⁵⁵ AL-QUTIYYA 1926. Lásd még: HERRERO 2010, 478–480.

beszámoló.⁵⁶ ʿArib ibn Saʿīd nem más, mint Recemundo, córdobai mozarab püspök, akiben a *Calendario de Córdoba* íróját tisztelhetjük, amely a félszigeti íjászat egy fontos háttérinformációját is megőrizte.⁵⁷ A két név azonossága a XIX. század úttörő holland arabistája, Reinhardt Dozy (1820–1883) felfedezése, egyben jó példa a kultúrák érintkezésére és átjárhatóságára a félszigeti iszlám történetében.⁵⁸

A muszlim krónikairódalom ránk maradt termésében meglehetősen részletes leírásokat tartalmazó munkákat találunk a kalifák és emírek katonai-politikai tetteiről, ugyanakkor csak ritkán tájékoztatnak az alsóbb társadalmi csoportokról és a hatalmi központoktól távol eső vidékek életéről, ugyanúgy, ahogyan a háborúk társadalmi háttere is jobbra rejtve marad soraik között. Mivel alkotóik a legritkább esetben írtak valóban kortárs eseményekről, az időeltolódás és az esetlegesen megváltozott viszonyok közepette gyakorta más lett a hangsúlyozni való ezekben a történeti munkákban, mint a megőrkített korszakban lényeges volt. Emellett ismerni kell az auktor ideológiai-politikai kötődését is ahhoz, hogy objektív módon elemezhetőek legyenek a szövegek.⁵⁹ A muszlim krónikák abban az értelemben valódi évkönyvek, hogy egy-egy fejezet címe gyakorta az esztendőre hivatkozás, ezt pedig rögvest az adott időszakban történt események leírása követi. Kétségkívül aprólékos információkat kaphatunk belőlük az uralkodói hadseregekről, a lázadók elleni csatákról, a különféle katonai konfrontációkról, a halottakról és a vereségekért felelősök megbüntetéséről. Ugyanakkor a hadi események, jelvények, felszerelés, fegyverek, stb. leírása is gyakorta felszínes, nélkülözi a mélyebb elemzést. Ami ezzel szemben pozitívum, az szerzőik pontos hivatkozásai saját, felhasznált forrásaikra. Al-Qūtiyya például hosszan sorolja az őt megelőző történetírókat. Az elveszett ʿIsa ibn Ahmad al-Rāzi-féle krónikáról pedig az annak egyes részleteit egy az egyben felhasználó Ibn Hayyān nélkül még kevesebbet tudnánk. A legkiemelkedőbb córdobai krónikaíró al-Rāzi művén kívül többek között részeket közöl Al-Masʿūdītól is, őt magát pedig Ibn-ʿIdhārī és al-Maqqari (~1578–1632) is citálja.⁶⁰ A vállaltan „mástól kivonatoló” Ibn Hayyān (987–1076) könyvének legnagyobb értéke a korábban leírt diplomáciai események, levélváltások, követjárások aprólékos megőrkítése, úgy a „hitetlenekkel”, mint a córdobai

⁵⁶ Ennek nincs új kiadása. ʿARIB IBN SAʿĪD 1846.

⁵⁷ A *Calendario de Córdoba* információját lásd az íjászatnál írtaknál.

⁵⁸ RINCÓN ÁLVAREZ 2006, 108. A szerző életére és műveire lásd még: ʿARIB IBN SAʿĪD AL-KATIB AL-QURTUBT 2008, az *Islam y al-Andalus* internetes oldalon.

⁵⁹ Ennek tudható be, hogy például az arab krónikák egy része egyszerűen „megfelelkezik” a Pireneusokon túli katonai vereségek tényéről és a muszlim visszavonulást a kedvezőtlen klímának tudják be. Erre példa az egyik X. századi anonim krónika: AKHBAR MAJMUʿA 1867, 25. A muszlim történetírás irodalmára lásd: CHALMETA 1972, 353–404; BOSCH VILÁ 1983, 365–376.

⁶⁰ AL-MUKTABIS, V, 1981, 152; 307–310; 325–326. Ahmad ibn Muhammad al-Maqqari munkáját (*Nafh al-tib min gusn al-Andalus* kezdettel) Gayangos fordította spanyolra. Angol kiadása: AL-MAQQARI 2002.

állam belső ellenségeivel kapcsolatban.⁶¹ De például a Bobastroban berendezkedő ʿUmar ibn Hafsūn hosszú évekig tartó felkelésének valódi okát tőle sem tudjuk meg. Ezt egy kései krónikás, ʿAbu al-ʿAbbas Ahmad ibn Yahya al-Wanšarisī közli *fatwā*-gyűjteményében: a Bobastro városából 928-ban III. ʿAbd al-Rahmān kalifa (912–969) által kiostromolt ʿUmar ibn Hafsūn a termőföld egyenlőtlen elosztása miatt lázadt fel a córdobai vezetés ellen.⁶²

A muszlim oldalon is meglévő anoním krónikák közül az egyik rendkívül szerencsés módon teszi teljesebbé Ibn Hayyān művét, lévén a 912–928 közötti éveket taglalja, azaz III. ʿAbd al-Rahmān korai éveit, a córdobai állam azon sikeres konszolidációjának idejét, amely eredménye a kalifátus 929-es létrehozásában is jelentkezett.⁶³ Többek között az omajjád állam stabilitásának egyik titka is kiolvasható belőle: az iszlám Hispánia nem iszlamizált elemének (*muladí* réteg) integrálása az állam életébe, így a központi adminisztrációba is.⁶⁴

Ibn Hayyān⁶⁵ után, a córdobai állam letűnt politikai csúcsidőszakát követő történetírói virágzás korszakában, a második helyen mindenképpen Ibn Hazm (994–1064) nevét kell említeni. Gazdag életművében történeti munkák is szerepelnek, mint például az *Al-fisal fī-l-milal wa-l-ahwā' wa-l-nihal* („Vallások, szekták, iskolák kritikai története”) és az 1031 körül, a córdobai állam bukásának hátterével írt *Risāla fī fadl al-Andalus* („Értekezés al-Andalus kiválóságáról”).⁶⁶ Ibn Hayyān és Ibn Hazm fiatalabb kortársa, Abū ʿUbayd ʿAbd Allāh ibn ʿAbd al-ʿAzīz al-Bakrī (1014–1094) számunkra különösen fontos,⁶⁷ ám a középkori hispán történelem szempontjából is nagy jelentőségű. Az általában az arab irodalomban jól ismert, külön földrajzi alkategóriába besorolt munkája, a *Kitāb al-Masālik wa-al-Mamālik* („Utak és birodalmak könyve”), a transz-szaharai kereskedelem és a Níger-menti ghánai állam bemutatása mellett fontos információkat tartalmaz a Pireneusi-félsziget hadtörténetben komoly szerepet játszó Almoravida Birodalomról (1161–1147) is.⁶⁸ A magyar szemszögből az Ibn Hayyān-i forrást alátámasztó, kiegészítő szöveg miatt fontos, ugyancsak kortárs auktor Ahmad ibn ʿUmar ibn Anas al-ʿUdhri-t (1003–1083) a hispán irodalomtörténet egy további földrajzi jellegű munka, a *Tarsīʿ al-ahbār wa-tanwīʿ al-ātār wa-l-bustān* („Az események

⁶¹ A Córdobai Emirátus 796–847 közötti időszakát az al-Muqtabis további, fennmaradt részlete taglalja. AL-MUKTABIS, II, 2001.

⁶² AL-WANSHARISI 1981–83, 111. Az arab politikai elit földbirtoklási gyakorlata az egyik súlyos feszültségforrás volt az iszlám uralom alatt élő, különböző jogállású lakosság csoportjai között.

⁶³ CRÓNICA ANÓNIMA DE ʿABD AL-RAHMĀN III 1950. A két krónika párhuzamos elemzésére: MOLINA 1986, 19–29. További anoním muszlim krónikák: AKHBAR MAJMUʿA 1867 és DIKR BILĀD AL-ĀNDALUS 1983.

⁶⁴ MARÍN GUZMÁN 2004, 523.

⁶⁵ Ibn Hayyān életére és főművére lásd ELTER 2009, 34–50.

⁶⁶ A vallástörténeti munka elemző kiadása: ASÍN PALACIOS 1928–32. A *Risāla* utóbbi spanyol kiadása: ELOGIO DEL ISLAM ESPAÑOL 1934.

⁶⁷ Lásd az életmód és a harcászat magyar vonatkozású összefüggéseinél.

⁶⁸ Az al-Bakrī-ra vonatkozó külföldi irodalomra lásd: LÉVI-PROVENÇAL 1960, 155–157; LEVTZION–HOPKINS 2000, 62–87; VERNET 1970, 413–414.

foglalata és a régiségek változatos bemutatása”) írójaként, valamint Ibn Hazm és al-Bakrī tanítómestereként tartja számon.⁶⁹ Ugyanakkor a teljhatalmú cordobai „hadúr”, al-Mansūr (~938–1002) hadjáratainak is ő az egyik fontos kútfője. Ugyanezen alkotói korszak már a XII. századba vivő képviselője Ibn Bassām al-Šantarīnī (1084–1147), aki *Al-Dahīra fī mahāsin ahl al-Ġazīra* („Ibéria népei csodálatos tulajdonságainak kincsestára”) című, alapvetően a muszlim Hispánia költészetének szentelt művében a Sevillai Taifáról, El Cid tetteiről és a spanyol Levante térségéről is tudósít.⁷⁰ Kisgyermekként a saját bőrén is megtapasztalhatta a rekonkvizta háborús viszonyait: Santarém-ből az oda bevonuló VI. Alfonz katonái üzték el, megélte szülővárosának muszlim visszafoglalását, a portugálok kezdeményezte 1147-es második keresztény ostrom azonban feltehetőleg az életébe került.⁷¹ Az 1085-ben ugyanezen monarcha által elfoglalt Toledo muszlim elvesztésének körülményeiről tájékoztat ‘Abd Allah al-Zīrī, a XI. századi, független Granada emírje (1073–1090).⁷²

Az Ibér-félszigettel foglalkozó muszlim krónikaírói termés leginkább értékes darabjai jórészt a XIII. századi hispániai összeomlás után íródtak, így Granadában, Észak-Afrikában, vagy – az iszlám világ kontinenseken átívelő kulturális hatókörének eredményeképpen – az arab Keleten születtek. Az arab történetírás egymásra épülő, kivonatoló-feldolgozó jellegéből adódóan ezeket a nem kortárs munkákat a kutatás, ugyanúgy, mint a magyar vonatkozású muszlim kútfők esetében, értékes forrásokként kezeli, kritikájuk külön filológiai diszciplína. Ebből a körből az alábbi, munkám szempontjából fontosabb műveket említem:

1.) Ibn-‘Idhārī al-Marrakūšī krónikája, az 1306 körül írt *Kitāb al-bayān al-muġhrib fī ākhbār mulūk al-Andalus wa-l-Maġrib* („A Maġreb és al-Andalus országainak hihetetlen története”).⁷³ A krónika három fejezetből áll, az első kettő a Maġreb és al-Andalus történetét dolgozza fel a XII. századig, az utolsó pedig a két Európában is hadakozó berber dinasztiával, az almoravidákkal és az almohádokkal foglalkozik.⁷⁴ Ibn-‘Idhārī műve egyben a manipulatív történetírás „átöröktetésére” is példa: a berberek félszigeti letelepedését a száraz és terméktelen területeken azzal magyarázza, hogy ezek a vidékek észak-afrikai hazájukra emlékeztették őket.⁷⁵

⁶⁹ A munka spanyol fordításának kiadása: AL-‘UDHRI 1972, hadtörténeti vonatkozású szakirodalma: GRANJA 1966. A magyar vonatkozású „onomasztikai toposzról”: ELTER 2010, 100–103.

⁷⁰ A munka új arab-francia kiadása: IBN BASSAM 1997.

⁷¹ Életére és főművére lásd még: TIBI 1999, 313–316.

⁷² MENÉNDEZ PIDAL 1999, 49–50.

⁷³ Szerzőjéről azt tudjuk, hogy a XIII–XIV. század fordulóján tevékenykedett, Fez városában qādī volt. SEGURA GONZÁLEZ 2010, 81; ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM III, 1971, 805.

⁷⁴ A Kitāb al-bayān spanyol fordítása: IBN-‘IDHĀRĪ 1948 és 1953–1254.

⁷⁵ Éppen csak az arabok részéről folyamatosan meglévő berber-ellenes repressziót hallgatja el, ami többek között abban nyilvánult meg, hogy eltiltották őket a termékeny vidékeken megtelepedés lehetőségétől. IBN-‘IDHĀRĪ 1948, vol.2, 7.

- 2.) A granadai Naszridák udvarában vazír-i tisztséget betöltő Ibn al-Khatib (1313–1374) *Kitāb al-ʿmal al-ʿalam* című („Az emberek dicső tettei”) munkájából a simancasi (939) és cerverai (999) csaták egyes, Ibn Hayyān-t is kiegészítő részleteit találjuk.⁷⁶ Továbbá az egyik tudósítója annak a – Granadai Emírség (1230–1492) esetében is – folytatódó kultúrkereskednek, ami dolgozatom egyik tárgya. A témával másik, enciklopédikus munkájában foglalkozik (*Al-Ihata fi Akhbar al-Ġarnata*, azaz „Teljes információ Granada történetével kapcsolatban”).⁷⁷
- 3.) Ibn Abd al-Munim al-Himyarī életéről csak azt tudjuk, hogy magrebi auktor volt. Hispán szempontból fontos történeti munkája a *Kitāb al-Rawd al-miʿtār* („Az illatos kert könyve”) a timbuktui kézírata alapján 1461-re datálható, fontosságát az adja, hogy al-Bakrī és al-Idrīsī művein alapszik. Többek között alapos történeti és földrajzi leírásai, s az egyes csaták számadatai miatt fontos kútfő.⁷⁸
- 4.) Abū Muhammad ʿAbd al-Wāhid al-Marrākušī (1185–1224 után) az almohád korszakról (1147–1230) informál nagy részletességgel és pontossággal a *Kitāb al Muʿyib fi talhīs Ahbār al-Maġrib* („Maġrib rövid történetének kellemes könyve”) címmel ismert krónikájában.⁷⁹
- 5.) Al-Marrākušī-val ellentétben Ibn Abī Zarʿ (?–1310 körül) *Rawd al-Qirtās* („Oldalak Kertje”) rövidített címen ránk hagyott munkája több, főleg időbeli tévedést tartalmaz a koránál régebbi események leírásában. Ezt leszámítva használható forrás az alarcosi (1195) és a Las Navas-i csaták eseménytörténetére és hátterére.⁸⁰

Az arab Kelet, Hispánia múltjára vonatkozó auktorai közül említendő Ibn al-Athīr (1160–1233) műve, *Al-Kāmil fī l-tārīkh* („Teljes történelem”) címmel, amely tud a Simancas melletti muszlim vereségről, de a XII–XIII. századi nagy mezei ütközetekről is találunk benne adatot. Az, hogy a középkori Hispánia mennyire fontos helyet töltött be a muszlim világ egészének gondolkodásában, azon is lemérhető, hogy a meghódított, majd elvesztett al-Andalus-szal foglalkozó muszlim szerzők sora milyen hosszan folytatható: a X. századi al-Masʿūdītól egészen az olyan késői példákig, mint az egyik legjelentősebb arab gondolkodó, Ibn Khaldūn (1332–1406)⁸¹ vagy a már említett al-Maqqarī.

Az Ibér-félsziget belső keletkezésű hadtörténeti vonatkozású írott emlékei mellett természetesen szép számmal található olyan, amit a földrajzi régió külső látogatói jegyeznek, illetve e látogatásokkal kapcsolatban születtek. A „külső látogató” megjelölés a muszlim

⁷⁶ IBN AL-KHATIB 1970. Életére lásd még SANTIAGO SIMÓN 1983.

⁷⁷ A vonatkozó részeket lásd GRANJA 1999, 15–20.

⁷⁸ MARÍN GUZMÁN 2004, 544. A *Kitāb al-Rawd al-miʿtār* spanyol kiadása: AL-HIMYARI 1963.

⁷⁹ Spanyol kiadása: AL-MARRĀKUŠI 1955.

⁸⁰ SEGURA GONZÁLEZ 2010, 86.

⁸¹ A berber dinasztiairól írt történeti munkája: IBN KHALDOUN 1856. Újabban Párizsban adták ki, 1969-ben.

világon belül azért értelmezhető nehezen, mert számos olyan példát ismerünk, amikor valamelyik szerző hosszú éveket töltött a helyszínen, esetleg hispániai származású is volt. Ezért nem számítom ide a Mašriq auktorait. Valódi külső forrásnak tehát az Ibér-félszigetre nem az iszlám által uralt területekről érkező szerzők által alkotott művek minősülnek. A rekonkvizta hadi eseményei során sok olyan idegen szemtanú megfordult a félszigeten, akiknek az élményeit később lejegyezték, esetleg maguk írták le azokat. Példaként Lisszabon 1147-es portugál bevételére annak az angol keresztesnek a beszámolóját hozom, amely alapján gyakorlatilag napi bontásban sikerült rekonstruálni az eseményeket. Ilyen a Mallorca első keresztény meghódításáról írt verses elbeszélés is a pisai Laurentius Veronensis tollából.⁸² Végezetül, hispán szemszögből, a leginkább „egzotikusnak” talán azok a skandináv hősköltemények (saga) számítanak, amelyek az „északi emberek” ibériai látogatásait örökítették meg, illetve adtak ezek helyben született írott emlékeihez többlet információt.⁸³

Kárpát-medencei vonatkozású írott források

A IX–XIII. századi Kárpát-medence hadtörténetére vonatkozó kútfők összegzésénél az alapvető kategorizálás lehetőségét, egyben szükségességét az a tény adja, hogy belső keletkezésű írott emlékekkel a XI. századig nem számolhatunk, s a Szent István-i magyar állam első jogtörténeti forrásai is XII. századi, vagy még későbbi kéziratból, illetve kódexekből maradtak ránk.⁸⁴ A keresztény magyar állam a X. század végén megkezdődő kiépülésének időszakára előtti másfél évszázad hadtörténetéről közismerten muszlim (arab-perzsa), görög, latin és szláv nyelvű források állnak rendelkezésre.⁸⁵ A nyelvi háttér – néhány kivételes esetet leszámítva – a későbbiekben sem változik, hiszen a Kárpát-medence saját írott emlékei a nyugat-európai latin írásbeliség körét bővítik. Az alábbiakban a vizsgált korszak bizonyos hadtörténeti kérdései kapcsán válogatok a nem csekély mennyiségű anyagból, illetve terjesztem ki az áttekintést a Szent István király nagyobbik legendájában először kiolvasható hadászati-harcászati információk korától már hazai keletkezésű források körére is, egészen az Árpád-ház utolsó tagjainak uralkodásáig.⁸⁶

⁸² A *De expugnatione Lyxbonensi* latin-portugál kétnyelvű kiadását lásd: NASCIMENTO 2001. Az itáliai kortárs forrás olasz kiadása: LIBER MAIOLICHINUS 1904. Lásd még az interneten is.

⁸³ Lásd a normann katonai akcióknál.

⁸⁴ Az Admonti Kódex hasonmás, mérvadó kiadásairól és fordításairól lásd ÁKÍF 1999, 47; István bizonytalan keletkezési – de mindenképpen 1031 előtti – idejű intelmeiről ugyanott 124.

⁸⁵ A honfoglalás koraként számon tartott, 830–970 közé datálható időszak forráskiadásaira és gazdag irodalmára lásd: HKÍF 1995 és KOVÁCS–VESZPRÉMY 1996.

⁸⁶ További forrásokról és a vonatkozó irodalomról lásd még a hadviselő magyar államról szóló fejezetben.

A műfajok közül a Kárpát-medence esetében is a különböző *történetírói munkák* (gesták, krónikák), továbbá a Bizáncból ismert *didaktikus művek*, illetve a muszlim források között már említett földrajzi irodalom termései a legterjedelmesebb forrásaink.⁸⁷ Utóbbiak egy részénél felmerül a két idősík, tehát a Kárpátokon kívüli és a már a medencében megtelepedett magyarságról adott információk összekeveredése.⁸⁸ Külön kategória lehet az egyházi irodalom, nyugati és bizánci részről egyaránt. A *jogtörténeti forráscsoport* részeként a külső és belső keletkezésű *törvények és rendeletek*,⁸⁹ továbbá az Árpád-kori *okleveles anyag* a legfontosabb, amely magyar léptékben a hispániai fuero-anyaghoz hasonló jelentőségű adatmennyiséget jelent hadtörténeti vonatkozásokban is. Végezetül említeni kell a világi és egyházi méltóságok *levelezését* is, amelyből esetenként fontos adatok olvashatók ki.⁹⁰

A keletkezés helye szerint és az időbeliség alapján tehát két nagy forráscsoporttal van dolgunk, a IX–X. századi, illetve XI–XIII. századi írott emlékek körével, amelyek alapján, de csak az új kutatási eredményeket szem előtt tartva, megkísérelhetünk árnyaltabb véleményt megfogalmazni a IX–XIII. századi Kárpát-medence, illetve annak „katonai vonzáskörzete”⁹¹ néhány kérdéskörével kapcsolatban.

I.) A külső keletkezésű források kora (IX–X. század)

A magyarság felbukkanása az nyugat-európai írástudók látókörében túlnyomó többségében a hadtörténeti események kapcsán történt meg. Mennyiségében nem jelentős, s a forrásérték szempontjából is erősen korlátozott írásos forráscsoport áll a rendelkezésünkre, amely megörökítette eleink első bő évszázadát (862–970 között). A többnyire igen szűkszavú nyugati latin nyelvű krónikás irodalomból mindössze néhány olyan munka van, amely alapján bizonyos kép alkotható a honfoglaló magyarok harcászataról. Ezek a magyarság által vívott nyílt ütközetek közül a 899-es Brenta-melletti,⁹² a 910-es első,⁹³ és a 955-ös második

⁸⁷ A hispániai szerzőkön kívül jelenleg ismert, minden valószínűség szerint már a honfoglalás utáni hadtörténeti információkat közlő muszlim források: al-Mas‘ūdī: *Murūğ al-dahab* („*Aranyezők*”), Hārūn ibn Yahya beszámolója, valamint már a XII–XIII. századi Magyarország muszlim katonaelemeiről Yāqūt (1179–1229) és Abū Hāmid (~1100–1169/70). Lásd: HKÍF 1995, 52–58; 71–72; illetve ABŪ HĀMID 1985, 56–65.

⁸⁸ Ez a Ġayhānī-hagyományból táplálkozó muszlim szerzőkre igaz, lásd bővebben a hadakozó magyar államnál.

⁸⁹ Ide tartozik a 907. évi pozsonyi csata gazdasági hátterét megvilágító Raffelstetteri vámrendelkezés is. Lásd TORMA–VESZPRÉMY 2008, 19–22.

⁹⁰ 1000 előtt a leghíresebb levelező adatközlő Theotmár salzburgi érsek (874–907): HKÍF 1995, 185–187.

⁹¹ Ez a terület a X. század derekán a magyar hadjáratok ma ismert hatósugarát tekintve keleti-nyugati tengelyen Konstantinápolytól az Ibér-félsziget északkeleti sarkáig ért, észak-délin pedig az Atlanti-óceántól Dél-Itáliáig. A XI. századtól a Kárpátok gyűrűjén kívüli olyan területeket értem alatta, amelyet vagy az Árpádok expanzív politikája érintett (Halics, Horvátország-Dalmácia), vagy azt a nyugati és déli zónát, ahol a német és bizánci háborúk kapcsán a magyar hadak leggyakrabban megfordultak.

⁹² A Berengár itáliai király győzelmet újabban – Gombos Ferenc Albin 1927-es tanulmánya után – újkori katonai látásmóddal Torma Béla Gyula rekonstruálta. A róla fennmaradt szöveg fordításával együtt lásd: TORMA 2008.

⁹³ Liudprand cremonai püspök Antapodosisának erre a csatára vonatkozó részletét lásd: HKÍF 1995, 215–216.

augsburgi csata⁹⁴ forrásai. Nem kortárs, de mostanra elismert történeti forrásmunkának minősül Johannes Turmair, humanista nevén Aventinus (1477–1534) *Annalium Boiorum libri septem* című, a muszlim kútfők elfogadottságának tükrében érthetetlenül sokáig mellőzött munkája, amelyet a 907. évi pozsonyi csata rekonstruálásában lett alapmű.⁹⁵ Regino, prümi apát (~845–915) *Chronicon* című munkájának egyes részletei talán a legtöbbet citáltak a X. századi magyar taktikával kapcsolatban, ennek és a nyugati források többségének további jellemzői közül az események utólagos felnagyítását említem győzelem esetén. A legjobb példa 933 és 955, utóbbi esetében az egymást követő német beszámolók szinte egymásra „licitálnak”.⁹⁶ Ugyanakkor vereség esetén az események éppen csak néhány semmitmondó szóval történő megemlézése a gyakorlat. Ez, a műfaji sajátosságok ismeretében, természetes a magyar vonatkozásokat tartalmazó négy latin nyelvű évkönyv esetében.⁹⁷

A katonai kudarcok ismeretében a jelenség érthető, de a magyarok hangsúlyosan elmarasztaló beállítása, a „sine ira et studio” elvének különösen nem gyakori megtartása éles ellentétben áll a bizánci és a muszlim kútfők műveinek stílusával. A X. századi nyugati források között alig van olyan, amelyik a szűkszavúság, az elfogultság és kevéssé tárgyilagosság fenti jelzői mellett más szempontból is figyelmet érdemel: ritka kivétel Ekkehard *Casus Sancti Galli* című műve, amely a korszak hadakozó magyarságáról néhány másutt nem található háttérinformációt is közöl, valamint stílusában is „fogyaszthatóbb”, mint kortársainak munkái.⁹⁸

VI. (Bölcs) Leó (870–912) *Taktika* című műve régi vitatéma a magyar kutatásban. A tudós császár ismerten elődje, Maurikiosz (582–602) *Strategikon*jának avarokra és türkökre vonatkozó ismereteit bővítette a magyarokról és a bolgárokról közölt további adatokkal. Részletes leírást közöl a nomád módon hadakozók taktikai jellemzőiről, egyebek között érinti a hadseregállítás, a háborúra készülés, a csatarend és a nomádokra jellemző kíméletlen üldözés témáit. Egyúttal „receptet” is ad a türköknek nevezett magyarok ellen alkalmazható

⁹⁴ Widukind és Gerhard krónikáinak a csatára vonatkozó részleteit lásd HKÍF 1995, 224–227; 234–238.

⁹⁵ Aventinus végső rehabilitációját Veszprémy László végezte el 2008-ban, a csata 1100. évfordulója kapcsán megélénkülő történészi és laikus érdeklődés közepette. A csatával kapcsolatos irodalomra lásd: NÉGYESI 2003, 11–25; TORMA–VESZPRÉMY 2008; VESZPRÉMY 2008, 20–42, illetve a 2007-es Hainburgban, magyar részről ugyancsak Veszprémy szakértésével megvalósult osztrák kiállítás katalóguskötete: SCHICKSALZJAHR 907. A kiállítás és katalógusának magyar nyelvű ismertetése: IGAZ 2008, 485–491.

⁹⁶ KRISTÓ 1980, 267. Merseburg nyugati krónikása Widukind, lásd HKÍF 1995, 222–223. A csata értékelésére: BÓNA 2000, 39.

⁹⁷ A Szent Bertin Évkönyve, a Fuldai Évkönyv, a Sváb Évkönyv és a Salzburgi Évkönyv szóban forgó részleteit lásd: HKÍF 1995, 183–184, 188–193, 201–203, 209–210. Ezekhez csatlakozik az első ezredforduló utáni magyar hadtörténet (nem mindig pontos) datálásával az Altaichi Évkönyv, az Augsburgi Évkönyvek és, mint egyetlen belső keletkezésű, a Pozsonyi Évkönyv. ÁKÍF 1999, 238–256; 354–356, valamint ÍF 2006, 212–214, 337–340.

⁹⁸ Szintén lásd a hadakozó magyar állam című fejezetben. Ekkehard kolostori históriájának a Sankt Gallent kifosztó magyarokra vonatkozó szövege: HKÍF 1995, 248–254.

technikákról. Arra, hogy a *Taktikát* forgatták a bizánci hadvezérek, León Diakonos *História* című munkájának, egy balkáni magyar katonai akció éjszakai, bizánci „befejezéséről” szóló részlete is tanúskodik.⁹⁹ A *Taktika* jó példa arra a bizánci katonai szakirodalomra, amelynek fennmaradt képviselőit másolatokból ismerjük a korszakból.¹⁰⁰ Egy korábbi, valószínűleg VI. századi, kifejezetten íjász-vonatkozású példa a *Peri toxeias* címmel ismert íjász-traktátus.¹⁰¹ A bizánci beszámolók valamelyest többet árulnak el a hadi események lefolyásából, mint a nyugati kortárs művek: erre példa a 970-es utolsó, „koalíciós” magyar hadjárat egyes részleteiről (véltetőleg) Ióannész Skylitzés által adott leírás is.¹⁰²

Az ezt a korszakot megörökítő forrásműfajok ellentmondásos példái egyértelműen jelzik, hogy a korszak írott forrásainak anyagmennyisége nem ad megfelelő információt a továbblépésre. Ezért a további kutatás a *komplex vizsgálat* módszertanával, tehát az írott források folyamatos tanulmányozása mellett más (elsősorban az idehaza a legutóbbi időkig hanyagolt) keleti harci kultúrák analógiáit, a régészet eredményeit, emellett a gyakorlati szempontú módszereket *együtt alkalmazva* kell folytatni a vizsgálódást a magyarság végleges megtelepedésének problémás, de végül sikeres bevezető időszakának témájában.

II.) Külső és belső források párhuzamos jelenléte: XI–XIII. század.

A XI. századtól a meginduló latin nyelvű írásbeliség eredményeképpen a külső keletkezésű források mellett már számolhatunk belső, „saját” írott emlékekkel is. Ezzel párhuzamosan innentől lényegesen gazdagabb külföldi forrásanyag áll rendelkezésre, a Magyar Királyság külkapcsolatainak bővülése, de katonai potenciáljának jeleként is.

Első szent királyunk törvényei hadtörténeti szempontból releváns információt a hadsereg társadalmi bázisáról tartalmaznak (*miles* és *hospes* rétegek említései),¹⁰³ a nevéhez kötődő okleveles anyagban pedig már 1009-ben szerepel a „vár és határa” kifejezés.¹⁰⁴ I. (Könyves) Kálmán (1095–1116) rendelkezései azon kevés belső keletkezésű forrásaink közé tartoznak, amelyek a hátország katonapolitikájáról, így a katonaállításról (a hadsereg bázisának kiszélesítéséről) az adórendszer reformja kapcsán adnak információt.¹⁰⁵

⁹⁹ ÁMTBF, 72.

¹⁰⁰ Irodalom: SULLIVAN 2000. A *Taktika* magyar vonatkozású részeit lásd ÁMTBF 16–23, HKÍF 1995, 105–109. Forrásértékének igazolását lásd: MORAVCSIK 1951; B. SZABÓ 2010, 41–50.

¹⁰¹ Német nyelvű kiadása: PERI TOXEIAS 1941. Sudár János magyar fordításában szövegét lásd a Nemzeti Íjászszövetség honlapján Szakirodalom menüpont alatt. A bizánci- késő antik íjászatra lásd: AMATUCCIO 1996.

¹⁰² ÁMTBF, 86–89.

¹⁰³ Alapvető irodalom: GYÖRFFY 2000, 309–315. KRISTÓ 1986, 48–56, 186–189; NÉGYESI 1999; NÉGYESI 2001.

¹⁰⁴ KRISTÓ 2002, 70. A XI–XII. századi katonai társadalomfejlődésre lásd BOROSY 1974, 3–27.

¹⁰⁵ ÍF 2006, 183; 185. Lásd még VESZPRÉMY 2008, 127. Az Árpád-kori háborús társadalom források alapján történő áttekintésére alapmű: KRISTÓ 1986. Új kiadása: KRISTÓ 2003.

Az ezredforduló után megszülető hazai hagiográfiai irodalom használhatóságára jellemző, hogy I. (Szent) István Koppány vezérrel vívott belháborújáról ránk maradt közlések alapján például nemcsak a „lázado” Árpád-házi nagyúr ellen vívott döntő csata mozzanatait, de a helyét sem tudjuk megállapítani.¹⁰⁶ Az Ajtony elleni nagyőrszi ütközetnél igen, de ott más, a forrásértéket csökkentő tényezők jelentkeznek.¹⁰⁷

Elsősorban a steppei (keleti) hadászati-harcászati örökség az, ami a XI. századi német–magyar háborúk (1030–1052) belső és külső keletkezésű beszámolóiban kitapintható. Ezek szintén nem túlságosan informatívak, ám időnként az elfogulatlan hangnem is sajátjuk. Ilyen Wipo, II. Konrád (1024–1039) udvari krónikásának gestája.¹⁰⁸ Az *Altaichi Évkönyvek* és Reichenauai Hermann tudósításainak segítségével viszonylag jól rekonstruálhatók a korszak hadieseményei, így a nyugati határháború és a Magyarországra betörő német birodalmi seregekkel vívott harcok is.¹⁰⁹

A folytatódó német háborúk mellett¹¹⁰ két másik jelentős harci kultúrával is időről időre szembekerült a Magyar Királyság: Kelet, és időnként – akkor bizánci zsoldban – Dél felől a steppei nomádokkal, továbbá onnét magával a kelet-római állammal is. Mellettük a Magyar Királyság területén átvonuló keresztes hadakkal esett több ízben harcérintkezés,¹¹¹ valamint királyaink külpolitikai orientációjának megfelelően a Kijevi Rusz utódállamaival is hadakozik a magyar haderő.¹¹² Ezekről a háborúkról mind terjedelmesebb külső és belső keletkezésű forrásokkal rendelkezünk. A terjedelem azonban nem arányos a forrásértékkel. Néhány példa: a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* alapján nyomon követhető a nomád betörések és az ellenük vívott harcok eseménysora, a jövevények kiléte azonban esetenként homályos.¹¹³ Az időbeli tévedések és a külső keletkezésű forrásoktól különböző híradások itt is megvannak, információt közöl a csata német és magyar áldozatairól is.¹¹⁴

¹⁰⁶ A keletkezés időrendi sorrendje szerint a pannonthalmi apátság kiváltságlevele somogyi helyszínt valószínűsít, István király kisebbik legendája az összeütközést Veszprém mellé, míg Kézai Simon krónikája megint a somogyi (Somogyvár?) lokalizálás mellett van. ÁKÍF 1999, 40; 305; SRH, I. 296–297. A Koppány-kérdésről összefoglalóan lásd: SZABADOS 2009, 30–59.

¹⁰⁷ A későbbi beavatkozások nyomán sok pontatlanságot tartalmazó XIV. századi szöveget lásd: ÁKÍF 1999, 415. A csatahelyek lokalizálásának kérdését lásd a régészeti forrásoknál.

¹⁰⁸ A *Gesta Chuonradi II imperatoris* magyar vonatkozású részletét lásd: CFHH 1937–1938, 2665–2666.

¹⁰⁹ A Négyesi Lajos által rekonstruált 1044-es ménfői csata tanulságairól lásd a mezei ütközeteknél. A német forrásokra: ÁKÍF 1999, 221–223; 239–254.

¹¹⁰ A Lajta-menti 1146-os csata: SRH, I. 453–457.

¹¹¹ Forrásokkal adatolt feldolgozására lásd Veszprémi László tanulmányát: Magyarország és a keresztes hadjáratok. VESZPRÉMI 2008, 79–118.

¹¹² A Przemysł melletti 1199-es csatáról lásd: ÍF 2006, 317.

¹¹³ A kerlési csata (1068) kunjaiban úzokat és II. István (1116–1131) kunjaiban besenyőket azonosít a történettudomány. KISS 2007, 549–550, 558–563; HATHÁZI 1990, 31.

¹¹⁴ Ez 1043-ra datálja III. Henrik ménfői győzelmét. KÉPES KRÓNIKA 1964, 75–76.

A továbbiakról nagyon nagy vonalakban az mondható el, hogy Anonymus *Gesta Hungarorum* hadtörténeti szempontból is erős kritikát igényel,¹¹⁵ ugyanúgy, ahogyan Kézai Simon *Gesta Hungarorum* is, melynek szövege – a krónikás saját újításait nem számítva – a kutatás szerint mintegy két évszázad alatt keletkezett, ilyenformán fontos állomása a magyar gesta- és krónikairodalom útjának.¹¹⁶

Terjedelmes hadtörténeti elbeszélésekkel szolgálnak a XII. századi magyar–bizánci háborúk görög kútfői, ám még az egymást kiegészítő, párhuzamos bizánci krónikák sem tisztáznak fontos részleteket, a korábbi munkákhoz képest feltűnő hadászati tévedéseket is azonosíthatunk bennük.¹¹⁷ A XII. századtól az eddig is tarka hadtörténeti képet tovább színesíti a cseh háborúk epizódja, amelyik később egy időre „helyettesíti” az interregnumba süllyedő Német-Római Császárság irányából érkező katonai nyomást.¹¹⁸ A XIII. század fontos hadtörténeti vonatkozású jogtörténeti forrása a hispániai közösségi fuero kategóriájával összevethető, 1224. évi *Andreanum*, amely a szebeni szászok katonai szolgálatáról is rendelkezett.¹¹⁹

A steppei nomádok (besenyő, úz, kun) kezdeményezte támadások utolsó fejezete az 1241–42. évi tatárjárással veszi kezdetét, ahol külső és belső keletkezésű források jó tárháza mellett olyan egzotikus írott emlék is rendelkezésre álltak, mint a *Jüan-dinasztia* története, amely értékes kiegészítő forrás a mongol világbirodalom támadásának hadtörténeti újragondolásához.¹²⁰ Vizsgált korszakunk záró szakasza is jórészt a kelet-európai nomádokhoz kötődik: ez az 1246 körül (újra) az országba települő kunokkal (hol ellenségként, hol mint szövetséges segédnép) fenntartott háborús kapcsolatok témája. Ide tartozik a XIII. század második felének magyar–tatár relációja is. Itt már releváns hadtörténeti vonatkozású okleveles anyag is van: ezek alapján lehetséges az 1278-as második morvamezei csata idején történő, nem országos mozgósítás körülményeinek,¹²¹ az 1282-es Hód-tavi

¹¹⁵ A névtelen jegyző összekeveri és összevonja a különböző időben és helyen esett hadieseményeket és egyéb tárgyi tévedései is vannak, ugyanakkor merített Regino krónikájából is. HKÍF 1995, 340–343. Anonymus hadtörténeti irodalmára: VESZPRÉMY 1993, 9–17.

¹¹⁶ A XI–XIV. századi magyar krónikacsáládok irodalmára lásd: HÓMAN 1925; FARKAS 1935; GERICS 1961, 46–84; GYÖRFFY 1993; KRISTÓ 1994. Krónikáink „nemzetfenntartó ideológiájáról”: VESZPRÉMY 2004.

¹¹⁷ A háborúhoz kevésbé értő bizánci krónikás szerzők két terjedelmes anyagot hátrahagyó példája Choniates és Kinnamos. A XII. századi magyar–bizánci harcokról szóló műveik releváns részei: ÁMTBF, 201–202; 212–213; 242–245; 272–274; 286–291. Irodalom: MAKK 1996, 186–190; B. SZABÓ–SOMOGYI 1999, SZABADOS 2007, 488–491.

¹¹⁸ Az Olsava menti csatát ellentétesen értékelő források: KÉPES KRÓNIKA 1964, 98–99, illetve Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, in: MGH SRC 1928, VII–IX. Az első morvamezei csataként is ismert Kroisenbrunnra (1260): CFHH I, 165 és III, 1792.

¹¹⁹ Irodalom: BLAZOVICH 2005, 5–17.

¹²⁰ Az írásos dokumentumok és szakirodalom gazdag gyűjteményét lásd: TATÁRJÁRÁS 2003, 15–227, Szübeetej életrajzának részletét ezen belül: 33–34.

¹²¹ VESZPRÉMY 2003, 34.

csatának,¹²² valamint 1285. évi „második tatárjárás” eseménytörténetének gazdagítása.¹²³ A XIII. század utolsó, a Nyugattal történő katonai érintkezésünk vonatkozó forrásai között szintén vannak krónikák: ezek a már német nyelvű *Osztárak Rímes Krónika*, mint Dürnkrot Habsburg szövetségben kivívott magyar-kun győzelmének, a *Chronicon Colmariense* és *Ellenhardus* beszámolója pedig a nyugati határháború 1285-ös (Borostyánkő) és 1298-as (Göllheim) összecsapásainak megörökítői.¹²⁴

Ikonográfiai források az Ibér-félszigeten és a Kárpát-medencében

Ikonográfiai forrásokon az írott emlékek olyan használható (vagy annak vélt), különböző műalkotásokban fennmaradt kiegészítői értendők, amelyek dolgozatomban témájának megfelelően hadtörténeti információkat hordoznak.¹²⁵ A vizsgálat tárgyát tekintve, a szűkebb értelemben kifejezetten a képtartalmak elemzésével foglalkozó ikonográfia mellett ide tartoznak az épített kultúra emlékei, a szobrászat, a használati tárgyak, az ékszerek díszítőművészete és a numizmatika is. Helyesebb tehát ikonográfiai forráscsoportokról beszélni. A művészeti-képzőművészeti területek bármelyik terméke alkalmas lehet következtetések levonására a fegyveres kultúra területén, ám a kellő körütekintés nélküli elemzés itt is számos buktatót rejt. Erre jó példa az utóbbi két évtizedben Magyarországon is előtérbe került, ábrázolásokra támaszkodó tárgy- és viseletrekonstrukció.¹²⁶ Az írott forrásokhoz hasonlóan itt is fennállnak a keletkezés idejének, az alkotás szándékának és körülményeinek, továbbá az alkotó hozzáértésének alapvető kérdései. A sokféle hibalehetőség nem teszi lehetővé a más forráscsoportoktól független véleményalkotást, általában szükség van a történettudomány (és segédtudományai), a régészettudomány, de a művészettörténet közreműködésére is, ezért az ikonográfiát a hadtörténet spektrumán sem lehet önállóként kezelni. Az említett tudományok és tudományterületek eredményeinek alátámasztására, kiegészítésére, vagy éppen kételyek és kérdések megfogalmazására azonban nagyon is alkalmas. A nemzetközi kutatásban is népszerű, esetenként kitüntetett figyelem övezte módszertant nálunk is egy gyakran használják a régészek és történészek, legalább illusztrációként felhasználva az ikonográfiai forráscsoportokat.¹²⁷

¹²² KRISTÓ 1994, 198–200.

¹²³ Erre lásd: SZÖCS 2010, 16–49.

¹²⁴ *Osztárak Rímes Krónika*: KRISTÓ 1994, 99–111 és PAULER 1899, 390–391; a két német kútfőre pedig: CFHH 1937–1938 I, 546, II, 877.

¹²⁵ Az ikonográfia meghatározására és alapkategorizálására lásd RHÉAU 1955, 1–12;

¹²⁶ Az önálló életre kelt, hibásan „feltámasztott” fegyvereknek és viseleteknek azonban nincsen tudományos értékük. Lásd a kísérleti régészetnél írtakat.

¹²⁷ Az újabb hadtörténeti irodalom néhány ilyen példája: BÓNA 2000, VESZPRÉMY 2008B, B. SZABÓ 2010.

Spanyolországban Alvaro Soler del Campo a félszigeti korlátozott történeti forrásokat és régészeti eredményeket egészítette ki egy figyelemre méltó, teljes körű fegyver- és páncéltípológiával, a hispániai állam-és hadtörténet szempontjából döntő, XI. századtól elvégezve az ikonográfiai elemzést.¹²⁸ Del Campo, a Pireneusi-félsziget új történészi generációjának tagjaként, ikonográfiai szemszögből is sorsfordító korszaknak tartja a XI. századot. Ettől a korszaktól nyílik mód a két földrajzi régió összekapcsolására, mivel az Ibér-félsziget innentől a külső hatások megélénkülésével, továbbá a meginduló rekonkvizta eseményei kapcsán egy, a korábbi korszaknál mozgalmasabb „hadtörténeti forgószínpadként” létezik. A nyugat-európai és keleti (esetenként déli, tehát afrikai) hatások jelenlétét innentől tartja ikonográfiai forráscsoportok segítségével is pontosíthatónak.¹²⁹ A Kárpát-medencében ugyanettől az időszaktól hasonló, csak itt kelet-nyugati tengelyen értelmezendő relációk tanúi vagyunk, méghozzá innentől már a három fontos, írásos, ikonográfiai és régészeti forráscsoportok párhuzamos jelenlétével.

Az ikonográfiai forráscsoportok segítségével kutatható legfontosabb fegyver- és hadtörténeti csomópontok mindkét földrajzi régió esetében az alábbiak lehetnek:¹³⁰

- 1.) Szálfegyverek és használatuk módjának változásai (különös tekintettel a nyugat-európai katonai reformok velejáróira. A Kárpát-medencében ilyen lehet a szablya-kard váltás kérdésének ikonográfiai forrásbázisa)
- 2.) A távolra ható fegyverek: íj és számszerj¹³¹
- 3.) A védőfegyverek témaköre: pajzsok, sisakok, testpáncél és vért-típusok (ide érteve a lovak védelmét is)
- 4.) Egyebek: lószerszám és lovaglási módszerek, zászlók-hadijelvények, valamilyen az ostrom és annak eszközei.

Az Ibér-félsziget *képi forráscsoportjának* egyik köre a San Beato (másként Beato de Liébana), cantabriai presbiter (~701–798), a VIII. századi muszlim hódítás és az ennek formájában közelgő világvége háttérével íródott *Commentarium in Apocalypsin* című művének, a X–XII. század során kampányszerűen másolt kéziratához készült ábrázolások.¹³² Ezeken, a többnyire irreális megjelenítésű apokalipszis-lovasok mellett, esetenként korhű

¹²⁸ A madridi Királyi Fegyvertár (Real Armería de Madrid) igazgatója és főrestaurátora, számos had- és fegyvertörténeti munka szerzője, az Universidad Complutense de Madrid tanára, társ-főszerkesztője a *Gladius* című hadtörténeti éves kiadványnak. További munkáit lásd az IBIS (Base de datos del patrimonio bibliográfico de Patrimonio Nacional) honlapján.

¹²⁹ DEL CAMPO 1993, 5–10.

¹³⁰ A fentiekről a háborús eszköztár alakulásáról írt fejezetben adok súlyozott válogatást a IX–XIII. század fegyveres kultúrájának és változásainak mentén.

¹³¹ Valamint Hispánia esetében a parittyá, mint az antikvitás a középkorban is folytatódóan használt fegyvere.

¹³² A Beato-irodalomra lásd YARZA LUACES 1998 és WILLIAMS 1994–2003.

fegyverzetben-felszerelésben ábrázolt katonákat is azonosíthatunk. Realisztikusabb és jobban elemezhető fegyvereket ábrázoló képek maradtak fenn egyes X. századi mozarab bibliákban, amelyek azért értékes ikonográfiai forrásaink, mert az emberábrázolást – elvben legalábbis – az ibériai iszlám is tiltotta, ez azonban nem vonatkozott al-Andalus nem muszlim lakosságának saját egyházi művészetére. A Hispániában – a régió földrajzi kiterjedéséhez mérten – sem túl gyakori, hadtörténeti szempontból elemezhető képi ábrázolások között még a santiagoói *Codex Callixtinum* XII. századi és a segoviai Herkules-torony (Torre de Hércules) a következő századból való falfreskói érdemelnek említést.¹³³ A legtöbb részletet ránk hagyó alkotások a X. Alfonz által írt trubadúrlíra (*Cantigas de Santa Maria*) kiadásainak illusztrációi 1280-ból, korántsem csak a keresztény, hanem a muszlim fegyveres és harci kultúra, valamint az események háttérül szolgáló köznapi élet területeiről is.¹³⁴ A muszlim fél saját képi ábrázolásaira csak a XIII. század után, Granada területéről van néhány példánk.¹³⁵ Ezek az iszlám harcosainak korábbi, keresztény megjelenítéseivel összevetve, illetve írásos és régészeti forrásokkal megtámogatva lehetnek ugyanolyan forrásértékűek, mint a keresztény hatalmak saját ikonográfiai emlékei.

A képi ábrázolásokon kívül a *templomi építészet* szobrai-domborművei, valamint síremlékek jönnek számításba az Ibér-félsziget hadtörténetének ikonográfiai kutatásában. A nem csekély mennyiségű kőbe vésett emlékanyag jó információt szolgáltat a hispániai fegyver- és hadtörténet kutatóinak, hozzáteve, hogy a lovagi kultúra elemeinek megjelenítése Hispániában is túlreprezentált a kőbe vésett műalkotások körében.

A Kárpát-medencében az írott forrásokkal megegyező módon, külső és belső keletkezés szerint lehet felosztani az ikonográfiai forráscsoportokat. A kiindulópont az a tény, hogy jelen tudásunk szerint nincsen olyan ábrázolás, amely X. századi magyar fegyverest, illetve annak felszerelését megörökítette volna. Dolgozatomnak nem tárgya a „mi a magyar?” kérdés ikonográfiai szempontú boncolgatása, ezért csak utalok rá, hogy a nagyszentmiklósi kincstől¹³⁶ az oroszországi ezüsstálakig egy sor alkotás esetében felmerült a magyar eredet (és alkotó) lehetősége. Bizonyítást azonban ezek az ötletek tudományos szinten mindez idáig nem nyertek. Egy-egy, korántsem mindig azonosítható helyről előkerült, valamilyen ábrázolást megőrző leletcsoport, különösen pedig a magányos leletek esetében szembesülünk a kultúrák

¹³³ DEL CAMPO 1993, 213; 231–232.

¹³⁴ A *Cantigas de Santa Maria* irodalmára: METTMANN 1986–1989; PENA 2002; valamint COSGROVE 2009 tanulmányát az interneten.

¹³⁵ Ezek az Alhambrában található falfestmények (Palacio de Partal), mint a granadai Naszridák korának gyakorlatilag egyetlen ismert hadtörténeti vonatkozású képi ábrázolásai. Lásd az I. Képtábla 1a–1b. számú képein.

¹³⁶ Legújabb monografikus feldolgozását lásd: BÁLINT 2004.

közötti átjárhatóság, a kutatást tovább nehezítő tényezőjével. Egyetértek B. Szabó Jánossal, aki szerint „*egy ötvöstárgy megtalálásának és készítésének helye messze távol eshet egymástól, és a rajta látható ábrázolás sem jelent garanciát arra, hogy az ötvös nem egyszerűen valamilyen idegen mintát másolt, hanem ténylegesen a készítés helyén használt fegyverzetet örökölt meg.*”¹³⁷

A Magyar Királyság területén fennmaradt képi ábrázolások között jól ismert és régóta kutatott a minden valószínűség szerint Kálti Márk szövegét tartalmazó¹³⁸ *Képes Krónika* XIV. századi gótikus miniatúráinak köre. A kódex közismerten az Anjou-kori Magyarország udvari kultúrájának legjelentősebb könyvfestészeti emléke, a szöveg mellett 39 kép, 4 jelenetes medalion és 98 figurális-jelenetes iniciálé is található. Az ábrázolások több síkon dolgozzák föl az eseményeket. A kompozíciók kialakításakor Hertul fia, Miklós, a valószínűsített festő (és iskolája) korábbi krónikák illusztrációiból és vallási tematikájú képekből merített. Több esetben függetlenítette magát a szövegtől, mintegy kiegészítve azt. A képek stílusa a középeurópai királyi udvarok könyvfestészeti stílusába illeszkedik. Fegyver- és viselettörténeti szempontból megítélésük kettős: alkotójuk egyfelől saját szemével is láthatta még a hagyományos ruházatukat viselő kunokat, ennek megfelelően az ábrázolások valamennyi velük kapcsolatos (vagy annak vélt) jelenetben feltűnnek, a kerlési csatától IV. Lászlóig. Ugyanakkor kétségtelenül saját korszakának fegyvereit-páncéljait és harcmódorát ábrázolta a XIV. századnál jóval korábbi események illusztrálásakor is.¹³⁹ Az íjászábrázolásokon pedig *steppei összetett íjak* jelennek meg, *mediterrán lövéstechnikával* megfeszítve.¹⁴⁰

Ugyancsak régóta kutatott, akár önálló ikonográfiai forráscsoportként kezelhető, a magyar középkori falfestészet egyetlen saját témája, a *Szent László legenda faliképei*, amelyek jellemzően a Magyar Királyság határterületeinek (Erdély, Felvidék, Nyugat-Magyarország és egy esetben a mai Szlovénia területén) templomaiban őrződtek meg, így jogos a feltevés, miszerint a történet a határvédelemmel hozható kapcsolatba.¹⁴¹ Az 1068-as kerlési csata jeleneteit megörökítő mára 38 templomban fennmaradt faliképei nagy többségükben az Árpád-kor után keletkeztek, ám például a bögözi templom esetében Kun László uralkodásának ideje valószínűsíthető.¹⁴² Ezért a *Képes Krónika* ábrázolásaihoz hasonlóan, kritikai szemmel

¹³⁷ B. SZABÓ 2010, 68, 5. szám alatti képek.

¹³⁸ A *Képes Krónika* újabb irodalmából lásd: HOLLER 2003, 210–243; VESZPRÉMY–WEHLI–HAPÁK 2009.

¹³⁹ Lásd például a Szent István harca Keán vezérrel jelenetet. Itt Keán és emberei kun lovasíjászokként tűnnek fel, István és katonái viszont a nehézpáncélos lándzsatartással rohamoznak, a jellegzetes magas kápás gótikus nyeregben. KÉPES KRÓNIKA 1964, 41. I. Képtábla 3. kép.

¹⁴⁰ DERCSÉNYI 1941, 142–145.

¹⁴¹ Erre a gelencei templomban fennmaradt falkép elemzése kapcsán lásd: JÁNÓ 1994, 21–37.

¹⁴² JÉKELY 1996, 19–26. További irodalom a szent László faliképekre: LUKÁCS 1980, 187–205; LÁSZLÓ 1993; JÁNÓ 2008.

vizsgálva őket szintén alkalmasak lehetnek bizonyos hadtörténeti megállapítások levonására, elsősorban ugyancsak a kunokhoz köthető régészeti leletek ismeretében.¹⁴³

Néhány további példa fegyvertörténeti szempontból elemezhető ikonográfiai esetekre:

- 1.) A XII. századi, magyar készítésűnek tartott (pl. Kisjenő és Köröspusztá-Büngösdpusztá mellett előkerült) aquamanilék erősen stilizált, de ritka, térbeli lovas ábrázolásai. A kisjenői példányon tisztán látszik a sarkantyú ábrázolása, valamint a kúpos sisak és a csepp-formájú, normann pajzs.¹⁴⁴
- 2.) Az Csatári (Admonti) Biblia harci jelenetábrázolásai (nyugati pajzsformák, lánc- és pikkelyvérték, egyenes kardok).¹⁴⁵
- 3.) Egyéb, szórvány-ábrázolások, például pecsétek, néhány egyéb Árpád-kori templom (Ják, Feldebrő) kevésbé ismert ikonográfiai forrásai, stb.¹⁴⁶

A régészeti források szerepe, jelentősége

Történészként adott korszak írott forrásainak tanulmányozása a vizsgálódás alapvető módszertana. Az ilyenek csekély mennyisége, információértéke, sok esetben hiánya azonban szükségsszerűvé teszi az interdiszciplináris kutatómunka folytatását. Ha a középkori hadtörténet a régészettudomány segítségével kutatható bázisait szeretnénk összegezni, akkor az alábbi három fontos területet nevezhetem meg, ahonnan információ nyerhető.

I.) Temetők és sírok régészete

Ez idáig döntő többségében e terület leleteiből rekonstruálták a X. századi magyar harcosok fegyver és eszközkészletét. A IX–X. századi Kárpát-medencei hadtörténetének kizárólag külső keletkezésű, az elmondottak által jellemzett írásos, valamint hiányzó ikonográfiai forrásainak tükrében a régészettudomány a jelenlegi egyetlen „kézzel fogható eredményt” felmutató tudománya, amely ezért a X. század végéig alapvető szerepet tölt be a kutatásban, mint a történettudomány legfontosabb társtudománya.

A korszak hadtörténetére vonatkozólag a régészettudomány eredményeinek köszönhetően néhány olyan megállapítás is született, amelyek a többi forráscsoport alapján rejtve maradtak volna. Erre volt példa az úgynevezett készenléti íjtegez, tehát a felajzott íj tárolására szolgáló, övre függeszthető készség a X. századi magyarok körében kimutatott megléte. A lovas harcászat szempontjából fontos eszköz a honfoglaló harcosok, – VI. (Bölcs)

¹⁴³ Fegyvertörténeti megállapításokra a Szent László faliképekkel kapcsolatban Hidán Csaba László után legutóbb Tálás Nándor tett kísérletet: HIDÁN 2006, 435–446; TÁLAS 2012. A Szent László legenda és a kunok felbuknának még a Magyar Anjou Legendárium ábrázolásai között is. Erre lásd WEHLI 2003, az interneten.

¹⁴⁴ KOVÁCS 1986, 44–45, 50. képek

¹⁴⁵ Irodalom: WEHLI 1977.

¹⁴⁶ KOVÁCS 1986, 47–49, 50. képek.

Leó Taktikájában világosan megfogalmazott – fegyverváltási gyakorlatát támasztja alá, amely készség más steppei harci kultúrák körében, így a szeldzsuk törököknél is dokumentált.¹⁴⁷ A távharc-közelharc módszereinek váltva történő alkalmazása olyan két forráscsoport segítségével történő alátámasztása ez, amely gyakorlatilag egyedülálló információ eleink harcászatának rekonstruálásához. Attól függetlenül is fontos, hogy a karosi temetőben talált példák nem biztos, hogy valaha is „bevetésre kerültek”.¹⁴⁸ Másik eset a leajzott, tehát nem készenléti állapotban szállított vagy tárolt íjak tokjainak zárására szolgáló csontlemezek szerepének felismerése. Erről ugyan nem szól más, X. századi forráscsoport, más steppei íjászkultúrák emlékeinek tanulmányozása segítette hozzá a régészeket az alkatrészek rendeltetésének megfejtéséhez.¹⁴⁹

A fenti szerencsés példák mellett ott van magának a honfoglalók íjának az esete: a steppei merevszarvú, összetett „csodafegyverről”, régészeink és történészeink is nagyjából egybehangzó és tényként elfogadott véleményeket fogalmaznak meg úgy, hogy a korabeli íj X. századi magyar változatáról és használatáról sem korabeli ábrázolás, sem használható leírás nem maradt ránk, a régészeti anyagban pedig kizárólag a kétséges harcászati funkciójú agancslemezek maradtak meg. Ez alapján került sor a „hipotetikus íj” és tulajdonságainak meghatározására, amelyek eddig nem használt források és az új szempontú kísérletek segítségével újragondolandóak.¹⁵⁰ Ugyanakkor a vértet, sisak és (lovassági) pajzs a X. századi *magyarországi* leletanyagban mutatkozó kétségtelen hiányából ugyanilyen messzemenő következtetéseket vonnak le – ám éppen ellenkező előjellel.¹⁵¹

II.) Települések és erődített helyek régészete

A régészettudomány szerepe a belső, illetve a Szent Istváni magyar állam kiépülésével növekvő számú külső keletkezésű írásos, valamint az ikonográfiai források megjelenésével nem csökken, de módosul: a XI. századtól a magyarok körében eltűnnek a gazdag sírmellékletes temetkezések, innentől a beköltöző steppei eredetű népek már csak korlátozott mértékben tartják fent ezt a szokást. Ugyanakkor a várépítészet fejlődésével több teret kap a X. században jelenleg csak a földvárakra korlátozódó településrégészet,¹⁵² a saját írásos és

¹⁴⁷ ELGOLD 1979, 170.

¹⁴⁸ Az ásató régész, Révész László véleménye szerint ezek az általa a Felső-Tisza vidékre lokalizált első fejedelmi központ területén eltemetett magas rangú vezetők kíséretének „rangjelző tárgyai” voltak RÉVÉSZ 1999, 189–196.

¹⁴⁹ RÉVÉSZ 1996, 154., 711. jegyzet, illetve 157.

¹⁵⁰ Lásd a következő fejezetben.

¹⁵¹ Az írott források és a régészeti anyag „összhangba hozásának” nehézségeire: B.SZABÓ 2010, 42–50. A „feltámasztott” (hipotetikus) X. századi magyar íjakkal végzett kísérletekből levont „általánosan elfogadott” következtetésekre: RÉVÉSZ 1999, 167–168; SZÖLLÖSY 1995, 46. Sisakról és pajzsról: KOVÁCS 1986, 222–223. A kevés lándzsalelettel kapcsolatban lásd KOVÁCS 1970.

¹⁵² Az Árpád-kori várakról és irodalmukról lásd a hadviselő magyar államról szóló fejezetben.

ikonográfiai forráscsoportok felbukkanásával pedig már több esély nyílik a régészeti eredmények többoldalú alátámasztására, de adott esetben árnyalására, kiegészítésére, vagy akár módosítására is.

III.) Hadszintér-kutatás, csatamezők és ostromok helyeinek régészeti feltárása.

Négyesi Lajos definíciója szerint a hadszintér-kutatás olyan „*Tudományos kutatói tevékenység, amely a létező kutatási módszerek és eszközök teljes körű alkalmazására törekedve, adott terepszakaszon a feltárható hadtörténelmi információk maximumát képes rögzíteni.*”¹⁵³ Középkori környezetben a katonai létesítmények és a küzdőtérkutatás lehetséges, illetve egyes ritka esetekben a bűvárrégészet tárhat fel értékes leleteket. A hagyományos módszerek azonban általában nem hoznak sikert, a fémkereső alkalmazása az voltaképpen az egyetlen lehetséges módszer, de számos tényező rontja az esélyeket. Ilyen az más (modernebb) korok fémszennyezettsége, a hadianyag szétszóródása, de a területen folyó mezőgazdaság is. Kevés az a „vegytisztá” és jól ismert csatamező, ahol ezektől a hatásoktól mentesen lehet kutatni és például az esetlegesen fellelt lövedékek bemérésével következtetni lehet egyes csapatmozgásokra.¹⁵⁴

Jelenleg nincs olyan Árpád-kori mezei ütközet, amelynek helyszínét pontosan meg tudnánk határozni. Csak kísérletek történtek egyes nagy csaták helyszínének lokalizálására. A X. századból nem bizonyítható elképzelés van a 907. évi pozsonyi csata összecsapásainak helyszíneire.¹⁵⁵ Négyesi Lajos tudományos igényességgel, helyszíni terepbejárással is igyekezett eldönteni a 955. augusztus 15-i augsburgi ütközet helyével kapcsolatos évszázados vitát.¹⁵⁶ Adott ötletet továbbá az 1044. évi ménfői, valamint az 1241. április 11-én esett muhi csata helymeghatározásával kapcsolatban is.¹⁵⁷ Az ilyen kísérleteket azonban a régészeti leletek egyelőre nem támasztják alá, már csak az erre specializálódott ásatások hiánya miatt sem.¹⁵⁸ A jövőbeli régészeti kutatás feladata, illetve attól várható valamely Kárpát-medencei mezei ütközet helyszínének feltárása. Különös szerencse lenne, ha az Árpád-kori nagy csaták közül valamelyik nem csak az írásos források alapján lenne kutatható, hanem régészeti úton is. Első királyaink idegenekkel, de saját belső ellenfeleikkel vívott csatáinak helyszínei azért lennének érdemesek vizsgálatra, mert az eredményből valamelyes információ remélhető a X. század végi államberendezkedés-váltás katonai következményeivel kapcsolatban. Az egyéb

¹⁵³ NÉGYESI 2003, 198–205.

¹⁵⁴ Magyarországon a hatályos törvények értelmében az 1997-ben megalakult Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszintérkutató Szakosztálya, csak 1711 utáni eseményhelyszíneken végezhet kutatást. Lásd bővebben a Társaság honlapján.

¹⁵⁵ TORMA–VESZPRÉMY 2008, 118–119.

¹⁵⁶ NÉGYESI 2003B, 206–208.

¹⁵⁷ NÉGYESI 1994, 136–146.

¹⁵⁸ NÉGYESI 1997, 296–310; NÉGYESI 2003, 206–230.

régészeti leletanyagban ugyanis (jelenleg) a XI. századtól túlsúlyban vannak a nyugati típusú fegyverek, például a kétélű egyenes kardok. A magyar haderő X. század végétől megkezdődő, korábban alapvető tézisként szereplő átalakulási folyamatának, „nyugatiasodásának” kérdéseit B. Szabó János régészeti szempontból is összefoglalta.¹⁵⁹ Történészként csak vélelmezhetem, hogy a XI–XIII. századi mezei ütközetek helyszínének régészeti kutatása éppen az Árpád-kori vegyes hadrendről adhatna, ha nem is „perdöntő”, de fontos kiegészítő információkat, az ugyan már számosabb, de továbbra is ellentmondásos írásos források mellett. A korszak hadszíntér-régészeténél az is nehezítő tényező, hogy a hadszínterek jelentős része ma nem a magyar állam területén található. Ilyenek a bizánciakkal vívott XII. századi határháború mezei ütközetei, különösen az 1167-es zimonyi csata, továbbá az első (1260) és a második morvamezei csata (1278) helyszíne, amelyekről pedig pontosabb lokalizációs elképzelések is vannak.¹⁶⁰ A XI. századból a fegyverek mellett elsősorban a lószerszámok lennének érdekesek, különösen a sarkantyú és a kengyel szempontjából. Ezeknek a remélt leleteknek ugyanis minden kétséget kizáróan harci szerepük volt, nem úgy, mint a fegyveres melléklettel, de kevésbé ismert rítus vagy rítusok szerint temetkező harci kultúrák (X. századi magyarok, besenyők és kunok), *halottat kísérő tárgyainak*.

Nem állunk jobban a vizsgált korszak erősítéseinek ostromával sem. Olyan erősített helyet, ahol érdemi következtetések levonására alkalmas mennyiségű régészeti anyag került volna elő azonosíthatóan valamelyik Árpád-kori ostrom idejéből, nem ismerünk. Ezek alól a tatárok által bevett, vagy bevenni szándékozott várak sem kivételek. A keresztes hadak által 1096-ban több hétig ostromolt mosoni castrumot ugyan részletesen kutatták, ám olyan lelet, vagy leletegyüttes, ami ennek a jelentős harcérintkezésnek a hagyatékát őrizte volna meg, tudomásom szerint nem került elő.¹⁶¹

Az Ibér-félszigeten több olyan, pontosan azonosított harcmező, illetve erősítmény található, amelyek a tárgyalt korszakban fontos harci események helyszínei voltak. Egyik ilyen az 1195. július 19-én esett alarcosi csata helyszíne, Ciudad Real közelében (Castilla-La Mancha comunidad). A Guadiana-folyótól nyugatra található terület Toledo 1085-ben történt keresztény kézre kerülésétől a Las Navas-i csatáig (1212) a muszlim-keresztény határvonalban feküdt, ahol az ennek következtében hosszú ideig fennálló speciális helyzet csak Sevilla 1248-as kasztíliai elfoglalása után változott meg és nyílt lehetőség a vidék tényleges

¹⁵⁹ B. SZABÓ 2010, 107–115.

¹⁶⁰ Egy mezei ütközet pontos helyszínének meghatározása persze igen ritkán sikeres, a természeti környezet (például folyók, vízfolyások árterülete) és egyáltalán a terep sok száz év alatt jelentős változásai miatt egy véletlen lelet, vagy leletegyüttes adhat „kezdőlendületet” az ilyen ásatások megindításához.

¹⁶¹ VESZPRÉMY 2008, 90; a mosoni castrum ásatásairól lásd ASZT 2002, 25–37.

betagolására Kasztília államszervezeti kereteibe, így keresztény lakosokkal történő benépesítésére (*repoblación*) is. Ennek köszönhető az 1195. évi állapotok megismerésének lehetősége, lévén az erősséget és a csatamezőt elfedő talaj és törmelék igen sok mindent megőrzött a XII. század végéről. A nagy mezei ütközet során is fontos szerepet betöltő alarcosi erősség első régészeti igényű leírása még a múlt század első évtizedeiben megtörtént, akkor még a külső falak által közrefogott mintegy 33 hektárnyi terület nélkül.¹⁶² Rendszeres ásatásokra 1984-től került sor, az ezt követő évtizedben a spanyol régészek megkezdték az erősséget és közvetlen környékének feltárását.¹⁶³ A hadtörténeti vonatkozású leletek közül a csatára vonatkozó írott forrásokat megerősítve a legnagyobb számban nyílhegyek kerültek elő, amelyek többségében a csatában győztes almohád haderő íjászeitől maradtak ránk. A négy alaptípusba sorolt nyílhegyek fontos részét képezték a középkori ibér nyílhegy-corpus összeállításának.¹⁶⁴ Megjegyzendő, hogy a spanyol régészek nem mindről tudják eldönteni, hogy íjból vagy számszeríjból kilőtt lövedékek maradványairól van-e szó, bár a pengés hegyek kétséget kizáróan a muszlim összetett íjakból újukra bocsátott nyilak hegyei.¹⁶⁵

A nyílhegyleletek mellett hosszúságuk alapján két alaptípusú lándzsahegyből is sokat találtak, hosszúságuk 36–58 cm között mozog, formájuk az alacsony vágóélű, „szúróhegy típusú” példányoktól a határozott köpűvel rendelkező, szélesebb, „romboid” darabokig változik. A lándzsák és/vagy dárdák maradványai mellett egy rövid kardként, valamint egy késként azonosított fegyver maradványai is előkerültek. Jellemző, hogy a spanyol régészek kísérletet sem tettek a kézfegyverek egykori használói körének meghatározására, a muszlim szubsztrátumot csak az erődön belül, annak a keresztényektől a csata után történt visszafoglalása után tudták azonosítani. Más szóval: az erődön kívül talált emberi maradványokról gyakorlatilag lehetetlen megmondani, hogy tulajdonosaik a keresztények, vagy a muszlimok soraiban harcoltak. Ennek lehetséges okairól később lesz szó. Az említetteken kívül előkerültek még parittyalövedékek, valamint a lószerszámok közül sarkantyúk is.¹⁶⁶ Az egy adott korszakban is többször gazdát cserélt hadszíntér feltárásának nehézségeit jól jelezte VIII. Alfonz (1158–1214) egy arany *maravedí* pénze,¹⁶⁷ amit egy

¹⁶² JUAN GARCÍA-CABALLERO KLINK-FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ 1995, 228–230.

¹⁶³ 2008-tól a közönség által is látogathatóak a legfontosabb feltárások helyszínei, úgy a vár területén, mint a csatamező feltárt részein.

¹⁶⁴ Las Navas de Tolosa csatamezején illetve a portugáliai Mértola mellett talált leletekkel együtt. GONZÁLEZ CASTAÑÓN 2007, 70–72.

¹⁶⁵ Köpűs és nyíltűkés hegy egyaránt van a leletek között, leggyakoribbak az 5–7 cm hosszúságú köpűs hegyek. JUAN GARCÍA-CABALLERO KLINK-FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ 1995, 245.

¹⁶⁶ Ugyanő, 236; 246–248.

¹⁶⁷ A muszlim kultúrhatás és az afrikai arany egyik eredménye az arab pénzek átvétele volt a keresztény hatalmak részéről, VIII. Alfonz részéről arab felirattal, de az „ALF” rövidítéssel. A *maravedí* az almoravida dinasztia saját nevére megy vissza. Lásd SÁNCHEZ RINCÓN 2008, 7–16. Ibér-félszigeti numizmatikai alapvetés:

csontváz mellett találtak – 1212-es dátummal. Ezt a spanyol régészek már a következő korszak az előzőével összekeveredett leleteként határozták meg, mint az 1212-es Las Navas-i csata után kezdődő végleges keresztény expanzió idejéből valót.¹⁶⁸

A történelmi León-Kasztília területén Alarcos és az 1195-ben ugyancsak muszlim kézre (vissza)került, közeli Calatrava la Vieja erőssége közelében talált leletek legfontosabb darabjai ma Ciudad Real városi múzeumában tekinthetők meg, mint az egykori León-Kasztília egyetlen ilyen jellegű feltárásból származó emlékei.¹⁶⁹

Portugália esetében mezei ütközet híján az egykori várostromok helyszínei folytatott régészeti ásatások adnak hadtörténeti vonatkozású információkat. Kuriózum, s egyben a számszerű muszlim használatát alátámasztó lelet volt a Silves keresztény ostromakor (1242) a várból ezzel a fegyverrel agyonlőtt katona, akinek a földi maradványait a várárokból lelték meg – a testén teljesen áthatolt számszerű-lövedék hegyével együtt.¹⁷⁰

Az 1212-es Las Navas de Tolosa-i csata pontosan ismert mezején csak részleges, kis mélységbe hatoló ásatások folytak a XX. század közepéről, amelyek eredménye elsősorban ugyancsak az Alarcosnál említett nyíl- és lándzsahegy-leletek voltak. A spanyol kutatók sajnálkozva konstatálják, hogy a középkori ibér történelem sorsfordító ütközetének eddig előkerült leletei nem adnak választ a régészeti úton nagyobb eséllyel megválaszolható kérdésekre. Mekkora volt a különbség a határvidékről toborzott keresztény és muszlim katonák, vagy a hispániai muszlimok és az afrikaiak fegyverzete között? Milyen valós szerepet vitt a „favorizált” lovagi harcmodort gyakorlók mellett a gyalogság a csatában? A jelenleg csak az írásos források alapján rekonstruált csata mely mozzanatait, taktikai történéseit lehetne azonosítani, pontosítani a mindmáig sok száz emberi és állati maradványt rejtő csatatér régészeti feldolgozásával?

A két földrajzi térség hadtörténetének hadiszíntér kutatással remélt válaszai jelenleg még döntő többségükben el vannak temetve. A különbség talán annyi, hogy az ibériai régészek legalább néhány esetben pontosabban tudják, hol is kellene „leásniuk a múltba”.

HEISS 1975; OROL PERNAS 1992, 73-102. Az arab feliratú, vagy arabizáló pénzekre Árpád-kori párhuzam is van. A korábbi, még értelmezhető felirattal ellátott, illetve a későbbi, az arab írást már csak (Fehérvári Géza szerint almoravida mintákra visszamenő) díszítőmotívumként használó érméinkkel kapcsolatban lásd FERENCI 2010, 74; GYÖNGYÖSSY 2006, 233–234.

¹⁶⁸ Lásd az EL CLUB EXPRESS kulturális hírportál cikkét az interneten „Alarcos, testigo excepcional de la Historia” címmel.

¹⁶⁹ RETUERCE 95, 95–98.

¹⁷⁰ A számszerűak ibér-félszigeti használatáról bővebben a Keleti és nyugati harci kultúra találkozása című fejezetben. Silves ostromáról és áldozatáról: HENRIQUES 2006, 74–75.

II. A KÍSÉRLETI RÉGÉSZET ÉS A TÖRTÉNELMI ÉLETMÓD- REKONSTRUKCIÓ SZEREPE

Kísérleti régészet és történelmi életmód-rekonstrukció Magyarországon és az Ibér-félszigeten

A régészeti, ikonográfiai, de az írásos források terén mutatkozó hiányok, homályos pontok és ellentmondások enyhítésére, kitöltésére Nyugat-Európában hosszú évtizedek óta hivatalosan is elfogadott diszciplína a kísérleti régészet. Ennek, Magyarországon is létező, ám továbbra sem kellő figyelmet kapó, definiált módszertanával gyakorlatilag a XX. század eleje óta folyik a régészet- és történettudományi tevékenység kiegészítése. Nálunk leginkább a „köztes tudományág” elfogadottságában mutatkozik lemaradás. Pedig a tudományos kritériumoknak megfelelő kísérleti régészeti metodika, egyfelől fontos kiegészítő, nem egy esetben másként rejtve maradó, alapvető információk, „asztal mögött” született és ezért kevésbé életszerű magyarázatok, elméletek korrekciójára, pontosítására is használható. Másfelől pedig az elvont, „magának való tudomány” közérthetőbbé tételére, az érdeklődő, szélesebb közönség elé tárására is alkalmas – amennyiben ez a tudományágak művelőinek a célja. Mindez igaz a világszerte – így Magyarországon is – népszerű írászat történelmi múltjának kutatására is.

Az alábbiakban a kísérlet régészet, valamint az úgynevezett „történelmi életmód-rekonstrukció” (*historical reenactment*), a keleti lovas harcászat döntő fegyverével és annak kiegészítőivel kapcsolatos hazai és ibér-félszigeti helyzetéről kívánok szemlélni. Ezután pedig az általam 2009 óta követett hazai íj-, nyíl- és tegezrekonstrukciós, valamint hatás- és hatékonyságvizsgálati tesztek újabb fejleményeit közlöm. A Hadtörténeti Közleményekben megjelent írásomban közölt eredményeket (és kételyeket) hozó kísérletezés 2010 óta a Nemzeti Íjászszövetség néven megalakult szakmai formáció keretein belül zajlik. Mivel a tesztek folytatólagos kísérletezés során kerültek elvégzésre és a munka egy jól körülhatárolható szemléletmód alapján jelenleg is folyik, szükséges az eddigi tapasztalatok összefoglalása is.¹⁷¹

A kísérleti régészet metodikája alatt korántsem csak a leletek rekonstruálása értendő. John Coles, a téma brit szakértője, négy alapvető tevékenységi kört határoz meg módszertanában:¹⁷²

¹⁷¹ IGAZ 2010, 269–328.

¹⁷² COLES 1979, 36–43. Néhány alapmű a kísérleti régészet nyugati irodalmából: COLES 1973; ASCHER 1961 63/4, 193–216; FANSA 1990; INGERSOLL–YELLEN–MACDONALD 1977.

1.) *A leletek újraalkotása.* A magyarországi íjászat kutatása szempontjából ez máris speciális helyzet elé állítja a kísérleti régészt, lévén, hogy a X–XIII. század között a Kárpát-medencében használt íjászfelszerelésből rendkívül töredékes régészeti leletekkel rendelkezünk. Az íjakból közismerten kizárólag a temetőkben, vagy magányos sírokban elhantolt harcosok mellett talált íjvég- és markolatcsontok kínálóznak szegényes támpontként, amelyeket a rekonstrukciós munkához valamennyire is fel lehet használni.¹⁷³ Az egykor általában agancsból készült lemezek szerepe ráadásul korántsem kardinális az íj működése szempontjából.¹⁷⁴ A nyilak és a tegezek terén valamelyest jobb a helyzet. Ezért a korszak nem jelentős ikonográfiai forrásanyaga mellett analógiák segítségével, emellett jól meghatározott, szigorú elvek alapján lehetséges az íjrekonstrukció, a X. századi íjak esetében az egyedüli támpontok, az előkerült íjmarkolat és íjvég lemezekből-lécekből kiindulva, s az ismert keleti párhuzamokat a rekonstrukciós munkába beemelve.¹⁷⁵

2.) *A leletek egykori előállítási módszerének modellezése.* A X. századi, illetve későbbi Árpád-kori magyarországi íj- és nyílvevőkészítés háttérinformációiról semmiféle adatunk nincsen, a kérdésről csak feltételezéseink lehetnek. A IX–XIII. századi kárpát-medencei íjak előállítására, a stratégiai fontosságú fegyver háttérparának kérdéseire továbbra is csak a rokon kultúrák különböző forráscsoportjainak elemzéséből, illetve ritkábban a még helyenként előforduló íjkészítő- és íjász hagyományt tanulmányozva vonhatunk le következtetéseket. Az egykori magyar íj újraalkotói között idősebb Fábián Gyula zoológusprofesszort tekintjük a honfoglaló magyar íj első sikeres feltámasztójának, aki az idő- és térbeli eltérésekből adódó lehetséges különbségek mellett, az egykori gyártási eljáráshoz, vagy eljárásokhoz feltehetőleg több részletében hasonlatos, „ázsiai íjkészítő hagyomány” módszereivel dolgozott.¹⁷⁶ Továbbra sem tudjuk azonban megállapítani, hogy

¹⁷³ A késő-középkor csatadöntő nyugat-európai fegyveréről, az angol hosszúíjról ehhez képest nemcsak az írott források és képi ábrázolások, de a régészeti leletek alapján is sokat tudunk. A longbow néven elhíresült, rendkívül egyszerű felépítésű botíj rekonstrukciós példányainak tesztelése jól dokumentált tanulmányokban jelent meg. Az egyik utóbbi hosszúíjas tesztet lásd: BANE 2006.

¹⁷⁴ Annak ellenére, hogy a szélesebb olvasóközönség által is ismert régi- és új szakirodalomban egyaránt olvasható, a mind Cs. Sebestyén Károly, mind Fábián Gyula felvetette ötlet, hogy a csontos íjvégeknek nem kellett meglenniük minden íjon, az agancslemezrel borított merevkarok egykori, általános meglétét mára a régi magyar íjászat iránt érdeklődők többsége elfogadja, sőt egy „tökéletesebb íj” részének tartja. CS. SEBESTYÉN 1933, 16, LÁSZLÓ 1944, 259; RÉVÉSZ 1999, 167. Varga Ferenc mongolista íjkutató és Hidán Csaba régész-történész egyformán a sérülékeny íjvégeket védő megoldásként valószínűsítik a csontlemezeket. Varga szerint ezek olyan korabeli „extráknak” is tekinthetők, mint a modern íjkészítők a fegyver értékét növelő „plusz szolgáltatásai”. Hidán emellett azon az állásponton van, hogy az eddigi harcos sírokban talált mintegy 250 agancslemez túlmutat a gyakorlati használaton kívüli (esetleg szakrális) funkción.

¹⁷⁵ Az íjlemezek keleti párhuzamainak új kutatására lásd: BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009, 408–440 és BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2010, 245–268.

¹⁷⁶ A Fábián-féle íjak készítési módja több ponton azonos a jelenkori mongol íjkészítők utolsó képviselőinek módszerével. VARGA 2006, 201–217. Fábián az íj külső oldalának innal történő borítását egy közelebről ma már nem azonosítható kínai leírásból vette. Lásd az internetes források között: SZÖLLÖSY 1995A.

az általa kijelölt úton azóta megalkotott „korhú” anyagokból és módszerrel készített íjak ténylegesen mennyiben hasonlíthatnak az eredetileg használt fegyverekhez. Az eredeti íjak jelenleg csupán feltételezhető tulajdonságai, a Cs. Sebestyén Károly nevéhez fűződő úgynevezett „elméleti modell” és a gyakorlatban is használható, azaz működőképes rekonstrukciók különbségei az első íjreplikák készítőit kompromisszumos megoldásokra vitték, a nem ismert eredeti tulajdonságok, illetve a rekonstruált íj-jellemzők áthidalásának, összekötésének érthető szándékával. Elhatározás kérdése, hogy a mai íjasmester milyen íjkészítő műhelyt rendez be, azaz tisztán a ma fellelhető, hagyományosnak mondható íjkészítő eszközkészletet használja-e, vagy ötvözi azokat a modern idők vívmányaival (elektromos gépek, pillanatszorító, stb.). Ez természetesen áll minden más íjászfelszerelés előállítására is, a hegykovácsolás fortélyaitól a természetes anyagokból készült ragasztókon át, az íjhúr egykor lehetséges anyagaival történő kísérletezésig. Ezekben 2009 óta új tapasztalatok születtek.

3.) *A leletek funkciójának tanulmányozása.* Itt az említett agancslemezek mellett a régészeti feltárások útján előkerült tegezék lehetséges szerkezetének felfüggesztő szerelékeinek használati módját, a nyilak tárazási módjának előnyeit-hátrányait és bizonyos további kiegészítő tárgyak rendeltetését, használatának lehetséges módjainak kutatását említem. Erre példa azok a – jobb híján – tarsolyzáró lemezként meghatározott csonttárgyak, amelyek eredeti rendeltetése a dongás nyíltetek méretezése volt.¹⁷⁷ Ide tartozik az íj- és nyíl kezelési technikáinak kérdése is, nevezetesen: az egykori húrkezelés és a lövéstechnika azonosításának lehetősége. A forráshiány miatt ezek terén is rosszul állunk, itt Hispánia esetében, ha ikonográfiai nem is, de írásos alátámasztó anyagot lényegesen többet kaphatunk. A csekély mennyiségű kárpát-medencei ikonográfiai forrásanyag tanulmányozása önmagában tehát nem elegendő. A régészeti leletek egyoldalú, avagy nem eléggé körültekintő elemzése pedig több esetben tévútra viheti a kutatót.¹⁷⁸ A kísérleti régészet segítségével végzett rekonstrukciók, mint a történész kutatómunka gyakorlati oldala ezért különös fontosságúak, ezek nélkül árnyalt és reális, nem csupán elméleti fejtegetésekre szorítkozó kép nem rajzolható a IX–X. század, illetve az Árpád-kor hadtörténetéről.

4.) *A leletek összefüggése.* Ez a legtávolabbra mutató, legtöbb vonatkozást feltáró tevékenység, amihez a régészettudomány által feltárt tárgyak teljes (használati-funkcionális, gyártástechnológiai, szakrális, stb.) háttéréről komplex képet kísérelhetünk meg rajzolni. A

¹⁷⁷ MAGYAR 2008, 63. Oszmán párhuzamát lásd: MUSTAFA KANI BEY 2010, 409; 435.

¹⁷⁸ Erre példák a „V-alakú” X. századi nyílhegyekről született téves spekulációk, miszerint azok vízi vadászatra voltak használatosak. LÁSZLÓ 1986, 50–51. Ezt átveszi RÉVÉSZ 1999, 168.

X. századi íj esetében ez még várat magára, ám a kutatás jelenleg a régészet, a kísérleti régészet, az íjlesztő kultúrák ránk maradt írásos emlékeinek elemzésével a történettudomány oldaláról egyidejűleg folynak, ami önmagában is előremutató. A magyarországi steppei eredetű népek közül a kunok fegyveres kultúrája az, ami a fenti tudományok és tudományterületek segítségével feltérképezhető. Itt a kunok – és egyáltalán az Árpád-kor – összetett reflexíjainak fejlődéstörténete nem kellőképpen tisztázott még, amennyiben a szó értelmezhető az íjtörténeti kutatásban.

Magyarországon a XX. század első évtizedeitől képzett kutatók mellett „lelkes érdeklődők” egész sora foglalkozott, és foglalkozik ma is a honfoglalás és az Árpád-kor harcászataival, illetve annak rekonstruálásával. Költői kérdés, hogy a történész, régész, stb. szakember és a más végzettségű kutató elkülönítése segíti-e a kutatómunkát. Történészként magam is aggodalommal figyelem a régi korokhoz visszanyúlás, a „múltidézés” illetve gyakran ezzel összetartozóan a tévesen értelmezett „nemzeti hagyományok ápolásának” nem kívánatos elemét és a dilettantizmus különféle megnyilvánulásait. Ezekről joggal tartja magát távol a szakember. Ugyanakkor a tevékenységével esetleg több évtizedes kutatómunkát is végző mesterembertől, aki eredetileg nem a múlt vizsgálatának módszereit tanulta, hiba csak azért elhatárolódni, mert nincs történész vagy régész végzettsége. Arra, hogy a „máshonnan induló”, más módszerekkel, látásmóddal dolgozó kutató munkájával, (kétkezi) tevékenységével sok esetben komolyan előremozdíthatja a tudományt, éppen Fábíán Gyula a pozitív példa, aki természettudósként kezdett el íjrekonstrukciókkal foglalkozni. Semmilyen korszak tárgyi kultúrájának rekonstrukcióját nem lehet kizárólag a fegyverek előállítására, használatuk modellezésére korlátozni. A kísérleti régészet segítségével történő „újraalkotó tevékenység” a korabeli életforma és életmód sok más területeit is felöleli. Ehhez a komplex munkához ezért a történészek, régészek és egyéb szakterületek kutatóin kívül az eltűnő félben lévő kézműves mesterségek művelőinek hagyatékára, mind az ilyen és egyéb szaktudást továbbvivő, módszereikben a hagyományos technikákat legalább részben felvállaló, esetleg újratanuló mesteremberekre, szakemberekre szükség van. Erre példa az utolsó tiszafüredi nyeregkészítő, Kuli Mihály, aki László Gyulának nyújtott segítséget a honfoglaláskori nyereg rekonstruálásához.¹⁷⁹ A szakmesterségek képviselőinek segítségadása egyszersmind kapcsolódási pontot is jelent a történelmi életmód-rekonstrukcióval. Az angol szakszóval *historical reenactment* néven ismert tevékenység messze túlmutat a „korhű viseletben, eszközökkel, fegyverekkel, stb. történő közösségi tevékenységen”, amennyiben

¹⁷⁹ SZÖLLÖSY 2002, 53–54.

azt a szaktudományok képviselőinek bevonásával készült eszközökkel és módszerekkel teszik.¹⁸⁰ Hazánkban jelenleg számos helyen működik olyan közösség, ahol a múlt valamely választott korszakát jelenítik meg, ám lényegesen kevesebb azok száma, ahol deklaráltan törekednek is a korhűsége, illetve a módszertani alapok megtartására.

Ma Magyarországon arra a kérdésre sem könnyű a válasz, hogy ki is tekinthető kísérleti régésznek. A Nyugat-Európában, Amerikában (valamint egyre gyarapodó mértékben egyes kelet-európai országokban is) gazdag irodalommal rendelkező tudományág hazai helyzetét tekintve, nálunk a kísérleti régészet meghatározásának szintjén is alig léptünk túl. Az eddigi definíciók közül Szöllősy Gábor a kísérleti régészet céljait *hipotézisvizsgálat* illetve *tapasztalatszerzés* területekre különíti. Előbbire az íjászat tárgykörében a fegyver hatótávolságáról eddig született feltételezések, az utóbbira pedig a leletek alapján rekonstruált nyílhegyek kovácsolásának elsajátítása jó példa. Az alkalmazott módszer szerint létezik *imitációs kísérlet* és *nem imitációs kísérlet*. Az előbbire a lóhátról történő rekonstruált fegyverkezelést, míg az utóbbira az íjtesztek során adatnyerés céljából végzett műszeres (például a kilőtt nyíl kezdősebességének) méréseit említem.¹⁸¹ A „gyakorlati oldal” egyik képviselője, a hosszú évek óta kísérleti régészeti tevékenységet is folytató Magyar Attila a következőképpen kategorizál: *„Hivatásos, képesítéssel rendelkező szakember, aki kutató, elemző munkájának eredményeit összevetve más szakemberek és egyéb források adataival tudományos alapon igyekszik egy teóriát a valóságban tesztelni. Olyan kézműves, népművész, iparművész, vagy tehetséges barkácsoló, aki tudása legjavával újraalkot egy történelmi objektumot, a múltban használt eszközt, hajlékot vagy egyebet. [...] Olyan „hivatásos” vagy „hobbista”, aki egy történelmi korszak valamely aspektusát feleleveníti, kipróbál, vagy bemutat egyes korabeli szituációkat, korhű (vagy annak szánt) eszközpark és „díszletek” segítségével.”*¹⁸² A magam álláspontja szerint kísérleti régész egyfelől az a kutató, aki szaktudása, tapasztalatai, valamint képzettsége révén a tudományos munka hazai és nemzetközi kritériumainak megfelelően közli kutatásai eredményeit, amelyek pontosan mérhetők, visszakereshetők és ellenőrizhetők. Másfelől viszont az a speciális tudással

¹⁸⁰ Lásd „La recreación histórica es mucho más que un grupo de personas que se visten para “jugar” a la guerra” (A történelmi életmód-rekonstrukció sokkal több, mint egy beöltözött csoport háborús játéka) címmel Ronald John David Brighthouse brit reenactorral spanyol nyelven megjelent interjút: SÍTIO AL MARGEN 2006.

¹⁸¹ SZÖLLŐSY 1998, 123–131. A hazai kísérleti régészeti tevékenység 2000-ig történt eredményeinek összefoglalása: ILON 1996–2000, 353

¹⁸² Magyar ugyancsak a kísérleti régészek közé sorolja azokat a „megszállottakat” is, akik a választott korszakot komplex életmód-rekonstrukcióként maguk körül felépítve igyekeznek „megélni” a hajdan volt világ (általuk elképzelt) szeletét. Továbbá azokat a különböző céllal megvalósított rendezvényeken szereplő résztvevőket is, akik változó felkészültséggel szerepelnek az adott korszakot megjelenítő, (hadi) hagyományörző és más programokon (pl. Visegrádi Nemzetközi Palotajátékok). MAGYAR 2008, 8–9. Ezek a személyek inkább a reenactor kategóriába tartoznak.

rendelkező mester- és szakember is ide sorolandó, aki tudatosan felvállalja a maga kísérleti régész tevékenységét (tárgyak, eszközök, módszerek hagyományos módon történő előállítás, rekonstruálása-modellezése) és eredményeiről ugyancsak a fenti feltételeknek megfelelő dokumentáció születik.

Ha a kísérleti régészeti tevékenység és a történelmi életmód-rekonstrukció mai magyarországi fórumait tekintjük, akkor alapvetően két, egymással gyakorta összeérő körben folyik ilyenfajta tevékenység. Vannak olyan központok és néhány szervezet is, amelyek hivatalosan is felvállalják az ilyenfajta tevékenységet, mi több bemutatják és meg is osztják tapasztalataikat, eredményeiket az érdeklődő közönséggel. Emellett – lehetőségeiktől függően – szakmai-tudományos rendezvényeknek, összejöveteleknek is helyet adnak, illetve maguk is részt vesznek ilyeneken. Ezekre a *régészeti parkok* tevékenysége a példa, amelyhez a kísérleti régészet módszertana szervesen illeszkedik. A cél általában a megjelenített korszak jobb megismertetése a nagyközönséggel, a laikusokkal.¹⁸³

A másik kör az, amelyik elsősorban üzleti vagy szabadidős tevékenységet folytatva emeli be esetenként a kísérleti régészet metodikáját a repertoárjába. A szaporodó íjász, lovasíjász és más „hadi hagyományörző” formációk szerepe megint csak akkor érdemel tudományos szempontból figyelmet, ha törekednek a kritériumok és korábbi eredmények alapján tevékenykedni és megfelelő dokumentáció is készül a tevékenységükről. Elzárkózni tőlük mégsem kell, ugyanis a gyakorlati-kísérletező szemlélet sok esetben jobban jellemzi őket, mint a szaktudományok képviselőit. Ezért alkalmas bázist jelenthetnek mind a kísérleti régészet, mind a történelmi életmód-rekonstrukció hazai tapasztalatainak bővítésére. A két csoport külön kezelése azért sem lehetséges, mert a kísérleti régészeti munka – s ez különösen igaz a költséges lótarással járó kísérletekre – idehaza nem teszi lehetővé, hogy az ilyen tevékenységre vállalkozók ne életmódszerűen foglalkozzanak a választott korszakkal.

Az egyik értekezésemben vágó, kedvelt és népszerű téma a steppei eredetű lovas harci kultúra taktikai elemeinek „feltámasztási kísérlete”. Ezzel kapcsolatban elmondható, hogy a mai, modern lovasíjász- és szálfegyveres (szablya, kelevéz, stb.) bemutatók igen keveset adnak vissza a steppei taktikát alkalmazó lovasosztatok *valós*, a források szerint egykor hihetetlen pontossággal és összhangban megvalósított mozgásából. Már csak azért is, mert esetükben legfeljebb néhány lovas közös produkciójáról, együttmozgásáról van szó. A nyugati és western stílusoktól eltérő, steppei jellegű nyereghasználati, illetve lovaglási

¹⁸³ Ezek közül több foglalkozik kifejezetten a X. század korával. A teljesség igénye nélkül lásd: IGAZ 2007, 167–168 és a 28. sz. lábjegyzet.

módszereket kevesen alkalmazzák, a lovak idomítása terén ugyancsak hiányosságok mutatkoznak. A mai lovasok nagyszerű egyéni teljesítményeit nem is érdemes összevetni az egykori steppei népek (és mai utódaik), kisgyermekkortól napi gyakorlást feltételező életmódjával.¹⁸⁴ Ugyanígy más történelmi korok lovassági csapatnemeinek kiképzési szintjével, így a muszlim hatalmak lovasíjász kontingenseinek egykori tudásával sem.

Magyarországon ma csak néhány olyan lovas reenactment-tel foglalkozó személy akad, aki megüti a tudományosság kritériumrendszerének határait. Kezdeményezéseik bizonyos szempontból figyelemre méltó tanulságokat, eredményeket hoztak, attól azonban továbbra is messze vagyunk, hogy akár csak néhány tizednyi, csakugyan steppei technikai szinten operálni képes lovas különítményt kiállítsunk.¹⁸⁵

Rövid szemlézést végezve a Pireneusi-félsziget kísérleti régész és történelmi életmód-rekonstrukciós tevékenységet folytató szervezetei, fórumai tárgyában, arra a megállapításra jutottam, hogy a jelenleg ott is igen népszerű téma egyáltalán nem kezdett hamarabb kibontakozni, mint Magyarországon.¹⁸⁶ Ám kezdettől sokkal jobb technikai és anyagi feltételekkel rendelkezik, mint idehaza, ahol – kevés kivételtől eltekintve – az esetleges pályázati pénzek-állami támogatás változó arányú és mértékű lehetőségei mellett a magántőke próbálja működtetni a kísérletezés helyszíneit. Elsősorban Spanyolország az, ahol az utóbbi években már széles körű önkormányzati, tartományi, emellett pályázati lehetőségek lehívásával jól működő kísérleti régészeti projekteket, esetenként önálló gazdaságokat

¹⁸⁴ A steppei harci műveltséget hordozó népek lovas tudásáról az eurázsiai füves síkság nyugati végén Regino, a keletin pedig a kínai Sima Quian ír egybehangzóan a lovaglás tanításának a lehető legkorábbi elkezdéséről. HKÍF. 199, SIMA QUIAN 2007, 17–18.

¹⁸⁵ A Szentendrén élő Kelemen Zsolt kistermetű, keleti lovak tartásának, népszerűsítésének híveként hucul lovakkal is dolgozik, mint az életmódszerűen végzett lovas kísérleti régészet egyik hazai képviselője. Kelemen – és néhány, önálló utakra lépett tanítványa – a teljes fegyverzetben lovával együtt mozgó, harcoló, az egykorú leírások szerint azzal szinte „összenőtt” keleti lovas harcos megjelenítésében nyújt idehaza páratlan teljesítményt. Könyvei azonban tudományos szempontból nem értékelhetők. Kassai Lajos – a modern lovasíjász sport szabályrendszerének kidolgozása és népszerűsítése mellett – az utóbbi években látványos eredményeket ért el az úgynevezett „erőszakmentes lóképzés” területén. Az Amerikából terjedő, Pat Parelli nevéhez fűződő lóképzési formának magyar előfutára van, Balassa Konstantin személyében, aki a XIX. század első felében, huszártisztként szerzett tapasztalatait több könyvben is megörökítette. Módszeréről lásd: PARELLI 2012; Balassa Konstantinra: BALASSA 2006. Kassai néhány évvel ezelőtt ezzel a módszerrel tett kísérletet a Mas'ūdi-féle 934. évi csataleírás modellezésére – 12 lóval egyszerre. A kísérlet utolsó, általam nyomon követett fázisában a „lovas zárótűz” megjelenítésére volt alkalmas. HKÍF 1995, 55–56. A pomázi Íjász Útja Iskola Egyesület a ránk maradt muszlim hadi traktátusok (furūsiyya, فروسية) leírásaiból merítve Magyarországon a legközelebb áll a keleti lovaglási és lovasíjász technikák modellezéséhez. Mondhatni a muszlim forrásokon alapuló lovas- és gyalogos íjászat gyakorlásának egyetlen mértékadó hazai fóruma. Lásd az Iskola honlapján.

¹⁸⁶ Nálunk 2010 októberében a Nemzeti Múzeum - Nemzeti Örökségvédelmi Központ szervezésében a ”Hadak Útján” A Nép-vándorlaskor Fialat kutatóinak XX. Konferenciája keretében, a konferencia zárónapján került sor kísérleti régészeti tárgyú előadásokra, a szigethalmi EMESE Parkban. Lásd a rendezvény PDF-es programjában. Ezt megelőzően 2007. május 24–26. között „Régészeti parkok Magyarországon. Kísérleti és környezeti régészet, múzeumpedagógiai lehetőségek a régészeti parkokban” címmel Budaörsön megrendezett konferencia volt a tudomásom szerinti első, önálló, csak a kísérleti régészetről szóló találkozó. Korábban más konferenciák egy-egy előadása szólt a diszciplína valamelyik területéről. MESTER 2008.

működtetnek, úgy, ahogyan Nyugat-Európa más országaiban is jó néhány példa van erre.¹⁸⁷ Ezek munkáját mára az országos, vagy tartományi (*comunidad autonoma*) szintű régészeti szervezetek segítik és fogják össze.¹⁸⁸ Van példa több régészeti feltárás, lelőhely egy-egy tartományon belüli, parkszövetségbe tömörülve történő bemutatására is: itt Castilla-La Mancha területén található az Alarcos-Calatrava Régészeti Park (Parque Arqueológico Alrcos-Calatrava) létesítményei említendők, mint disszertációm „témájába vágó” helyszínek.¹⁸⁹ A régészekkel-történészekkel szoros együttműködésben végzett kutatás és ismeretterjesztés rendszeresen megjelenő szakkiadványokban is megmutatkozik és – ha nem is hosszú évtizedekre visszamenően, mint Észak-Európában – az ilyen tárgyú előadásokat is felölelő konferenciák is rendszeresnek mondhatóak.¹⁹⁰

Említést érdemelnek még azok a kezdeményezések, amelyek alternatív segédanyagokkal látják el a kutatókat és az érdeklődő laikusokat is. Erre példa az 1998-ban alapított Balawat néven futó kezdeményezés, amely multimédiás anyagok tervezéssel foglalkozik és – számos különféle projekt mellett – értékes segédanyagokat tett közzé az alarcos-i és Las Navas-i csaták rekonstruálásához. Ars poetica-juk szerint „*az új technológiák adják annak a Társadalomnak az információs nyelvét, amelyben élünk a XXI. század elején. A Régészet nem maradhat periférián és, együtt szükséges tennünk azért, hogy ez a nyelv pozitív hatással legyen a Régészettudományra és jövőbeli fejlődésére*”.¹⁹¹

A spanyol régészek szerint is tudatában vannak annak a lemaradásnak, amellyel az intézményi-akadémiai feltételek hiánya miatt küzdenek, amint ezt a 2011-es, Banyolesben tartott III. Kísérleti Régészeti Konferencia összefoglalójában olvashatjuk.¹⁹² Az első spanyol kísérleti régészeti konferenciát (Santander, 2005) majd 20 évvel megelőzte a Peter Reynolds által Barcelonában tartott Seminari d'Arqueologia experimental.¹⁹³ Azóta sokat javult a helyzet, az ország különböző tartományaiban.

¹⁸⁷ IGAZ 2007, 163–164, 10–11. sz. lábjegyzetek.

¹⁸⁸ Spanyolországban önálló szervezet, az Asociación Española de Arqueología Experimental formájában, Portugáliában pedig az Associação dos Arqueólogos Portugueses-en belül.

¹⁸⁹ A régészeti parkszövetség munkájáról lásd a létesítmény honlapját.

¹⁹⁰ Castilla-La Mancha comunidad 2005-ben reprezentatív kötetet jelentetett meg a tartományi régészeti napok rendezvénysorozatára: MILLÁN MARTINEZ–RODRIGUEZ RUZA 2005.

¹⁹¹ „*las nuevas tecnologías proporcionan el lenguaje de la Sociedad de la información en la que nos hallamos a principios del XXI. La Arqueología no debe situarse al margen y debemos, entre todos, hacer que este lenguaje sea positivo para la Ciencia Arqueológica y su desarrollo futuro.*” Tevékenységüket és eddigi munkáikat lásd a Balawat honlapján. Külön köszönet a csatákra vonatkozó anyag felhasználásának lehetőségéért.

¹⁹² Lásd az interneten: AEAE 2011. Reynolds a példaértékű vaskori mintagazdasággal rendelkező dél-angliai Butser Ancient Farm alapítója és vezetője volt 2001-ben bekövetkezett haláláig. REYNOLDS 1999.

¹⁹³ A santanderi konferencia kiadványkötete a spanyol kísérleti régészet alapmunkája: RAMOS–URQUIJO–BAENA 2007.

A nagyobbik ibér ország esetében nem annyira a középkori kísérleti régészet van előtérben, mint a helyi prehistorikus, illetve az antik kultúrák emlékeit, tárgyi és eszmei hagyatékát feldolgozó, azt láttató kezdeményezések.¹⁹⁴ Ettől függetlenül az ibér középkornak is megvannak a kísérleti régészeti aspektusból is közelítő fórumai és publikációs lehetőségei. Ebben az utóbbi időben Portugália is igyekszik felzárkózni Spanyolország mellé.¹⁹⁵

A történelmi íjászat kutatásának témájában alig találtam komolyan vehető ibér-félszigeti szervezetet: az „Arco Medieval” nevű spanyol formáció néhány, a tudományos színvonalat megütő tanulmány közlésén túl a spanyolországi nyílhegytípusok tipologizálását is közzéteszi a honlapján, emellett hasonló kísérleteket is végzett, mint a hazai tesztjeink. Ezek dokumentálása azonban sok kívánnivalót hagy maga után.¹⁹⁶ Spanyol újrekonstrukciós tevékenységre a tudományos kritériumoknak megfelelő kísérleti régészeti módszertannal egy prehistorikus íjkészítéssel foglalkozó dolgozatot találtam.¹⁹⁷

A 2009-től végzett kísérleti régészeti munka eredményei és a további tervek

2009-től a régi magyar íjászat kutatásának tárgyában folytatásos kísérletsorozat vette kezdetét, replika íjakkal végzett tesztlövések formájában. A résztvevők évtizedes kísérleti régészeti (íjreplikák, valamint nyílvevő-rekonstrukciók készítői) tapasztalattal rendelkező, az íjászat több szakágában jártas személyek, akik a tesztek előkészítésében, lebonyolításában és értékelésében a szaktudományok képviselőinek véleményét is kikérték. A 2009-es első kísérletek előtt megfogalmazott célok nem változtak lényegesen: az úttörő Fábián-féle iskola egykori eredményeiből kiindulva új szempontok beemelése a régi magyar íjászat vizsgálatába, a szakemberek (és laikusok által is) „általánosan elfogadott” nézetek újragondolása, kiegészítése, pontosítása, elsősorban is a nem eseti, hanem a résztvevők szándéka szerint rendszeres tesztelési eredmények értékelése útján. Aktuális maradt a további kérdések,

¹⁹⁴ Néhány nem a középkorral foglalkozó spanyol-portugál kísérleti régészeti központ: CELLA VINARIA (Teià, Maresme, Barcelona): a római kori Hispánia szőlő- és borkultúrájának feltámasztására; ARECO S. L. (Soria), a keltibér kultúra feltárására és újraalkotására specializálódva; PARQUE DE LA PREHISTORIA DE TEVERGA (Asturias), az Ibér-félsziget kőkorszaki régészeti parkja; Portugáliában a Guarda melletti VALE DE CÔA őskori leleteit bemutató régészeti park a legismertebb.

¹⁹⁵ Színvonalas spanyol régészeti internetes csatorna az ARQUEOLOGÍA MEDIEVAL, amely rendszeresen informálja látogatóit a fontosabb hispán és külföldi régészeti eseményekről és hírekről, 2004 óta emellett középkori, kísérleti régészeti tárgyú tanulmányt is közöl, Portugáliában pedig az ASSOCIAÇÃO ARRÁBIDA ANTIGA repertoárjában és a Beja közelében lévő Outeiro do Circo bronzkori erődtelépülést kutató régészcsoporthonlapján található meg a kísérleti régészet. Az ország hadtörténetének egyes korszakait megjelenítő formációk közül az „ORDEM CAVALARIA DO SAGRADO PORTUGAL” érdemel említést, ennek is az Inter-Medieval-Federação Internacional de Sociedades de Recriação Histórica Medieval alszervezete, amely a történelmi életmódrekonstrukción belül a portugál hadihagyományok ápolásával foglalkozik.

¹⁹⁶ Lásd az ARCO MEDIEVAL internetes oldalán.

¹⁹⁷ MUÑOZ IBÁÑEZ 2006–2009.

problémák felvetése, az aktualizált helyzetjelentések, összegzések készítése a hazai íj- és nyílrekonstrukciós munka, illetve a téma elsősorban gyakorlati szempontú kutatása.¹⁹⁸

A 2009 márciusában végzett első kísérlet során „behatolási teszt” alá vett szarusíjak esetében azt találtuk, hogy 15–40 m között fokozatosan nőtt a nyílvevők behatolásának mértéke, ettől nagyobb távon azonban fokozatosan csökkenni kezdett. A nehéz hegyekkel (és ezért „orrtű” vevőkkel) történő lövéseknél az íjak általában „felfelé hordtak”. Továbbá néhány, külsőre és húzásra kiválóan tűnő fegyver „elfáradt” a (pályaiíjászatban általánosan elfogadott) célzott lövés leadására még alkalmas 40 méteres táv környékén. Bizonyos számú lövés után lényegesen kevésbé gyorsították fel a kilőtt nyílvevőt. Ez a mai íjkészítő mesterek kezéből kikerülő fegyverek javítandó tulajdonságaira hívta fel a figyelmet, illetve a fáradás jelenségébe a korántsem ideális időjárási körülmények is belejátszhattak (magas páratartalom és eső).

A rendelkezésre álló tegezshosszúsági adatok, valamint nyílhegytüskék méretei alapján készített, dongásított, „átlagolt” hosszúságú, majd a második kísérlet alkalmával jelentősen megvékonyított nyílrekonstrukciókkal végzett tesztlövéseink során a nem kimondottan távlövéshez készített, „harci fegyverként” definiált nyílvevőinkkel leadott lövéseink jelentős mértékben alulmúlták a Fábián Gyula-féle legnagyobb tesztlövés eredményeit (186 m). A kifejezetten távlövési céllal, páncéltörő hegygel készített „seregbontó” nyílvevőink esetében is csak a legerősebb íjakból leadott lövések esetében tudtuk a Fábián-féle rekordot megközelíteni, illetve egy esetben elérni. Az eredményt az önmagukban reálisnak tűnő vastag és dongás vevők, a rendelkezésre álló gyenge íjak és a mediterrán lövéstechnika együttes hatásaival magyaráztuk. A 2009. márciusi, második alkalommal a 77 cm hosszúságú, sárkányidom-formájú hegyekkel szerelt vevőkkel, ázsiai módon, azaz csontgyűrűvel és a jobb oldalon kivezetett nyílvevővel végeztünk távlövési kísérletet, lévén az ennél nehezebb hegyekkel ellátott vevőket ekkor már erre alkalmatlannak ítéltük. A 145, 5 méteres eredmény ismét elmaradt a várt értéktől, ám hozta a szakirodalomban található egyik adatát.¹⁹⁹ A két távlövési kísérlet tanulsága szerint a mai íjkísérletekkel foglalkozóknak újra kell tanulniuk azt, hogy milyen feladatra melyik nyílhegy és nyíltest alkalmas. Sportíjász tapasztalatok itt vajmi keveset segítettek. A kiválasztott, nehéz hegytípussal szerelt vastag és dongás vevő a használt technikával egy vagy több elemében rossz ötlet, hibás konstrukció volt. A második alkalommal sem meghaladott távolság pedig azt igazolta, hogy a rendelkezésünkre álló íjakkal és íjásztudással a pontosított méretű, a rendelkezésünkre álló

¹⁹⁸ A 2009-es tesztek eredményeit részletesen lásd IGAZ 2010C, 269–328.

¹⁹⁹ KOVÁCS 2003, 306.

adatok szerint a régiekével súlyában és hosszában nagyobb hasonlóságot mutató nyílvesző ellenére sem tudtunk távolabbra löni és így megerősíteni a szakirodalomban olvasható 200-250 méteres hatótávolságot.²⁰⁰

A vadászati alkalmazhatóságot vizsgáló, kifejezetten közel elhelyezett (15–20–30 m), kecsketetemre leadott lövéseink alapvető tapasztalata az volt, a vadászati és harci helyzetek imitálásánál elengedhetetlen a speciálisan ilyen célra használt vesszők készség szintű ismerete. Ennek hiányában ez a kísérlet-rész legfeljebb az alapvető ismeretszerzésre volt jó. Nagyobb távolságokról, többféle nyílheggyel történő elvégzésére a folytatásban kell sort kerítenünk. Megjegyzendő, hogy az állati tetemet tisztán eltaláló lövések hatásfokában 20 és 30 méter távolságról nem tapasztaltunk érzékelhető különbséget.

A különböző erősségű íjakból kilőtt nyílvesző-rekonstrukciók hatásvizsgálata céljából a kecsketetemre helyezett nemezre, gambezona,²⁰¹ és (6–7 mm-es átlagos vastagságú) szárított, cserzetlen marha kruponbőrből előállított pajzsfelület-modellre, láncling- és bőrvért-darabokra, valamint ezek kombinációira adtunk le lövéseket a legerősebb szarusíjagnól anyagú íjainkból, különböző távolságból, 10–12 mm átmérőjű dongavesszőkkel, kifejezetten a harci helyzetet imitálva. A teszt eredménye korlátozottan igazolta várakozásainkat. Csak a páncéltörő hegy bizonyult olyan átütő erejűnek, amelyről nyugodtan állítható: a korabeli magyar íjak ellen harcba bocsátkozó átlagos felszerelésű nyugati katonának semmiféle esélye nem lehetett egy tiszta lövéssel szemben. Álló helyzetből löve, pengés nyílhegy-rekonstrukcióinkkal nem tudtuk meggyőzően bizonyítani azt a feltételezést, miszerint ha eleink ellenfelének kombinált anyagú (tehát fa és bőr, esetleg vastag nemezposztó) pajzsa nem fogta meg, vagy vezette el a nyílveszőt, akkor csak akkor úszhatta meg komolyabb sérülés nélkül a jó helyre találó lövéseket, ha bőrrrel, illetve ennél valószínűleg jóval ritkábban fémgyűrűkkel kombinált, sokrétegű gambezont viselt.²⁰² Mivel a páncéltörő hegyek meglehetősen ritkák a X. századi magyar sírleletek anyagában, a régi magyarok harci sikerei aligha voltak ennek a típusnak köszönhetőek. Ez az eredmény jó támpontot adhat a korabeli frank-bajor, de a hispániai muszlim íjászokkal szembenálló ellenséges hadak védőfelszerelés-arányainak pontosabb meghatározásához és egy hasonló, indirekt következtetés levonására, amennyiben ott is elvégzik a nyílhegyleletek koronkénti osztályozását. Az eltérő középkori vértanyagokkal történő kísérletezést a második fordulóban ugyanazon íjkészítő mester, különböző erejű szarusíjainak hatékonyságvizsgálatával

²⁰⁰ A nemzetközi szakirodalomban található távlövés tesztek eredményeire lásd IGAZ 2010, 286, 58. lábjegyzet.

²⁰¹ A jellegzetes középkori, vászonból készült, sokszoros rétegű „párnaruha”. Kísérleteink során 8, illetve 16 rétegű zsákvásznat használtunk, de van korabeli adat 30 rétegre is. EMBLETON–HOWE 1994, 49.

²⁰² KOVÁCS 2003, 309.

folytattuk, a X. századi leletanyagban leggyakoribb deltoid,- illetve a ritka páncéltörő hegytípussal szerelt nyílrekonstrukciókkal. Nyilainkat másodsorra is olyan különböző célfelületeken próbáltuk ki, amelyekhez hasonlók (különböző kombinációkban) léteztek a középkorban is. A vesszőfogó felületet ezúttal két darab 100x100x20 cm-es, két, egymásra helyezett polifoam táblából alakítottuk ki. Erre helyeztünk pikkelyvértet imitáló bőrlapot, szimplán, majd kétrét hajtott gambezont (párnaruha). Végül a két anyagot kombináltuk: a bőrlap alá helyeztük a duplán hajtott párnaruhát. A kísérleti régészet módszertanának megfelelően ezúttal megkíséreltünk minél egyenletesebb lövéseket leadni, az „emberi tényező” befolyásoló hatását csökkentendő. Eszközünk az úgynevezett „belövőállvány” volt, amely azonban alkalmatlannak bizonyult a várt feladatra, lévén 25 méterről sem lehetett vele nagyobb pontosságú lövéseket leadni, mint kézből löve. A páncéltörő hegy ezúttal is gond nélkül átütötte a célfelületeket. A deltoidhegyű vessző bőrfelület esetén 8–10 cm-re hatolt a céltáblába, teljesen átszakítva a bőrlapot, ugyanígy a szimplán hajtott gambezont is. A duplán hajtott párnaruha esetében a deltoidhegynak csak a pengéfelülete hatolt át a textilen. A bőrrel lefedett dupla párnaruha pedig képes volt kivédeni a 28,5 kg erejű íjból érkező lövedéket. A bőrt még néhányszor átvágta a nyílhegy pengéje, ám a dupla gambezoonon nem tudott keresztülhatolni, megállt annak anyagában. „Éles helyzetben” persze többféle, nagyjából ismeretlen egyéb szempont jöhet számításba, például nem ismerjük az ellenség páncéljainak műszaki adatait, sem azt, hogy az ellenséges had mekkora része viselt páncélt, és mekkora testfelületen. A következtetés így csak az adott kísérletre volt igaz, történelmi távlatban nem volt általánosítható. Meglátásunk szerint itt van mód valamiféle elfogadható értéktartomány kijelölésére, amennyiben sikerül egy ellenőrzött, múzeumi- illetve forrásadatok adatok alapján készített nyugati páncélruhát alávetni a további teszteknek. Természetesen nem azonos erejű íjakkal löve rájuk.

Az elmúlt három évben folytatólagosan végzett kísérleti régészeti munka során az alábbi eredmények születtek:

- 1.) A rekonstruált X. századi magyar íj ismérveinek lehetséges és ésszerű határok közötti „szabványosítása” mellett megalkotásra került egy eddig hiányzó, illetve nem egységes magyar szakszókészlet-ajánlás az íj részeiről, amellyel az íjreplikák készítői a továbbiakban jobb eséllyel cserélhetik ki tapasztalataikat.²⁰³
- 2.) Több előrelépés történt a szarusíjak anyagminőségének, szerkezeti-, burkolóanyagaik és a tökéletesítésében, a húr lehetséges anyagainak meghatározásában. Ezzel együtt beindítottuk

²⁰³ Lásd Bencsik Péter íjkészítő honlapján: BOTONDBOW.

az ország első, újkori szarusíjkészítő iskoláját. A kísérletekbe bevonható íjreplikák számának további öröndetes növekedésével reményeink szerint módunk nyílik újabb, sokrétűbb vizsgálatok végzésére. A nyílrekonstrukciók terén jelentős mértékben bővültek a tapasztalatok, elsősorban az úgynevezett „hajtásvesszők” kéziszerszámokkal történő készítési technikájában, továbbá a leletek alapján készült mérethű nyílhegyek kézi kovácsolással végzett előállításában is.

3.) 2011 szeptemberében Várpalotán újabb, adatgyűjtést szolgáló tesztre került sor. Arra kerestük a választ, hogy az eltérő tömegű, kialakítású és anyagú nyilakat a különböző típusú, formai kialakítású és húzóerejű íjak mekkora indítási sebességgel (láb/másodperc=f/s), valamint milyen távolságra (méter=m) képesek eljuttatni. Ezzel a szarusíjak korábban elmaradt kezdősebesség mérése is bekerült a munkamódszerek közé. A megfelelően dokumentált adatokat más kísérleteink kiegészítő adataihoz, illetve a további szarusíj-példányok készítéséhez kívánjuk felhasználni.

4.) A magyarországi homokóra-tegezrek rekonstrukciójával kapcsolatban megállapítást nyert, hogy azok a korból Belső-Ázsiából (Mongólia) ismert párhuzamokhoz hasonlóan külső favázis kéreg (vagy bőr) szerkezetűek lehettek. Ez esetben a szinte kizárólagosan a Kárpát-medencei emlékanyagra jellemző vasalás a külső favázat erősíti, illetve fogja össze. A másik rekonstrukciós lehetőség a Moscsjevaja Balka-i leletből ismert (esetenként vékony bőrrel borított) dongás faszerkezetű tegez, külső vasalással ellátva.²⁰⁴ Nem lehet persze kizárni, hogy a vasalt tegezrek szerkezetileg is eltértek keleti rokonaiktól, az azonban a régészeti adatok alapján biztosan megállapítható, hogy főbb méreteikben és használatukban jelentősen nem térhettek el a korból ismert, épen maradt keleti analógiáktól. A kutatás fontos eredménye továbbá, hogy mára egyértelműen elkülöníthető a leletek alapján több, a korban ismert tegezfej-típus. A forma alapján mostanra bizonyosnak mondható, hogy ebben a tegeztípusban hegygel fölfelé voltak tárazva a nyilak. Ezt a tegezgallér három oldalról történő védelme, az íjász kezét védő, a leggyakrabban ferde tetődeszkát mutató leletek is alátámasztják. A nyilak betöltése tehát azonos az ikonográfiai források által is megőrzött kun tegezkekből történő módszerrel.²⁰⁵ Noha bizonyos vasalatok funkciója továbbra sem eldöntött kérdés, G. V. Kubarev orosz régész tegezrekonstrukciós anyagából kiindulva sikeresen teszteltük vágató ló

²⁰⁴ A fontos kaukázusi leletegyüttes orosz nyelvű közlése: MILOVANOV–IERUSALIMSKAJA 1976; német feldolgozása: IERUSALEMSKAJA 1996, az íjról, íj- és nyíltegezről: 107–114.

²⁰⁵ Ezt az Íjász Útja Iskola vezetője, Cozmei Mihai modellezte a kakaslomnici Szent László falikép hátrafelé nyilazó kunja, egy anatóliai szeldzsuk török pénzérme, valamint egy bizánci ábrázolás egybevágó részletei alapján. IGAZ 2010, 85; 94, 3–5 kép. Lásd a II. Képtábla 2. és 3. képét.

hátáról e tegeztípus működőképes felfüggesztését, a nyíl abból történő betöltését és útjára bocsátását.²⁰⁶

5.) A 2012 júniusában (Gávavencsellő), illetve október 21-én (Várpalota) újabb távlövés-teszteket végeztünk, utóbbi alkalommal a korábban megmért kezdősebességű íjakkal. Tesztlövéseinket 7, 14 és 35 grammos hegyrekonstrukciókkal szerelt, hajtásvesszőből készült nyilakkal adtuk le. A replikák mintájául szolgáló nyílhegyletek az Ikervár (Vas megye) Virág utcai honfoglaláskori feltárásból származtak: 7 gr: 37. sz. sír 8. lelet, 14 gr: 24. sz. sír 3. lelet; 35 gr: 128. sz. sír, 3. sz. lelet.²⁰⁷ Több, 200 méter fölötti lövéseredménnyel sikerült „utólagosan alátámasztanunk” a honfoglaláskori magyar íj maximális, korábban tesztlövések nélkül megbecsült lőtávolságát.²⁰⁸

Az elkövetkező kísérletek során a számosabb szarusíj replikákkal már lehetőség nyílhat ugyanolyan erejű rekonstrukciókból leadott különböző húrkezeléssel és oldástechnikával végzett lövések hatékonyságának összehasonlító vizsgálatára. Továbbra is kérdéses a nagy távolságból, 20–45 fokos szögben kilőtt, majd ballisztikus pályát leíró, és ezután becsapódó, páncéltörő nyilak seregbontó hatásának modellezése.²⁰⁹ Az egykori íjak húrjához felhasznált lehetséges anyagokkal megkezdett kísérletek is folytatandóak, néhány számításba vehető megoldás kikísérletezésével nyugvópontra juthat a „100%-ban korhű anyagokból készült” szarusíj program. De talán a legfontosabb feladat az, hogy a behatolási, roncsolási képességet, valamint a törésteszt jellegű kísérleteket lóhátról leadott lövések útján is megismételjük. A hátsó a nyíléhoz hozzáadandó (hátrafelé lövés esetén levonandó) sebessége komoly befolyásoló tényező. A történelmi hűségre törekvő fegyverekkel-felszereléssel, nyeregben, egy gambezonos, illetve többféle vértet viselő bábún, illetve ezekkel a védőeszközökkel burkolt állati tetemen végzett kísérletsorozat eddig sosem mért információkat eredményező hadtörténeti kísérleti tapasztalatokat hozhat.²¹⁰

²⁰⁶ KUBAREV 1998, 190–197. A tegezes kísérletek résztvevői: Strohmayer Ádám, Flesch Márton és Gyűrűs Tibor voltak.

²⁰⁷ KISS 2000, 47–48, 63.

²⁰⁸ RÉVÉSZ 1999, 167–168. Lásd a Nemzeti Íjászszövetség honlapján.

²⁰⁹ Itt a nagy szórás miatt egyelőre nem áll rendelkezésre olyan mennyiségű fegyver és páncélzat, amelyekkel ez a fajta „távolsági törésteszt” elvégezhető lenne, bár pl. pajzsokkal gyakorlatilag bármekkora terület lefedhető egy ilyen kísérlethez.

²¹⁰ Azzal a megjegyzéssel, hogy a harctéri körülmények közepette bekövetkező tömeges hatását egy-egy sikeres kísérlet alapján nyilvánvalóan nem lehet modellezni. MITCHELL 2006, 18–28.

III. HADAKOZÓ ÁLLAMOK AZ IBÉR-FÉLSZIGETEN

Államfejlődés és a háború tipológiája

Az Ibér-félsziget középkorának disszertációmban vizsgált szakasza a szűkebben vett *katonai érintkezés* tanulmányozása mellett számos más irányból megközelíthető. Ezek közül az egyes államképleteket létrehozó politikai erők által végrehajtott *terjeszkedést*, illetve *területfoglalást* (ezen belül a *telepítés* és az *újratelepítés* különösen fontos részkérdéseit), továbbá az uralom alá vont *földrajzi tér megszervezését* (politikai, gazdasági, adminisztratív, egyházi-vallási szempontból) emelem ki. Ide tartozik a határvédelem biztosításának kérdésköre is. Ezeket a folyamatokat különféle államok kezdeményezték és próbálták változó sikerrel végrehajtani, így részét képezték a középkori Hispánia muszlim és keresztény államfejlődésének. A fejezet bevezetéseként érdemes néhány példát hozni a középkori állammal foglalkozó újabb keletű spanyol és portugál szakirodalomban az állam fogalmának használatára – ezzel is osztva a szó és a fogalom középkori létjogosultságát elfogadók véleményét.²¹¹

A spanyol történészek világosan megkülönböztetik a modern (azaz újkori) államot a korábbi képletektől. Ugyanakkor az állam (*estado/Estado*) megjelölést széles körben és általában mindenféle korlátozás nélkül alkalmazzák úgy a középkor, mint az antik típusú politikai uralmi rendszerek példáira.²¹² A hispániai iszlámtól sem vonják meg az állami jelzőt – legalábbis a birodalmi tartományból 755 után önálló politikai entitássá alakuló hispániai Omajjád Emirátustól számítva: „*Valójában – bár lokális szinten létrehozás volt – történelmi kontextusban restaurációról van szó. Kialakulóban van, a muszlim világ határain belül, egy új Omajjád állam. Bár ‘Abd al-Rahmān al-Dāhil az általa al-Andalus-ban kezdeményezett politikai, pénzügyi, intézményi és katonai intézkedések nem mindegyikét találta ki személyesen, ez szemernyi sem csökkenti nagyságát, mivel – mégpedig különösen nehéz körülmények között – elsőként alkalmazta itt azokat.*”²¹³ Ezek után szinte magától értetődik, hogy a „feudális állam” kifejezést a félsziget északi részén a VIII. századtól formálódó keresztény politikai egységek történetét is használják, mint például a XI. századi katalán

²¹¹ Az ellenvéleményt Joseph R. Strayer amerikai történész és hazai követői képviselik. Kritikájukra lásd SZABADOS 2011, 26–34.

²¹² Így vizigót Hispánia esetében is. SAYAS ABENGOCHEA–GARCÍA MORENO 1990, 358–376.

²¹³ „*Realmente – aunque a escala local sea una creación – en términos de contexto histórico se trata de una restauración. Se está erigiendo, en los confines del mundo musulmano, un estado neo-omeya. Pese a que ‘Abd al-Rahmān al-Dāhil no inventase todas las medidas políticas, fiscales, administrativas, institucionales y militares que instauró en al-Andalus, ello no le resta un ápice de grandeza pues fue – y en circunstancias harto difíciles – el primero que las implantó acá.*” CHALMETA 1994, 360.

társadalmi válság, vagy a Navarrai Királyság gazdasági viszonyainak bemutatásakor.²¹⁴ Az aktuális portugál történetírás esetében azt találjuk, hogy a kisebbik ibériai ország középkorral foglalkozó munkái kerülni látszanak az állam szó gyakori használatát. Ehelyett ugyanazon terminológiai módszerrel élnek, mint a spanyolok: bevett helyi elnevezésükkel jelölik a különböző keresztény és muszlim államformákat. Előbbiekre a *condado* (grófság); *senhorio*, („uralt terület”); *reino* (királyság); utóbbiakra pedig az *emirato* (emírség); *califato* (kalifátus); *taifa* (részkirályság) kifejezést használják; valamint az *império* (birodalom), a félsziget középkori történetének változó keresztény és muszlim államformáinak megfelelően.²¹⁵ A portugál középkorkutatás egyik legkiemelkedőbb alakja, José Mattoso egyik tanulmányában azonban alkalmazza a középkori állam (*Estado medieval*) kifejezést, még hozzá a portugál állam eredetével kapcsolatban.²¹⁶ „A tradicionalista portugál történetírás állítása szerint a király gyakorlatilag a monarchia alapításától fogva egyfajta «köz hatalmat» gyakorolt, és sohasem létezett Portugáliában a központi hatalom fragmentációja és annak privatizációja – ellentétben a feudális Európa más királyságaival. Az újabb kutatások ezen állítások alapjainak a hiányát mutatják. Mint az valamennyi feudális államban történt, Portugáliában sem volt semmiféle világos nyoma a királyi hatalom és a feudális urak hatalma közötti különbségnek a *couto*-k és a *honra*-k esetében,²¹⁷ annak ellenére sem, hogy különös felelősséget tulajdonítanak neki a béke fenntartása és az igazságszolgáltatás legmagasabb szintjén, nevezetesen a királyságot érő külső inváziók, mindenekelőtt a mórok támadásai elleni védelem terén.”²¹⁸

Az általam forgatott, idevágó spanyol-portugál munkákban nincsen szó tehát az állam létjogosultságának tagadásáról az újkor előtti időkben, a Pireneusi-félsziget középkorral foglalkozó újabb történeti szakirodalmában általában véve nem okoz gondot az állam fogalmának (és magának a szónak) a használata.

²¹⁴ VALDEÓN–SALRACH–ZABALO 1987, 210–287.

²¹⁵ LÓPEZ–LARREA 2000, 210–217.

²¹⁶ MATTOSO 2009A, 437–447.

²¹⁷ Mindkettő speciális jogállású, privilegizált és adómentes földterület volt, melyeket a XII–XIII. századi Portugália geopolitikai viszonyai hívtak életre: az itt is meglévő „mozgó határ” mentén a védelmet szolgálták, az előbbi egyházi, utóbbi pedig jellemzően világi birtokosok között felosztva. A portugál középkor legfontosabb birtoktípusaira és jogállására lásd: COELHO DIAS 1996, 275–297.

²¹⁸ „A historiografia tradicional portuguesa afirmava que o rei exercia um «poder público» praticamente desde a fundação da monarquia, e que nunca inha existido em Portugal a fragmentação e a privatização do poder central, ao contrário do que se verificava nos outros reinos feudais da Europa medieval. Algumas investigações recentes mostraram a falta de fundamento destas afirmações. Como acontecia em todos os estados feudais, em Portugal não havia nenhuma noção clara acerca da diferença de natureza do poder régio e do poder dos senhores feudais dentro dos respectivos coutos e honras, apesar de se lhe atribuir uma responsabilidade especial acerca de manutenção da paz e da justiça a nível superior, nomeadamente para defesa do reino contra invasões estrangeiras, sobretudo as dos Mouros.” MATTOSO 1988, 437.

Az Ibér-félsziget IX–XIII. századi államfejlődését tekintve, mind a keresztény, mind a muszlim oldalon számos esetben születnek új államok. Az alapvető különbség a két terület között az, hogy a keresztény formációk – néhány sikertelen kísérlettől eltekintve – lassan, de biztosan, mintegy lépésről-lépésre koncentrálták erőiket, s az adott pillanatban át is vették a politikai és katonai kezdeményezést a félszigeti iszlámtól. Utóbbi viszont az észak-afrikai berber birodalmak területébe integrálódva sem volt képes visszakapaszkodni a XI. század közepére elvesztett korábbi pozíciójába, innentől csak rövid időszakokra tudta visszavetni a meginduló rekonkvizta folyamatát, annak katonai sikereit. Ennek a változásnak természetesen a politikai és ideológiai háttér mellett mélyre ható gazdasági és demográfiai okai voltak. Az Ibériai-félsziget eseményei a teljes Mediterráneumot érintő nagy átalakulások függvényében zajlottak. Az egyik ilyen a Banū Hilāl nomád beduin törzsszövetség megjelenése volt a Magreb keleti peremén. A jövevények elpusztították az addig virágzó tuniszi-algíri partvidék gazdaságát, lehetőséget adva az európai tengeri aktivitás növekedéséhez; ez pedig már al-Andalus keleti partjain sem volt közömbös. Ennél fontosabb, hogy a fragmentálódott muszlim Hispánia délről az almoravidák berber reformszektája által kiépített afrikai állam, északról pedig a cluny reformok „rásegítő” hatásával, a folyamatos Pireneusokon-túli bevándorlás esetünkben leginkább a katonai potenciál és az emberanyag terén fontos keresztény államfejlődése közé került. A XI. századra túlnépesedett Nyugat-Európa (elsősorban is a francia területek) egyik kivándorlási célpontja éppen az Ibér-félsziget keresztény része volt, és ez igen jelentős hadtörténeti faktorként jelentkezett.²¹⁹ A muszlim fél hiába tartotta egy kézben a nyugat-szaharai karavánutak kereskedelmét (ideértve az afrikai aranyat áramlását is), a keresztény Hispánia a maga erőforrásaival már elég hatékonyan tudott élni ahhoz, hogy katonai téren is folytassa az 1050-es évekre *ténylegesen* megkezdett déli irányú expanziót; a XI. század utolsó évtizedére már az Almoravida Birodalomba tagolt al-Andalus ellenében is. Erős változás ez a Pireneusi-félszigeten magas szintű mezőgazdasággal, népes városokkal, kifinomult városi kultúrával rendelkező, továbbá – ami szempontunkból a legfontosabb – katonai nagyhatalomként létező egykori egységes córdobai államhoz képest.

A középkori Hispánia esetében sincs értelme a mai országok népességét külön tárgyalni. A mintegy félmillió km² területű Pireneusi-félszigeten (Gibraltár és a mai Andorra területével, de természetesen az atlanti óceáni szigetek nélkül) 750–1100 között 4 milliós minimális népességgel számolhatunk.²²⁰

²¹⁹ LEWIS 1988, 98–99.

²²⁰ A középkori demográfiai számítások problémáira is rámutató összegző spanyol tanulmány LATORRE 2002, 175–200, különösen: 182–191. A szerző a XV. század végére a spanyol népességet 4, 7 millióra becsüli,

Erődített helyek és hadjáratok

A területfoglalás motiválta fegyveres konfliktusok hasonlóságainak és különbségeinek bemutatása mellett a példaként hozott egyes politikai formációkhoz köthető *területvédelmi tevékenység* is e fejezet tárgya. Másként: milyen módon próbálják a velük ellenséges hatalmak területszerző katonai akcióit megakadályozni, illetve mit tesznek azért, hogy saját (vagy sajátjukká lett) területüket megvédelmezzék a különféle támadóktól és támadásoktól. Ide tartoznak az adott államot belülről destabilizáló, az esetek túlnyomó többségével háborút indukáló *felkelések, lázadások* és az adott állam fennhatóságát megkérdőjelező politikai események is, amelyek az államépítéssel illetve az állam egységesítésével ellentétes irányúak. Ez utóbbi jelenségekre a vizsgált korszakban évtizedeken átívelő példákat találunk mindkét ibériai kultúrrégióban. A muszlim Hispánia esetében ilyenek a hispániai muszlim állam önállóan politizáló „erős emberei”, majd a XI. századi szegregációjának eseménytörténete, míg a keresztény oldalon Portugália kiválása Leónból egy hosszú függetlenségi háború útján.

Ha a hadviselés formáit tipologizáljuk, akkor első helyen megállapítható, hogy az *erődített helyek ostroma*, a középkori hadviselés az Ibér-félsziget esetében kiemelkedő jelentőségű formája. Kezdve az esetenként csak egyetlen toronyból álló őrhelytől, az *atalaya*-tól (الطاعة),²²¹ a fallal körülvett, erőddel vagy fellegrárral, *alcazaba*-val (القصبه) védett városon, azaz *medina*-n (مدينة) át, egészen egy katonai körzet központi erődítményéig (*hisn*, حصن).²²² E különböző funkciójú és méretű erősségek birtoklása nélkül a rekonkvizta évszázadai során nem volt lehetséges a megszállt terület valódi megszerzése. Így a birtokoshoz lojális népességgel történő be- vagy újratelepítése, azaz egy másik államba történő integrálása sem. Valamennyi felsorolt erősségtípus az úgynevezett *ribāt* („készenléti hely”, الرباط) rendszerébe illeszkedett, amely David Nicolle szerint a nyugati Mediterráneum muszlim dominancia alatti vidékein (így Észak-Afrikában, de Szicílián is) azonos gyökerű és időben is egyszerre bukkant fel, a védelmi célok mellett a vallásos-aszketikus elmélyülést is

ekkor azonban Portugália már külön számítandó. Ugyanakkor J. C. Russel 1000 körül 7, 1200-ban 8, míg 1340-ben 9 milliós Ibér-félszigettel számol. RUSSEL 1958, 92. Végezetül Pedro Chalmeta, arab forrásokkal alátámasztott számításai alapján a X. század elején 10,2 millióra becsüli al-Andalus lakosságát. CHALMETA 1994B, 754–755.

²²¹ A portugálban *atalaia* formában meglévő szó etimológiájára lásd GE 1886, 300, illetve a DICIONÁRIO PRIBERAM DA LÍNGUA PORTUGUESA oldalán. A kisebb méretű erődített helyek Hispániában észak-afrikai mintára napon szárított agyagból is készülhettek: ezek elnevezése a spanyol-portugál nyelvekben *albacar*. HENRIQUES 2006, 15.

²²² Erre magyar szempontból is példa Zaragoza „bevehetetlen” erődje, amely esetében a 942-ben Északkelet-Hispániában felbukkanó támadók aligha gondolhattak ostromra. BÓNA 2000, 50; HENRIQUES 2006, 9–10. Az arabizmusok a spanyol és portugál nyelvekben nem azonos mai formáinál a spanyol alakot részesítettem előnyben, az arab írásmód feltüntetésével.

szolgálva. A határvidékek mellett a hosszú és tenger felől érkező támadásoknak kiszolgáltatott partvonal védelmére emelt erődök jelentették a ribāt-rendszer másik fontos csoportját, utóbbiaknak kiemelt szerep jutott a normann, később pedig a keresztény hatalmak tenger felőli támadásainak semlegesítésében. Nicolle kapcsolatot feltételez a ribāt-rendszer és a hispániai lovagrendek erősített monostorainak kialakulása között is.²²³

Az erősített helyek ostroma érdekes kutatási témákkal szolgál. Az Ibér-félszigeten ilyen a rajtaütéssel, vagy más csellel történő, esetleg éjszakai várfoglalás, különösen a korai portugál állam esetében betöltött szerepe – a rendkívül ritkán sikeres „direkt ostromokkal” összevetve. Előbbi esetben a spanyol hadtörténeti szakkifejezés szerint „lopással” (*a furto*), míg az utóbbi során „erővel” (*por fuerza*) történik a vár bevétele. García Fitz szerint a XI–XIII. századi Ibér-félszigeten sikeres, rohammal befejezett direkt ostrommal elfoglalt erősségeire egyetlen példa adódik: Almería 1147-es bevétele; az is genovai, „tengeri” segítséggel.²²⁴

Az erősített helyek birtoklásának fontossága mellett a konkrét területszerzés, azaz *hódítás nélkül viselt különféle fegyveres konfliktusok* kísérik az Ibér-félsziget középkorának teljes történetét, így annak általam részletesebben vizsgált szakaszát is. A szemben álló államképletek – a békekötések időszakaszait nem számítva – szinte évenként vezettek rendszeresen ismétlődő hosszabb-rövidebb „behatolásokat” (*incursión*), „lovass portyákat” (*cabalgada*), a félszigeti iszlám ellen. A muszlim oldal kezdeményezte ugyanilyen támadások a félszigeti szakirodalomban használt elnevezései az *algara* (الغارة) illetve kifejezetten „nyári hadjárat” értelmében az *aceifa*.²²⁵ A sok esetben kevesebb zsákmánnyal és anyagi haszonnal, mint inkább tudatos pszichológiai hatással járó, „felörlő háború” (a spanyol szakirodalomban *guerra de desgaste*) e formái a középkori Hispánia legtipikusabb fegyveres összeütközései voltak. Jellemzően a könnyűlovasság megfelelő alkalmazásán múlt a sikerük, bármilyen céllal is indították őket – az állatok elhajtásától és a termés begyűjtésétől vagy elpusztításától a (hadi)foglyok ejtésén át a konkrét katonai feladatok végrehajtásáig.²²⁶ Az újabb spanyol

²²³ NICOLLE–MCBRIDE 2001, 9. Ezt O’Callaghan vitatja és a hasonlóság ellenére a lovagrendek erősségeinek kialakulási okát a szerzetesség és a lovagi eszmék nyugati hatásainak tudja be. O’CALLAGHAN 1975, 148.

²²⁴ HENRIQUES 2006, 11.

²²⁵ Utóbbi az arab al-sayfā (السيف) „betakarítás”, „aratás ideje” jelentésű szóból, ami azonban már korán elnyerte harcászati jelentéstartalmát. A középkori portugálban sokat mondóan „halálozás” és „katasztrófa” értelemben is felbukkan. A modern luzitánban ceifa formában ugyancsak betakarítást jelent. O’CALLAGHAN 1975, 149, valamint a világhálón CORRIENTE 1999. A behatolások típusai között felbukkanak még a *fonsado* (nagyobb expedíció), *anubda* (lovass őrszolgálat) és *apellido* (ostromlott hely megsegítése) fogalmai is. O’CALLAGHAN 1975, 175. A león-kasztíliai rendi gyűlések rendelkezései között is szereplő katonai műveletekről kimerítő tanulmány: PASCUAL SARRÍA 2003.

²²⁶ Portugál forrásokban gyakorta előfordul a *fonsado* helyi megfelelője (*fossado*) és a *correria* kifejezés is, mindkettő azonos jelentéssel. Az ibér szakirodalomban – B. H. Liddel Hart nyomán (Strategy: the indirect

hadtörténeti szakirodalom szerint a felörlő háborút motiváló tényezők a zsákmány, mint cél; a takarmány és élelemszerzés, illetve ennek biztosítása a katonai művelet során, mint logisztikai prioritás; a kifejezetten büntető-megtorló katonai akciók; az ellenség és az ellenséges terület destabilizálása, mint elsődleges politikai cél; továbbá mint ostromok előkészítő művelete (területi tényező).²²⁷

A „belső” muszlim-keresztény szembenállás háborús eseményein túl a Pireneusi-félszigeten kívülről is bekövetkeztek időnként a felörlő háború jellemzőivel kísért katonai akciók. Itt a 942. évi magyar, az ennél fontosabb következményekkel járó normann támadásokat, valamint az észak-afrikai berber dinasztiák muszlim visszafoglaló hadjárait kell említeni.

Mozgó határ és határsáv

A középkori Nyugat-Európa egyik kuriózumának tekinthető az a jelenség, amely az Ibér-félsziget jól körülhatárolható földrajzi régiójában, több mint fél évezreden keresztül létezett: két (majd a két nagyból kialakuló több kisebb), eltérő ideológiájú és kultúrkört képviselő politikai hatalom egymás mellett élt, méghozzá egy elválasztó, úgynevezett „mozgó határ”, pontosabban határsáv két oldalán, egy sajátos határvidéki társadalmat is magában foglalva. A határvidéki társadalom (és ideológia) fogalma F. J. Turner amerikai történész (1861–1932) nevéhez kötődik, aki a XIX. századi amerikai határvidék kapcsán fogalmazta meg e nézeteit. A jelenségre a korábbi történelmi korszakokban, változó határok mentén egymás mellett létező, eltérő berendezkedésű államok és kultúrák példáinak sorozatát hozhatjuk.²²⁸ A fogalmat az ibér középkorászok is jól ismerik: a mozgó határ elnevezés spanyol szakirodalmi megfelelője a „meleg határ” (*frontera caliente*). A terminológia egyfelől a kemény határvidéki körülmények közepette állandóan háborús feszültséget írja körül, másrészt a határzónán átívelő nem háborús kapcsolatok fontosságát hangsúlyozza.²²⁹ Ilyen, nem statikus „interkulturális” határzóna a középkorban legközelebb a Kelet-Római Császárság ázsiai végein létezett, ott is jelentős hatást gyakorolva a szereplők harcászatára.²³⁰

approach. London, 1954) – valamennyi a „közvetett megközelítés” (*aproximación indirecta*) stratégiájának értelmében használatos. FITZ 1998, 34; HENRIQUES 2006, 12.

²²⁷ FITZ 1998, 119–125.

²²⁸ A letelepült és nem letelepült kultúrák találkozásának nagy alapkérdéséhez vivő téma példái közül Európán kívül Kína és a muszlim világ az, amely a középkor folyamán a leghosszabb időt töltötte a steppei nomádok szomszédságában, azok harci kultúráját hadtudományi művek egész sorát eredményező „tudományos igyekezettel” is tanulmányozva. IGAZ 2010, 84.

²²⁹ MARTÍNEZ-BARRÉS-JOSSERAND 2001, 159–161. Lásd még MCKAY 1980, 214–222.

²³⁰ A X. századi bizánci határháborúk feldolgozására és az ott is megvonható párhuzamokra lásd TÖSÉR 2010, 236–268. TÖSÉR 2010, 236–268; 15. sz. lábjegyzet. További bizánci hadtörténeti irodalom: KÜHN 1991; Magyarul: HALDON, 2006, 395; CLASSÉN 2005.

A Pireneusi-félsziget viszonyai között ez a széles, bizonyos szakaszain és időszakokban a 150 km-t is meghaladó, *de jure* mindkét háborúzó fél sajátjának kezelt, *de facto* azonban betelepítetlen, sőt jobbára lakatlan területsáv működött a keresztény és muszlim harcérinkezés felvonulási terepeként. Ugyanakkor a két kultúra politikai formációi által ténylegesen birtokolt területek között egyfajta folyosót is jelentett. Ezen az egymás ellen vonuló hadakon kívül az események sokféle szereplője átjárt: a határvidék sajátos társadalmának képviselőiként a haditechnikai újításokat szállító kereskedők, tovább kémek, követek, renegátok, valamint a „polgári lakosság” bizonyos tagjai is, például a mindkét oldalon fontos gazdasági tényezőt jelentő foglalkozást űző pásztorok.²³¹ A félsziget teljes egészén áthúzódó határsáv keleti harmada (a Tudela–Huesca–Lérida–Tarragona erődök vonalán) hosszú ideig nem csak mint keresztény–muszlim, hanem keresztény–muladí (tehát iszlamizált, nem arab-berber) államképletek közötti határvonala is létezett, itt azonban – a Duero-folyótól délre, az Extremadura²³² néven ismert zónával összevetve – kérdéses a széles, gyakorlatilag lakatlan területsáv kiterjedése.

Tágabb kontextusban az egész félsziget egy állandó információcsere helyszíne volt a vizsgált korszakban, hiszen külső határain (északon a Pireneusok, körben pedig a tenger) túlról érkeztek azok a katonai hatások, amelyek azután a belső, mozgó határvonalon keresztül történő harcérinkezés során kerültek „élesben is” bevetésre. Ezek röviden északról a nyugat-európai szomszédok nehézlovasságra épített harcmódorának elemei, délről pedig a muszlim világ közvetítette keleti és afrikai hatások voltak. Az információcsere egy folyamatos migráció közepette zajlott, amelyben a berber, az afrikai fekete rabszolgakatonák „tengerentúli”, illetve a „hegyen túlról” érkező keresztények, többek között „szlávok” (*esclavo/esclavones*),²³³ külső beáramlásai éppúgy szerepet játszottak, mint a belső mozgások, például a keresztény vallását megőrző hispániai „bennszülöttek”, a mozarabok északi irányú elvándorlása.

A határ mozgását három fázisban lehet megrajzolni. A IX. században a Duero völgyében, a „senki földje” pedig attól délre jött létre. A hispániai muszlim állam hatalmának

²³¹ A középkori ibériai határvidék gazdag irodalmára lásd még: BARRIOS GARCÍA 1985; BARROCA–FERNANDES 2003, 69–126; LA GRANJA 1967; LÁZARO RUIZ 2006, 511–517; RAMOS 1994, 647–701; RETUERCE 95, 81–98; SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1966; SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1971; SÉNAC 2000; SOUTO LASALA 2005;

²³² A ma mindkét ibér ország egy-egy tartományának nevében továbbélő toponímia eredetére lásd: MARTINEZ DÍEZ 1983, 82–104, további etimológiai példák: MARTÍN DE RODRIGO 1987 az interneten.

²³³ A szó eredete az etelközi magyarok szomszédjait is jelölő arab saqāliba (صقالبة). Etnikai összetételük azonban vegyes volt, az északi keresztényektől hozott foglyok éppúgy lehettek közöttük, mint a kelet-európai, muszlim és zsidó kereskedők által működtetett karavánkereskedelem etnikailag csakugyan szláv „élő portékái”. Lásd még a hadakozó magyar államnál. Denia és az Almeriai Taifa emíreiről tudjuk, hogy „szláv” származásúak voltak. MARÍN GUZMÁN 2006, 123–125; LEWIS 1990, 11.

szétzilálódásáig ebben nem következett be változás. A következő szakaszt Toledo 1085-ös kasztíliai elfoglalása jelzi: innentől többé-kevésbé a Tajo völgye válik a muszlim-keresztény világ hispániai választóvonalává, annak nyugati szakaszán a folyótól északra a Serra da Estrela vonulata mellett (a későbbi portugál Guarda városáig).²³⁴ Toledónál pedig a fontos várostól délre húzódik, itt a XII. század közepére már a Guadiana folyón is túlért, ahol lényegében már csak a Sierra Morena kopár hegyláncai választották el a muszlim Hispánia szívéből, a Guadalquivir völgyétől. Nyomvonalában – mint hamarosan látni fogjuk – a következő másfélszáz esztendő nem hozott érdemi változást. A határsáv a XIII. század első harmadától mozdul meg újra, hogy azután a félsziget nagyobbik részén rövid idő alatt elérje a tengert, illetve újabb 250 évre megálljon és a Sistemas Béticos vízválasztójának vonalában tovább létezzen – egészen a Granadai Emírség, egyben az ibér-félszigeti iszlám, mint politikum, 1482-ben megkezdődő felszámolásáig.²³⁵

A kezdetek: Asturias és a külső behatolások

A rekonkvizta jelenségének megértéséhez nem kerülhetjük ki az előzmények, azaz a két elsődleges résztvevő, a hispániai muszlim állam és Asztúria VIII. századi hadtörténeti eseményeinek összefoglalását. Itt szükséges néhány, nálunk kevésbé ismert tény bemutatása.

Legenda és valóság: az Asztúriai Királyság felemelkedése

Az iszlám a Pireneusi-félsziget északi, hegyvidéki peremterületét 711 után nem vonta ténylegesen uralma alá. A frankokkal folytatott háború mellett másodlagosnak számító területen az adminisztráció kiépítését az adóztatás rendszeressé tétele, azaz ennek kísérlete jelentette.²³⁶ Az ezt elfogadni nem akaró helyiek, illetve a délbbsi területekről a menekülést választók, az élükre álló előkelő, Pelayo – a vizigót udvarban megmaradt latin névadás szerint Pelagius – (718–737) vezetésével lázadást kezdeményeztek.²³⁷ Ennél azonban hosszabb távon jóval többet tettek: sikeresen integrálták a minden korábbi ilyen kísérletnek ellenálló északi peremvidék addig elszigetelt őslakosságát a hamarosan *Asturias* néven felbukkanó új hatalmi centrumba. Ez a lakosság sokáig ellenállt minden központosító törekvésnek, így a vizigót uralom alatt is folytatódó romanizációnak és a keresztény térítésnek is a cantabriai-asztúriai,

²³⁴ Nem véletlen, hogy 1199-ben a stratégiai helyen alapította újra I. Sancho portugál király a sokat mondóan „őr(ség)” jelentésű várost, amely funkcióját nagyrészt már a león-kasztíliai szomszéd irányában töltötte be. A városról lásd még COSTA GOMES 1987.

²³⁵ A Banū Nasr irodalmára lásd: ARIÉ 2004.

²³⁶ CHALMETA 1994, 259–268.

²³⁷ A Chronicon Albeldense szövegváltozata szerint: „*Primum in Asturias Pelagius rg. in Canicas an. XVIII...*” LOMAX, 1976, 323–337.

majd baszkföldi völgyekben.²³⁸ A szűkös megélhetés, az etnikai-kulturális különbségekből eredő feszültség, s erre ráadásul a délről érkező menekülthullám alaposan feladta a leckét a korai asztúriai államképletnek, melyben az *állandó háborús helyzet* a mondottak miatt nem csak a déli szomszédság irányából, hanem a saját területen, illetve az akkor még nagyrészt pogány baszkokkal szemben is fennállt.²³⁹ Az asztúriai állam szervezésének folyamatába illeszthető a legendává minősült Covadonga melletti csata, a vizigót államiság megszűnése utáni első keresztény hadisiker. A katonai szempontból gyakorlatilag jelentéktelen ütközetben, amely 718-ra vagy 722-re keltezhető, Pelayo a hegyi terepet kihasználva meglepetésszerű rohammal szétvert egy muszlim expedíciós kontingenst. Covadonga ezért olyan jelkép csupán, amelyet előszeretettel, ámde tévesen tartanak az Ibér-félszigeten defenzívában lévő kereszténység történetében valamiféle fordulópontnak.²⁴⁰ A források tanúsága szerint ugyanis Asztúria uralkodói csak III. Alfonztól (866–910) kezdődően hivatkoznak jogfolytonosságra a saját királyságuk, illetve a vizigót állam között, az ibér középkor VIII. századi krónikaiban nyoma sincs ilyesminek.²⁴¹ A keresztény észak társadalmának elitje emellett ugyanígy jóval később alkotta újra tudatosan az egykori vizigót uralom bizonyos elemeit. Ez a vizigót egyházszervezet visszaállításában, illetve a már világosan megfogalmazott „visszahódítás” eszméjében mutatkozott meg. A III. Alfonz által először használt, de innentől kezdve több hispániai keresztény uralkodónál megtalálható császári titulus is ennek az ideológiának a részét képezte.²⁴²

Itt jegyzem meg, hogy a IX. századtól már forrásokkal alátámasztottan is „hivatalos” rekonkvizta, „visszahódítás” helyett egyszerűen „hódításnak” is értelmezhető. A folyamat

²³⁸ Ez az egykori gót elitnek csak nagy sokára és akkor sem teljesen sikerült: a mai spanyol Baszkföldet ugyan Suintila 624–625 folyamán a vizigót államhoz csatolta, ez az országrész azonban az állandó nyugtalanság és (a máig tartó) szeparatizmus fészke maradt. Az arab invázió előestéjén is innen kellett Roderik vizigót királynak erőltetett menetben a délről érkező veszedelem elhárítására vonulnia. VINCENT–STRADLING 1997, 42; LÓPEZ-LARREA 2000, 79. Pelayoról és a lázadásról lásd DEL CASTILLO ÁLVAREZ – MONTENEGRO VALENTÍN 1992, 5–32; BERLANGA 2006, 151–157; BARBOSA 2008, 38. Megjegyzendő, hogy az észak-ibér bennszülött lakosság katolizációja összevethető a muszlim oldalon a döntő harci erőt képviselő berberék nem sokkal korábbi iszlamizálásának akkor még korántsem nyugvópontra jutott folyamatával, amely közvetetten a nagy berber lázadás (741–743) egyik előidézője volt. CHALMETA 2003, 300. A baszkok áttéréséről a „tolakodó” keresztény népesség nyomása alatt: GARCÍA DE CORTÁZAR 1973, 130.

²³⁹ BERLANGA 2006, 143–146, 165–166.

²⁴⁰ CHRONICA VISEGOTHORUM ADEFONSI TERTII CHRONICA, idézi: GLICK 1979, 44.

²⁴¹ A VIII–IX. századi keresztény, mozarab és arab írásos forrásokat elemezve José Luis Villacañas Berlanga arra jutott, hogy Pelayo-t kizárólag előkelő származása – a IX. századi krónikás tradíciók szerint (Chronicon Albeldense és Chronica Visigothorum Adefonsi Tertii Chronica) Chindesvint vizigót király unokája, Fasila cantabriai herceg fia – és legfeljebb szűkebb környezetének törekvései köthetik össze a vizigót államisággal. BERLANGA 2006, 136–142, 151–157. A nemzetközi szakmunkák sem tagadják a bizonytalanságot személyével kapcsolatban. COLLINS 1991, 144. VINCENT–STRADLING 1997, 47. Mindenféle királyi leszármazás nélkül, egyszerűen katonai vezetőként valószínűsíti: O’CALLAGHAN 1975, 99.

²⁴² Nála a magnus imperator és az imperator noster fordul még elő, hasonló címek az imperator legionense II. Ordoño (914–924), illetve a magnus basileus II. Ramiro (931–951) leóni uralkodók esetében. GLICK 1979, 45.

ugyanis nemcsak keresztény szempontból vizsgálható. III. ‘Abd al-Rahmān, al-Mansūr, az Almorávida- majd az Almohád-dinasztia félszigeti tevékenysége a muzulmán világ szemszögéből semmivel nem tekinthető kevésbé „visszahódításnak”, mint az Asztúriai Királyság, vagy a később létrejövő keresztény államok területszerzései. Pelayo pedig csak Európa felől nézve az ibériai história az első „középkori” királya, akinek utódai a következő évszázadban megtették az első lépéseket a „pireneusi feudalizmus” sajátos arculatának létrehozására.

A muzulmánok közötti első komoly belső konfrontáció lehetővé tette az északi keresztény hatalom számára, hogy kimerészkedjen hegyvidéki, önellátó közegéből. Ezt azonban még nem tekinthetjük területfoglalásnak. Az Asztúriai Királyság csak annak köszönhetően tudta a VIII. század végére (Galícia elfoglalásán túl) Dél felé is egy 50 km-es sávval megnövelni területét, hogy a 741–743 közötti nagy berber lázadás után a muzulmán vezetés továbbra is inkább a félsziget észak-keleti részét preferálta, semmint a feldúlt és néptelen „nyugati végeket”.²⁴³

A klasszikus hispániai történetírás képviselte nézet szerint ezt a muszlim területekre történő behatolásai után, áttelepítésekkel érte el, melynek során az ottani lakosság jelentős részét északra, a muszlimok látómezején kívülre költöztette.²⁴⁴ Valójában csak annyit tudunk a VIII. századból, hogy a késő római és a gót időszzakkal összevetve ekkor nagymértékű ruralizáció jelensége mutatható ki, ami itt azt jelentette, hogy a korábbi városi népesség egy része a folyóvölgyek falvaiban, az ottani pásztorközösségekben talált magának új életformát – egy népességfogyással párhuzamosan. Ennek fő okai azonban aligha I. Alfonz (739–757) hadjáratai (*campañas*), hanem sokkal inkább a késő antik társadalmi-gazdasági berendezkedés megszűnése, a berber lázadást követő járványok, valamint az egészen 753-ig tartó éhínség voltak.²⁴⁵ A Crónica de Alfonso III-ban leírt VIII. századi „jelentős” foglalások (többek között Lugo, Astorga, Zamora, Avila, Segovia, Portó és Braga városok) tehát egy propagandisztikus jövőkép felvázolásának tekintendők, mint valós katonai-politikai eredményeknek.²⁴⁶ I. Alfonz még messze nem volt abban a helyzetben, hogy a megszerzett

²⁴³ A córdobai helytartót először nehézség nélkül legyőző berber lázadókat csak a Szíriából hozott zsoldosok segítségével tudták leverni. LÓPEZ-LARREA 2000, 88., 91. Innentől számítják a félszigeti muszlim történelem legelső, rövid „berber korszakának” végét. A Magreb afrikai területén már 739/740-ben kirobbant arabellenes berber mozgalomról lásd bővebben: TÁHA 1989, 197–213.

²⁴⁴ Spanyol oldalról Claudio Sánchez-Albornoz, portugál részről Alexandre Herculano a legjobb példa. BARBOSA 2008, 44–45.

²⁴⁵ GLICK 1979, 44.

²⁴⁶ CHRONICA VISEGOTHORUM ADEFONSI TERTII CHRONICA 1918, 68–69, idézi BARBOSA 2008, 43; FMR 1985, 131–132. A klasszikus spanyol történetírás nagy alakja, C. Sánchez-Albornoz is elismeri, hogy az arab források (pl. Ibn al-Qutiyya) csak a IX. századtól kezdve tudnak a muszlim és keresztény területek közötti ütközhözónáról. SÁNCHEZ-ALBORNOS, 1966, 251.

terület saját földművesekkel való újratelepítésére gondolhasson: az újratelepítés (*repoblación*) fogalma csak a IX. század második felétől vált igazán fontossá. Később, a két kultúra és berendezkedés közti határ mozgásával, az új birtokosokhoz lojális, adófizető lakosság kialakításával mindkét fél megpróbálta újra benépesíteni az el- illetve visszafoglalt területeket. Az asztúriai monarchia a VIII. század közepén legfeljebb egy jobbára üres területsávot talált a Duero/Douro-folyótól északra. Más kérdés, hogy a tényleges határ mellett – akkor először – esetleg egy „senki földje” létezésétől remélt további védelmet az iszlám hatalommal szemben. Ez a gyakorlatban uratlan terület a következő évszázadokban végigkíséri az ibér középkor történetét.

A korábbi nézetekkel ellentétben leginkább tehát a belső építkezéssel jellemezhetjük a VIII. századot, amely során a félsziget északi végein a majdani valós területszerzés feltételei megteremtődtek az etnikai-vallási és kulturális jellemzők homogenizálódása és a társadalom átalakulása révén. Ez azonban – legalábbis II. Alfonz (783; 791–842) előtt – kifelé, a hegyvidéki népek körében a vizigót, sőt már a római uralom idejében is gyakorlatnak számító zsákmányszerző portyákban, illetve a mindenkor déli és a baszk szomszédok elleni támadóvédekező harcokban nyilvánult meg.²⁴⁷ A korai asztúriai állam félreértelmezett „katonai terjeszkedésének” ez, a korábban is létezett gyakorlat folytatása a realisabb olvasata. S ez asztúriai haderő létrehozásának egyik alapvető háttéreleme is. Az észak-ibériai hegyvidéken így egy sajátos, „háborúra szervezett” katonai társadalom fejlődésével van dolgunk a vizsgált korszak elejétől fogva.²⁴⁸

I. ʿAbd al-Rahmān (756–788) a hispániai „neo-omajjád állam”²⁴⁹ kiépítésének részeként újjászervezte az egykori tartományi hadsereg maradványait, továbbá megkezdte a szláv rabszolgakatonák beszerzését, ezek mellett berber zsoldosokra alapozta a hispániai muszlimok haderejét. Ez a haderő a VIII. században hatékonyan látta el az iszlám hispániai határainak védelmét és rendszeres behatolásokkal, portyákkal igyekezett sakkban tartani az uralma alá nem vont északi területeket. 758–780 között lázadások sorozata tette próbára az Omajjádok katonai erejét, többek között ʿAbd al-Rahmān belső ellenzéke, valamint újfent a

²⁴⁷ A Pireneusi-félsziget északi részének társadalomfejlődéséről kiváló munka DÍEZ HERRERA 1990. Ez a munka is a forrásokkal már jobban adatolt IX. századdal indít, amikor a korábbi heterogén etnikai-kulturális szubsztrátum – jórészt pont az ideológiai háttér artikulációjának következtében – egységesült Észak-Hispániában. Egyes spanyol történészek a VIII. század végéig egyenesen kétségbe vonják az Asztúriai Királyság létezését is, uralkodóikat csupán katonai vezetőkné tekintve. BERLANGA 2006, 166–167.

²⁴⁸ A kifejezést több, az ibér középkorral szerző használja: LOURIE 1966; 54–76; POWERS 1988. Peter Linehan ezt fordítja a visszajára: „*The society organized for war, as it has so often been described, was also a society disorganized by war.*” LINEHAN 2008, xi. A hadsereg, társadalom és politika korábbi, VII–XI. század közötti összefüggéseire alapvető irodalom ISLA 2010.

²⁴⁹ CHALMETA 1994, 360.

berberek részéről (768–776). A továbbiak szempontjából ennél nagyobb jelentőségű volt, hogy al-Andalus északkeleti része (Zaragoza központtal) a vizigót eredetű, de muszlim hitre tért (*muladí*) államképlet, a *Banū Qasī* („Cassius fiai”, بنو قسي) vezetésével kivonta magát az emirátus uralma alól. A baszk-muladí dinasztikus kapcsolatok és szövetség kezdetei mellett nyugaton muszlim-keresztény határ ekkor a Miño-folyó mentén rögzült.²⁵⁰

II. Alfonz volt az első, aki már távolabbra tekintett: 795-ben diplomáciai kapcsolatot létesített a frankokkal, ami a későbbiek szempontjából messze vezető következményekkel járt. Frank hatásra kezdte meg az államépítés ideológiai oldalának erősítését: az Iria Flavia mellett 812 körül talált „rejtélyes” sír fölé épített templommal és kegyhellyel megalapozta a Szent Jakab-kultuszt, ami az általa ténylegesen ellenőrzött földrajzi terület asztúr, cantábriai, észak-aragón és gallego lakosságának egységesülése irányába hatott. A vizigót államiság egyes elemeinek most már tudatosnak mondható újrarakásában azonban nem a gót, hanem sokkal inkább a frank háttér volt jelentős. A hadseregszervezés – mint az ibér feudalizmus arculatának meghatározó eleme – terén azonban a gót elemek is előbukkantak.²⁵¹

Az egységesülési folyamatból egyedül a baszkok maradtak ki, a frankokkal szembeni ellenséges viszonyuk okán. A későbbiekben a muszlimok rovására írt 778-as (első) roncesvalles-i frank vereségnek annyi történelmi alapja mindenképpen van, hogy a baszk-muszlim érdekek a Pireneusoktól délre történő frank terjeszkedés miatt azonosak voltak.²⁵² A IX. században a már hivatalosan keresztény, de nagyjából továbbra is pogány rítusait gyakorló baszk klánok benépesítette *Navarra* önálló entitásként jött létre. Ennek magyarázata az volt, hogy sikeresen manőverezett a frankok által ténylegesen uralt Spanyol Örgörófság (*Marca Hispanica*),²⁵³ a frank szövetséges Asztúria, illetve a Córdobától függetlenül (nem egyszer azzal szemben) politizáló *Banū Qasī* között. Hol egyikkel, hol másikkal erősítette, avagy lazította a kapcsolatát – katonai és dinasztikus módon egyaránt.²⁵⁴

A saját magára (a córdobai emír és az asztúriai monarcha után) a „harmadik hispán király” (*tertius regem d’Isbaniya*) címet alkalmazó Mūsā ibn Mūsā (~800–862) gyakorlatilag

²⁵⁰ Ebben I. Fruela (757–768) muszlimokkal vívott változó kimenetelű határháborúi továbbra is elhanyagolható szerepet játszottak, különösen, hogy tudjuk, az asztúriai monarcha cantábriai, baszkföldi és galíciai lázadásokkal is szembesült. Az azonban biztosnak tűnik, hogy Galícia tényleges keresztény újraterelítése Fruela alatt kezdődik meg. AHE 200, 71.

²⁵¹ O’CALLAGHAN 1975, 105, 165–167, 174.

²⁵² Ugyanő, 168.

²⁵³ BRENTJES 1986, 84.

²⁵⁴ A *Banū Qasī* arab krónikásai: AL-QUTIYYA 1962; IBN HAZM 1954; IBN-^cIDHĀRĪ 1948; AL-^cUDHĪRĪ 1966, 22–40. A leghíresebb muladí dinasztia történetére gazdag forrásadatolással lásd LORENZO JIMÉNEZ 2010. A pamplonai specifikumról lásd BERLANGA 2006, 194–198. A frank-asztúriai-baszk-muladí-córdobai háborús reláció sokszögében a 785-ben frank kézre juttatott Geronát 793-ban, Oviedo városát alig két évvel asztúriai fővárossá válása után 794-ben fosztják ki az emirátus hadai, Astorga 795-ben, Calahorra pedig 796-ban kerül sorra. AHE 2000, 73; SÁENZ DE HARO 2007, 112.

a mai Aragónia-Katalónia teljes egészét, valamint a mai La Rioja tartományok jelentős részét saját országának tudhatta és így ott – a navarrai szövetségeseknek is köszönhetően – egészen 862-ben bekövetkezett haláláig nem nyílt mód a többi keresztény állam terjeszkedésére.²⁵⁵ Pamplona számára pedig a muladí viszont-támogatás a frankok és a frank szövetséges Asztúria uralmának elkerülését, ily módon a függetlenség lehetőségét jelentette.²⁵⁶ A második, döntetlen Roncesvalles-i csatával (824) továbbra sem megoldott baszk kérdés rendezésére córdobai hadjárat indult Pamplona ellen. Ez ugyan legyőzte a frankbarát baszk frakciót, ám az ezzel hatalomra került Iñigo Arista továbbra is a Banū Qasī szövetségét kereste – mint szó lesz róla – egészen 859-ig.

Az Arista-ház vezette baszk állam *Navarrai Királyság* néven létezett tovább, s 940 után (a mai) La Rioja területén maga is elkönnyvelhetett egy, már Ebrón túl érő terjeszkedést.²⁵⁷ Ezt – bár Pamplona ellen is több hadjáratot vezetett – a hatalmának csúcsára érő hispániai muszlim állam csak megállítani tudta, felszámolni nem.²⁵⁸ Navarra a dinasztikus politika fenntartásával a XII. századig tevékenyen részt vett a félszigeti események alakításában, így a muszlimok elleni harcokban is. Az észak-ibériai szomszédok közti családi kapcsolatokra, de az erőviszonyokra is jellemző, hogy 970–1035 között a navarrai uralkodók perszónalunió formájában irányították az Aragón Grófságot, ezt követően 1162-ig ők adták az Aragón Királyság első királyi házát is. Kasztíliában pedig 1037–1126 között uralkodott navarrai eredetű dinasztia. Ilyen módon a XI. század derekán a keresztény hispániai hatalmak legerősebb tagjaként létezett – elsősorban is III. Sancho Garcés (ur. ~1000–1035) politikai rátermettsége miatt.²⁵⁹ Ebben a minőségében tudott utoljára saját hódítást véghezvinni: 1112-ben Tudelát, a Banū Qasī egykori központját csatolta területeihez.²⁶⁰ A déli terjeszkedés további lehetőségétől elzárva innentől a területgyarapítással járó expanzióban nem vett részt, noha katonái még a XIII. században is feltűntek a rekonkvizta csatamezőin. VII. (Erős) Sancho és hadserege komoly szerepet vállalt a Las Navas de Tolosa-i győzelemben is.²⁶¹

²⁵⁵ A Banū Qasī Mūsā halálával sem szűnt meg létezni, bár korábbi hatalma lassanként elenyészett. Véglegesen csak 924-ben tagolódott vissza az általa uralt terület Córdoba alá. Történetére spanyol nyelven lásd még CAÑADA JUSTE 1980, 5–96.

²⁵⁶ Pamplona a függetlenülés és a muladí szövetség szorosabbra fonásának előzményeként rövid ideig (806–810 között) a Marca Hispanica része volt. DUQUE 1999, 410–412; LÓPEZ-LARREA 2000, 214; 217.

²⁵⁷ LÓPEZ-LARREA 2000, 93. Ezt megelőzően azonban az Ebro mentén nyugatra próbálta hatalmát kiterjeszteni és bekebelezni a cantabriai baszk területet, ahol az ottani pogány lakosság Pamplona ellenében sem adta fel könnyen a függetlenségét. Az Ibn Hayyān művében leírtak alapján I. Sancho Garcés (905–926) halála jó eséllyel a nyugati (pogány) baszkokkal történt egyik összecsapás rovására írható. AL-MUKTABIS, V, 1981, 160. Idézi: BERLANGA 2006, 197.

²⁵⁸ Pedig az egyik bosszúhadjárat magát Pamplonát is elfoglalta. GLICK 1979, 46.

²⁵⁹ A Nagy (Mayor) melléknévvel kitüntetett navarrai uralkodóra alapvető irodalom RUANO 2003.

²⁶⁰ LÓPEZ-LARREA 2000, 100–101.

²⁶¹ HUICI MIRANDA 2000, 254–255. Lásd még a Las Navas de Tolosa-i csata utolsó mozzanatát.

Noha a rekonkvizista Las Navas de Tolosa utáni eseményeiben már nem vett részt, de azért a két erősebbé váló szomszéd, Kasztília és Aragónia szorításában függetlenségét egészen 1512-ig megőrizte.²⁶²

II. Alfonz nevéhez Asztúria külső kapcsolatainak erősítése mellett országa legelső újratelepítései kötődnek: a hegyvidéki keresztények ekkor már csakugyan megkezdték a megtelepedést az Ebro forrásvidékén, közvetlenül a baszkok lakta régió szomszédságában. A kezdetben inkább spontán mozgalom 800–835 között Valle de Mena (800) és Valpuesta (804) településekkel indult meg. Előbbi monostorának (ma Taranco de Mena) alapítólevele elsőként örökítette meg egy nagy jövő előtt álló politikai-földrajzi fogalom nevét, *Territorio Castelle* formában.²⁶³ Ennek magterülete csakugyan állandó háborúk közepette született meg: Córdoba ugyanis csak akkor szüneteltette a *nem saját* keresztényei lakta területekre vezetett katonai akciókat, amikor önmaga problémáival kellett foglalkoznia. Álava tartományt például 792 és 803 között nem kevesebb, mint öt ízben prédálták fel a muszlimok, s katonai akcióiknak a következő évtizedekben is többször vált még szenvedő alanyává. II. Alfonz ugyanakkor az első, már valóban katonai jelentőségű haditetteket végrehajtó asztúriai monarcha: 794-ben csatát nyert Lutos (Lodos) mellett, 798-ban pedig egy gyors hadjáratral egészen Lisszabonig hatolt és fosztotta ki azt, noha megtartani természetesen csak rövid ideig tudta. 820 és 827-ben pedig sikeresen hiúsította meg a Galíciába indított aceifákat. A muszlimok 816-ban vezettek utoljára hadjáratot Asztúria területére, innentől a háborús front lassanként délebbre tolódott.²⁶⁴

Az Ebro völgyéből induló benépesülés I. Ordoño (850–866) alatt már szervezettebben folytatódott nyugati irányba, ahol az első, az előző században elhagyott települések is lassanként újra életre keltek, ide érve Astorga, Tuy (854), León (856) és Amaya (860) a továbbiakban növekvő fontosságú városait. Ezek új lakói építették ki az asztúriai állam első, már nem a hegyek között húzódó erődített védvonalát, amely az Ebro völgyét átlépve húzódott Amayától egészen Oca városáig. A központi támogatást a IX. század elején még biztosan nem kapó telepések csak ebben bízhattak valamennyire is a muszlimokkal szemben.

A Córdobai Emirátus problémái kapóra jöttek az I. Ordoño által már Oviedo-ból irányított Asztúriai Királyság első, már bizonyíthatóan expanzív lépéseihez. Ezt a korszakot a spanyol történetírás az Omajjád-ellenes muladí felkelések időszakaként tartja számon. Ezek sorát a Bānū Qasī nyitotta meg 842-ben. A Bānū Qasī mellett a Guadiana alsó folyása

²⁶² 1234-től a francia Champagne-i ház királyai uralkodtak Navarrában, az ország ezzel külpolitikai irányultságot váltott. CRUTXAGA PURROY 1986; LÓPEZ-LARREA 2000, 106–108; 129.

²⁶³ SERRANO 1930, 2. Kasztília további korai említéseiről: MARTINEZ DíEZ 2005, 135–136.

²⁶⁴ OBRADÓ–VAQUERO–UTRILLA 2005, 21.

mentén, az általa újraalapított Badajoz (875) központtal függetlenül Ibn Marwān (875–930) és a Bobastro-ban berendezkedő ʿUmar ibn Hafsūn (884–928) nevéhez köthető területek azonban a IX–X. század fordulóján több évtizedre kivonták magukat Córdoba tényleges fennhatósága alól.²⁶⁵ I. Ordoño uralkodása katonai-politikai szempontból, két okból is határkönek tekinthető: első ízben alatta kerül sor muszlim területen keresztények fegyveres beavatkozására az emirátus belső ellenfeleit segítendő,²⁶⁶ másrészt ő az, aki királysága Kasztília névvel illetett déli határterületére Rodrigo személyében (?–873) grófot (*conde*) nevezett ki, s ezzel létrehozta a Kasztíliai Grófságot (*Condado de Castilla*).²⁶⁷

III. Alfonz (866–911) ugyancsak felkarolta a Córdoba ellen lázadókat, ám e törekvése az általa támogatott Ibn Marwan Oviedoba menekülésével zárult, aki az emirátus megtorló akciója elől tért ki (877). Szerencsésebb volt a Bānū Qasī esetében: a 862-ben orgyilkosság áldozatául esett Mūsa ibn Mūsa fiát, Fortún-t egészen 882-ig sikeresen támogatta Córdoba ellenében. A córdobai behatolások (részben büntetőakciók) ellenére a muszlimok rovására történő terjeszkedés már ténylegesen érzékelhetővé vált: a Duero völgyét elérő keresztény határ Nyugaton 868-ban a későbbi Portugál Grófság (*Condado Portocalense*) első formájának nevet adó Portó városának elfoglalásával és újraterelítésével állapodott meg. A folyó felsőbb szakasza mentén ennek további jeleként a IX. század utolsó évtizedeiben egy sor, hosszú ideig elhagyott település népesült be újra, részben a Toledóból elmenekült mozarabokkal.²⁶⁸ III. Alfonz a muszlimokkal vívott állandósuló határháború során két ízben is legyőzte az emirátus seregeit: Polvoraria és Valdemora (878) mellett.²⁶⁹ Emellett tovább folytatta az asztúriai állam ideológiai bázisának kiépítését. Compostela az ő uralkodása alatt vált zarándokvárossá, s ő adott a három fent említett, jelentős középkori ibér krónika megszerkesztésére, amelyekben már egyértelműen a vizigót állam örököseként tekint államára – és saját magára. Halála előtt a belháború súlyosbodását elkerülendő felosztotta országát utódai között.²⁷⁰

A „valódi rekonkvizsta” kezdetéig vezető időszakot tovább vizsgálva megállapítható, hogy a kora középkori Nyugat államfejlődésében döntő fontosságú „külső behatolások”, tehát

²⁶⁵ Ibn Marwan-ra lásd CODERRA 1904; CORREIA DE CAMPOS 1970 illetve a portugál államiség „muszlim előfutárának” ötletét képviselő VELOZO 1969, ʿUmar ibn Hafsūn tevékenységére: FERNÁNDEZ 1942; URBANEJA FERNÁNDEZ 1986, Központja, Bobastro 928-as bevételéről és biztosításáról: AL MUQTABIS V, 161–169.

²⁶⁶ Lásd a mezei ütközetekben írtakat.

²⁶⁷ A *conde* és *comes* fogalmi azonosságára lásd RAMOS–VASCONCELOS E SOUSA 2009, 18.

²⁶⁸ Sahagún 880-ban, Ubierna 884-ben, Zamora 893-ban, Burgos és Cardena 894-ben, Dueñas 899-ben, Toro pedig 900-ban. LÓPEZ-LARREA, 92. Ez a korszak a nagy áttérések időszakának kezdete az emirátus területén. Az ezt elutasító mozarabok ekkor először hagyták el tömegesen a muszlim területeket és próbáltak északi hittestvéreiknél új életet kezdeni. BRETT–FORMANN 1985, 24; GLICK 1979, 34–35.

²⁶⁹ SÁNCHEZ ALBORNOZ 1985, 271–273.

²⁷⁰ Uralmára átfogóan lásd: COTARELO VALLEDOR 1992, MARTÍNEZ DIEZ 1993.

az arab, normann és (legalább) egy ízben a magyar katonai vállalkozások közül az Ibér-félszigeten mind a három képviselte magát. A külső támadóból a félszigetet túlnyomó részét nagyobb állam kereteibe szervező és ott hosszú évszázadokra berendezkedő muzulmánoknak kisvártatva éppen olyan nehézségeket okoztak a vizeiken feltűnő viking fosztogatók, mint saját kalózaik a dél-francia vagy éppen az itáliai tengerpart lakóinak, vagy a gyakorta ismétlődő hadjárataik a sorozatban feldúlt asztúriai településeknek.

Az észak-ibériai partokat érintő normann támadásoknak a 711 utáni pireneusi keresztény államszervezésben is szerepük volt, hiszen a helyi elitnek a félsziget északi, illetve északkeleti szegélyének védelmét is meg kellett szerveznie.

A normann katonai vállalkozások

A normann (norvég és dán viking) portyázók sárkányhajóikkal először 844 nyár derekán, Toulouse felpredálása után jutottak el az asztúriai partvidékre.²⁷¹ Ekkor Gijón városát és (a mai La Coruña helyén) Clunia falut tudták kirabolni. Utóbbi helyen azonban kellemetlen meglepetés érte őket: I. Ramiro (842–850) és a helyi előkelők sebtében verbuvált serege rájuk támadva nemcsak elűzte őket, de 100 drakkarnál is számosabb hajóhaduk jelentős részét is megsemmisítette. A legkorábban dokumentált ibériai viking portya résztvevőinek e galíciai veresége azonban egyáltalán nem gátolta meg a vállalkozás többi résztvevőjét abban, hogy augusztus végén már a mór Lisszabont vegyék ostrom alá – eredménytelenül.²⁷² Az arab forrásokban leggyakrabban *al-mağūs* (tűzimádó, pogány jelentéssel) néven említett normannok innét, egy Tangert és Arcilát (ma Azilah) érintő észak-afrikai kitérő után, még szeptember folyamán megkíséreltek behatolni al-Andalus szívébe.²⁷³ Kisebb egységeik Cádizt és Medina-Sidonia (Saduna) városát rabolták ki, a főerő pedig a Guadalquivir-folyón felevezve, egészen Seville-ig jutott, amit hatalmába is kerített. Az egy héten keresztül öldöklő-fosztogató, foglyokat ejtő támadók befészkeltek magukat a feldúlt külső városnegyedekbe, a kormányzót az *alcazaba*-ba (erőd) szorították, majd a zsákmányolt

²⁷¹ Rudolf Pörtner egy ennél korábbi látogatást 827-re datál, sőt szerinte már Nagy Károly is láthatott skandináv drakkarokat a Földközi-tengeren, az első látogatások tehát akár már a VIII. században is megtörténhettek. PÖRTNER 1983, 54. Külső forrásaink közül az Annales Bertiniani is a 844. évet támasztja alá. ANNALES BERTINIANI 1883, 31. A hispániai normann támadások keresztény, muszlim és a skandináv forrásairól lásd SÁNCHEZ PARDO 2010, 58–59.

²⁷² Lisszabon ostroma 844. augusztus 20-tól szeptember 3-ig tartott. A város kormányzója, Ibn Hazm szívósan védekezett, a tengerről felbukkanó ellenség távozása után rögtön levelet írt Córdoba-ba, a normannok várható további felbukkanásáról. Hajók híján az általános partvédelmi riasztás ellenére nem tudták megakadályozni a támadók továbbhaladását. IBN-^QIDHĀRĪ 1948, 87. Az első normann támadás arab forrásai: AL-MUQTABIS, II, 2001, 312–316; AL-QUTĪYYA, 1962, 62–67; IBN AL-ATHĪR 1867–74, 11; Hadtörténeti feldolgozása: NICOLLE 2000, lásd a linkográfiában.

²⁷³ A mağūs elnevezésről lásd IRVING 1968, 465; eseti magyarokra vonatkoztatásáról: ELTER 2009, 101–103.

lovakon, mintegy szárazföldi hadviselővé átminősülve indítottak további portyákat. A döbönt muszlimoknak hetekbe telt a megfelelő válasz kimunkálása, mivel az őket a területük belsejében érő támadásra egyáltalán nem voltak felkészülve. A vikingek okozta zavar mértékét mi sem mutatja jobban, hogy a córdobai emír, II. ʿAbd al-Rahmān (788–852), a támadókhöz hasonló fegyverzetű asztúriaiakat jól ismerő Mūsā ibn Mūsā-t is segítségül hívta a távoli északi katonai határvidékről.²⁷⁴ A beérkező Mūsā sikeresen csapdába csalta a Sevilából rabolni induló, majd oda visszatérni szándékozó normannok népes kontingensét. Akik ezt elkerülték, azok – hajóikra menekülve – Córdoba irányába indulva próbálták soraikat rendezni. Mivel a folyópartról állandó atrocitások érték őket, foglyaikat ruhára és élelmiszerre cserélendő, tárgyalásokba bocsátkoztak a lakossággal. Ám hiába: végzetük Talyata (ma Tablada) település mellett utolérte őket, az emirátus Ibn Rustum és Abu-l-Fath Nasr vezette serege itt végül 844. november 11-én nyílt csatára kényszerítette és véres ütközetben felmorzsolta erőiket. A normannok tengerre kijutó maradéka azonban a hazatérés előtt még kifosztotta Nieblát. Nem csoda, hogy esztelen vakmerőségről tanúskodó támadásuk új városfal építésére ösztönözte Sevilla lakóit.²⁷⁵

858-ban következett a folytatás. Ekkor Hasting és Vasbordájú Björn vezetésével ismét egy több mint 100 egységből álló flotta felbukkanásáról maradt ránk írott forrás. A *Crónica Albendense* szerint „*abban az időben a normannokat, akik másodjára jöttek, Galicia partjainál Pedro gróf elpusztította.*”²⁷⁶ Ez a vereség Iria Flavia (ma Padrón) kirablása és Santiago de Compostela lakosainak megsarcolása után érte a támadókat. I. Ordoño jó eséllyel Iria Flavia védtelensége okán kérte a püspöki székhely Santiagoba történő áthelyezését I. Miklós pápától, amit a római egyház feje engedélyezett is.²⁷⁷

Bár a visszavert normannok számos hajót vesztek, egyesítették erőiket az utánuk érkező újabb portyázókkal és ismét végigrabolták al-Andalus partjait, illetve néhány városát, amelyeket alacsony merülésű sárkányhajóikkal a folyókon vagy a tengerpartról értek: ezúttal Silves, Algeciras, Orihuela és Tortosa vált martalékukká.²⁷⁸ Az emirátus az első támadás után a nyílt tengeren is harcképes hadiflottát, ehhez pedig megfelelő támaszpontokat,

²⁷⁴ A spanyol szakirodalomban Frontera Superior („Felső Határ”) néven szerepel. LÓPEZ–LARREA 2000, 95. Lásd bővebben a muszlim Hispánia háborúiról szóló fejezetben.

²⁷⁵ BERLANGA 2006, 220. Egyes feltételezések szerint az északi embereknek már 844-et megelőzően volt kereskedelmi telepük (hídfőállásuk?) a félszigeten a baszkföldi Mundaka tölcseértorkolatában, a mai Guernica városától északra. ROMERO 2011, 75.

²⁷⁶ „*En su tiempo los normandos, que vinieron por segunda vez, fueron exterminados en la Costa de Galicia por el conde Pedro*” CRONICAS ASTURIANAS 1986, 250.

²⁷⁷ SÁNCHEZ PARDO 2010, 65; ROMERO 2011, 77.

²⁷⁸ IBN-ʿIDHĀRĪ 1948, 96–97. Az arab kútfő 62 megmaradt hajóról ír, amelyekkel a normannok újra elérték az emirátus vizeit.

valamint hajógyárakat létesített, az egyiket éppen Sevilleban.²⁷⁹ Ezek az intézkedések azonban 858-ban nem gátolták meg a normannokat abban, hogy a Marca Hispanica, illetve az egykori vizigót Septimania városai (Ampurias, Narbonne és végül Marseille) mellett még a Baleári-szigeteket is végigprédálják, ám al-Andalus belsejébe ezúttal már nem merészkedtek.²⁸⁰ A telet a Rhône deltavidékén (Camargue) töltő portyázók hazaútrjáról sokat mond, hogy 859-ből nincs adat újabb, mór területeket érő támadásukról. Az ellenük fogatosított válaszlépések tehát hatékonynak bizonyultak. Al-Andalus helyett – vagy az Ebron keresztül, de inkább már a Vizcayai-öböl felől – lepték meg a Pamplonai Királyság fővárosát.²⁸¹ Itt magát az uralkodót, García Iñiguez (852–870) ejtették túsul, aki csak 70 000 dénárért válthatta ki magát.²⁸²

Bár az északi kalózok következő nagyobb szabású ibér-félszigeti akciójáról csak majd egy évszázad múltán van újabb adatunk, úgy tűnik, hogy támadásukra az asztúriai-galíciai, illetve cantabriai partvidék lakóinak ennél lényegesen gyakrabban kellett számítaniuk. A legcsábítóbb cél az ekkora már jelképpé váló Santiago de Compostela volt. Szent Jakab kultuszának erősödését kívülről éppen a viking támadások igazolják. A helyiek készülségi állapotát mutatja, hogy Sisnando santiagoói püspök engedélyt kért és kapott I. Sancho leóni uralkodótól (955–958, és 960–966), hogy falakat, tornyokat, valamint árkokat építtessen a külső veszély elhárítására. Ez ebben az időszakban már a tenger felőli támadókat jelenthette, mint az al-Andalus irányából érkezőket, akik csak a 900-as évek legvégén jutottak el ismét Galíciába – több mint két és fél évszázad után. 951-ből van adatunk a galíciai partokat sújtó újabb normann portyáról.²⁸³ 963-ban pedig a partra szálló fosztogatókat eredménytelenül próbálta visszaverni a lakosság, az csak Rosendo santiagoói püspök és a galíciai előkelők

²⁷⁹ Ez persze nem jelenti azt, hogy al-Adalus korábban semmiféle tengeri haderővel nem rendelkezett. A normann támadók azonban kétség kívül nagyban hozzájárultak ahhoz a katonai reformhoz, amelynek eredménye később más ellenfelekkel szemben is jól jött Córdoba-nak. II. °Abd al-Rahmān a 848–49-es baleári lázongások idején már 300 hajóból álló flottát tudott küldeni a keresztény szigetlakók megfékezésére. NICOLLE 2000. Az emirátus tengeri haderejéről lásd bővebben: MORALES BELDA 1970; illetve észak-afrikai kitekintéssel NICOLLE–MCBRIDE 2001, 15; 17–20.

²⁸⁰ Ez a viking portya tovább hatolt a Földközi-tengeren: Pisa és – a résztvevői által Rómával összetévesztett – Lucca városa is áldozatul esett, sőt a portyázók egészen a görög partokig eljutottak. SÁNCHEZ PARDO 2010, 66.

²⁸¹ A Mundaka-menti bázisukról történő indulás logikusnak tűnik. David Nicolle kizárja az Ebron keresztüli útvonalat. NICOLLE 2000.

²⁸² A spanyol szakirodalomban eltérő összegekkel találkozunk: Reinhart Dozy 90 000 dénárt említ. SÁNCHEZ PARDO 2010, 66; DOZY 1987, 36–37.

²⁸³ Ennek egészen a XVIII. századig megmaradt az emlékezete. Enrique Flórez atya legalábbis egyháztörténeti munkájában (España sagrada) hivatkozik egy X. századi dokumentumra, Hermenegildo, lugo-i püspök idejéből (951–958), amelyben a püspökség területén lakók társadalmi státusztól függetlenül, közösen tesznek erőfeszítéseket a normannok elleni védekezésre. Lásd: ROMERO 2011, 77.

szervezett csapatainak sikerült. Közülük kerülhettek ki az al-Andalus nyugati partvidékét 965–66 folyamán ismét megsarcoló magūsok is.²⁸⁴

968 márciusában került sor arra a Gundrød „tengeri király”²⁸⁵ vezette újabb viking támadásra, amelyben a Rosendoval viszálykodó, püspöki székét előzőleg fegyverrel visszafoglaló Sisnando a fejét ért nyíllövés következtében életét veszítette. A Fornelos közelében esett csata következményeként a győztes normannok majd három esztendeig tudták mindenféle következmény nélkül dúlni Galíciát, egészen a leóni határig. Tuy, Braga és Orense püspökei kénytelenek voltak székhelyükről elköltözni, lévén ez idő alatt nem tudták behajtani az egyházi adót, és így nem volt miből fenntartaniuk magukat.²⁸⁶ 970-ben azonban III. Ramiro (966–985) végre ütőképes hadat toborzott. A Gonzalo Sánchez galíciai gróf vezetésével a Ferrol-folyó torkolatánál csatára kényszerített vikingek teljes vereséget szenvedtek, nagyobb részüket – vezetőjükkel együtt – felkoncolták, hajóikat felperzselték. A túlélők azonban ekkor sem mondtak le a zsákmányról: további esztendőt töltöttek a félsziget atlanti partjai mentén, egészen Santarém magasságáig fosztogatva, végül ismét távozásra kényszerítve az addigra már jól működő muszlim partvédelmi erők által.²⁸⁷

A 966–971-es nagy hispániai normann támadás után az északi emberek látogatásai megritkultak. A XI. század kétség kívül legnagyobb visszhangot kiváltó vállalkozását Olaf Haraldsson, a későbbi II. (Szent) Olaf norvég király (1015–1028) nevéhez köti a hispán történetírás, akinek a Norvég Királyság keresztény konszolidálásáért folytatott tevékenysége éppen a hispániai partok közelében (Cádiz vagy Gibraltár) esett látomása nyomán vette kezdetét.²⁸⁸ Ettől függetlenül a leendő uralkodó 1014–1015 folyamán a korábbi fosztogatókhoz hasonló alapossággal dúlta végig a Miño-folyó völgyének településeit köztük Tuy-t is, ahol Alfonso püspököt is foglyul ejtette, aki szintén nem kevés pénzért szabadult.²⁸⁹

Az utolsó jelentősebb, az Ulla-folyón felhajózó normann vállalkozást 1028-ban Cresconio santiagoói püspök verte vissza, aki ezután még utoljára megerősítette a kérdéses partvidéket. Ezt a támadást egy sokat mondóan a Gallego („Galíciai”) ragadványnevű viking

²⁸⁴ Lisszabon ekkor másodszorra is a normannok célpontja és áldozata lett. BARBOSA 2008, 131.

²⁸⁵ Óskandinávban *sækonungr*, a tényleges királyi hatalommal, vagy anélkül hadi vállalkozásra induló viking katonai vezetők elnevezése. Bővebben lásd: SIGFÚSSON 1934, 125–142; CHRISTIANSEN 2008, 147–149.

²⁸⁶ ROMERO 2011, 79; SÁNCHEZ PARDO 2010, 79.

²⁸⁷ Ez volt az utolsó ismert önálló viking akció a hispániai muszlim területek ellen. IRVING 1968, 470.

²⁸⁸ SÁNCHEZ PARDO 2010, 72. Olaf déli vállalkozása során többször került összetűzésbe a konkurens dánokkal. A norvég királyok krónikaiban is említett út kultúrtörténeti vonatkozásáról lásd: ROMERO 2011, 78–79. A skandináv krónikák Szent Olafra vonatkozó szöveghelyei: FAGERSKINNA 2007, 161; HEIMSKRINGLA 1932, 229.

²⁸⁹ FLETCHER 1997, 370; ROMERO 2011, 79. A támadásnak Tuy katedrálisa is áldozatul esett. SÁNCHEZ PARDO 2010, 73.

hadúr, Ulf vezette.²⁹⁰ 1028-at követően már csak néhány eseti, normannok által véghezvitt látogatást tart számon a hispán történetírás. Az utolsó ilyen már nem is a skandináv szárazföldről érkezett, hanem az Orkney-szigetéről, ahol a keresztény térítés ekkorra még nem volt komolyabb hatással az ottani normann telepések vállalkozó kedvére.²⁹¹

A következő század első jelentős skandináv „jövevénye” már egészen más céllal érkezett: I. Sigurd norvég király (1103–1130) már a rekonkvizta eszméjével azonosulva lépett arra a földre, amit korábban a dán és norvég vikingek annyi keresztény vérrel áztattak. Az ő látogatása már Lisszabon – jórészt ugyancsak az „északi emberek” harci erényeit dicsérő – keresztény kézre kerülésének a prelúdiuma volt, már a keresztes eszmeiség jegyében.²⁹²

Tárgyunk szempontjából a 844–1028 közötti hispániai normann katonai vállalkozások az alábbiak miatt lehetnek érdekesek:

- 1.) Az asztúriai/galíciai/leóni keresztények és a pogány normannok konfliktusai a germán harci kultúra és fegyverzet találkozásai voltak, az eltérés nem volt jelentős, az csak a fegyverzet minőségében, bizonyos taktikai elemekben, illetve hadviselési szokásokban jelentkezhetett. Erre közvetett bizonyíték Mūsā ibn Mūsā segítségül hívása 844-ben.
- 2.) Az északi *egyszerű íj* legkorábbi, korszakunkra vonatkozó, dokumentált felbukkanásai a félszigeten a vikingekhez köthetőek; Ibn Hayyān szerint 844-ben is ezt a fegyvert vetették be a sevillai lakosság ellenállásának megtörésére, Sesnando püspök halála a fornolosi csatában pedig cáfolhatatlanul támasztja alá a viking íjászok hispániai jelenlétét.²⁹³
- 3.) A folyókon a szárazföld belsejébe eljutó normann portyázók itt sem idegenkedtek olyan hadműveleti formáktól, mint a lovasportya illetve a gyors mozgásban kulcsfontosságú hajóik lábón történő szállítása.²⁹⁴ Előbbiről 844-ből, utóbbiról Pamplona 859-es lerohanásakor van adatunk.²⁹⁵ A különösen nyaranta alacsony vízállású ibériai folyók bizonyosan nem könnyítették meg az Európa más tájain ezen a módon jobban működő akcióikat.
- 4.) A Pireneusi-félszigeten még a gyengébben szervezett északi keresztény területeken sem került sor olyan jellegű térfoglalásokra, mint a Mediterráneum más pontjain (Dél-Itália,

²⁹⁰ Jól ismerhette a galíciai partokat, ahol a források tanúsága szerint korábban többször is megfordulhatott. ALMAZÁN 1986, 116. Cresconio halálának éve (1066) a nyugat-európai történetírásban hagyományosan a viking korszak végét jelenti. Hódító Vilmos angliai partraszállása és annak mellékszála, a Stamford Bridge melletti norvég vereség elfogadható határpont az Ibériai-félsziget esetében is. SÁNCHEZ PARDO 2010, 75.

²⁹¹ Megjegyzendő, hogy az 1152. évi, Rögnvald vezette vállalkozás eredeti célja a Szentföld volt. Ezek után nem csoda, hogy a sokat szenvedett galíciai lakosság több esetben ellenségesen és „teljes készütségben” fogadta az északról érkező keresztény zarándokokat. SÁNCHEZ PARDO 2010, 76–77.

²⁹² V. ö. BATEY–CLARKE–PAGE–PRICE 1997, 126; 146–147. A vikingek hispániai jelenlétéről lásd még: DOZY 1987; QUESADA 1998, 62–67; SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1969, 367–408.

²⁹³ AL-MUQTABIS II; 314.

²⁹⁴ A lovak zsákmányolása másutt is kiemelkedő fontosságú volt számukra. CHRISTIANSEN 2008, 162–163.

²⁹⁵ IBN AL-ATHĪR 1901, 235; TEXTOS INÉDITOS DEL MUQTABIS DE IBN HAYYĀN 1954, 309.

Szicília). Itt a néha évekig is húzódó vállalkozásokat végül mindig felszámolták a helyiek. Az erős ellenállás miatt a frank területekhez és a Brit-szigetekhez képest Hispánia vizei mindenképpen veszélyesebbnek számítottak az északról jött zsákmányszerzők szemében.²⁹⁶ A legtöbbet szenvedett terület a földrajzi közelség okán Galícia és Észak-Hispánia volt, itt néhány toponímiai emléke is van a viking portyáknak.²⁹⁷

5.) A 963-mas nagy dán viking vállalkozás során Rettenthetetlen Richard normandiai herceg (942–966) a Lothar, nyugati frank király (954–966) elleni háborújához zsoldjába fogadott dán martalócokat a 963-mas békekötés után ugyanúgy „tovább irányította” Hispánia felé, ahogyan azt a Provence-i Hugó (926–947) tette a „turkokkal”. Kezdeti sikereik után a muszlim állam rövidesen mindkét támadót eredményesen semmisítette meg, űzte el, de legalábbis tartotta távol belső területeitől. A viking-varég zsoldosokat Európa számos hatalmi központjában kedvelték, mint hatékony katonai eliterőt. Erre Hispániából is több példa akad: éppen az 1028-as vállalkozást vezető Ulf avanszált zsoldosvezérré Rodrigo Romariz, gallego nemes oldalán, annak III. Bermundo, leóni király (1028–37) elleni lázadása során.²⁹⁸ A pogányból lassan kereszténnyé váló északi emberek zsoldba fogadására többek között 1111-ből van adatunk. Ekkor a Jeruzsálemet is megjárt Hacon Paalson szegődött el ugyancsak gallego nemesek zsoldjába és került szembe Diego Gelmírez santiagói püspök (gallego nyelven Xelmírez, ~1059–1139) katonáival, akik azután legyőzték az elődeikhez hasonlóan templomokat fosztogató és foglyokat ejtő normannokat.²⁹⁹ A muszlim Hispániában viszont nem tudunk zsoldos alkalmazásukról.³⁰⁰

6.) A zsákmányszerző hadjáratokat normann részről minden esetben a háborús terror eszköztárának alkalmazása kísérte. A vikingek minden (korabeli) képzeletet felülmúló vadsága világosan kiütközik a forrásokból, azonban megjegyzendő, hogy a megfélemlítés a korszak és a földrajzi tér semelyik hadviselő felénél nem számított ritkaságnak, azt maguk is gyakorta bevetették egymással szembeni harci cselekményeik során. Itt sem árt tehát

²⁹⁶ Az egyébként kitűnően manőverező drakkarok méltó ellenfélre találtak a hispániai muszlim flotta egységeiben, amelyeket olyan technikai eszközök is segítettek, mint a görögtűz és az „olthatatlan tüzet” az ellenség vízi járműveire juttató katapult. BATEY–CLARKE–PAGE–PRICE 1997, 147.

²⁹⁷ Lordomanos falu a leóni Zamora tartományban, illetve Coimbra közelében Lordemão nevet viselő kisváros. Mindkét helyiségnév a normannok másik arab elnevezésének (al-urdumaniyyūn, الأردمنيون) torzulásából jön, ami a hispániai forrásokban az északiak leggyakoribb elnevezése. SÁNCHEZ PARDO 2010, 82. A támadások galíciai társadalmi hatásáról lásd: SÁNCHEZ IGLESIAS 1997, 129–131.

²⁹⁸ A sors fintora, hogy a zsoldossá lett vikinget 1032-ben ismét „régí ismerőse”, Cresconio püspök futamította meg, aki szabályos katonai gyakorlatozással készült az összecsapásra. SÁNCHEZ PARDO 2010, 74.

²⁹⁹ Az Orkney szigetén született normannak már az apja is keresztény volt, legalábbis „elvben”: Pál Thorfinnsson, a sziget jarl-ja azaz hercege. Ugyanő, 76.

³⁰⁰ Tablada néhány elfogott túlélőjét ellenben a Guadalquivir egyik szigetén „polgári lakosként” telepítették le: sajtókészítők lettek. NICOLLE 2001, 9.

kritikával kezelni az eseményekről szóló korabeli keresztény és muszlim forrásokat.³⁰¹ Ezek nehezen értékelhető toposzai között a fegyveres konfliktusok során esett áldozatok, valamint a támadók hajóinak a száma a két legjobb példa: a száz, vagy „annál is több” hajó többször visszaköszön a forrásokban.³⁰²

7.) Az államfejlődés szempontjából egyfelől a támadásoknak kitett települések és azok környékének megerősítése, erősítése fontos, ami a IX–XI. századi Pireneusi-félszigeten nemcsak a muszlim-keresztény relációban lényeges, hanem az északi partvidéken, illetve a muszlim oldalon Sevilla esetében is van rá példa. A Córdoba-i Emirátus emellett a normann támadások kényszerítő hatása alatt reformálta meg tengeri haderejét és a partvédelmet egy a korábbinál ütőképesebb formában.³⁰³ Ezt a flottát azután másutt is eredményesen használhatta fel, például észak-afrikai ellenlábasa, a fátimida állam ellen. A síita dinasztia nemcsak Córdoba földközi-tengeri pozícióit veszélyeztette: Marokkó megszállásával a szaharai kereskedelmi utakra is megkísérelte rátenni a kezét. Mi több, ʿUmar ibn Hafsūn személyében 879-ben hispániai támogatót is szerzett.³⁰⁴ Ugyanebből az évből a galíciai partok ellen indított córdobai muszlim tengeri akciókról van tudomásunk.³⁰⁵

8.) A 859-es baszkföldi viking akciónak szerepe volt az Asztúria elleni hagyományos szövetség felbomlásában a Banū Qasī és az Iñigo-ház között. A córdobai hívásnak eleget tévő, ám García Iñiguet cserbenhagyó Mūsa ibn Mūsa-val történő szakítás és az asztúriai-pamplonai kapcsolatok javulásának eredménye a muszlim vereséggel végződő második albeldai csata volt. Ebben a baszk uralkodó már csak azért sem vehetett részt, mert éppen északi látogatóinál „vendégeskedett”.³⁰⁶ A viking katonai akciók tehát még a rekonkvizta politikai háttérének formálódását is befolyásolták. Az ideológiáit pedig annyiban mindenképpen, hogy Iria Flavia püspöke, Teodomiro, akinek a nevéhez Szent Jakab sírjának a fellelése kötődik, már a biztonságosabb területre áthelyezett egyházközpont új santiagói templomában nyert végső nyughelyet, miután a székhelyváltás a normann támadás után de facto is megtörtént.³⁰⁷

³⁰¹ Az alkalmazott középkori terror – mint arra Eric Christiansen rámutat – nem keverendő össze a modern korok ilyenfajta, célzott eszköztárával. CHRISTIANSEN 2008, 166–167.

³⁰² A 844. évi vállalkozás normann hajóvesztéséről Ibn-ʿIdhārī harminc hajót, míg Ibn al-Athīr ezzel szemben csak négyet ír. IBN-ʿIDHĀRĪ 1948, 87; IBN AL-ATHĪR 1867–74, 11.

³⁰³ AL-QUTĪYYA, 1962, 67.

³⁰⁴ O’CALLAGHAN 1975, 119.

³⁰⁵ Ezek azonban nem jártak sikerrel, lévén a viharos Atlanti-óceán részben elpusztította, részben visszatérésre kényszerítette a córdobai flottát. AHE 75.

³⁰⁶ SUÁREZ 1976, 211–212; RUIZ 2006, 516–517.

³⁰⁷ ALMAZÁN 1986, 94.

Az Ibér-félsziget keleti része

A 777–778-as frank hadjárat egyetlen eredménye egy ütközőállam kiépítése volt a Pireneusokon túlra szorított muszlimok további próbálkozásait kivédendő.³⁰⁸ Noha a tengerről indított kalóztámadások folytatódtak, szárazföldi córdobai akcióra 750 után többet nem került sor. A Marca Hispanica így nem is a közvetlen katonai védelem, mint az Ibér-félsziget keleti részének államfejlődése szempontjából vált hamar fontossá. Nem véletlen, hogy a keresztény Északon itt nyílt legkorábban lehetőség új államképletek létrehozására: a IX. század folyamán az egykori frank határvidék nyugati részén olyan kicsi, jórészt még hegyvidéki államok jöttek létre, melyek Asztúriához hasonlóan eleinte változó sikerrel hadakozva vették fel a harcot a muszlim szomszédokkal. A legfontosabb különbség Észak-Ibéria nyugati-középső részéhez képest az, hogy ezek a grófságok történetük kezdetén *közvetlen frank ellenőrzés* alatt, a (Nyugati) Frank Birodalom hűbéreseként léteztek, annak befolyása emiatt esetükben jóval meghatározóbb volt. Ezért szokás „keleti” és „nyugati” típusú állam- és társadalomfejlődésről beszélni az ibér historiográfiában.³⁰⁹ Az Ibér-félsziget keleti részét ezen túlmenően is érdemes elkülönülten tárgyalni, ugyanis a katalán területek egészen a XII. századig más úton jártak, mint a nyugatabbi Ibériához több szállal kötődő aragón területek.

A Marca Hispanica keleti felén a IX. században egy sor grófság született, amelyeket összefoglaló nevükön *Katalán Grófságoknak* (katalán nyelven *Comtats catalans*) ismerünk. A nem kevesebb, mint 12 miniállam közül a *Barcelonai Grófság* bizonyult a legsikeresebbnek, sorra integrálta a többi, bár némelyikben még jóval a katalán területeknek az aragón koronával 1162-ben történt egyesülése után is saját dinasztia uralkodott.³¹⁰ Ezeket a közvetlen hűbéres viszony 952-ig kötötte a Karolingokhoz. Alapvető jellemző volt a vizigót lakosság a cantábriai-asztúr hegyvidéknél lényegesen jelentősebb mértékű továbbélése és az a nyelvi-kulturális különbözőség, amely ezt a földrajzi régiót a Pireneusokon-túli okcitán területekkel összekötötte. Az államépítés megkezdésekor emellett itt jóval kisebb mértékben játszott szerepet a hegyvidéki életmódnak megfelelő gazdasági alapokkal rendelkező rurális népesség, mint Cantábria, Asztúria esetében. A frank hatalom hanyatlásával a IX. század végén ismert

³⁰⁸ A frank hódításról és következményeiről jó magyar nyelvű összefoglaló SALRACH 2009, 71–75. Arab szempontból tárgyalja: CHALMETA 1994.

³⁰⁹ Ez az elkülönítés portugál oldalról az állami függetlenség tényével, illetve azzal magyarázható, hogy a spanyol részről egy félszigeti „egységesítő törekvés” is jelen van a történetírásban, amely nem szán különösebb szerepet a Portugál Királyságnak, mint Katalóniának, vagy Aragóniának, azt éppoly „tartományi szinten” kezeli, mint a többi spanyol régiót, illetve egykor önálló államot. BERLANGA 2006, IMS 1995.

³¹⁰ Urgell 1314-ben, míg Sobrarbe (Pallars Sobirà) csak 1491-ben egyesült a névleges különállását az Aragón Királyságban is megtartó Barcelonai Grófsággal. LÓPEZ-LARREA, 216. V. ö. BISON 1984, 24–26.

négy örgrófnak el kellett gondolkodnia azon, milyen politikai hatalmak felé orientálódik.³¹¹ A katalán függetlenség felé vezető út mérföldköveit a 826–827-es frankellenes lázadás, Wilfredo (Guifré el Pilós, 878–897) ténylegesen megvalósított kilépése a frank függőségből és – paradox módon – a II. Borell (947–992) által a frank uralmat követő Capet-házzal aláírt függőségi megállapodása jelentik. Utóbbira minden bizonnyal csak al-Mansūr 985. évi Barcelonát is sújtó aceifája okán kerülhetett sor.³¹² A katalán területek azonban az örgrófok hatalmának örökletessé tételével már a klasszikus hűbéri berendezkedés létrejöttének útjára léptek, annak minden, így katonai velejáróival együtt.³¹³

Al-Mansūr „kivételes” hadjárata előtt, a IX–X. századi katalóniai muszlim-keresztény háborús érintkezésben alapvetően két szakaszt különíthetünk el. Az Ebro-völgyet is uraló Banū Qasī muszlim hadurai a katalán örgrófságok számára is veszélyt jelentettek, ilyen volt a léridai, de a córdobai emirátus IX. század végi hatalmi mélypontján egy darabig Toledót is uraló Llop (Lope) ibn Muhammad (870–907) 897-es támadása, melyben éppen Wilfredo-t verte tönkre Navès mellett és a Pallars területét sújtó 904-es hadjárata.³¹⁴ A huescai al-Tamīl 908–914 között támadott katalán területeket, ám III. °Abd-al Rahmān hatalmának konszolidálódásával itt békésebb időszak kezdődött.³¹⁵

A védelmi rendszer erősségeiből itt sem volt kevesebb, mint a muszlim-keresztény határ más szakaszain: a grófoknak jól felfogott érdekük volt ezeket saját allódiumuk részeként kezelni. Lewis szerint a katonai rendszer szervezetlenségét is jelzi a követhetetlenül sokféle X. századi birtoklási típus, ám a világi nemesek által működtetett úgynevezett *guarda/baillem-rendszer* a hadseregszervezés az első kézzel fogható katalán megnevezése. A X. századtól áll be egy társadalmi változás: amíg korábban a katonáskodó *miles* elsősorban a földbirtokosok és környezetük köréből került ki, addig innentől főként egy professzionális harcos rétegből jött, amelynek tagjai kifejezetten az erősségekben is éltek.³¹⁶ Ezek között a *castellanus* és *caballarius* (katalán formában *castlà* és *cavaller*) nevesített. Feladatukról, a katonai szolgálat rendszeréről és a kötelezettségekről a *hostes et cavalgadas* megjelölés kapcsán alkothatunk képet, melyeknek kisebb eltéréseket mutató formái léteztek a katalán

³¹¹ A vazallitás kifejeződése volt a katalán grófok rendszeres látogatása a Karoling udvarban. A X. századtól már jelképes aktusra utoljára Besalū örgrófja részéről került sor. SALRACH 2009, 91. V. ö. uo. 79.

³¹² Ismerve az új francia dinasztia tényleges hatalmát, ez sem lehetett más, mint gesztus. SÁNCHEZ-BARBA 1995, 58. Borell lépését más éppen az elszakadás deklarálásaként értelmezi. PLADEVALL 2009, 101.

³¹³ A több évtizedes folyamatról lásd bővebben LEWIS 1965, 91–113; SALRACH 2009, 82–84.

³¹⁴ A Dél felé terjeszkedni próbáló katalán vezető Lérída városát támadta, ám az akció balul sült el, Llop ibn Muhammad ellenakciójában szerzett sebesülésébe nem sokkal később belehalt. Erről Ibn Hayyan tájékoztat, lásd: GAYANGOS 1964, 455. Llop ibn Muhammad tevékenységére lásd: CAÑADA JUSTE 1980, 67, 73.

³¹⁵ LEWIS 1965, 221–222. Ennek volt része az a megállapodás, amelynek eredményeképpen 942-ben is fegyvernyugvás volt az egykori Marca Hispánica déli határán.

³¹⁶ LEWIS 1965, 234–235.

grófságokban.³¹⁷ E körben kell keresni az aragón-katalán rekonkvizta háborúit később megvívó lovagok és kíséretük gyökereit, akik már a keresztény visszahódítás eszményét magukévá téve szálltak be az expanzióba.

Az aragón-katalán háborúkban persze nem csak lovagok harcoltak. A kezdeti hegyvidéki társadalmak helyi örökségeként, egy sajátos katonaelem tűnik fel a forrásokban, amelyik a kettős királyság hispániai területi expanziójának befejezéséig, majd az aragón tengerentúli katonai vállalkozásokban is végig elkísérte a lovas katonai egységeket. Az *almogávar* (a „portyát végrehajtó” *al-mugāwir*, المغاور arab szóból) néven ismert katonaelem – „polgári foglalkozása” alapján – bizonyos értelemben a törökkori Magyarország hajdúival is párhuzamba állítható. Bernard Desclot, III. Péter aragón királyról (1276–1285) szóló krónikájában megőrződött szövege egyben a határvidéki társadalom átjárhatóságát is jól mutatja: *„Ezek a népek, akiket almogávaroknak neveznek, nem élnek másnak, csak a fegyverek szolgálatának. Nem laknak sem városokban, sem a villákban, hanem a hegyekben és a bozótban, és minden nap a szaracénok ellen harcolnak: behatolnak a szaracénok földjére egy, vagy két napra, rabolva és szaracén foglyokat ejtve; és ebből élnek. És elviselnek olyan életkörülményeket, amiket mások nem tudnának elviselni. Akár két napig is kibírják evés nélkül és ha szükséges, gond nélkül megeszik a mezők füveit. Vezetőik [adalides] ismerik az országot és az utakat. És nem visznek mást, mint egy köpenyt vagy kabátot, legyen nyár vagy tél, és bőrből készült nadrágot, lábaikon meg bőrsarut hordanak. Jó kést, erős kötelet és tűzkövet hordanak az övükön. Mindegyikük egy jó lándzsát és két dárdát visz, meg egy háti iszákot, amiben élelmét tartja. És nagyon erősek, gyorsak a menekülésben és az üldözésben; és katalánok, aragónok és szaracénok.”*³¹⁸

A Katalán Örgrófságok államfejlődését a frankoktól való függetlenedés után nagyban meghatározta az a többirányú tájékozódás, amelyet „katalán nyitásnak” nevezünk. Ennek során követeik Córdobától az Ottók német-római udvaraig és a római pápáig minden fontos

³¹⁷ KOSTO 2004, 89–90.

³¹⁸ „Aquestes gents qui han nom Almugavers son gents que no viven sino de fet de armes, ne no stan en viles ne en ciutats, sino en muntanyes e en boschs; e guerreien tots jorns ab Serrayns, e entren dins la terra dels Serrayns huna jornada o dues lladrunyant e prenent dels Serrayns molts, e de llur haver; e de aço viven; e sofferen moltes malenances que als altres homens no porien sostenir; que be passaran a vegades dos jorns sens menjar, si mester los es; e menjaran de les herbes dels camps, que sol no s'en prehen res. E los Adelits quels guien, saben les terres els camins. E no aporten mes de huna gonella o huna camisa, sia stiu o iver; e en les cames porten hunes calses de cuyro, e als peus hunes avarques de cuyro. E porten bon coltell e bona correja, e hun fogur a la cinta. E porta cascu huna llança e dos darts, e hun cerro de cuyro en que aporten llur vianda. E son molt forts e molt laugers per fugir e per encalsar. E son Catalans e Aragonesos e Serrayns”. Fordítása tőlem. A Crónica del Rey en Pere e dels seus antecessors passats részletét lásd a BIBLIOTECA VIRTUAL JOAN LLUÍS VIVES oldalán. (LXXIX., 148). Irodalom: ECHEVARRÍA 1970; MORRIS 2000, az Anistoriton internetes oldalon. Almogávárok ábrázolását lásd a II. Képtábla 1. képén.

hatalmi központban megfordultak.³¹⁹ A folyamatosan erős északi kapcsolatok mellett a déli relációkban a kalifátus szegregációja hozott változást, az örgrófságok az utolsó muszlim behatolások lezárultával (1003) egy meglehetősen képlékeny kapcsolatrendszert építettek ki a legközelebbi taifákkal (Zaragosa, Tortosa, Valencia, Denia).³²⁰ Emellett természetesen a tőlük nyugatra fekvő ibér keresztény hatalmak politikája iránt sem maradtak semlegesek. Az XI. század közepén kezdődő aragón expanzió és az almoravida invázió következményeként a katalánok a következő század elején már szilárd részét alkották a rekonkvizta táborának. Ez először I. Rajmund Berengár (1017–1035) idején mutatkozott meg, akkor még csak a kasztíliai mintát követően a léridai, tortosai és zaragozai muszlimokra kényszerített *paria*-adó formájában.³²¹ Terjeszkedésük II. Rajmund Berengár (1076–1082) alatt indult, amikor a tengerparton megkezdték a déli előrenyomulást. Tarragona 1095. évi, második elfoglalása³²² után Katalónia egyidejűleg két irányba tekintett: Valencia és – a tenger felé fordulás jól látható jeleként – a Baleári-szigetek felé. III. (Nagy) Rajmund Berengár (1096–1131) elsőként próbálta a szigetcsoportot meghódítani az itáliai városállamokkal együtt kiállított flottával: a közös érdek az onnan induló kalóztámadások semlegesítése mellett kereskedelmi természetű volt. Az alig egy esztendőnyi hódítás (1114–1115) azonban inkább keresztes ideológiával igazolt tengeri rabló hadjáratnak tekintendő, s mivel egyik szövetséges sem gondolta komolyan a szigetek újraterelítését, a katonák távoztával az elfoglalt területek rövidesen visszakerültek az iszlám hatalmába.³²³ A katalánok részvétele a rekonkvisztában ettől az akciótól függetlenül sokáig korlátozott volt: III. Rajmund Berengár akár Valenciáig is kiterjeszthette volna az általa uralt partvidéki területeket, hiszen első felesége révén Rodrigo Díaz de Vivar veje volt. A muszlim fronton El Cid halála után az almoravida ellentámadás lehetetlenné tette egy darabig a további terjeszkedést, így ott a johannita és templomos lovagrendek letelepítése (1109-ben illetve 1123–1126 között) oldotta meg a határ védelmét.³²⁴ A dinasztikus politika volt az a tényező, ami a rekonkvizta katalán folytatását meggyorsította, ugyanakkor az okcitániai ambíciók kissé lelassították azt. A Pireneusokon túli terjeszkedés igénye egészen az 1213. évi muret-i csatáig elkísérte a katalán külpolitikát.³²⁵ A dinasztikus kötelékek közül az aragón kapcsolatok bizonyultak sorsdöntőnek: II. Ramiro

³¹⁹ BONASSIE 1975, 1:325–361.

³²⁰ LÓPEZ-LARREA 2000, 98.

³²¹ BISSON 1986, 34.

³²² JASPERT 2006, 31–32.

³²³ Palma de Mallorcát egy almoravida flotta vette vissza 1116 elején. SOBREQUÉS 1985, 150–155.

³²⁴ AVENTÍN 2009, 134.

³²⁵ A Simon de Monfort és lovagjai győzelmével végződő összecsapás egyben a barcelonai dinasztia vezetésével létrejövő nagy okcitán állam tervét is dugába döntötte, noha 1245-ig a katalánok Provance felé továbbra is fenntartották névleges hűbérúri viszonyukat. AVENTÍN 2009, 134–137.

aragón király 1137-ben hozzáadta lányát IV. Rajmund Berengárhoz. Ezzel a Barcelonai Grófság az Aragóniai Királyságba olvadt. Az aragón uralkodóház innentől kezdve katalán eredetű volt.³²⁶

Maga az *Aragón Királyság* a Marca Hispanica Navarrától keletre eső területén Aragón, Sobrarbe és Ribagorza grófságokból navarrai dinasztia vezetésével 1035-ben alakult meg és a Pireneusok, Navarra, valamint a kalifátus Zaragoza központtal önállósodó utódállama közé ékelődve a XI. századig második feléig nem tudott kilépni legkorábbi határai mögül. Ekkor azonban sikeres terjeszkedésbe kezdett – a kasztíliai szomszéd nem kis féltékenységre.³²⁷ Mivel ekkor mind Aragóniát, mind pedig a grófságból királysággá alakuló Kasztíliát navarrai uralkodó irányította, az érdekütközés bonyolult családi viszály közepette zajlott, amelyben a navarrai „anyaország” hamarosan két erősebb szomszédja közé szorult. Nem így Aragónia: I. Alfonz (1104–1134) a főváros 1118. évi megszerzésén túl gyakorlatilag az egész Zaragozai Taifa területét országához csatolta.³²⁸ Ezzel kivívta (korábbi felesége, Kasztíliai Urraca fia) VII. Alfonz nemtetszését, akivel szabályos háborúra került sor: az ezt lezáró támara-i békében (1128) az aragón monarcha lemondott a maga császári címéről.³²⁹

IV. Rajmund Berengár (1131–1162) ugyanez időben továbbra is másodlagos célként folytatta apja visszahódító tevékenységét, de egyben azt is elérte, hogy Kasztília továbbra se veszélyeztesse a Valencia irányába is érdekelt terjeszkedést. Jelen volt Almería 1147. évi bevételekor, ugyanúgy, ahogyan VII. Alfonz 1144-es murciai hadjárata során is, végül pedig Tudilénben meg is állapodott vele érdekszféráik elhatárolásáról.³³⁰ Saját hódításai (Tortosa 1148, Lérida és Fraga 1149) ugyanakkor jelezték, hogy ő sem kíván lemaradni a hispániai területszerzésben. Az egyesült aragón-katalán állam első Barcelonai-házi uralkodója II. Alfonz (1162–1196) a meghódított földek újratelepítését nagyban előmozdította, ám a Júcar felső folyása mentén nem tudott tovább terjeszkedni; ott megint Kasztília ambícióiba ütközött. Utóda, II. Péter (1196–1213) sem szabadult az erősebb nyugati szomszéd nyomásától, s ezen még a koalícióban megvívott Las Navas de Tolosa-i csata sem változtatott.³³¹ A helyzet az ő fia, I. (Hódító) Jakab (1213–1276) idején változott meg. A „legnagyobb katalán uralkodónak”

³²⁶ A Rajmund Berengárt királyként még nem elismerő fontos házasságkötés aragón nyelven megőrződött dokumentumára lásd: CRÓNICA DE SAN JUAN DE LA PEÑA 2004, 127. Az aragón-katalán egyesülésre: CHAPMAN 1950, 75–79; MERRIMAN 1962, 281–284; AVENTÍN 2009, 137–138.

³²⁷ IMS 1995, 278–306.

³²⁸ LÓPEZ-LARREA 2000, 104.

³²⁹ URBieto ARTETA 1981, 181–184.

³³⁰ LEWIS 1965, 8.

³³¹ Ez persze korántsem jelenti az Aragón Királyság teljes elszigeteltségét. Ellenkezőleg: az aragón udvar sikeres, messzire elérő külkapcsolatainak magyar szempontból legkorábbi példája Aragóniai Konstanca házassága Imre királlyal (1196). SZABADOS 2009B, 163–175. Az aragóniai házasságpolitikára lásd még RUIZ-DOMÈNEC 2009, 199–213.

a muret-i csatamezőn életét vesztő Péter okcitániai örökségével már nem kellett érdemben foglalkoznia, épp ezért nagyobb lendülettel vethette bele magát a déli terjeszkedésbe. Első, Peníscola megszerzésére indított vállalkozása (1225) még nem járt sikerrel, ám a Baleári-szigetek elfoglalásának évszázados terve már igen: az 1229–32 között meghódított Mallorca még biztosabbá tette az addigra már amúgy is tengeri kereskedelmi nagyhatalomnak számító kettős királyság regionális helyzetét.³³²

A hódító király a szárazföldön is folytatta a rekonkvisztát: Murviedro elfoglalása után csapatai végre bevonulhattak Valenciába (1238), majd a levantei partvidék két fontos városa, Denia és az Alicante került az aragón korona uralma alá. A szárazföldi területi terjeszkedés I. Jakab királysága számára a mai Murcia területén ért véget. Az itt kitört mudéjar felkelés leveréséhez a kasztíliai X. (Bölcs) Alfonz (1252–1284) segítséget kért aragón királyi apósától. Bár a területet leginkább a katalán fegyverek juttatták keresztény kézre, Jakab rövid úton átengedte azt vejének, ilyen módon sikeresen elkerülte a kasztíliaiakkal az újabb feszültséget (1266). A még 1244-ben kötött területelhatároló megállapodást a XIV. század elején módosították Aragónia (pontosabban a Valenciai Királyság)³³³ javára. Az aragón-katalán-valenciai államszövetséghez a Baleári-szigetek véglegesen már a szicíliai vecsernye után csatlakoztak: az utolsóként muszlim kézen maradt Menorca elfoglalása (1287) a középkori Aragón Királyság számára a rekonkvizta befejező dátumát jelentette. Aragónia további keleti terjeszkedését a Földközi-tenger nyugati medencéjének legerősebb államaként folytathatta.

A Pireneusi-félsziget nyugati része

A Duero-völgyből kiinduló keresztény expanzió résztvevőire, a muszlim–keresztény határterülettől északra létrejött királyságokra és grófságokra Asztúria 910-es felosztása után is jellemző maradt az egyidejű dinasztikus kapcsolatépítés, illetve a terjeszkedés szándéka, és korántsem csak az eleinte még bizonyuló iszlám, hanem a keresztény szomszédok rovására is. A Pireneusi-félsziget nyugati részén két „sikertörténetet”, Kasztília és Portugália, valamint a

³³² Az almohád utódállamként 1229-ig létező Mallorcai Emirátus meghódításáért vívott háború gazdag írott és ikonográfiai forrásanyagot hagyott ránk. A legfontosabb keresztény írásos dokumentumok kiadásai: CRÓNICA DE JAIME I 1991; CRÓNICA DE BERNAT DESCLOT 1885; CRÓNICA CATALANA DE RAMON MUNTANER 1860; valamint a Mallorca felosztását megörökítő LLIBRE DEL REPARTIMENT DE MALLORCA 1984. Az első három forrás új kiadása: LAS CUATRO GRANDES CRÓNICAS 2006. Ibiza 1235-ben került katalán birtokba. Vö. BENNASAR BARCELÓ 2005; BISSON 1984, 58–85; SOBREQUÉS 2009, 215–231.

³³³ Ez volt az almizrai megállapodás I. Jakab és az apja nevében eljáró későbbi X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai trónörökös között. FERRÁNDIZ LOZANO 1994. A második, 1304-es torroellas-i megállapodásban kijelölt határ csaknem egybeesik a vitatott önállóságú valenciano nyelv(járás) területével: ez a katalán újraterlepítés eredménye, a murciai (ma már eltűnő félben lévő) dialektus pedig a X. Alfonz által végrehajtott kasztíliai telepítés hozadéka. LÓPEZ-LARREA 2000, 113, 204.

látszólag jó lehetőségekkel induló, függetlenségét mégis elvesztő Galícia példáját kívánom bemutatni a háborúzó állam szemszögéből.

Kasztília

A sort az időrendiség miatt a kasztíliai államfejlődéssel érdemes nyitni. Az asztúriai állam keleti felén kialakított egység egyszerre volt hivatott a muszlim és a navarrai–muladí katonai fenyegetést csökkenteni. Az egykori, Bardulia néven ismert kasztíliai magterület³³⁴ elsőnek kinevezett grófjai az asztúriai monarcha közvetlen függőségében látták el feladatukat. Ebben az első időszakban a Kasztíliai Grófság éppen olyan ütközőzóna volt, mint a Marca Hispanica, neki éppen csak a „túloldaltól” kellett megvédelmeznie a leóni anyaországot, a X. század első évtizedéig lényegében ugyanazon változások közepette, mint azt a keleti részen láttuk.

Rodrigo gróf (850–878) és utódainak feladata a begyűrűző muszlim–keresztény határháború során az aktív (védekező és támadó) részvétel mellett a megfelelő hátország, illetve felvonulási terep biztosítása volt. Ily módon a IX. század közepének legjelentősebb hadi eseményeiben, az albeldai csatákban is részt vett.³³⁵ Rodrigo a leóni anyaország 850 utáni első újratelepítéseiben aktív szerepet vállalt (Amaya, 860) sőt seregével III. Alfonz és Fruela viszályába is beavatkozott, az előbbi oldalán.³³⁶ Érdeme egy jól működő védvonal kiépítése, ami hosszabb távon pedig lehetővé tette Kasztília számára a Dueroig történő előrenyomulást.³³⁷

Ami a korai león-kasztíliai hadsereget illeti, igen kevés információval rendelkezünk róla. Eszerint a katonai szempontból továbbélő vizigót hatásnak is tulajdonítható egy félig-meddig „reguláris” hadsereg, azaz egy csak ezzel foglalkozó réteg megléte, amelyet – szintén vizigót hagyomány alapján – a monarcha hívott össze. E harcos réteg tagjainak a funkciója is java részt azonos a vizigót érában használtakkal.³³⁸ A vizigót „protofeudalizáció” emlékének tudható be az alacsonyabb rangú nemesek (*infanzones*) katonai szolgálat fejében földdel történő javadalmazása is.³³⁹ A határon való létezés körülményeinek megfelelően minden férfi

³³⁴ A régi földrajzi név alighanem III. Alfonz krónikájában bukkan fel legkorábban, persze I. Alfonz kapcsán: „Eo tempore populantur Primorias, Lebana, Transmera, Supporta, Carranza, Bardulia quae nunc appellatur Castella.” CRÓNICA DE ALFONSO III 1969, 39.

³³⁵ Lásd a mezei ütközeteknél.

³³⁶ Kasztília IX. századi hadtörténetének keresztény krónikás forrásai közül a legfontosabbak. SAMPIRO 1985; CRÓNICA DE ALFONSO III 1969 és 1985, 194–221; CRÓNICA ALBELDENSE 1985, 223–263. Elszórt információk vannak még az ANNALES CASTELLANOS PRIMEROS 1917 oldalain is. A muszlim források közül a legjelentősebbek: CRÓNICA DEL MORO RASIS 1975, AL-MUKTABIS, II; AL-QÜTIYYA, 1926; IBN-‘IDHÄRI 1904.

³³⁷ RUIZ DE TOLEDO 1999, 71–98.

³³⁸ Elnevezésük azonban már új. SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1980, 474.

³³⁹ SAYAS ABENGOCHEA–GARCÍA MORENO 1990, 358–376.

valamilyen szerepet kellett, hogy vállaljon e háborús övezetben, katonai képzettségétől, a rendelkezésére álló eszközöktől, kortól, stb. függően, a konkrét harci cselekményektől kezdve a fuvarozáson át az őrszolgálatig. Utóbbi a betörő muszlim haderő mozgásának követésével komoly szerepet játszott a IX–X. századi keresztény győzelmekben. Ide tartozik a várépítési szolgálat (*castellaria*) is, ami a védelmi rendszerben alapvető volt.³⁴⁰ A león-kasztíliai hadseregben ennek ellenére alig beszélhetünk professzionalizmusról, az *alférez* („zászlósúr”, „hadvezér”) feladatköre például nevével együtt csak a X. század első felére rögzül.³⁴¹ Ugyanekkor bukkan fel a *milites palatii* néven ismert csoport is, mint a haderő elit része, illetve a másik, csak az uralkodótól függő *militia regis*. Ez a tehetős nagyurak (*ricos hombres*), illetve a monarcha, a XI. századtól *mesnada* néven ismert katonai kíséretének (testőrségének) elődje. A társadalmi csoport a szomszédos Aragóniában is ismert volt.³⁴²

A későbbiek során az uralkodó vazallusaiból (*fideles*), az előkelők saját katonáiból, majd később a városi önkormányzatok milíciáiból összeálló asztúriai haderőben a nemesség lovas katonaként harcolt, hűbérurától (mágnások, vagy maga a monarcha) fizetést (*solidata*), vagy ellátást kapott szolgálataiért. Lovas katona azonban már a kezdetekkor sem korántsem csak nemesember lehetett: akármelyik szabad ember háborúba indulhatott, mint lovas, aki a hátasa fenntartására képes volt. Ők gyakorlatilag azonos jogokkal és kötelezettségekkel bírtak, mint az infanzones-réteg. A X. századtól nevezték őket *caballeros villanos*-nak. Nevük ebben a formában először Castrojeriz 974-es kiváltságlevelében bukkan fel. Ez „*az első dokumentum, amely egyenlőnek kezeli a caballero villano és az infanzón réteget, az első nyom a [caballero villano] létezésére, noha az intézmény alighanem korábbi. A grófoknak szükségük volt a támogatásukra, hogy megvédjék a földet a mórok ellen, hogy konszolidálják új helyzetüket a király előtt, és hogy kompenzálja a nemesi származású ricos hombres ellenséges hozzáállását, akik nem nézték jó szemmel egy új kiváltságos osztály felemelkedését, amely az anyaföld belsejéből jött. Megjelenésük lassú folyamat lehetett. Talán rendkívüli*

³⁴⁰ RUIZ DE TOLEDO 1999, 103–104.

³⁴¹ A spanyol-portugál katonai szakzsargon számos más példájához hasonlóan ez is az arabból jön. Al-fāris, (الفارس), jelentése lovas harcos, „lovag”, ez később kiegészült a zászló (vagy királyi jelvény) hordozójának tisztevel. X. (Bölcs) Alfonz a Siete Partidas néven ismert törvénykönyvében definiálja az alférez kötelességeit, elvárt tulajdonságait és erényeit: „Rá tartozik a csapatok és a hadsereg vezetése, ha a király nem megy személyesen. Neki kell vinnie a [királyi] jelvényt, ha az uralkodó mezei ütközetet vívott. Korábban ő volt, aki a király parancsára megbüntette a főnemeseket, amikor van miért. Ezért kardot hordoz maga előtt annak jeleként, hogy az Igazság hatalmasabb, mint az Udvar. Ugyanígy, meg kell védenie a tehetetleneket. Ezért nemesi családból kell származnia, hűségeseznek kell lennie a Királynak és a Királysághoz és értenie kell a nagy perekben ítélezéshez, amelyek a hadseregben előfordulnak. Nagyon bátornak és a háború művészetében jártasnak kell lennie, hiszen neki kell a legnagyobb hadúrnak lennie a király népe fölött a csatákban.” Idézi: VIZCAINO PEREZ 1784, 3–4. A spanyol szöveg fordítása tőlem.

³⁴² FITZ 1998, 88–89.

*szolgálat vagy hősie tett mozdította elő. Castrojeriz példáján az intézményt már teljes formájában látjuk...*³⁴³

Ez a háború szükségletei által életre hívott csoport a középkori keresztény Hispánia társadalmának Nyugat-Európában sehol másutt elő nem forduló jellegzetessége. E békeidőben otthon gazdálkodó, háborúban katonai szolgálatot adó réteg a VIII. századtól egészen a rekonkvizta végéig komoly szerepet vitt mind Kasztíliában, mind a Portugál Királyságban. A kevésbé módos rétegek gyalogos szolgálatot teljesítettek, a X. századtól három gyalogosból egy, mint harcos ment a seregbe, a másik kettő igavonó állataival tartozott segíteni.³⁴⁴

Az első kasztíliai grófok által védett Duero és Ebro-folyók felső folyása közti vidék egészen a X. század végéig központi jelentőségű volt a hatalma csúcsára jutó hispániai muszlim állam és a vele „permanens háborúban” létező Kasztília viszonyában. A váltakozó eredményű harci cselekmények mellett a Banū Qasī letűnésével kerülhetett sor az addig állandóan bizonytalan keleti határ biztosítására, ahonnét a korábbiakban számos muszlim támadás érte Kasztíliát.³⁴⁵ Ezt az örgrófság Fernando Ansurez (929–930) alatt, La Rioja 924. évi meghódításával érte el. Ansurez feleségül vette a 914-ben meghalt a III. Alfonztól Leónt öröklő I. García (911–914) özvegyét, ezzel komoly lépést tett a grófság önállósága felé. Az ő és különösen a castrojerizi fuero kibocsátója, García Fernández utódai még félig autonóm területként, de már örökletes birtokként irányították Kasztíliát, egészen a III. (Nagy) Sancho Garcés által végrehajtott navarrai koronaegyesítésig (1029). A Jiménez-ház legkiemelkedőbb uralkodójának kisebbik fia, Ferdinánd lett az, aki végrehajtotta a grófság függetlenülését, egyben konszolidálta annak külpolitikai helyzetét.³⁴⁶ Mint kasztíliai gróf kért segítséget bátyjától III. García Sáncheztől (1035–1054) névleges hűbérura, egyben sógora, a leóni III. Bermundo (1028–1037) ellen, aki a leóni nemesség egy részével nem fogadta el Ferdinánd hatalmi ambícióit. A kasztíliai örgróf az 1037-ben a Tamarón mellett vívott csatában bírta jobb belátásra ellenlábasait, s hogy további tervei is vannak, azt sajátos módon jelezte *rex imperator* címe is. A spanyol történészek jó része továbbra is az első león-kasztíliai királyt

³⁴³ „Es el primer documento en que se iguala a los caballeros villanos con los infanzones, el primer indicio de su existencia, aunque la institución puede considerarse anterior. Los condes necesitaban apoyarse para defender la tierra frente al moro, para consolidar su nueva situación ante el rey y para compensar la hostilidad de los ricos hombres de linaje, que no habían visto con buenos ojos su encumbramiento, en una nueva clase privilegiada surgida de las entrañas del terruño. Su aparición debió ser lenta. Tal vez de un servicio extraordinario o de un acto de heroísmo. En Castrojeriz vemos ya la institución en pleno desarrollo, y hay que admitir que se encontraría implantada en todas las villas condales...” Idézi: MENÉNDEZ PIDAL 1956, 231. Többértelmű jelentésére lásd magyarul VINCENT–STRADLING 1997, 48–49.

³⁴⁴ O’CALLAGHAN 1975, 175.

³⁴⁵ LÓPEZ-LARREA 2000, 93.

³⁴⁶ REILLY 1988, 7–8.

látja benne (1037–1065).³⁴⁷ A Toledói Taifa területének elfoglalásával León-Kasztília 50 000 km²-rel növekedett: VII. Alfonz a Meseta felföldjének saját uralma alatt történő egyesítését tűzte ki célul, ezért mindenfelé élénk háborús és diplomáciai tevékenységbe kezdett. Csapatai nyugaton 1093-ra Santarém elfoglalásával Lisszabon közelében is elérték a Tejo vonalát, és a keleti irány sem maradt ki, ám Levante végül Aragóniát gyarapította. Az 1086-os „erős kezdés” után két évvel újrainduló almoravida invázió csak a félsziget nyugati felén járt némi veszteséggel (Coria 1087, Santarém 1111), de a központi ék Toledó megőrzésével továbbra is megmaradt.

Az iszlám rekonkvizta igen mérsékelt sikerei ellenére nagyon is valós fenyegetése további „potenciálnövelő” megoldásokra vezették a león-kasztíliai monarchákat. Ezek között a helyi ibér lovagrendek megalapítása és kiterjedt birtokadományokkal történő ellátása említendő. A félszigeten (időrendi sorrendben) alapított Calatrava, Alcántara és Santiago lovagrendek birtokai közvetlenül a határvidéken feküdtek, szerepük döntőnek bizonyult a rekonkvizta eszmei és gyakorlati kiteljesítésében, majd XIII. századi győzelmében is. A szentföldi keresztes háború ibér hadszínteréről igazából az almoravida invázió megállításától van értelme beszélni: a León-Kasztília vezette európai expanzió egyértelmű katonai sikerként értékelendő. Az okok között a nyugat-európai és hispán feudális gyakorlat közötti fontos különbséget mindenképpen számításba kell venni. A pireneusi feudalizmus rendszerében az uralkodó nem szolgálat fejében adta át a föld feletti szuverenitását a nemességnek, hanem lényegében a saját jogkörét delegálta a határvidék új tartományaiba.³⁴⁸ Egyben ez magyarázza azok függetlenülésének folyamatát is a háborúra szervezett társadalom háttérével. Ennek érdekeltté tétele a háborúban Kasztília másik titka. Az ibér-félszigeti monarchák (illetve államuk függetlenülése előtt már grófjaik is) a déli irányú expanzió folyamán mindvégig bőkezűen osztogatták a fuero-kiváltságokat és persze a birtokokat is alattvalóik különböző csoportjainak (az egyháziaktól az infanzones-en át a városlakókig); ezek a rétegek az időközben kiforrott ideológiai és mentalitásbeli háttértámogatásnak is köszönhetően folyamatosan magukénak érezték a területi terjeszkedés illetve a muszlim nyomás elleni védekezés katonai feladatában történő részvételt. A XI. századtól keresztény kézre kerülő területeken új életre kelő, valamint újonnan születő városok növekvő népsűrűségükkel és gazdasági fejlődésükkel igen gyorsan felhívták magukra az uralkodók figyelmét, akik az ibér szakirodalom szerint mintegy tucatnyi, különféle jellemzőkkel bíró „kiváltságcsaládba”

³⁴⁷ Gonzalo Martínez Díez ezzel szemben Kasztília 1065 utáni tényleges függetlenülése mellett érvel. MARTÍNEZ DÍEZ 2005, 713.

³⁴⁸ LÓPEZ-LARREA 2000, 118.

(*familias de fueros*) sorolt fueroakat adományoztak. A portugál forais mintája (az egyetlen, a salamancai családba sorolt Guarda példáját leszámítva) az 1166-os, Évora városának adományozott kiváltságok voltak, míg az aragón-katalán állam esetében Zaragoza (1119) adta a példát – alig egy évvel keresztény kézre kerülése után.³⁴⁹

A rendszer az aragón-katalán-valenciai államszövetség területén és Portugáliában is alapvető társadalmi katalizátora volt a rekonkvizta komplex folyamatának. A muszlimoktól elszenvedett számos súlyos csatavesztés mellett, a folyamat persze León-Kasztília esetében sem volt mentes a különböző érdekcsoportok és a királyság keresztény ellenlábasai által generált feszültségektől. Az e tényezők közötti manőverezés képessége tette nagygyá a bizonytalan határvidéki grófságból mintegy észrevétlenül az élre törő királyság katonai-politikai vezetőit.³⁵⁰ Amit Nyugat-Európa a szentföldi – ott végül katonai kudarcot vallott – expanzió során a kontinensen kívül hiába próbált megvalósítani 1096–1290 között, azt ugyanebben az időszakban, León-Kasztília egyértelmű katonai főszereplésével, a földrajzi határain belül sikerrel végrehajtotta.

Portugália

A félsziget másik sikertörténetét Portugália írta. A portugál historiográfia *Condado Portucale/Condado Portucalense* néven két, egymástól időben elhatárolható államképletet ismer.³⁵¹ Az első Vimara Peres galíciai hadúr 868. évi hódításától számítjuk, ez az Ave és a Douro (Duero) folyók között jött létre, nagyjából az egykori Braga központú vizigót egyházmegye déli részén, mint III. Alfonz asztúriai királyságának közvetlenül a Condado de Castilla létrehozása utáni újabb határterülete.³⁵² Az ettől kezdve *Terra Portugalense / Terra de Portucale* néven ismert területen sem nyílt valós újratelepítésre előbb lehetőség, mint a Douro keletebbi szakasza mentén, lévén a folyótól délre gyakorlatilag itt is lakatlan volt a vidék.³⁵³

³⁴⁹ A fuero-családok kategorizálására lásd: CUNHA 1988, 69–94; LÓPEZ-LARREA 2000, 114; ARTOLA 1995, 538.

³⁵⁰ Az ország függetlenné válásának jogi köntösbe bújtatott későbbi saját megindoklására: VESZPRÉMY 1994, 40.

³⁵¹ A Portus Cale–Portucale–Portugal toponímiai elnevezés eredetére lásd LEITE DE VASCONCELOS 1938, 28–38, illetve DGRG 1861, 477.

³⁵² LÓPEZ-LARREA 2000, 81. A titokzatos Peres (Perez) gróf az asztúriai monarcha ugyanolyan „előreküldött” embere volt, mint Rodrigo Kasztília esetében. PMH SCRIPTORES, I, 20. A személyéről szóló rövid híradásokra példa: LÍBER TESTAMENTORUM CENOBII LAURBANENSIS ANTIQUISSIMUS 1730, 20. A rá vonatkozó források összegzése: DA SILVA PINTO 1968, 293–307.

³⁵³ Erre éppen a Córdoba ellen lázadó, majd északra menekülő Ibn Marwān szolgálat bizonyítékot, aki 884-ben a határzónán található Idanha városában húzta meg magát. AL-QUTIYYA 1982, 149. A Terra Portugalense/de Portucale elnevezésekre lásd DA SILVA PINTO 1968, 302–303. Van olyan krónikás adat, mely szerint I. Ordoño (illetve fia, III. Alfonz) 866 körül csakugyan elfoglalt néhány települést az adminisztráció nélküli területsávon, ám 883-nál korábban nincs biztos információnk a Tuy és Coimbra közötti „új ország” tényleges újratelepítéséről.

A következő értékelhető katonai lépés a korai portugál államképlet terjeszkedésének irányába a legdélebbi (nem mozarab) keresztény lakosokkal bíró településtől több mint 100 km-re található első muszlim kézben lévő városi település, Coimbra megszerzése volt az ugyancsak galíciai Hermenegildo Guterres részéről, 878-ban. A Mondego-folyóig előretolt határvidéken Coimbrán kívül Viseu, Lamego és Feira jelentett további erősségeket. 913-ban a függetlenülő galíciai II. Ordoño (910–924) ezekre támaszkodva indította meg az Évora kirablásárát eredményező aceifát, a Condado Portucale déli részén a *Condado de Coimbra* így csaknem egy évszázadon át klasszikus ütközőterületként létezett a „senkiföldjén”. Egészen al-Mansūr 997. évi hadjárataig, amely gyakorlatilag a 868-as állapotokat állította vissza a hatalmi viszonyok tekintetében.³⁵⁴

A határzóna 1022-től – ugyancsak névlegesen – a berber Aftasid-dinasztia (Banū al-Aftas, بنو الأفتس) kormányozta Badajozai Taifa része lett.³⁵⁵ Ez 1044-ben Mértola körzetét vesztette el sevillai szomszédja terjeszkedése okán, 1055-től már adót fizetett León-Kasztíliának, majd a keresztény terjeszkedést újrakezdő I. Ferdinánd (1037–1065) Coimbra ismételt és végleges meghódításával északi területeitől is megfosztotta. A XI. század második felében ugyanott szerveződik újra a Condado de Coimbra, amelynek első kormányzója (*alvasil*) a mozarab Sesnando Davidiz (?–1091) lett.³⁵⁶ A Vimara Peres leszármazottai által vezetett északi részek és a déli végek sorsa akkor kapcsolódott össze, amikor a tizedik északi conde, Nuno Mendes (~1050–1071) feleségül vette Sesnando egyik lányát. Az 1071. évi pedrosoi csatában azonban a függetlenülő Galícia királya, García, legyőzte a condado csapatait és ezzel a legelső portugál államképlet rövid időre beleolvadt a Galíciai Királyságba.

Utóbbi, mint a Burgundi Hercegségbe beházasodó, jó francia kapcsolatokat ápoló monarcha, nemcsak az almoravida fenyegetés közvetlen okán, hanem az öccsével szembeni háborúban is számíthatott a burgundiai nemesek katonai segítségére.³⁵⁷ Így került Hispániába a Burgundiai Hercegség két, az öröklésből kimaradó tagja, Henrik (1066–1112) és Rajmund (1080–1107), akik hamarosan királyi házassággal is megpecsételték a háborús szövetséget: Rajmund Alfonz törvényes gyermekét, Urracát, míg Henrik házasságon kívül született lányát,

CRONICÓN CONIMBRICENSE 1796, 332. A 883-ban kelt „Notitias episcoporum cum sedibus suis” Lugo, Orense, Braga, Mondoñedo, Iria Flavia püspöki székhelyeken túl Portó, Coimbra és Lamego városokat is felsorolja, egyházi előjáróikkal együtt. Lásd: BOLETÍN 337, 339–340.

³⁵⁴ LÓPEZ-LARREA 2000, 94.

³⁵⁵ PACHECO PANIAGUA 1992, 363–376.

³⁵⁶ Névlegesen I. Ferdinánd vazallusaként, valójában azonban független monarchaként irányította Coimbrát és környékét. SARAIVA 2010, 34.

³⁵⁷ RAMOS-VASCONCELOS E SOUSA-MONTEIRO 2009, 21.

Teresát vette nőül.³⁵⁸ Henrik 1096-ban, mint Alfonz vazallusa kezdhette kormányozni a Condado Portucale-t, a leóni monarcha ilyen módon kárpótolta őt a Galícia birtokába jutó Rajmunddal szemben. A Burgundi-ház hispániai ágának történetében Henrik fia, Afonso Henriques (1109–1185) lázadását anyja és annak szeretője, a Fernando Pérez de Trava vezette galíciai nemesség ellen, a portugál függetlenséghez vezető út első belpolitikai sarokkövének tekintik. Afonso Henriques kezdettől fogva két irányban hadakozott: egyfelől apjától örökölt grófságának függetlenné tételéért, nagybátyja, VII. Alfonz (1126–1157) ellenében. Dona Teresa és fia háborújának legfontosabb fejezetei az 1128-as São Mamede-i, továbbá a Cerneja-i (1139/1140) és az Arcos de Valdevez (1140) melletti fegyveres konfliktusok voltak.³⁵⁹

Az egymást érő határmenti csetepatéknál a korai portugál hadseregszervezés szempontjából egy védekező példa a fontosabb: Guimarães várának sikertelen ostroma Dona Teresa részéről (1127). Afonso Henriques itt nemcsak az apjától örökölt condado vazallusaira számíthatott, hanem a városlakókra is, amint ezt a Guimarãesnek adott 1128-as kiváltságlevél (*foral*) tanúsítja.³⁶⁰ Az első példát számos további, a városi közösségeknek privilégiumokat biztosító dokumentum követte, ezekből ugyanaz a kép rajzolódik ki, mint a félsziget más területein: a katonáskodás korántsem csak a lovagok feladata volt, a háborúra szervezett társadalom itt is ugyanazokat a sajátos, nem nemesi származású harcoló rétegeket vonultatta fel, mint Kasztíliaiban és Aragóniában.³⁶¹ Ezek itt is vagyoni helyzettől függően gyalogosként, vagy lovasként teljesítettek katonai szolgálatot és külső, de belső háborúk esetén is komoly erővel támogatták a királyt – vagy éppen az ellenkirályt.³⁶² Egyéb téren a korai portugál hadseregszervezés az arab-mozarab tradíciók megtartásával a többi keresztény államhoz képest valamelyest „ódivatúnak” számított. A zászlóhordozó (*alferes mor*), mint katonai vezető csak a XIV. századtól tiszteletbelivé váló funkciója itt is megvolt, ugyanúgy, mint az ugyancsak arab eredetű *alcalde* (*al-qāḍi*, القاضي) aki békebeli feladatai mellett a városi

³⁵⁸ Portugál írásmód szerint Henriques és Raimundo de Borgonha. A portugál királyok neveit a továbbiakban eredeti formájukban hozom, lévén nincsenek úgy a köztudatban, mint egyes león-kasztíliai kortársaik.

³⁵⁹ Utóbbi a források tükrében valójában lovagi torna volt, semmint ütközet. Saraiva szerint São Mamede sem volt egyéb, mint egy fegyveres konfliktus rendezése tömeges párbajok útján. SARAIVA 2010, 37. Afonso Henriques családi háborújának forrásai: CRONICA ADEFONSI IMPERATORIS 1972, 93–94; CHRONICON LUSITANUM 1796, 421–422; 434.

³⁶⁰ A többször megerősített és kibővített kiváltságlevélre lásd: MATOS REIS 1966, 55–77.

³⁶¹ A klasszikus nemesség, a caballero villano (Portugáliában cavaleiro-vilão), városlakók illetve a parasztság és függő vagy félszabad rétegek (peões) viszonyrendszeréről lásd José Mattoso tanulmányait in MATTOSO 2009, 287–378.

³⁶² Mint arra később II. Sancho és III. Afonso polgárháborúja idején látunk példát. SARAIVA 2010, 50; 70.

miliciákat, adott esetben pedig a rá bízott települések védelmét is irányította.³⁶³ Emellett az Ibér-félszigetet érő külső hatások Portugáliát sem kerülték el. A Brit-szigetekről érkező időszak szövevényes számlájára írandó az északi hosszúj folytatólagos használata.³⁶⁴

Ezzel a hadsereggel kezdte meg területeinek déli irányú kiterjesztését, az akkorra már megrendült almoravida uralom, majd az úgynevezett második taifátus rovására, a Douro és Mondego-völgyek mentén létesült védvonal mögül kitámadva.³⁶⁵ 1138/1139-ben zajlik le a „portugál Clavijo”, az ouriquei csata, amelyben a klasszikus portugál történetírás szerint az uralmát és rátermettségét kifelé is demonstráló Afonso Henriques öt mór király egyesített seregét győzte le Santiago apostol közbenjárásával. A csata után a hagyomány szerint katonái először nevezték „El Rei”-nek, azaz királynak.³⁶⁶ Ourique a nemzeti mítoszgyártás portugál példája. Mára a legtöbb történész elfogadja, hogy a győzelemre nem a későbbi Portugália földjén, hanem a mai Colmenar de Oreja település mellett került sor, a Tajo völgyében (Toledótól keletre), éppen VII. Alfonz szövetségében.³⁶⁷

Az önálló állam kiépítése a zamorai szerződés (1143) néven ismert megállapodással folytatódott, ahol a bragai érsek és a pápai küldött Guido de Vico jelenlétében gyakorlatilag megszületett a Portugál Királyság, noha Afonso Henriques továbbra is vazallus maradt, hiszen VII. Alfonz titulusa szerint ekkor „császárként” uralta Hispániát.³⁶⁸

A muszlimok rovására történő terjeszkedés első eredménye Leiria rövid életű elfoglalása volt 1135-ben, ezt 1142-ben véglegesítette a király. 1147-ben Santarém következett, amely eklatáns példája az Afonso Henriques alkalmazta taktikának: egy későbbi forrás lakonikusan *quasi per latrocinium*-ként nevezi.³⁶⁹ Valóban, a király által vezetett támadások során a kevés emberrel, csellel (nem egyszer éjszaka) végrehajtott *a furto*

³⁶³ A funkció helyi, hispániai jelentéseiről lásd O'CALLAGHAN 1975, 142–143, 269–271. A portugál katonai rangokról lásd GEPB 1987, 388–389.

³⁶⁴ Nicolle véleményével ellentétben, aki valamiféle régebbi katonai hagyomány megőrződését látja benne. NICOLLE-MCBRIDE 1988, 12.

³⁶⁵ A rendszer gyakorlatilag a kasztíliai, Duero-völgyre támaszkodó erődítményláncolat helyi megfelelője. Ugyanilyen létesült 878 után a Mondego folyótól délre. BARBOSA 2008, 109–110, 114–121.

³⁶⁶ Az ouriquei csata forráshelye többek között: CHRONICON LUSITANUM 1796, 423. A legenda teljes formájában azonban első ízben csak az 1419-es Duarte Galvão által írt, 1706-ban kiadott CHRONICA DELREY D. AFFONSO HENRIQUES oldalain jelent meg, lásd ott: 18–23. A kasztíliai ellenség védőszentjének „eltüntetéséről”: SARAIVA 2010, 46–47.

³⁶⁷ Ourique előzménye, hogy nagybácsi és unokaöcs 1137-ben Tuy-ban békét kötött egymással, s így Aurélia (Aureja) városának ostromára szövetségesként vonultak. Az addig három irányból is fenyegetett Afonso Henriquesnek igencsak jól jött a fegyverszünet, legalább az egyik ellenfelével. LINEHAN 2008, 485–487, SARAIVA 2010, 45. A különböző korábbi helyszín-elméletekre lásd: FERREIRA 2010, 24; LIVERMORE 1947, 64–66; MATTOSO 2006, 17–18.

³⁶⁸ Ourique után kerek 40 esztendővel sikerült az új országot a legmagasabb fórumon is elismertetni: III. Sándor pápa 1179-ben bocsátotta ki Manifestum Probatum kezdetű bulláját, melyben már a pápai hatalom is Portugál Királyságnak nevezi meg az országot. A Róma közvetlen vazallusává váló Afonso Henriques pedig királyként szerepel. Szövegét portugál nyelven lásd: BRANDÃO 1945, 297.

³⁶⁹ VITA SANCTI THEOTONI 1968, 62–63.

várfoglalás a Portugál Királyság XII. századi terjeszkedésének egyik jellemzője. Santarém megszerzésével véget vetett az onnan kiinduló, Coimbrát és Leiriát fenyegető arab ellenakcióknak. Az 1092–1093 folyamán egyszer már keresztény kézre került, majd az almoravidák által 1111-ben visszafoglalt városban feltehetőleg ekkor vesztette életét Ibn Bassam al-Šantarini, az *Al-Dahīra fī mahāsin ahl al-Ġazīra* szerzője. Santarém bevétele egyben előkészítette Lisszabon ostromát.³⁷⁰ Utóbbi egy diplomáciai bravúr segítségével valósult meg 1147 folyamán: a portugál monarchának sikerült a Szentföldre tartó keresztes hajóhad angol, skót, flamand és német katonáit rávennie a közreműködésre. A három hónapos ostrom során a korabeli haditechnika számos eszközét (ostromgépek, ostromtorony és a falak beomlasztását célzó aknák) bevetették, mégis csak a kiéheztetés vezetett eredményre.³⁷¹ Almada és Palmela már a Tejo-n túli területek (Alentejo) meghódítására tett preventív lépések voltak.³⁷²

Ahogy Kasztília esetében az almoravidák, úgy Portugália esetében az 1147-es almohád invázió azonban egy időre megakasztotta a gyors terjeszkedésre szőtt terveket: Sevilla és Badajoz elfoglalása után a berber dinasztia csapatai a kiürített Lisszabonig nyomultak. 1158-ban azonban újabb portugál siker következett: több próbálkozás után a fontos kereskedelmi és hajózási központ, Alcácer do Sal került Afonso Henriques kezére. A muszlimokkal vívott harcokba a león-kasztíliaiak is beleszóltak: az 1157-ben Sahagúnban, VII. Alfonz örökösei, III. Sancho (1157–1158) és II. Ferdinánd (1157–1188) között született megállapodás Portugália számára a régi konfliktus kiújulását jelentette.³⁷³ Afonso Henriques katonai és politikusi érdemeit dicséri, hogy az „öt hispán királyság” kialakuló egyensúlyi helyzetében, sőt az almohád fenyegetés árnyékában ily szövevényes kapcsolatrendszerben is képes volt további terjeszkedésre: az 1160-as években leóni (Galícia), valamint a kasztíliai érdekszférába tartozó területeket is elfoglalt és megszállva tartott.³⁷⁴ Ahogy korábban is, Alentejo területén a harcok a határvidéki társadalom sajátos szereplőinek közreműködésével zajlottak. Geraldo Sem Pavor (Félelemnélküli Gellért) fegyveresei komoly eredményeket értek el az almohád erőkkal szemben, amikor egy sor települést szereztek meg a portugál

³⁷⁰ CHRONICA DELREY D. AFFONSO HENRIQUES 1706, 36–38; CRONICÓN CONIMBRICENSE 1796, 333; CHRONICON LUSITANUM 1796, 429–431, 453. Santarém keresztény kézre kerülésének további, arab forráshelye: IBN-ĠIDHĀRĪ 1904, 327. Lásd még a 71. lábjegyzetet is.

³⁷¹ Az ostrom primér forrása egy angol (flamand?) keresztes beszámolója. Kiadja: NASCIMENTO 2001. Az ostrom részletes feldolgozása: BARBOSA 2004.

³⁷² CHRONICA DELREY D. AFFONSO HENRIQUES 1706, 51–53.

³⁷³ A león-kasztíliai megállapodásban gyakorlatilag felosztották egymás között a félszigetet, nemcsak a muszlim területeket, de Portugáliát is beleértve, ez pedig Afonso Henriques országának további terjeszkedési lehetőségeit is jelezte. GONZÁLEZ 1982, 411–424.

³⁷⁴ Tuy városát egészen 1168-ig, a Limia folyó felső szakaszát pedig 1165-ig tartotta ellenőrzése alatt, Pontevedra és Ourense városait támadva. SOUSA PEREIRA 2008, 89–90.

monarchának, köztük Beját, Évorát, valamint Trujillo és Cáceres városát is – utóbbiakat az 1160-as celanovai megállapodásban kijelölt határvonaltól keletre, a leóni érdekszférában. A várfoglalások mikéntjét szemléletesen írja le az egyik arab forrás: „*A kutya [Gerardo] sötét és esős éjszaka, erős szélben és hóban vonult a városokhoz és készített hosszú létrákat, amelyek felértek a falakig, ezeket a torony falához támasztva elsőként mászott fel rajtuk, az őrt [meglepve] lefogta és mondta neki: „Kiálts, szokásod szerint”, hogy a várbéliek ne vegyék észre. Amikor a csapata feljutott a város legmagasabb pontjára, saját nyelvükön utálatosan üvölni kezdtek és behatoltak a városba, harcoltak, akikkel csak találkoztak, kirabolták őket és valamennyiüket fogollyá tették, akik ott voltak.*”³⁷⁵

A két keresztény uralkodó közötti rendezés kudarca után II. Ferdinánd az almohádokhoz fordult, a kasztíliai és a muszlim csapatok együttműködésének Afonso Henriques Badajoz alatti kudarca lett az eredménye, valamint a korábban elfoglalt extremadurai városokból is kiszorultak.³⁷⁶ A Guadiana vonalát így maguknak bebiztosító berber hatalom nyomására a portugálok 1173-ban kiürítették Beját és 1178-ig tartó békét kötöttek Abū Ya‘qūb Yūsuf kalifával. Ezután viszont előszedték az aceifa bevált háborús receptjét. Forrásaink szerint a trónörökös Sancho herceget 2500 lovag kísérte el a Sevilla ellen vezetett behatolás során.³⁷⁷ 1188-ig bezárólag Santarém-ből kiindulva három további akciót (a portugál szóhasználat szerint *fossado*) hajtottak végre, tengeri úton pedig további kísérletek történtek, az 1147-es lisszaboni kooperáció pozitív hozadékaival élve.³⁷⁸ Az a muszlim hatalom azonban, amelyik 1158–1159 között sikerrel űzte ki Észak-Afrikából területéről a szicíliai normannokat, az Atlanti-óceán vizein is keményebb diónak bizonyult, mint a tengeri hadviselésben kevésbé érdekelt almoravidák. Az almohád flotta egyik válaszcsapása során 1179-ben Lisszabont is sikerrel sарcolta meg.³⁷⁹ A következő próbálkozás a szárazföldi erőkkel összehangoltan történt, a Santarém visszavételére induló berber dinasztia hadserege

³⁷⁵ Ibn Sāhib al-Salāt beszámolójának al-Maqqarī által megőrzött részletének spanyol fordítása: „*El perro caminaba en noches lluviosas y muy oscuras, de fuerte viento y nieve, hacia las ciudades y había preparado sus instrumentos de escalas de madera muy largas, que sobrepasen el muro de la ciudad, aplicaba aquellas escaleras al costado de la torre y subía por ellas el primero, hasta la torre y cogía al centinela y le decía: "Grita como es tu costumbre," para que no le sintiese la gente. Cuando se había completado la subida de su grupo a lo más alto del muro de la ciudad, gritaban en su lengua con un alarido execrable, y entraban en la ciudad y combatían al que encontraban y le robaban y cogían a todos los que había en ella cautivos y prisioneros a todos los que estaban allí.*” In: RAMOS 1994, 653, 14. sz. jegyzet. Évora 1166-os elfoglalására lásd CHRONICON LUSITANUM 1796, 428. A „portugál El Cid” életére és jelenségére lásd még: BARTON 2002, 23–45. SOUSA PEREIRA 2008.

³⁷⁶ HENRIQUES 2006, 18.

³⁷⁷ CHRONICA DELREY D. AFFONSO HENRIQUES 1706, 65.

³⁷⁸ Az almohádok megkísérelték lezárni az Észak-Európából a Szentföldre vezető tengeri utat, az oda tartó keresztesek így örömmel működtek együtt a portugálokkal Lisszabon után is. HENRIQUES 2006, 20–21.

³⁷⁹ ROWLEY 2008, 137–138. Az almohádokkal vívott „atlanti háború” egyes epizódjait lásd: CHRONICA DELREY D. AFFONSO HENRIQUES 1706, 70–73, a santarémi eseményekről: 73–76. Az almohád hajókat elsüllyesztő „portugál Búvár Kund” (és társai) történetét is lásd: VILLEGAS ARISTIZÁBAL 2009, 153–170.

azonban a leóni monarcha és a santiagoói érsek nem várt csapataival kiegészült, elszánt portugál védőkkel találták szemben magukat, a kudarcba fulladt ostrom során szerzett sebeibe maga a kalifa is belehalt.³⁸⁰ 1188-ig újabb békés szakasz, majd az algarvei parton Alvor és Silves ostroma következett, ismét kereszties segítséggel, amely az utóbbi esetében az ostrom sikeres elnyújtását és a fellegvárba menekült városvédők kiéheztetését eredményezte.³⁸¹ Az almohád válasz az új kalifa, Abu Yūsuf Yaʿqūb (1184–1199) által a dzsihád meghirdetésével 1190 tavaszán megindított nagy hadjárat volt, a león-kasztíliai békekövetek „közbenjárására” kifejezetten Portugália ellen. A mérsékelt sikert hozó első akció (Torres Vedras bevétele, majd kudarc Tomar és Silves falainál) után 1191-ben a berber uralkodó már lényegesen komolyabb eredményt könyvelhetett el: Almada elfoglalásával és lerombolásával ismét a Tejo vonaláig tolta vissza a határt. Július végéig további, korábban portugál kézre jutott erősségeket vett vissza, illetve rombolt le, így Silvest, Alcácer do Sal-t és Palmelát is.³⁸² A *Rei de Portugal e do Algarve* (Portugália és Algarve királya) címet tehát I. Sancho ugyanúgy elsietve foglalta bele királyi titulusába, mint egy évszázaddal korábban dédapja, kasztíliai VI. Alfonz, az „Egész Hispánia Császára” címet. Ő még csak megkezdeni tudta a Guadiana és a tenger közötti portugál expanziót.³⁸³

A mai Algarve provincia meghódítása súlyos belpolitikai feszültségek közepette ment végbe. Ez a magyarázata, miért tartott ez a terjeszkedés a Las Navas-i csata után megroppant erejű almohádok ellenében egészen 1248-ig. A vélhetőleg leprában szenvedő II. Alfonz (1211–1222) maga nem is tudott energiát fordítani a rekonkvizta folytatására. Alcácer do Sal így a lisszaboni püspök, a flamand keresztiesek és a lovagrendek összehangolt akciójaként jutott ismét keresztény kézre 1217-ben.³⁸⁴ Utóda, a nemességgel és 1237–1248 között fivérével, a későbbi III. Alfonzzal már polgárháborúba bonyolódó II. Sancho (1222–1248) csak azért vállalkozott Elvas ostromára (1226), mert a Guadalquivir-völgy elfoglalását célzó kasztíliai hadjárat mellett ő sem maradhatott le. Noha katonái jórészt faképnél hagyták az ostrom előtt, a muszlim lakosság a közeli Mérida kasztíliai bevételének hírére egyszerűen elmenekült a városból, ezért az szerencséjére harc nélkül hullott az ölébe 1230-ban.³⁸⁵ Eközben a Guadiana túlsó partján Mérida mellett olyan fontos városok kerültek véglegesen keresztény kézre, mint Cáceres és Badajoz.

³⁸⁰ BRETT-FORMAN 1985, 36–37. A santarémi eseményekről lásd: HENRIQUES 2006, 73–76.

³⁸¹ Silves első ostromáról bővebben lásd SOUSA PEREIRA 1998, 229–243 és HENRIQUES 2006, 25–43.

³⁸² Az 1190-91-es hadjárat arab kútfője IBN-ʿIDHĀRĪ 1948, a vonatkozó részeket lásd HUICI MIRANDA 1952, 55–74. Az események hadtörténeti összefoglalója: HENRIQUES 2006, 44–49.

³⁸³ OLIVEIRA-LEITÃO 2008, 80–81.

³⁸⁴ HENRIQUES 2006, 52.

³⁸⁵ A *Cronica Latina* tudósítása. In: BREA-ESTÉVEZ SOLA-CARANDE HERRERO 1997, 101.

A portugál nemesség (*fidalgos*) ekkor – részben az otthoni belső konfrontációk elől is kitérve – nagy számban vett részt a XIII. századi rekonkvizta utolsó eseménysorában, Las Navas de Tolosa csatamezejétől a távoli Baleári-szigetekig. A mai Dél-Portugália területének elfoglalásában a Santiago- és az Ispotályos-rendi lovagok gyakorlatilag kiváltották a királyi közreműködést. A Santiago-rend által 1234-ben Alcácer do Sal-ba küldött Paio Peres Correia főparancsnok (*commendador-mor*) nevéhez – Sevilla bevételén túl – fűződnek a rekonkvizta utolsó, portugál részről indított nagyobb szabású hadjáratai 1237–1240 között. 1242-ig bezárólag a Guadiana-torkolatvidék keresztény kézre kerülésével az Algarve-i Emirátusról leválasztották annak nyugati területeit, elvágva minden lehetséges utánpótlásától. Portugália földjén a rekonkvizta során a Templomos (itt később Ordem de Cristo), a Santiago, az Ispotályos, valamint az Évorai (később Avis-rendi) lovagok tevékenykedtek. A keresztény visszahódítás ideológiáját készen kapó első portugál uralkodók kezdettől fogva kiterjedt birtokadományokhoz juttatták őket.³⁸⁶

A polgárháborúból győztesen kikerülő III. Afonso (1248–1279) már csak betetőzte mindezt a Guadianától nyugatra lévő utolsó muszlim enklávék elfoglalásával (Silves, Faro, Aljezur, Porches és Albufeira, 1249-ben). A portugál hódítás nem tett jót a középkor folyamán amúgy is feszült, többször háborús kasztíliai–portugál viszonyoknak, mivel Kasztília maga is igényt tartott az egykori „legnyugatabbi” arab tartományra (*al-Ġharb al-Āndalus*, الغرب الأندلس azaz „al-Ándalusztól nyugatra”). X. (Bölcs) Alfonz ugyan 1267-ben a badajozsi találkozón lemondott az „Algarve királya” (Rey del Algarbe) címről, a spanyol uralkodók titulusai között azonban egészen 1833-ig megtalálható volt ez az igénycím.³⁸⁷

A XII. század második fele a Portugál Királyság megszilárdulásának időszaka, a még a szárazföldi lehetőségeire koncentrálo új ibériai államképleté, amely egyfelől terjeszkedést jelentett a muszlimok rovására, másfelől ellenállást az erősebb szomszéd, León-Kasztília ambícióival szemben. A Portugál Királyság születésének sajátos körülményei folytán az uralkodó hatalma a XIII. század elejéig inkább volt karizmatikus, mintsem intézményes természetű. Portugália első két királya egy „harcos monarchia” (*monarquia guerreira*) uralkodója volt, ahol az uralom a leszármazáson és a harcok értékeken (*strenuitas*) alapult, a bürokratikus adminisztráció és a személytelenné tett autoritás nélkül. A XIII. század eleji fordulópontot az első igazolható portugál *cortes* összehívója, a korán elhunyt II. Alfonz

³⁸⁶ Az 1243–1275 között a Santiago-lovagrend nagymestereként működő Paio Peres Correia Algarve-i hadjáratának keresztény forrása: CRÓNICA DA CONQUISTA DO ALGARVE 1987, 81–93. További fejezetek a krónikából: HALP 1997, 71–72. A portugáliai lovagrendekre: MARTINEZ–PORTELA 2005; BARBOSA 1998; COSTA 1993; CUNHA 1989; JAVIERRE MUR 1952, 323–376; ROMAN 2008.

³⁸⁷ O’CALLAGHAN 1975, 369; OLIVEIRA-LEITÃO 2008, 92–95.

uralma jelenti. Intézkedései súlyos következménnyel jártak gyengekezű utóda, II. Sancho alatt, ugyanakkor kétségkívül lehetővé tették a *portugál államiség valódi megteremtését*. III. Alfonz már ezt az új típusú uralmi rendszert kiépítő uralkodó is volt, aki nagy horderejű törvényeket és rendelkezéseket hozott, ezen kívül Portugália – gyakorlatilag mindmáig változatlan – szárazföldi határait ő alakította ki.

Galícia

Az Asztúriai Királyság utódai közül a sikeresen terjeszkedő León, majd ennek grófságából *regnummá* előlépő Kasztília (később Portugália) mellett ott volt a *Galiciái Királyság* néven ismert változó kiterjedésű „ország” is. Az antik előzményekre visszamenő *Gallaecia* megjelölés sokféle jelentéssel bírt az ibér középkor folyamán, kezdve a teljes keresztény uralom alatt lévő területek összességétől addig a képlékeny, északnyugat-ibér zónáig, amelynek határai attól függően változtak, hogy szomszédai milyen viszonyt ápoltak vele, illetve saját politikai vezetői mely, egyéb néven is ismert területekre tartottak igényt.³⁸⁸ A középkori Galícia azonban nem keverendő össze a mai spanyol autonóm közösséggel.

A Duero mentén a IX. század második felétől rögzült határ miatt ez a régió ekkortól már csak elvétve szembesült a muszlim–keresztény szembenállás velejáróival, de – ahogyan ezt korábban bemutattam – annál többször kellett megvédenie erősen szabdalt partvidékét a tengerről érkező normann akcióktól. Ezzel párhuzamosan egyre fontosabb szakrális-ideológiai központtá nőtt Santiago de Compostela a X. századtól már „nemzetközi” zarándokhelye.³⁸⁹ A legvalószínűbb tényezők közül, amelyek közrejátszottak abban, hogy Galícia csak néhány évtizedig tudott önálló királyságként létezni az Ibér-félsziget északnyugati szegletében, az egyik alighanem az, hogy a szomszéd León számára létérdek volt az apostoli sírhely fölé emelt egyházi központ birtoklása. A másik, hadtörténeti szemszögből közvetlen ok a határterületi állapot, illetve az ütközőzóna állapotának megszűnése a keresztény és muszlim uralom alatt lévő térségek viszonylatában. León-Kasztília Douro-folyón túli terjeszkedése, valamint Portugália XII. századi függetlenülése földrajzi szempontból elzárta a maradék Galiciát a terjeszkedés és ezzel együtt azon társadalmi-gazdasági folyamatok lehetőségétől, amelyekből az említett szomszédok részesültek. Hispánia északnyugati sarka az ideológiai

³⁸⁸ Galícia területi kiterjedésének változó jogi kereteire éppen García San Isidoro-i sírfelirata az egyik példa. Itt, mint a legelső portugál király szerepel: H. R. DOMINUS GARCIA REX PORTUGALLIAE ET GALLECIAE. FILIUS REGIS MAGNI FERDINANDI. HIC INGENIO CAPTUS A FRATRE SUO IN VINCULIS. OBIIT ERA MCXXVIII XI° KAL. APRIL. PRADA MARCOS 1996, 6. Galícia határainak összezsugorodására lásd: SÁNCHEZ IGLESIAS 1997, 141, 158–159, 161.

³⁸⁹ A Santiago kultuszáról szóló gazdag irodalomból lásd angolul még FLETCHER 1984. Spanyol nyelven: SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1997; TURZA-JAVIER 2000; BARREIRO RIVAS 1997.

központ, valamint a galaicoportugués nyelvű trubadúrköltészet korszakos fontossága mellett lassanként másodrendű országgá vált, amely a XIII. század végétől tartományi szintre süllyedt. A XII. század azonban még a fénykor időszak, Diego Xelmírez püspök, majd Santiago de Compostella érsekének, a zarándokút-hálózat szabályozójának, annak végpontján a prosperáló és gazdag egyházi központ, az új katedrális kora, amikor a *Historia Compostellana* szerint még tengeri expedícióra is futotta – a mórok ellen. „*Megépült tehát nagy költséggel, a két hajó, amit a nép galeranak nevez, és a püspök engedélyével és tanácsaival elindul visszavágni a szaracénokhoz. Mi még? Kétszáz, a tengerre és a háborúra felkészített ember betör az izamaeliták földjére egy tengeri expedícióval. Alaposan megfizetnek nekik a múltbéli károkért és sérelmekért [...] Végül, kielégítve kardjukat és a hajókat arannyal, ezüsttel és zsákmánnyal megtöltve örvendezve visszatérnek a földjükre, hálaadást zengve az Úrnak és Szent Jakabnak*”.³⁹⁰

A peremre kerülés folyamatát még néhány járulékos körülmény mozdította elő, amelyek szintén a galíciai függetlenség hosszabb távú biztosítása ellen hatottak. Első ízben a III. Alfonztól Galíciát öröklő Ordoño döntött úgy, hogy bátyja, García 914-es halála után inkább leóni király lesz és ebben a minőségében galíciai uralkodó is (914–924, II. Ordoño néven). Innentől nincs egyetértés a történészek körében, hogy az őt követő uralkodók milyen mértékben tekinthetők leóni, illetve inkább galíciai monarcháknak.³⁹¹ Az újabb szeparáció I. Ferdinánd halála után következett be: a következő szűk évtizedben a *Condado Portucalense*-t is Galícia részének tekinthetjük, noha ez az egyesülés *de facto* csak alig egy esztendőnyi időre valósult meg. Ezt viszont még ugyanabban az évben García fivérei, II. Sancho kasztíliai (1065–1072) és VI. Alfonz leóni (1065–1109) királyok szövetsége törölte el. VIII. Alfonz császári címe mutatja az új helyzetet: „*Alfonso, imperatore imperante Toleti, Cesar Augusta, Nagera, Castella, Legione et Gallecia*”³⁹² A galíciai önállóság középkori végpontját León és Kasztília 1230-as utolsó egyesülése, illetve a központosító X. (Bölcs) Alfonz uralkodása jelzi. A galíciai, mint középkori nyelvi-etnikai közösség azonban a marginalizálódás kétségtelen

³⁹⁰ „*Construídas, pois con grandes gastos as dúas naves, que o vulgo chama galeras, parten coa obediencia e os consellos do bispo a devolverllas aos sarracenos. ¿Qué mais? Douscentos homes preparados para o mar e a guerra invaden a terra dos ismaelitas nunha expedición naval. Páganlles dabondo os danos e agravios recibidos no pasado [...] Finalmente, saciada a súa espada e cargadas as naves de ouro, prata e botín, volven á súa terra con alegría, cantando alabanzas a Deus e a Santiago.*” HISTORIA COMPOSTELLANA, Lib. I, cap. 103, idézi SÁNCHEZ IGLESIAS 1997, 156. A szöveg már egy keresztes ideológiával megtámogatott zsákmányszerző vállalkozás plasztikus leírása, hiszen a X. század vége óta nem járt muszlim katonai vállalkozás Galíciában.

³⁹¹ A gallego historiográfiában talán nem meglepően az utóbbit preferálják és „galíciai dinasztiáról” beszélnek egészen III. Bermundo 1037-es haláláig, illetve I. Ferdinánd trónra lépéséig. SÁNCHEZ IGLESIAS 1997, 142.

³⁹² Idézi: REILLY 1998, 259.

ténye dacára nem kis szerepet vállalt az Ibériai-félsziget nyugati részének eseménytörténetében; éppen csak saját, független ország nélkül maradt.

A Dār al-Islām védelmétől a „muszlim rekonkvizta” kudarcáig: a muszlim Hispánia háborúi³⁹³

A muszlim Hispánia első katonai korszakának első fele, Asztúria első évszázadához hasonlóan csupán előzménye, s nem szorosabban vett tárgya értekezésemnek, a fonalat ezért a már alaposabban vizsgált IX. századtól veszem fel újra. A 711. évi arab hódítással kezdődő ibér középkor 1031-ig tartó periódusának vége egybeesik a félszigeti iszlám egységes politikai hatalmának megszűnésével. Addig azonban a *muszlim katonai dominancia* minden ellentétes előjelű eseménnyel együtt sem kérdés: a Damaszkusz-központú tartomány, a Córdobai Emirátus, majd Kalifátus a félsziget kétharmadán tényleges uralmat gyakorolt, legalább további hatodát pedig folyamatos katonai nyomás alatt tartotta.

A VIII. század második felében is tudunk kisebb asztúriai győzelmekről (Puentedeume/Pontuvium 765, Álava régióban 767, Lutos mellett 794), amelyek a muszlimok katonai akcióit állították meg.³⁹⁴ Kérdés, hogy a VIII. században Északra vezetett muszlim hadak a Dār al-Harb-bal („Háború háza”, دار الحرب) szembeni általános gyakorlaton túl miként értelmezhetőek: a keresztény szomszédok korai próbálkozásaira adott válaszoknak, vagy inkább a hegyvidéki, „ellenséges népek” féken tartásának eszközeként? A hispániai muszlim állam hadtörténetét IX. századtól tekintem át, hiszen – amint ezt fentebb láthattuk – a rekonkvizta tényleges, ideológiailag megalapozott kezdete a IX. századra nyúlik vissza. Ezen áttekintés természetes, belső hadtörténeti alegységekre tagolódik.

A Córdobai Emirátus válságidőszaka: 870–928

A 756-tól önálló politikai egységként létező hispániai muszlim államot társadalmi és politikai krízis sújtotta. A különböző származású (szíriai illetve jemeni) arabok egymással, a muladí és mozarab közösségek az arabokkal, a berberék pedig az összes többi társadalmi csoporttal konfrontálódnak. A saját hatalmi szférájukat, nem egy esetben államukat kiépítő muladí „erős emberek” (Banū Qasī, Ibn Marwān, ʿUmar ibn Hafsūn), valamint a mozarabok az északi keresztények támogatását keresik Córdoba ellenében, akik azonban még gyengék az

³⁹³ A fejezet kronológiai adatait az AHE 2000 73–119; LÓPEZ-LARREA 2000; NICOLLE-MCBRIDE 1988, 6–8; NICOLLE-MCBRIDE 2001, 5; BRETT-FORMANN 1985, 146–148; BOLETÍN 1997, valamint Manuel Sánchez: *Al-Andalus 711–1031* című munkája alapján készítettem el. Utóbbit lásd a Biblioteca Gonzalo Berceo elektronikus könyvtár oldalán.

³⁹⁴ BOLETÍN 1997, 45; BALLESTEROS GAIBROIS 1982, 68; BARBOSA 2008, 49.

érdemi, terjeszkedést hozó katonai beavatkozáshoz. Sikeres védekező, majd visszatámadó akció azonban nem egy akad keresztény részről (például a kettős asztúriai győzelem 878-ban Polvoraria-Valdemora mellett). Korszakunk elején a hispániai iszlámnak már mindenképpen számolnia kellett Észak katonai erejével, még akkor is, ha a saját súlyos problémái ellenére többnyire semlegesíteni tudta a keresztények akcióit, amelyek a IX. század folyamán jórészt még a Córdoba ellen lázadók megsegítésében merültek ki.³⁹⁵

A III. Alfonz által a IX. század utolsó harmadára a Duero völgyéig tolt határt a keresztény Észak csak egy-egy sikeres aceifa alkalmával tudta átlépni, területi nyereséget ezekből csak Portó (868) és Coimbra időleges elfoglalása (881) hozott nyugaton.³⁹⁶ A hispániai Omajjádok lépése az „északi hitetlenek” e próbálkozásaira a még I. ^cAbd al-Rahmān alatt létesült határvédelem tökéletesítése volt. Az innentől bő évszázadon keresztül viszonylagosan stabilnak mondható muszlim–keresztény határsáv három nagyobb egységre osztása az egységes córdobai állam XI. századi felbomlásáig megmaradt, és az esetek többségében hathatós védelmet, egyszersmind a rendszeresen ismétlődő muszlim hadjáratok és portyák további szervezésének alapját is jelentette. E védelmi vonal északkeleti egysége a XII. század első harmadáig túlnyúlt az Ebro alsó folyásán, ilyenformán az északi keresztények – mind a Marca Hispánica helyén létrejött államok, mind Navarra és Asztúria utódai – ellenében is igen fontos ütközőzóna volt. Arabul at-Tağr al-A’lā, (النَّهْرُ الْأَعْلَى), a spanyol szakirodalomban Frontera/Marca Superior („Felső Határ”) néven szerepel, Zaragoza központtal. A középső egység (Marca Media, at-Tağr al-Awsat, النَّهْرُ الْأَوْسَطُ) Asztúriával és annak legfontosabb utódállamával León-Kasztíliával volt határos (központja Medinaceli), míg a Guadiana folyótól nyugatra eső vidékek védelmét a Marca Inferior (at-Tağr al-Adna, النَّهْرُ الْأَدْنَى), Mérida városából irányítva.³⁹⁷

A Dār al-Islām területét a keresztényekétől elválasztó határ középső és nyugati részén, a Duerotól délre ekkor jön létre az a később Extremadura néven ismert változó területsáv, amely a tağr-rendszer északi, a keresztény államok határterületeinek (*condados*) pedig déli „folytatásaként” is értelmezhető.

³⁹⁵ AHE 2000, 69; 75. A 854-es guadalacete-i csatát és szakirodalmát lásd a mezei ütközeteknél.

³⁹⁶ Utóbbi is csak időlegesen, hiszen a 878-ban létrehozott Coimbrai Grófság (Condado de Coimbra) magától a várostól északabbra terült el és al-Mansūr hódításai felszámolták azt. LÓPEZ-LARREA 2000, 94.

³⁹⁷ A nem határterületekhez hasonlóan kisebb egységekre (kora, كورة) tagolt katonai körzetek közül utóbbi kettő a X. századtól összevonták. O’CALLAGHAN 1975, LÓPEZ-LARREA 2000, 95; illetve az 1-2. számú térképet.

III. [◦]Abd al-Rahmān trónra lépésétől al-Mansūr haláláig: 912–1002

III. [◦]Abd ar-Rahmān (912–961) 928-ig felszámolja a belső lázadásokat és a muladí señorío-kat, hatalma 937-ig húzódó konszolidációjával és a Córdobai Kalifátus létrehozásával (929) a muszlim Hispánia politikai és katonai pályájának zenitjére ért. A keresztény szomszédok területére kezdettől fogva rendszeresek voltak a behatolások (öt nagyobb hadjárat), akik a békét a spanyol szakirodalomban *tributo* néven szereplő évi adóval vásárolják meg.³⁹⁸ A keresztény behatolások jellemzően a III. [◦]Abd al-Rahmān uralmának elején jártak sikerrel: a III. Alfonz halála után függetlenülő Galícia első uralkodója, I. Ordoño (910–924) Évora városát prédálta fel, a leóni García (911–914) 914-ben La Rioja területét támadta, míg utóda, II. Ordoño Badajoz városát sarcolta meg.³⁹⁹ Asztúria után León folytatta a navarrai szövetségben történő háborút a muszlimokkal, rendszeres támadásokkal igyekeztek ellenpontoszni a muszlim katonai nyomást.⁴⁰⁰ [◦]Abd al-Rahmān 920. évi Valdejunquera melletti győzelme (az ún. muezi hadjárat részeként) jelzi a konszolidálódó muszlim hatalom és a keresztények erőviszonyait. Ugyanakkor keresztény katonai sikerre példa a vitatott jelentőségű 939-es simancasi ütközet, valamint a San Esteban de Gormaz melletti csata, illetve ugyanezen évben Lisszabon ismételt kifosztása.⁴⁰¹

A források alapján a hispániai omajjád állam hadszervezetének fő vonalait ismerjük, a témával a nemzetközi szakirodalom is régóta foglalkozik.⁴⁰² Vannak azonban homályos pontok. A córdobai hadsereg alapvető két forrása az egyes körzetekből érkező, katonai szolgálatot adó *önkéntesek*, valamint a változatos eredetű *zsoldosok* voltak. Eredetileg a damaszkuszi arab világbirodalom hispániai tartományának bizonyos helyein a szíriaiak létesítette katonai körzeteken (*ḡund*, جند) keresztül működött a katonaállítás, ahol a Hispániába is átkerült egykori arab törzsi megkülönböztetés is fennmaradt. A IX. századtól a származás lassanként elveszítette jelentőségét: valamennyi katonai szolgálatra alkalmas férfit összeírtak a tartományi regiszterekben, így könnyen mozgósíthatók voltak. A tartományi hivatalnokok a Córdobai Kalendárium névtelen szerzője szerint minden év februárjának végén kezdték meg a tartománybejárást, alkalmas önkéntesek után járva az éves aceifák, vagy más katonai akciók előkészítésének részeként.⁴⁰³ Az önkéntes katonáskodás muszlim

³⁹⁸ A szó arab eredetije Magyarországon a török időkből ismerős, harács formában (kharāj, الخراج). MAÍLLO SALGADO 1999, 124–125.

³⁹⁹ A 4000 hadifoglyot eredményező évorai hadjáratra lásd UNA CRÓNICA ANÓNIMA 1950, 108–112.

⁴⁰⁰ A X. századi határháború intenzitására jellemző, hogy a stratégiai fontosságú Gormaz erődje 920 és 975 között 11 ízben cserélt gazdát. AHE 2000, 75; 77.

⁴⁰¹ A két csatát lásd külön fejezetben. III. [◦]Abd al-Rahmān más hadjáratairól: CHALMETA 1976, 503–525; LACARRA 1940, 49–81.

⁴⁰² GUZMÁN 2006, 67–74; O'CALLAGHAN 1975, 147–149; RADHI 1990.

⁴⁰³ NICOLLE–MCBRIDE 2001, 9.

ideológiai alapja a Dār al-Islām védelmére kötelező iszlám vallási előírás volt, az önkéntes hitharcosok (ġāzī, غازی) az omajjád-éra végéig (és azután is) nagy szerepet játszottak a hispániai iszlám hadtörténetében. Nagy létszámú hadseregek álltak össze önkéntesekre támaszkodva, ám a katonai vezetők ezeket csak egy-egy hadjáratra tudták egyben tartani. Az ugyancsak a ġāzik főszereplésével vívott határháborúk külön vizsgálandó hadtörténeti téma. A ġund-rendszer a X. század végére elveszítette korábbi privilégiumait és helyére a nagy számban alkalmazott zsoldosok egységei léptek.

A kalifátus hadseregének szervezeti egységeiről tudjuk, hogy a lovasságot már a VIII. században kontingensekre osztották, ám a gyalogság tagolásáról szinte semmilyen adatunk nincsen. I. al-Hakam (796–822) vezette be azt a szisztémát, amelyik gyakorlatilag al-Mansūr „államminiszter” (*hāġib*, الحاجب) idejéig megmaradt. Ebben három csoportra osztották a kalifátus haderejét. A Córdoba környéki kaszárnnyokban elhelyezett professzionális katonaság mellett az említett önkéntesek és a más feladatokra, nem feltétlenül a harci érintkezésre toborzott egyéb egységek alkották a rendszert, a hadügyminisztériumnak megfelelő szerv (*diwān*, ديوان) által összefogva. Egyaránt fizetett katonák voltak a szíriai ġundokból, illetve a helyi lakosságból hadi szolgálatot adók (*baladī*, بلدي). A tisztek feladata az is volt, hogy a kiemelkedően teljesítő egységeknek extra juttatást igényeljenek a főparancsnoktól. Jutalomra és kitüntetésre egyaránt lehetőség volt, de a muszlim haderő zöme a hadizsákmányból élt, annak pont olyan motivációs szerepe volt, mint a határ túloldalán, vagy éppen – a középkori háború általános jellemzőinek megfelelően – a Kárpát-medencében. A zsákmány egyötöde mindenkor a kalifátusé, ezt a gyakorlatot a határ túloldalán is átvették a keresztény ellenfelek.⁴⁰⁴ Mozgósítás idején valamennyi tartomány saját vezetői alatt útnak indította az elfogadott létszámú katonáját Córdobaba, ahol a kiképzés után megtörtént a frontra vezénylés előtti szemle és megállapodás született a különböző egységek fizetéséről is.

A „könnyűlovasság” dominanciája mindvégig megmaradt, szerepe nagyobb volt, mint a kontinens legtöbb részén.⁴⁰⁵ A steppei hadviselést űző, azt továbbfejlesztő államok közül ezt a mongol hadsereggel, de az őket legyőző egyiptomi mamlúkokkal is érdemes összevetni, ahol a professzionális harcosok szerepe döntőnek bizonyult Kitbuga seregével szemben.⁴⁰⁶

Al-Mansūr (~938–1002), 978-ban végrehajtott államcsínye után – nem bízva sem a palotaőrségben, sem a hispán-muszlim arisztokráciában – újraformálta a hadsereget, eltörölve a régi, törzsi struktúrát, de egyben a katonai szolgálatot is. Az ez alóli mentességet pénzzel

⁴⁰⁴ O’CALLAGHAN 1975, 175.

⁴⁰⁵ Értelmezési lehetőségeire lásd a keleti és nyugati harci kultúra találkozása c. fejezetet.

⁴⁰⁶ BARTLETT 1999, 253; COWLEY–PARKER 2001, 44; TSCHANZ 2007, 24–33.

lehetett megváltani, ebből a bevételből az államminiszter intenzív zsoldos toborzásba kezdett, nagyrészt az észak-afrikai felmenőikével azonos, pásztorkodó életmódot folytató hispániai berberék (Sanhağa, Mağrawa, Banū Birzāl és Banū Ifran törzsek), kisebb mértékben pedig a keresztény szomszédok, sőt szudániak és „szlávok” köréből. A lovasság „barbarizálódása” így a X. század utolsó dekádjában csaknem teljesen végbement, ez pedig a könnyűlovasság súlyának további növekedését jelentette. Az al-Mansūrhoz lojális berbereknek a hāġib halála után döntő szerep jutott a fitna alatti pusztításban, illetve a taifák egy részében is az ő vezetőik ragadták magukhoz a hatalmat.⁴⁰⁷

Al-Mansūr katonai reformjai rendkívüli katonai nyomás formájában jelentkeztek az északi fronton. A hāġib ugyanakkor gondolt a kalifátus gazdasági alapjainak biztosítására is: a Córdobaig érő transz-szaharai kereskedelem bebiztosítása érdekében megerősítette Ceutát és más part menti erősségeket, valamint újakat is emeltetett.⁴⁰⁸ A Gibraltári-szoros déli oldalán sosem vett részt személyesen a katonai akciókban, nem így a keresztények ellen indított hadjárataiban: 977–1002 között nem kevesebb, mint 56 behatolást hajtott végre, általában maga vezetve hadseregét.⁴⁰⁹ Nagyszabású katonai akciói eredményeképpen a határ visszatolódott a Duero vonaláig, de mivel csak a tulajdonképpeni Extremadura „senkiföldjét” vonta tényyszerűen is uralma alá, esetében sem nem beszélhetünk valós terjeszkedésről, vagy „muszlim rekonkvisztáról.” A muszlimok mellett keresztény zsoldosokkal, sőt nemesek támogatásával (!) vezetett hadjáratai azonban óriási pusztítással, sok ezer hadifogoly (elsősorban nők és gyerekek) elhajtásával jártak.⁴¹⁰ A leóniak számára a 997-es Santiago de Compostela elleni támadás volt a legemlékezetesebb.⁴¹¹ Szent Jakab sírjának megkímélése viszont azzal járt, hogy a szent kultusza (és a zarándoklat) nem veszített a jelentőségéből, al-Mansūr így nem tudta megingatni az ellenség ideológiai bázisát. Mivel pedig nem szállta meg tartósan a végigpusztított vidékek erősségeit, hadjáratainak hatását azok igen hamar kiheverték, seregének sáskajárásszerű elvonulása után a keresztények ugyanott folytatták,

⁴⁰⁷ O’CALLAGHAN 1975, 149.

⁴⁰⁸ Az óvilági kereskedőútvonalak között nálunk kevés szó esik a transz-szaharai karavánutak fontosságáról. Pedig azok birtoklása nemcsak a Mediterráneum és Nyugat-Európa szempontjából fontos; kihatott az egész kontinens gazdaságtörténetére. Jelentőségük a kelet-európai (vízi és szárazföldi) tranzit utakéval egyenlő – különösen a Mağreb és Hispánia tengelyében. WOLF 1995, 51–55; MAGELHÃES GODINHO 1991, 65–86. Megjegyzendő, hogy 450 évvel később ugyanazért a célért, ugyanezzel a módszerrel próbálkoztak az afrikai expanziót megkezdő portugálok is – ők erősen korlátozott sikerrel. DIAS FARINHA 2002, 8–33.

⁴⁰⁹ Legfontosabb hadjáratai: Zamora 981, Barcelona 985, Coimbra 987, Sahagún és Eslonza 988, Braga és Santiago de Compostela 997, Pamplona 1000, San Millán de la Cogolla 1002. Hadjáratairól lásd SECO DE LUCENA PAREDES 1965, 3, illetve a 3. számú térképet. Al-Mansūr hadjáratainak két alapvető arab forrásmunkája: AL-UDHRĪ 1965; DIKR BILĀD AL-ĀNDALUS 1983.

⁴¹⁰ BERLANGA 2006, 244–245.

⁴¹¹ A compostelai hadjárat arab forrása: IBN-IDHĀRĪ 1948, 491–495. A hagyomány szerint a lerombolt székesegyházból keresztény foglyokkal Córdobaba vitetett kapuk és harangok története jól ismert motívuma a hāġib ténykedésének: ezekből a nagymecset számára készítettett lámpásokat. BRETT-FORMANN 1985, 26.

ahol annak előtte. Al-Mansūr katonai képességei azonban vitán felüliek: a keresztények egyetlen csatában sem tudták megverni, joggal tekinthető a legnagyobb formátumú középkori hadurak egyikének.⁴¹²

A kalifátus fragmentációjától Toledo elvesztéséig: 1031–1085

A három évszázados első periódust követi az a szakasz, amelyben fordul a kocka és a kalifátus széthullásától számított néhány évtizeden belül a hispániai muszlim hatalom defenzív szerepre kényszerül. A Córdoba Kalifátus politikai zenitje harminc éven belül átadta a helyét a politikai káosznak (*fitnah*, فتنة). A trónviszályba majd polgárháborúba süllyedő kalifátus részekre hullott és területén húsznál is több apróbb-nagyobb államképlet jött létre (az arab *mulūk al-tawā'if*, ملوك الطوائف kifejezésből alkotott műszóval): a *taifák*.⁴¹³

A berber, helyi hispán muszlim, illetve „szláv” vezetésű taifák változó mértékben tudtak élni a kalifátus haderejének általuk „megörökölt” részével, ez hamarosan megmutatkozott a meginduló keresztény expanzió során. Bár a keresztény hatalmak nem azonnal ébredtek rá a muszlim nagyhatalom megroggyanásának védelmi velejáróira, Kasztília belső konszolidációja pedig tovább késleltette a terjeszkedő szándékkal indított hadjáratok megindulását, csak idő kérdése volt, hogy a háború mikor veszi kezdetét. Itt kell keresnünk a „valódi rekonkvizsta” kezdetét. David Nicolle-lal egyetértve az 1050-es évtized látszik jó kezdőpontnak, amikor Kasztília az addig lassan formálódó „birodalmi ideológiát” gyakorlatban is realizálva megkezdte a hódítást, ennek mintegy velejárójaként több muzulmán taifát rendszeres adófizetésre is kényszeríteni tudott. *„A háború, valójában nem volt a szokásos módja a viták rendezésének a taifák között, és amikor szembesültek a keresztény fenyegetéssel, adót fizettek, paktumokat kötöttek és a keresztények közötti rivalizálást szították”*⁴¹⁴ A *paria* néven ismert adótípus innentől komoly jövedelemforrása volt nemcsak Kasztíliának, de a többi hadakozó keresztény államnak is, amely szupremáciáját

⁴¹² A león-kasztíliai-navarrai koalíció a León ellen 1000-ben vezetett hadjárata során meglehetősen közel került a córdobai haderő legyőzéséhez, ám a hadiszerencse végül Cervera mellett is al-Mansūr javára billent – Burgos viszont a csata következtében megmenekült. Cervera arab forrása: IBN AL-KHATIB 1970, 168–173. A csatáról lásd még MARTINEZ DÍEZ 2005, 564–569. További spanyol nyelvű irodalom al-Mansúrra és korára: BELADIEZ NAVARRO 1959; ESPINOSA DURÁN 1998.

⁴¹³ Córdoba Kalifátus lehanyatlásának arab krónikásai közül a legfontosabbak: IBN-^cIDHĀRĪ 1948; IBN HAZM 1971, 41–42; AL-^cUDHĪRĪ 1972, 7–113. Alapvető külföldi szakirodalma: ARIÉ 1992; DOZY 1984, 177–274; GARCÍA DE CORTÁZAR 1998, 115–126; CHEJNE 1999, 38–54; LÉVI-PROVENÇAL 1957, 397–491. Magyarul: BRETT-FORMAN 1985, 27; 29–30; CORTÁZAR-VESGA 2005, 124–125.

⁴¹⁴ „Warfare was not, in fact, a normal way of settling disputes among the taifa states and when faced by Christian threats they paid tribute, made pacts and encouraged inter-Christian rivalries.” NICOLLE-MCBRIDE 1988, 14.

el tudta ismertetni a vele szomszédos muszlim állammal.⁴¹⁵ A *paria* beszédén túl politikai és katonai értelemben is beleszóltak ezek viszályába.⁴¹⁶

Arra kérdésre, hogy a szétesett muszlim hatalom vezetői miért nem ismerték fel az északról fenyegető veszélyt, nem könnyű a válasz. Katonai szempontból alapvetően kétféle taifa-típussal kell számolnunk 1031 után. Az északi erős utódállamokkal (Badajoz, Toledo és különösen Zaragoza központokkal), amelyek megörökölték a tağr-rendszert és önállóan is elég erősnek érezték magukat a kalifátus idején meglévő erőfölény fenntartására. A többi taifa a XI. században még messzire feküdt a muszlim-keresztény határsávtól, részben a tenger, részben a kisebb-nagyobb szomszéd részkirályságok között. A jelek szerint késve érzékelték a „hitetlenek” körében bekövetkező változásokat, amikor pedig feleszméltek, akkor már késő volt: a keresztény expanzió ijesztő gyorsasággal kezdte szétzilálni őket. Pedig a muszlim Szicília normann kézre kerülése figyelmeztető jel lehetett volna számukra.⁴¹⁷

A kasztíliai grófból királlyá előlépő I. Ferdinánd (1037–1065) és utóda, II. Sancho (1065–1072), a navarrai IV. Sancho Garcés (1054–1076) és az aragón I. Ramiro (1035–1063), illetve I. Sancho Ramírez (1063–1094) egyidejű támadásokat indítottak a taifák ellen, amelyek egymással is állandóan hadakozva, nem bírták feltartóztatni az északiak előrenyomulását és jelentős területeket vesztek. A zaragozai taifa ugyan szívósan ellenállt, ám a keresztény erők a félsziget középső részén elérték a Tajo vonaláig, Toledo elfoglalásával (1085) pedig azon is túljutottak. Az első igazán jelentős muzulmán nagyváros bevétele mindenképp fordulópont a muszlim Hispánia katonai történetében: innentől a félszigeti iszlám defenzív szerepre kényszerült.⁴¹⁸ Zaragoza, mint az egykori Marca Superior központja, megfelelő védelmi erővel rendelkezett ahhoz, hogy a kasztíliai és aragón expanzió kénytelen legyen egy ideig kikerülni. A Zaragoza közeli más erősségek közül Barbastro 1063-ban egy nemzetközi keresztény sereg vette be.⁴¹⁹ Ugyanakkor nyugaton Coimbra véglegesen keresztény kézre jutott (1064). A korábbi helyzet változását az is világosan jelezte, hogy a muszlimok már a keresztények huzamosabb ideig tartó hadjáratait sem tudták megakadályozni al-Andalus szívében. Ezek most már nemcsak egy adott város és körzet kifosztását, hanem hosszabb ideig tartó elfoglalását jelentették. A murciai Aledo erődjét a

⁴¹⁵ REILLY 1992, 58. Az első ilyen (*vetus paria* néven) fizető taifa Zaragoza volt. FLETCHER 1978, 7–8.

⁴¹⁶ AHE 2000, 85.

⁴¹⁷ 1061-től. ROWLEY 2008, 143–145.

⁴¹⁸ Toledo kasztíliai kézre kerülésére lásd: ‘ABD ALLAH AL-ZIRI 1955, 76–77, 101–102.

⁴¹⁹ Mindössze egyetlen esztendőre, egy a három évtizeddel később meginduló keresztes hadjáratok több elemét felvonultató ostrom útján. Az első „keresztes háborúk előtti keresztes háború” arab krónikásai AL-HIMYARI 1963, a Barbastro-ra vonatkozó részt lásd MELVILLE–UBAYDLI 1992, 70–71, továbbá al-Barr beszámolójában. Angol fordítása: CUCARELLA 2012, 8; 22. sz. lábjegyzet. Barbastro ostromának angol nyelvű szakirodalma: FERREIRO 1983, 129–144. A berber dinasztiák korszakának elsőrendű arab forrása: IBN ABÍ ZAR^c1964.

Toledót megszerző VI. Alfonz (1072–1109) csapatai már egy átkaroló hadművelet lépéseként szállták meg, de egyben az aragóniaiak levantei terjeszkedésének ellenpontosításának szándékával is.⁴²⁰

Az almoravida invázió korszaka. Sagrajastól Zaragoza aragón kézre jutásáig: 1086–1118

Toledo elvesztése után a megosztott és hathatós védelemre képtelen taifák a sevillai Muhammad al-Mu^ctamid (1069–1091) ötletére külső segítséghez, az észak-afrikai berber almoravida dinasztiahoz fordultak. A Sanhağa-Lamtūna berber törzsszövetség területén (ma Mauritánia) született, fanatikus iszlám mozgalomból kinövő *Almoravida Birodalom* (a „ribāt lakói”, *al-Murābitūn*, المرابطون kifejezésből) ez időre egy, az afrikai kontinens északnyugati részét a Zöld-fok szélességétől egészen Algírig egyesítő államot hozott létre, amely örömmel tett eleget a felkérésnek. A félszigetre „átdobott”, expedíciós afrikai serege élén, 1086-ban Sagrajas mellett Yusūf ibn Tāshfin (1061–1106) súlyos vereséget mért annak a VI. Alfonznak (1072–1109) a kasztíliai csapataira, aki kissé korán nevezte magát „egész Hispánia császárának” (*Imperator Totius Hispaniae*).⁴²¹ Tāshfin azonban Toledót nem tudta visszavenni, ezért – a maga részéről eleget téve a megállapodásnak – hazatért, hogy Afrikában is konszolidálja a trónörökös halála miatt megingott uralmát.

A második felvonás 1091-ben következett, amikor a magrebi uralkodó, látva félszigeti hitsorsosainak tehetetlenségét, már a helyi elit elmozdításának szándékával tért vissza. A hosszú távra berendezkedő almoravidák újabb mezei ütközetekben arattak nagy győzelmeket a kasztíliaiak fölött (Consuegra 1097, Uclés 1108), de Toledo továbbra is kitartott, így az ibériai iszlámot újra egy nagyobb birodalom résztartományává alakító afrikaiaknak be kellett érniük egy viszonylag keskeny területsáv visszaszerzésével a Tajo/Tejo alsó és középső folyásától északra.⁴²² Ebben a félszigeti muzulmán elit azon felismerése is közrejátszott, hogy nem sok érdeke fűződik a fanatikus afrikaiak támogatásához.⁴²³ Azokról a keresztény vallásukat addig még megőrző mozarab illetve zsidó közösségekről nem is beszélve, amelyek az almoravida uralom éve alatt a félszigeten addig gyakorlatilag ismeretlen iszlám „vallási türelmetlenség” célpontjaivá váltak. A berber dinasztia így, noha több jelentős katonai sikert

⁴²⁰ 1086–92 között. Lásd: HUICI MIRANDA 2000, 85–98; LÓPEZ–LARREA 2000, 101–102, valamint a 4. számú térképen.

⁴²¹ VI. Alfonz Aragóniával ellentétben kevésbé akceptálta a pápaság Hispánia feletti szupremáciáját, a titulus VII. Gergely 1077-ben deklarált igénye ellen is szólt. IMS 1995, 133.

⁴²² PASTOR MUÑOZ–VIDAL CASTRO 1995, 62–64; LÓPEZ–LARREA 2000, 102, 5. számú térkép.

⁴²³ Ez esetenként a keresztényeknek hozott újabb területeket: a badajozói taifa emíre például az Almoravidák „segítségnyújtását” a keresztény szomszédokkal fenntartott viszonyával összevetve, a számára hátrányosabb következményeket látva Kasztiliának engedte át a Coimbráról a Tejo-ig terjedő vidéket (1093). Más kérdés, hogy az északiak ezt a berberok gyors hadjárata miatt ténylegesen nem vehették birtokba. BARBOSA 2004, 15.

is elkönnyvelhetett, mindössze két évtizedre tudta a mérleg nyelvét az iszlám oldalára visszabillenteni. Az aragón öröknek (és a Valenciában saját uralmát kiéptítő Rodrigo Díaz de Vivarnak) az 1090-es években sikerült több győzelmet aratniuk fölöttük (Cuarte 1094; Bairén 1097). Uralmukat azonban nem ezek a csaták, hanem I. Alfonz aragón király (1104–1134) Zaragoza elfoglalásához vezető hadjárata (1118) és az azt követő, a félszigeti muzulmánok által ellenük kirobbantott felkelés (1144–1147) együttesen rendítették meg.⁴²⁴ Új és a további fejlemények irányába mutató elem volt az egymás terjeszkedését féltékenyen figyelő león-kasztíliai és aragón uralkodók hallgatólagos együttműködése a „közös ellenség” legyőzéseig. Fentiek következtében a 1140-es évek közepére a félszigeti iszlám területe ugyanoda szorult vissza, mint az almoravida invázió előtt: megkezdődött az úgynevezett „második taifátus” periódusa, amelyben a berber birodalom összefogta hispániai iszlám ismét apróbb területekre hullott szét (~1145–1170).⁴²⁵ Az almoravidák uralmából 1145 után csak a Baleári-szigeteket 1126-tól kormányzó Banū Ġāniya (بنو غانية) maradt meg, de az 1203-ig kitartott az almohádokkal szemben, mi több, az almoravidák örököseként Afrikába átkelve még hódítani is megpróbált a következő berber dinasztia hatalmát megkérdőjelezve.⁴²⁶

Az almoravidák egy addig Európában legfeljebb csak néhány részletében látott harci kultúrát hoztak be Hispániába: a szaharai berberékét. Ez egyfelől a sivatagi tevés nomádok gyorsan mozgó egységeire épült, amelyeket Európában inkább a szárnyakon elhelyezett lovassággal helyettesítették. Másfelől pedig az afrikai ribātokban kiképzett, falanx-szerű hadsorokba rendezett (lándzsás-hajítódárdás), fanatikus gyalogság tömegeire, akik hihetetlen fegyelemmel tartották állásaikat és követték a zászlókkal–dobokkal adott jeleket, még vesztesre álló harci helyzetben is. Nevük kifejezően adja vissza a statikus harcászat e fontos, Hispániában egyéb elemekkel kiegészülő jellemzőjét. Nicolle ezt a hadseregszervezést egy nagyobb történelmi íven rajzolja meg és a római (bizánci) *cursores et defensores* taktika mellé teszi.⁴²⁷ Magam ezt a vegyes hadrend helyi körülményekhez igazodó alkalmazásának definiálom, ami más kultúrák harci műveltségek elemeihez hasonló jelenségeket eredményezhetett az Ibér-félszigeten is. A lovasság „támadj és fuss” (karr wa farr, كر و فر) taktikája a másik ilyen, korokon és kontinenseken átívelő jelenség, amelyet a muszlim Keletről érkező zsoldosok is folyamatosan aktualizáltak. A berber katonák zsoldot alig kaptak, ám a zsákmányból mindig bőven részesítették őket tisztjeik; az ideológiai okokon kívül ez komoly motivációs tényezőt jelentett a többségükben vagyontalan pásztor, vagy

⁴²⁴ EL HOUR 1999, 261–262.

⁴²⁵ LÓPEZ-LARREA 2000, 105.

⁴²⁶ CHA 1977, 246–249, 343. Lásd a 6. számú térképet.

⁴²⁷ NICOLLE-MCBRIDE 1988, 4.

atlasz-vidéki földműves származású harcosoknak. Ezt a haderőt egészítette ki az uralkodó személyes testőrsége, amelyik részben fekete-afrikaiakból, részben pedig keresztény zsoldosokból állt. Ezzel Tāshfīn második almoravida vezetőként ütött rést az eredeti homogén törzsi konföderáción alapuló hadszervezetben. Egészen a Szahara déli pereméig érő birodalmukból az afrikai harcászat olyan egzotikus elemeit is bevitték az ibér félszigetre, mint a hispániai ikonográfiai forrásokban gyakorta feltűnő antilopbőr pajzsok, vagy a vízilóbőr harci dobok. E szokatlan eszközkészlet alkalmazása is szerepet játszhatott a keresztény ellenfelek többszöri legyőzésében, ám lényegében nem dönthette el az adott csata kimenetelét. Az íjászok nagy tömegű alkalmazása lényegesen nagyobb súllyal esett a latba. Számításba veendő az ellenfeleikét lényegesen felülmúló mobilitásuk is, melynek velejárója az volt, hogy seregeik sokkal számosabbnak tűntek valós létszámuknál.⁴²⁸

Al-Andalus területén az almoravidák is éltek a helyi muszlim „szövetségesektől” beszedett adó intézményével, ami szintén népszerűségük ellen hatott. A dzsihād Hispániában ekkor már kevésbé preferált ideológiájának ez, a vallási intolerancia és az iszlám világban belül is eltérő szokásaik következtében védekező helyett hiába adtak újra támadó töltetet. A kontraszt a határ túloldalán a hispániai uralmuk konszolidációjának idejére ténylegesen is meginduló „keresztény szent háború” töretlenül formálódó eszméje volt.⁴²⁹

Az almohád hódítás: 1147–1212

Az almoravidák bukását a Pireneusi-félszigeten előállt helyzet mellett a következő magrebi muszlim reformszekta Afrikában is meggyorsította.⁴³⁰ Az Ibn Tumart (~1080–1128) alapította almohád „egyistenhívők” (al-Muwahhidūn, الموحدون) mozgalma rövidesen új birodalom szervezésébe kezdett. Az 1125-ben magát mahdī-nak nyilvánító Ibn Tumart egyszerre hirdetett a dzsihādot a hitetlenek és az előző berber dinasztia ellen. Az almoravidák elleni ütközetben (Timmel, 1128) bekövetkezett halála után Abd al-Mūʿmin (1130–1163) lépett a helyére, aki – miután keleten az egyiptomi határig, Dél felé a Wādī Darʿa-ig ismét egyesítette a Magrebet – először 1146-ban küldte át a hadseregét a Gibraltári-szoroson.⁴³¹ Az

⁴²⁸ Az afrikai berber dinasztiák harcászatáról: BRETT–FORMANN 1985, 33; 126; NICOLLE–MCBRIDE 1988, 15, NICOLLE–MCBRIDE 2001, 16–20; 22–33, valamint az egyes, a keresztények ellen vívott nagy csatáik kapcsán HUICI MIRANDA 2000. Lásd még a háborús kultúracerénél is.

⁴²⁹ A dzsihād és a keresztény „szent háború” összehasonlítására lásd TYERMAN 2007, 100–101, magyarul továbbá Simon Róbert tanulmányában: in: ʿUSĀMA IBN MUNQIDH 2006, 283–292.

⁴³⁰ BRETT–FORMAN 1985, 34–35.

⁴³¹ Mindkét berber dinasztia uralkodói használták a mai marokkói dinasztia esetében is aktuális, a kalifával közel azonos uralkodói titulust, az „igazhívők vezetője” (amīr al-muʿminīn, أمير المؤمنين) címet, államformáik azonban klasszikus értelemben nem tekinthetők kalifátusnak, annak ellenére sem, hogy a spanyol-portugál szakirodalom így emlegeti őket. Lásd többek között PEREIRA 2008, 72; 96.

ibér-félszigeti almohád jelenlét katonai következményei közül a legfontosabbak a kasztíliaiak kiűzése Almería kikötővárosából 1157-ben, a frissen függetlenné vált portugál állam korai válságához hozzájáruló előrenyomulás ismét a Tejo vonaláig 1190/91-ben, végül a frontvonal középső szakaszán az 1195-ös Alarcos melletti csata voltak.⁴³² Abd al-Mūʿmin és utódai mintegy harminc éven keresztül képesek voltak a portugáliai Santarém-től egészen a levantei partokig újraegyesíteni a muszlim Hispániát, de a félsziget szíve, a Guadiana–Tajo–Júcar folyók köze ezúttal sem került vissza az iszlám hatalma alá. 1170-től birodalmuk fővárosát Sevilleben berendező almohádoknak kezdettől fogva gondot okoztak a helyi muszlim vezetők, akik a jövevények vallási türelmetlensége okán inkább a „hitetlenekkel” paktáltak le.⁴³³ Az egyik legjelentősebb ilyen ellenálló az al-Andalus keleti területeit uralma alá hajtó Ibn Mardaniš (a keresztény forrásokban Rey Lobo), aki a XII. században az egykori Banū Qasī-hoz mérhető szerepet játszott.⁴³⁴ Córdoba bevételére indított hadjáratával azonban elvetette a sulykot: 1172-ben az almohádok szabályosan kiostromolták murciai erődjéből. A küzdelemben elesett Ibn Mardaniš fia, Hilāl, mint almohád helytartó folytatta a kormányzást, természetesen ugyanolyan erős sevillai kontroll alatt, mint al-Andalus többi része.⁴³⁵

Az almohád taktika nem sokban különbözött az almoravida elődökétől. A „ribāt embereinek” eredeti, statikus harcászata megmaradt, mint alap, már csak a nagy számban az utódállam hadseregébe dezertáló egykori almoravida katona miatt is. Az íjászokkal biztosított lándzsás egységek nagy hatékonysággal törték meg az ellenség rohamát, mint ez Alarcos, de még Las Navas esetében is kitűnt, utóbbi esetében szignifikáns a paliszáddal megerősített táborra támaszkodás (ott már sikertelenül). A zsoldosok alkalmazása itt kezdettől fogva nagyobb jelentőséggel bírt, kiemelendők a kifejezetten a felörlő-bekerítő feladattal megbízott keletről toborzott *guzz* (oguz) lovasíjász egységek, de a nagyszámú kalifai fekete testőrség is (*imesebelen*).⁴³⁶ Az almoravida hadsereget alkotó sivatagi nomádok aránya az almohádok esetében kisebb volt, talán ezért is számoltak a kalifák a helyi viszonyokat jobban ismerő hispán muszlimok lovasegységeivel. A nagyszabású almohád hadjáratok céljaként Henriques nem annyira a területszerzést valószínűsíti, mint inkább az ellenség ellehetetlenítését,

⁴³² Almería egy évtizedes keresztény megszállására lásd REILLY 1998, 90–134.

⁴³³ BRETT-FORMAN 1985, 39.

⁴³⁴ Az arab krónikák által rendre „rossz muszlimként” jellemzett Ibn Mardaniš tevékenységének alapvető kútfői: IBN SĀHĪB AL-SALĀT 1969, 12–13; IBN AL-KHATĪB 1964, 259–262. Keresztény források: LUCAS DE TUY 1996, 378; JIMÉNEZ DE RADA 1974, 70–71; PRIMERA CRÓNICA GENERAL 1977, 658; MEMORIAS HISTÓRICAS 1989, 25–71; ANALES TOLEDANOS I. 1989, 390–392. A második taifátus egyéb lokális jelentőségű helyi hadurai voltak még az almoravida hatalom utóján ténykedő szúfi Ibn Qasī, Silves környékén és az Ibn Mardaniš-t megelőző Sayf al-Dawla (a keresztény forrásokban Zafadola), a jemeni eredetű Banū Hūd (بنو هود) család tagjaként. DREHER 1988, 195–210. Zafadola és VII. Alfonz vazallusi viszonyára lásd: CRÓNICA GENERAL DE ESPAÑA 1792, 123–125.

⁴³⁵ Ibn Mardaniš életének új feldolgozása: CAVERO 2007, 95–110.

⁴³⁶ Részletesebben róluk lásd a keleti és nyugati harci kultúrák találkozásában.

határvédő létesítményeinek lerombolását, ekképp a „senki földje” biztosítását.⁴³⁷ A szintén a dzsihād kihirdetésével megindított hadjáratok emellett az iszlám és a katonai vezető, a kalifa, vagy – ha nem az uralkodó vezette az akciót – a főparancsnok (*sayyid*, السيد) felsőbbbségét is hivatottak voltak kifejezni a hitetlenek felett.

Az 1190–1191-es portugál hadjárat eredménye kijelölte az Almohád Birodalom erőtartálékainak határait.⁴³⁸ Innentől az erőviszonyok kiegyenlítettekké váltak a muszlim Dél és a keresztény Észak között. Az 1195. évi, utolsó nagy keresztény vereség ugyan látszólag katonai-politikai hatalmának a csúcsára juttatta a második hispániai berber dinasztiát, ám a soraikat néhány év alatt rendező, egymással 50 esztendőre békét kötő keresztények pápai bullával megtámogatva folytatták a háborút, újra koalícióban támadva, ezúttal minden lehetséges erőt, belső és külső támogatást megmozgatva egy a „patthelyzetet” döntésre vinni képes hadsereg kiállításának érdekében.⁴³⁹

Las Navastól Tarifaig: a rekonkvizta nagy keresztény területszerzései 1212–1292

Las Navas de Tolosa (1212) vereségből győzelemre fordított ütközete önmagában még nem, de az utána következő események már egyértelműen megmutatták a két hatalom közötti valós erőviszonyokat, illetve azt, hogy a keresztények csakugyan véglegesen átvették a kezdeményezést. A megvert almohádok semmit nem tettek súlyosan megtépázott tekintélyük helyreállításáért, pedig a háborúban kimerült keresztények gazdasági nehézségekkel, járványokkal, éhínséggel küszködtek. A mintegy 20 éves szünet után a muszlim Hispánia a frissen egyesült León-Kasztília uralkodója, III. (Szent) Ferdinánd (1217–1257) felújította hódító háborúval szembesült. Vele egyidejűleg Aragóniában I. (Hódító) Jakab kezdte meg Valencia és a Baleári-szigetek országához csatolását: Mallorca elgoglalása után, Cid egykori „magánbirtoka” 1238-ban került aragóniai kézre.⁴⁴⁰ A „harmadik taifátus” idején ismét fragmentálódó ibériai iszlám nem tudta megakadályozni, hogy a kasztíliaiak egy emberöltő folyamatos háborúsorozatában a félsziget déli részein is szilárdan megvessék a lábukat. Az egykori kalifátusi főváros, Córdoba 1236-ban került a kasztíliai csapatok ellenőrzése alá, Lorca 1244-ben, Jaén 1246-ban veszett el a muszlimok számára.⁴⁴¹ A Tejo és a Guadiana folyók közti vidék elfoglalásával Portugália megduplázta addigi területét, Algarve, a

⁴³⁷ HENRIQUES 2006, 15.

⁴³⁸ IBN KHALDOUN 1856, 212.

⁴³⁹ Az almohád hódítást lásd még a 7. számú térképen.

⁴⁴⁰ Az Aragón Királyság földközi-tengeri terjeszkedése ezzel a hódítással kezdődött el de facto is. A periódus a rekonkvizta szemszögéből legfontosabb arab forrása: KITAB TARIH MAYURQA 2008. Menorca esetében az aragón korona 1287-ig beérte a vazallusi státusz elismerésével. MOLINA LÓPEZ 1982, 5–88.

⁴⁴¹ LÓPEZ-LARREA 2000, 108.

„második portugál királyság” és Sevilla ugyanazon évben kerültek portugál és kasztíliai kézre (1248). Keleten a Murcia tartományt ugyan szerződésben osztotta fel egymás között a két győzedelmes királyság, tényleges kasztíliai birtokba vételére azonban csak 1266-ban került sor. Al-Ándalus ezúttal végleg szétesett: a félezer éves ibériai muszlim állami jelenlét egyetlen túlélője a Granadai Emirátus lett, Muhammad ibn Yusūf ibn Nasr dinasztiája alatt (1238-tól).⁴⁴² A rekonkvizta ezzel Navarra után Portugália és Aragónia számára is véget ért. A kasztíliai seregek azonban – a most már a keresztények ellen kirobbanó 1264-es mudéjar felkelés⁴⁴³ és a merinida támadások ellenére – nélkülük is folytatták a déli előrenyomulást: Niebla 1262-ben, Cádiz 1264-ben, végül Tarifa 1292-ben került ki a muszlim világ fennhatósága alól.⁴⁴⁴

Az erőviszonyok visszafordíthatatlan megváltozásának, a muzulmánok dél-hispániai vereségének okát keresve, a berber dinasztiák invázióiról az alábbiak állapíthatók meg:

1.) Mindkét alkalommal nagyméretű, afrikai állam részévé tették a muszlim Hispániát, ám ezzel inkább elszigetelték a keleti világtól, semmint újraintegrálták abba. Al-Andalus ezekben az évtizedekben főképp afrikai, mintsem keleti elemekkel lett gazdagabb, és ez a katonai helyzetre is igaz volt.⁴⁴⁵ Amíg az Egyiptomban 1258-tól kiépülő mamlūk hatalom Keleten meg tudta újítani az iszlám politikai hatalmát, addig a berber birodalmaknak az európai államok ellenében ez nem sikerült. Az afrikai arany áramlását ellenőrző stabil gazdaságuk paradox módon a keresztény szomszédoknak kedvezett jobban, akik hatékonyabban tudták katonai fejlesztésekre fordítani bevételeiket.⁴⁴⁶ A délről érkező afrikai világgal párhuzamosan, Északon sokkal komolyabb súlyú hatások mutatkoztak: a Pireneusokon túli bevándorlók hozta politikai-kulturális, ezzel együtt a katonai befolyás pedig egybeesett az almoravida-almohád vallási intolerancia előli utolsó jelentősebb mozarab, továbbá sok zsidó közösség kivándorlásával Al-Andalusból. A Córdobai Kalifátus megbomlott belső társadalmi egyensúlyát az afrikai dinasztiák sem tudták helyreállítani; valószínűleg fel sem ismerték ennek fontosságát. Erőszakos „középkori fundamentalizmusuk” pont ez ellen dolgozott.⁴⁴⁷ Ugyanakkor hadtörténeti szempontból a legfontosabb fejlemény kétség kívül a keleti elemekre is építő berber taktika hatékony ellenszerének a megtalálása és az ennek jegyében való hadseregszervezés volt, kiváltképpen Kasztília részéről. Az 1212-ben döntő keresztény sikert hozó ütközet azonban nem elsősorban a katonai felkészültség miatt alakult úgy, ahogy

⁴⁴² LADERO QUESADA 1989; illetve ARIÉ 2004.

⁴⁴³ Erre lásd GARCÍA SANJUÁN 2004, 505–518.

⁴⁴⁴ A keresztény terjeszkedést lásd még a 8. számú térképen.

⁴⁴⁵ NICOLLE–MCBRIDE 1982, 24–26.

⁴⁴⁶ MAGELHÃES GODINHO 1991, 65–66.

⁴⁴⁷ GLICK 1979, 49–50.

alakult. A berberekkal szembeni eredményes hadviselés első képviselője El Cid volt a XI. század végén, ám az ő (és más korábbi sikeres keresztény hadvezér) egyéni kvalitása nem tévesztendő össze a keresztény rekonkvizta komplex folyamatának gazdasági, ideológiai, államtörténeti és katonai elemeivel.

2.) Az egymást követő berber dinasztiáknak mindig számolniuk kellett egy következő, törzsszövetség gyors összeállásával. Ez történt az almoravidák után az almohádokkal is, akiket 1269-től az utolsó magrebi dinasztia, a Banū Marīn követett a Magreb területén. A keresztény nyomásnak ellenálló muszlim Hispánia tágabb időszaka az Afrikából egészen a XIV. század közepéig fenyegető berber dinasztiák támadásaiig tart, esetünkben azonban az almohádokat felváltó merinidák kiszorításáig, illetve a félsziget legdélebbi településének, Tarifának kasztíliai kézre kerülésig.⁴⁴⁸ A merinidák Granada hívására 1273-tól több ízben beavatkoztak az Ibér-félszigeten, ám saját hódítást csak a félsziget legdélebbi csücskében tudtak megvalósítani. Katonai erejükből ugyan futotta még Kasztília elleni sikeres hadjáratra (1275 nyarán mezei ütközetben is győzelmet arattak), ám a muszlim-keresztény front ekkor már a granadai hegyek között és a Gibraltári-szorosban húzódott. Ennek világos jeleként Kasztília a XIII. század második felétől többször átkelt Afrikába, csapatai egy Európából induló aceifa során kifosztották Salé városát (1260), de a berber dinasztia az ezt követő újabb keresztény támadást 1267-ben visszaverte.⁴⁴⁹

3.) A népesség gyarapodása, ezzel párhuzamosan a városiasodás, a szárazföldi és tengeri kereskedelem alakulása egyaránt keresztény előretörést mutat a rekonkvizta vizsgált utolsó évszázadában. A muzulmán Dél, – a Földközi-tenger nyugati medencéjének egészét tekintve – ezen időszak alatt legjobb esetben is stagnáló állapotban létezett, és a jelek szerint nem tudta megtalálni a lehetséges kitörési pontokat saját tehetetlenségének és megújulásra képtelenségének állapotából. A berber dinasztiák Pireneusi-félszigeti katonai tevékenysége legfeljebb lassítója és nem megállítója volt ennek a folyamatnak.

⁴⁴⁸ Ennek erejéből a XIII. század utolsó harmadától még több európai hadjáratra telt, ezek azonban leginkább „tengerentúli aceifa”-ként értelmezendők, területfoglalással már csak korszakhatárunkon túl, 1329–44 között jártak. A Banū Marīn arab krónikása IBN KHALDOUN 1856, 57–59; 78–81; 85–88; 106–107; 110–114; 203–205; 216–219; 230–235. Az 1275-ös kasztíliai vereségről magyarul lásd: BRETT–FORMANN 1985, 43; 125–128 (a Rawd al-Qirtās 1886-os marokkói kiadásából vett idézetekkel.)

⁴⁴⁹ ÁLVAREZ PALENZUELA–SUÁREZ FERNANDEZ 1988, 80. Arab forrása: IBN-^cIDHĀRĪ 1948, 260–270.

IV. HADVISELŐ MAGYAR ÁLLAM A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN ÉS AZON TÚL

Állam és háború a Kárpát-medencében és azon túl

A háborúzó állam fejlődése alatt Hispániánál felsorolt megközelítési lehetőségek a Kárpát-medence históriájában ugyancsak fontos szerepet töltenek be. Hóman Bálint ide vonatkozó gondolatai mindmáig érvényesek. *„Az állam mindig hatalmi czélokra jön létre s ezért fogalma sohasem nélkülözi a nyers erő, a katonai hatalom elemeit. Első megjelenésében minden állam katonai jellegű alakulat, mihez képest első szükségletei is hadi szükségletek; sőt már az állammá alakulás előtti időben, mikor a közfunctiókat a kisebb politikai közületek (törzs, nemzetség) végzik, mint közös – a törzsek és nemzetségek egységét először kifejező – szükséglet lép föl a háborúk emberanyagának kiállítása.”*⁴⁵⁰ A X–XI. századi magyar államalapítások során a katonai terjeszkedés mellett szintén vizsgálhatóak a földrajzi tér megszervezése és határvédelme, illetve a telepítés és újratelepítés kérdései.⁴⁵¹

A Kárpát-medencét tekintve sincs semmiféle biztos támpontunk a X–XIII. század közötti lakosságszámra és annak változására, a kezdet éppoly bizonytalan, mint a végpont. A szakirodalomban hozott vélemények alapján magam igen óvatosan csak annyit merek vélelmezni, hogy a Kárpát-medence X. századi népessége nem közelítette meg az 1 millió főt, a vizsgált korszak végén pedig legfeljebb kétmillió lehetett.⁴⁵²

Az a katonai sikersorozat, amely a Magyar Nagyfejedelemség számára (a IX–X. század fordulóján) a Kárpát-medence teljes egészének a megszállását, a fegyverrel elfoglalt földrajzi egység határainak és ütközőzónájának létrehozását (907-ig), valamint a leginkább fenyegető nyugati égtáj felé egy széles, adóztatott zóna kiépítését és fenntartását (X. század első fele) lehetővé tette, nem képzelhető el erős és egységes vezetés nélkül. A korábbi szakirodalom nem időzött ennek a megállapításnak és a mostanra meggyőzően megingatott,⁴⁵³ „besenyők előli menekülés” ellentétének feloldásánál. Az azonban továbbra is vitatott kérdés, hogy a X. századi magyar államképlet egységes vezetés alatt maradt-e, vagy

⁴⁵⁰ HÓMAN 1912, 162.

⁴⁵¹ NAGY 2004, 3–15.

⁴⁵² Merészebb becslés szerint a IX. század végén (már Árpád bejövő magyarjaival együtt) 700 000, míg a XIII. század végén legfeljebb 2,5 millió lakossal számolhatunk. Szabados György véleménye szerint a honfoglalók lélekszáma nincsen értékelhető adat, illetve támpont: az Ibn Rusta-féle 20 000 lovas sem ilyen. SZABADOS 2011, 104–110. A korai magyar demográfiai irodalomra lásd: TAKÁCS 2006, 67–98; KOVACSICS 1995, 8–36.

⁴⁵³ SZABADOS 2011, 154–158.

inkább törzsek olyasféle laza szövetségi kereteként képzelhető el, mint amelyet éppen a besenyőknél is feltételez a kutatás.⁴⁵⁴

A Bölcs Leó-féle *Taktika* a katonai sikerek okára is utal, amikor a magyarok körében érvényes egyeduralkodó berendezkedést hangsúlyozza: „Így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcokat, és egy főnek az uralma alatt állnak.”⁴⁵⁵ Bíborbanszületett Konstantin császár *De administrando imperio*-ja az uralom szintjeit mutatja be: „Első fejük az Árpád-nemzetségből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek, de van fejedelme minden törzsnek is.”⁴⁵⁶

Tény, hogy a X. századi magyar történelem megítélésében a 899-től 970-ig terjedő időszak támadó hadjáratai mondhatni kizárólagos szerepet visznek.⁴⁵⁷ Ezek indítékairól és a korabeli magyar társadalomban betöltött jelentőségéről különböző nézeteket fogalmaztak meg az eddigiekben. Egységes álláspont ebben a kérdésben sincs.⁴⁵⁸ Mára azonban lényegesen árnyaltabban szemlélhetjük őket, mint azt a – szervezetlenségre és esetlegességre és utaló – régi terminus sugallja. Ami biztos: nem tekinthetők egy válságba jutott társadalom „időnyerő”, elvetélt megoldási kísérleteinek.⁴⁵⁹ A középkori történelem nem a magyarokhoz köthető „kalandozásai” homlokegyenest eltérő berendezkedésű – esetenként hosszú századok óta letelepült (ha úgy tetszik, „európai”) – népek mindennapjaihoz is hozzátartoztak, akár germánok (skandinávok), akár szlávok, akár mórok voltak is a kivitelezők, vagy éppen – mint láttuk – a hispániai háborús front keresztény hatalmai.⁴⁶⁰ A X. századi magyarokéhoz leginkább hasonló életmódú, steppei eredetű népek életében pedig ugyanígy szervesen jelen voltak (Ázsia, és a kelet-európai síkság egyes területein egészen az újkorig). Mind a magyarok előtt Európa nyugati részéig és a Balkánra is eljutó hunok és avarok, mind a magyarok után érkező késői nomádok (besenyők, úzok, kunok, végül a tatárok) esetében.⁴⁶¹

⁴⁵⁴ VÁSÁRY 1991, 152.

⁴⁵⁵ ÁMTBF 1988, 18.

⁴⁵⁶ ÁMTBF 1988, 48.

⁴⁵⁷ A hazai szakirodalom egészen a legutóbbi időig tartotta ezek idejét múlt, romantikus elnevezését, a „kalandozásokat”. A kifejezés bírálata lárd KIRÁLY 2006, 123–156. Kristó Gyula egyik tanulmányában éppen a kalandozás és portyázás elnevezéseket tartja „megszépítő” elnevezéseknek. KRISTÓ 2002, 117.

⁴⁵⁸ Néhány példa: BÁLINT 1970, 71–74; FONT 2001, 97–105; GYÖRFFY 2000, 40–53; KOVÁCS 1996, 109–125; KRISTÓ 2002, 107–120; MAKK 1996, 8–26; RÉVÉSZ 1999, 42–45; 176–180; 184–195; TÓTH 1996, 3–34; VAJAY 1968, 29–80.

⁴⁵⁹ Kristó álláspontjával szemben, aki amellett, hogy tagadja a magyar katonai akciók egy központból történő szervezését, a hadjáratok okát végső soron a „megnövekedett társadalmi különbségekre” vezeti vissza. KRISTÓ 1998, 67–68; KRISTÓ 2002, 119–120. A központi hatalom folyamatosságának érveire: RÉVÉSZ 1996, 201–205.

⁴⁶⁰ BÁLINT 1983, 350–356; RÉVÉSZ 1999, 179. A zsákmány, (botin) számos ibér-félszigeti katonai akciót megörökítő forrásban említésre kerül. A rablás és fosztogatás tényének súlyozása ennek okán értelmetlen.

⁴⁶¹ A X. századi magyarok és a későbbi steppei eredetű katonaelemek a zsákmányszedés gyakorlata olvasatából is összehasonlíthatóak. Példaként ott az augsburgi csata epizódjaként fosztogatni kezdő magyarok, illetve az 1278-as második morvamezei csata után Habsburg Rudolf által igen gyorsan hazaküldött magyar és kun segédcsoportok esete. VESZPRÉMY 2003, 38.

Tudomásom szerint a hazai kutatásban a Kijevi Ruszt és Bizáncot (továbbá esetenként Magyarországot) évszázadokon keresztül támadó besenyő, oguz és kun hadjáratokat még senki nem vetette össze részletesebben a IX–X. századi magyar vállalkozásokkal.⁴⁶² Érdekes különválasztani azokat, amelyeknél egyértelműen bizonyítható a portyázó-zsákmányszerző indítékon túlmutató politikai-stratégiai szándék.⁴⁶³ Úgy vélem, el lehet, és el is kell különíteni a határbiztosító, a szomszédos területeket sakkban tartó hadjáratokat, illetve azokat az akciókat, amelyek távlatos politikai-katonai céljait magától értetődően kíséri a zsold vagy az ígért zsákmány, mint motiváció. A még a Kárpát-medencén kívülről (?) indított vállalkozások annyiban kezelhetők külön a 899 utániaktól, hogy a korábbiaknál a politikai koncepció nehezebben azonosítható – legalábbis amennyiben nem a Kárpát-medence meghódítását „előkészítő” akciókról beszélünk. A honfoglalást megelőző IX. századi hadjáratok közül „hivatalosan” az utolsó, 894-es esetében merül fel ez a lehetőség.⁴⁶⁴

Ami a hadjáratok irányultságát illeti, jól tudjuk, hogy túlnyomó többségük nyugati irányba indult. 906-ig – a 899-es észak-itáliai esetet nem számítva – jórészt csak a bajorokkal háborúznak, innentől azonban, talán a Pozsonynál megállított invázió tanulságait is levonva,⁴⁶⁵ kiszélesítik a fegyverrel sakkban tartott területsávot és a háborút kiterjesztik egyéb német területekre is: Szászország, Thuringia, majd a sváb részek következnek, innentől ismétlődően, vagy a 910-es évektől távolabbra vezetett hadjáratokból hazatérve. 910-től már a Rajnán túl ér az akciók hatósugara. A német területek ellen vezetett támadások innentől egyfelől a békét biztosító adó behajtására irányulnak, és uralkodóváltás esetén (917-ben I. Konrád, 936-ban Burgundi Rudolf és Madarász Henrik) igyekeznek kipuhatolni, illetve újabb pusztító hadjáratokkal befolyásolni az új monarchák szándékait. A 920-as évektől ezt a nyugati ellenfeleket gyengítő hadpolitikát egészíti ki az Itáliába, zsoldos szövetségesként vezetett akciók sora. A hadjáratok a politikai céltudatosság jegyében zajlanak: a magyarok azért kötnek megállapodásokat nyugati és bizánci politikai vezetőkkel, hogy a több ízben

⁴⁶² E különböző politikai viszonyrendszerekben létező steppei kultúrák esetében nyilván nem teljesen azonos okok magyarázzák a portyázó-zsákmányszerző hadjáratokat. A kunok Bizánc elleni hadjárataira lásd KOVÁCS 2010, 135–146, a krími tatár hadjáratok gazdasági okaira: IVANICS 1994, 161–166, illetve az utóbbiak összevetésének lehetőségét a magyarokkal: B. SZABÓ 2004, 124–138.

⁴⁶³ Szabados György egyenesen „államérdekként” definiálja az adóztatott zóna fenntartásának eszközét, a rendszeres katonai akciókat. SZABADOS 2011, 229. Kristó Gyula szerint az inkább népeket, mint területet uraló szemléletmód, (vérségi alapon szerveződő törzsszövetségi szintű nomádállam) az ezredfordulón végbemenő berendezkedés és államformaváltással megszűnt és átadta a helyét a területi elvű államiságnak. KRISTÓ 2000, 8–9, 110, 112–113. A nomádállam és a nomád állam közötti megkülönböztetés szükségességéről ugyancsak SZABADOS 2011, 163–172.

⁴⁶⁴ RÉVÉSZ 1999, 29.

⁴⁶⁵ 908–910 során három nagy, a keleti-frank erőkkal vívott mezei ütközetről is van tudomásunk. Bóna István véleményéhez csatlakozva ezek mind egy „második Pozsony” bekövetkezését célozhatták megakadályozni, a német területekre vezetett hadjáratok keretén belül. BÓNA 2000, 36–40.

bizonyíthatóan ugyanazon évben több irányba induló hadjárataikat bebiztosítsák.⁴⁶⁶ Ez is a X. század első évtizedétől feltételezett különutas magyar politizálás korábbi nézete ellen szól, ugyanúgy, mint a magyar vezetők személyes szerepvállalása a katonai eseményekben és a diplomáciai tevékenységben is.⁴⁶⁷ Révész László további érvet hoz a hadjáratok indításának egységes politikai hátterére. Véleménye, miszerint az arab és normann vállalkozásokkal összevetve a lényegi különbség az, hogy esetükben a kiinduló területek politikai széttagoltságban éltek, ezért esetükben előfordult ellenséges politikai erők által felbérlet arab-arab, illetve viking-viking összecsapás, helytálló megállapítás. Ám a muszlim és skandináv vállalkozások kitervelői egészen más politikai-etnikai viszonyok közepette indították hadjárataikat, mint a magyarok, a kiinduló területek pedig földrajzi szempontból is lényegesen széttagoltabbak voltak, mint a Kárpát-medence jól körülhatárolt egysége.⁴⁶⁸ Valóban nem tudunk magyar–magyar harcérintkezésről a X. századból, azonban Bölcs Leó sorai elgondolkodtatóak: „*Erősen kedvüket szegi az is, ha egyesek közülük átszöknek a rómaiakhoz. Jól tudják ugyanis, hogy népük állhatatlan természetű, és hogy haszonlesők és sok törzsből tevődtek össze, s hogy éppen ezért nincsenek tekintettel rokonokra és az egymás közötti egyetértésre. Mert ha csak egynéhányan is megkezdik a szökést, és részünkről szíves fogadtatásban részesülnek, egész tömeg követi azokat; ezért is neheztelnek annyira azokra, akik elpártolnak tőlük.*”⁴⁶⁹ Túl nagy bizonyító erőt mégsem érdemes tulajdonítani a fentieknek, mert e szövegrész pusztá átvétel a *Strategikon*ból.⁴⁷⁰

A problémák és a katonai vereségek jellemzően akkor következnek be, amikor ezen a rendszeren rés támad: működtetésével egészen 955-ig próbálkoznak, de ekkor végleg megghiúsul a német területek egységesülését megakadályozni szándékozó, egyben a Nyugatot katonai eszközökkel sakkban tartani akaró politika.

Ezenközben déli irányba jelenlegi tudásunk szerint összesen kilenc vállalkozás indul, a Kelet-Római Császárság ellen.⁴⁷¹ A feltűnő számbeli különbséget az egységes bizánci állam, és annak több évszázados tapasztalatai indokolhatják leginkább, amelyek révén jól ismerték a steppei népeket. A magyarok ezen a fronton ezért jellemzően más politikai erőkkel

⁴⁶⁶ Ezt a nézetet – legalábbis 933-ig – meggyőzően igazolja Vajay Szabolcs. VAJAY 1968, 81–84.

⁴⁶⁷ KRISTÓ 1980, 367. Itt elég Taksony és Bulcsú neveit említeni, akik hadvezérként is jeleskedtek, ugyanakkor politikai vezetők is voltak. Utóbbi ilyen tevékenységét éppen Ibn Hayyān is megerősíti, amikor a 942. évi események leírásakor – az újabb vélemények szerint – a hispániai kalandozás helyszíni parancsnokait nevezi meg híres vezérlistájában, s nem az otthon maradott politikai (törzsi) vezetőket. Erre lásd ELTER 2009, 70. Elter István e véleményét osztja SZABADOS 2011, 201.

⁴⁶⁸ RÉVÉSZ 1999, 177.

⁴⁶⁹ HKÍF 1995, 107–108. Magam nem zárom ki, hogy esetenként a X. században más-más zsoldban harcoló magyar egységek is szembekerülhettek egymással. Ez azonban jelenlegi forrásainkból nem olvasható ki.

⁴⁷⁰ ATF 83.

⁴⁷¹ KRISTÓ 1980, 58.

szövetségben (besenyők és ruszok, 934, illetve 970-ben), vagy az itt is sikeresen kieszközölt éves adó elmaradásakor (943, 957) támadnak, utóbbi esetben erődemonstrációs céllal. A hadifoglyok és zsákmány szedését célzó további akciók ennek részeként is felfoghatók.

Arra a kérdésre, hogy miért hiányoznak a katonai vállalkozások az északi és keleti irányokba, kétféle válasz adható. Az egyik, hogy itt nem volt olyan politikai entitás, amelyik veszélyeztette volna a X. századi Kárpát-medencei magyar államiséget.⁴⁷² A másik pedig az a tény, hogy a Kárpát-medencében új hatalmi központot és államot építő magyarság a jelek szerint korántsem szakította meg régi kereskedelmi kapcsolatait, azaz a kelet-európai térség átmenő forgalmában való aktív részvételét. Ez a két együttes tényező elegendő indok lehet a magyar hadjáratok fő irányaira. Természetesen nincs kizárva, hogy a fogolyszedés korábban annyiszor leírt etelközi gyakorlatát a Kárpát-medencéből sem csak a *feljegyzett* hadjáratok irányába tartották fenn. Írott emlék azonban erről a lehetőségről nem szól, bizonyítani ilyenformán nem lehet.⁴⁷³

A X. századi magyar hadjáratok politikai okokkal való alátámasztása az esetek többségében kimutatható, még a Kárpát-medencét közvetlenül katonailag nem fenyegető területek ellen is. Egy példánk azonban van arra, amikor csakugyan nehezen lehet megmagyarázni a politikai szándékot. Ez éppen az Ibér-félsziget és a Kárpát-medence X. századi történetét egy rövid epizód keretében összekötő, 942. évi „hadtörténeti kuriózum”: azaz a dél-francia területekről az Ibér-félszigetre tovább vezetett hadjárat.

Megjegyzések a 942. évi hispániai hadjáratral kapcsolatban

A hispániai vállalkozásról friss magyar nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre. Az alábbiakban a háborúzó állam vonatkozásában teszek néhány hasznosnak vélt kiegészítést 942-vel kapcsolatban:

1.) Ismert, hogy az eddig azonosított magyar támadások közül a legtávolabb jutó a 942 nyarán al-Andalus határvidékét elérő eset. Ekkor a félszigeti hadviselő felek erőegyensúlyának fenntartásában kiemelkedő fontosságú Marca Superior területére törtek be az addig ott sosem látott „turk” nép harcosai, ezzel meglepetést és pánikot keltve a muszlim-keresztény határ mindkét oldalán.⁴⁷⁴ Az akció során egy steppei hadművészetet gyakorló katonai nagyhatalom jelent meg egy másik katonai nagyhatalom területén – ám a muszlim-steppei nomád

⁴⁷² A bizánci forrásból ismert besenyő törzsek jelentette fenyegetés kritikájára lásd: RÉVÉSZ 1999, 154; TAKÁCS 2004, 120–122; SZABADOS 2011, 150–151. Akár még szándékos dezinformálást is gyaníthatunk a bizánci követek a De Admisistrando Imperio-ban leírt hírei mögött. VII. Konstantin művének idevágó részletei: HKÍF 1995, 111–113.

⁴⁷³ A X. századi magyar kereskedelmi tevékenységre lásd BÁLINT 1983, 351–359.

⁴⁷⁴ MAKK 2007, 3–10; ELTER 2009, különösen: 106–127; MAKK 2009, 81–99; SZABADOS 2011, 123.

érintkezés szokásos színtereitől több ezer kilométer távolságban. A magyar támadás idején két éve béke honolt a kalifátus és Katalán Őrgrófságok (Condados Catalanes) között. A külső támadót a szembenálló hispániai felek ezért egyaránt ellenségnek tekintették, s nem kísérelték meg felhasználni a másik ellenében, holott ez rendes gyakorlat volt a korszak külső katonai segéderőt alkalmazó hatalmi köreiben. Legalábbis az Ibér-félszigeten nincs erről adatunk. Ahol ez megtörténhetett, az a hadjárat lehetséges fraxinetumi előzménye. Emellett legújabbán Makk Ferenc érvelt.⁴⁷⁵ Az elméletet elfogadhatónak gondolom, de megerősítéséhez nem tartom elegendő forrásnak Ekkehard időpont nélküli, mesés elbeszélését.⁴⁷⁶ Konrád, burgundiai király (937–993) összecszerélése a felbújtó Provance-i Hugóval meggyőzően alátámasztott, én azonban az újabb arab (és keresztény) források felbukkanásától ennek az eseménynek a megerősítését is várom. Tény, hogy Fraxinetum muszlim kalózfészke a X. században is kapcsolatban állott Córdobával. A spanyol történészek által vitatott relációt az a levél támasztja alá, melyet III. ʿAbd al-Rahmān az erősség parancsnokának is elküldött a 939–940. évi békekötésekről a keresztény hatalmakkal.⁴⁷⁷ Az al-Muqtabis jól értesült szerzője azonban a fraxinetumi magyar–muszlim összecsapásról nem tud, illetve hallgat.

2.) Az ekkor sem több, mint néhány ezer fős (a magyar katonai akciók esetében általában valószínűsíthető létszámú) „turk” egységek a maguk szempontjából sikeresen hatoltak be a kalifátus északi végére. Útjuk során (még a keresztény oldalon, templomokat fosztottak ki, pusztítottak el),⁴⁷⁸ foglyokat ejtettek, valamint állatokat hajtottak el, rendes gyakorlatuk szerint, ami hispániai szemszögből egy *aceifa* („betakarítás”, azaz háborús zsákmányolás) megvalósítása – éppen csak egy harmadik, azelőtt ismeretlen támadó részéről. Az okozott meglepetésben nagy szerepet játszhatott a támadók váratlan megjelenése. A magyarok steppei gyakorlat szerint több vezetékekkel lovakkal vonultak,⁴⁷⁹ málhavonatok azonban nekik is volt, az idegen terep pedig még egy jó helyi vezetővel sem adhatott lehetőséget lényegesen gyorsabb tempóra. Azt pedig Liutprandtól tudjuk, hogy ezzel nem volt szerencsájuk.⁴⁸⁰ Nem beszélve arról, hogy az útközben megszerzett prédára – különösen az „élőárura” – vigyázni kellett, legalább addig, amíg áruba nem bocsátották, még akkor is, ha megvolt a megfelelő módszerük foglyaik (és ugyanígy a zsákmányolt állatok) terelésére. A 30 km körüli napi meneteljesítmény a *mai* hosszú távú „történelmi lovastúrák” tapasztalatai alapján indokolt

⁴⁷⁵ MAKK 2009, 89–91.

⁴⁷⁶ HKÍF 1995, 255–256.

⁴⁷⁷ AL-MUKTABIS V, 342.

⁴⁷⁸ Elter István szerint a nyugati szakirodalom által hozott számmal szemben legfeljebb hat templom esetében bizonyítható a magyar „közreműködés”, mint az újrászentelés oka. ELTER 2009, 108–111.

⁴⁷⁹ Itt sem árt felidézni Bölcs Leó Taktikájának idevágó részét: „Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig a sokaság látszatának keltése végett.” HKÍF, 1995, 105.

⁴⁸⁰ Az Antapodosis V. könyvének 19. szakaszát közli: GYÖRFFY 1975, 233.

ugyan, ez azonban – különösen a nomádok esetében – nem vonatkoztatható a sereg egészére, hanem csak a málhavonatra, tehát a leglassabban haladó egységet kell alapul venni.⁴⁸¹ Semmi okunk nincs a magyar támadók felderítő, az első csapást mérő előhadától, vagy éppen a több irányba kiküldött portyázó seregtestektől az 1241 márciusában Vereckétől 3 nap alatt Pest alá érő mongol előőrsök lényegesen nagyobb haladási tempójának lehetőségét megtagadnunk.⁴⁸²

A gyors mozgást alighanem a visszaúton is megtartották. Két forrásunkból is kiolvasható, hogy nem a katonai vereség, hanem az élelem és elsősorban a takarmány hiánya készítette őket visszafordulásra, amiről más magyar akcióval kapcsolatban nincsen tudomásunk. A kopár aragóniai vidék ma sem különösebben vonzó tájegység, ám az is elképzelhető, hogy a gazdagabb zsákmányra számító támadók gyors távozásában éppen a muszlim–keresztény határsáv viszonyai játszottak közre. A főereg mindenestre nem zsákmány nélkül, hanem minimum a foglyaikért kapott váltságdíjjal távozott al-Andalus területéről. Komolyabb katonai vereség már a visszatérésükig jobban felkészülő katalánok részéről érte őket.⁴⁸³

3.) A hazai szakirodalom általában elfogadja, hogy a steppei harcmodor gyakorlóiként a magyaroknak nem volt erősségük az erődített helyek ostroma.⁴⁸⁴ Az itáliai, továbbá éppen a 942. évi hadjáratok során hispániai városokba (Barbastro és Huesca) történő sikeres (?) betörésük erre lehet ellenpélda. Ne felejtjük: a spanyol szakirodalomban „Lérida ostroma” néven ismert magyar akció célpontja a muszlim–keresztény határsávon létesült erődvonalon egyik kulcsfontosságú eleme ellen irányult!⁴⁸⁵ A magam megjegyzése itt az, hogy a magyarok saját ostromtechnikák és eszközök híján sem lehettek kevésbé tanulékonyak, mint más steppei népek, akikről forrásadatok is rendelkezésre állnak e téren. Részletesebb leírások hiányában az alkalmazott módszerek azonban kétségesek. Ilyen a 934-ben valahol a Balkánon (*W.l.n.d.r.*, a dunai bolgárok nevével összefüggésbe hozott, közelebből ismeretlen helység mellett) esett, ostromlott erősség felmentéséből kialakult csata is, amelynek plasztikus leírását Al-Mas‘ūdi *Murūğ al-dahab* („*Aranymezők*”) című műve őrizte meg. Az idevágó részlet szerint: „*A bizánciak és a kereszténnyé lett mohamedánok közül mintegy 60 ezren estek el, úgyhogy a*

⁴⁸¹ Az egyik legutolsó kísérlet a „Bakonyi Poroszkálók” (Csepin Péter és Bakó Sándor) „Északi Portyája”, amely a 30 km-es napi lehetséges menetteljesítményt igazolja – egy „háromlovas hadjárat” esetében, ahol az egyik állat csak a felszerelést (málhát) viszi. Lásd a formáció honlapján írt naplót.

⁴⁸² Gustav Strakosch-Grassmann számításaira lásd NÉGYESI 1997, 298.

⁴⁸³ Ibn Hayyān ebben Liutprand által nem közölt információt hoz. A vereség ténye nem vonható kétségbe, ugyanakkor a hispániai pénzek a X. századi magyar leletanyagban tapasztalható hiányából véleményem szerint nem lehet annak mértékéről következtetést levonni. MAKK 2009, 97.

⁴⁸⁴ BÓNA 2000, 53–54; NÉGYESI 2003, 221–222. Utóbbi nem tartja valószínűnek, hogy a X. századi magyarok értettek a klasszikus ostromgépek használatához.

⁴⁸⁵ MARTINEZ DíEZ 2005, 372–373.

*turkok az ő holttesteiken keresztül hágtak fel a város falaira. A város elesett...*⁴⁸⁶ Amellett hogy a létszámadat tekintetében nyilvánvaló a túlzás, s szintén szépirói fordulatnak tűnik a halottakon keresztül feljutni egy várfalon, érdemes meggondolni, hogy itt egy *sikeres* várostrom eseménye is megőrződött – erre „képtelen” steppei nomádok részéről. A 955. évi augsburgi csata közvetlen előzménye is egy ostrom, amelynek technikai háttere ismeretlen; csak azt tudjuk, hogy a magyarok (illetve talán az általuk harcra kényszerített foglyaik, rabszolgáik?) több ízben megkíséreltek betörni a városfalak mögé, s csak I. Ottó seregének közeledtére hagytak fel próbálkozásaikkal.⁴⁸⁷ Amellett, hogy a *por fuerza* ostrom helyett (az ostromgyűrűbe vont erősség gyenge pontjainál) hirtelen rajtaütéssel, esetleg kiéheztetéssel, azaz az utánpótlás elvágásával való *a furto* (csellel történt) várfoglalás lehetőségei közül a steppei harcmodor jellemzőihez kétség kívül inkább az utóbbiak állnak közelebb, nem tudni, mi történt volna Augsburg falainál, ha nem érkezik meg I. Ottó felmentő serege. A Léridát nyolc napig ostromgyűrűben tartó jövevények kezére végül Bobastroban került „nagy falat”: maga a város kormányzója.⁴⁸⁸ A 23 napig magyar fogságban lévő Yahyā ibn Muhammad ibn al-Tawīl szabadulása utáni első dolga a kalifának történő hivatali eskü újbóli letétele volt, ez a kalifátus igazgatásának „személyügyi” háttéréről is informál minket.

4.) Ibn Hayyānnál nem derül ki, hol esett fogságba a kalifa elé vitt és ott kihallgatott öt magyar harcos. Valószínűsíthető, hogy a főszeregtől levált kisebb portyázó egységet ért ellentámadás során kerülhettek arab kézre, az üldözésükre küldött lovassággal összecsapva.⁴⁸⁹ Esetük az egyetlen nyugat-európai írott forrás az „ott fogott”, majd zsoldossá előlépő magyar katonákról. Ettől azonban korántsem biztos, hogy egyedül voltak.⁴⁹⁰ Foglyok éppúgy kerülhettek korábban (avagy később) a magyar hadjáratok résztvevői közül is Hispániába, ahogyan a magas harcértékű steppei származású rabszolgakatonák (*gulām*) a IX. századtól szinte elárasztották az iszlám keleti központjait, s ahogy a zsoldos katonaelemek másik nagy gyűjtőhelyén, Bizáncban erről több kútfő beszámolója is tanúskodik. „Magas körökbe”

⁴⁸⁶ B. Szabó a 934-ben valahol a Balkánon (W.l.n.d.r, a dunai bolgárok nevével összefüggésbe hozott, közelebből ismeretlen helység mellett) esett, ostromlott erősség felmentéséből kialakult csatát egyfajta „kakukktójásként értékeli” és azt sem zárja ki, hogy a leírt formában meg sem történt: B. SZABÓ 2010, 85–87. Számomra van hispániai áthallása is, lásd a mezei ütközetekről írtakban. HKÍF 1995, 56.

⁴⁸⁷ Az avarokról például tudjuk, hogy Bizánc 626. évi ostromakor komoly ostromtechnikát alkalmaztak. Nehezen érthető, hogy az avarok által tanult technikák a magyarok (és segédnépeik) által miért nem voltak bevetethetők. ATF 1998, 177; 184. A mongolok pedig a kínai hadmérnökök ostromtechnikai jártasságát magas szinten alkalmazták. ALLSEN 2002, 265–293. Utóbbiak hadigépeiket csatában sem ódzkodtak bevetni, például a magyar királyi sereg ellen Muhinál. VESZPRÉMY 1994, 28.

⁴⁸⁸ Anderle ötlete, miszerint a kalifa „feltűnő aggodalmát” a Lérída városában tartózkodó trónörökös indokolta volna, érdekes elképzelés, ám nem lehet alátámasztani. ANDERLE 1996, 10.

⁴⁸⁹ A muszlim határvédelmi lovasság mozgósításáról al-Maqdisī tudósításában olvashatunk. Idézi ELTER 2009, 105. Megjegyzendő, hogy al-Maqdisī rövid híradásában mindössze egy magyar harcos elfogásáról ír. Ez több kisebb portyázó magyar egység elleni muszlim ellenakciót valószínűsít.

⁴⁹⁰ A córdobai alkalmazásban álló nagyszámú magyar katona létét tagadja CZEGLÉDY 1985, 145.

jutásuk innét ismert egyik adata Hārūn ibn Yahya, a turkok ottani, császári zsoldos testőrként alkalmazásának leírása.⁴⁹¹ Más kérdés, hogy eleddig nem került még elő olyan kútfő, amelyben egyértelműen azonosíthatóak a Hispániába került további magyar harcosok. Az öt (vagy több) elfogott „turk”, iszlamizációja után, nem akármilyen katonai kötelékbe került, egyenesen a kalifa személyi testőrségébe (*hašam*, هاشم). A több ezer főt számláló privilegizált katonaelem, a palotai testőrség (másik nevük „némák”, hiszen idegenek lévén nem beszéltek arabul) soraiba jutásuk, társadalmi státuszát tekintve figyelemre méltó, katonai erényeiknek pedig egyértelmű elismerése.⁴⁹²

5.) Ibn Hayyān beszámolójának az a részlete, miszerint az elfogott magyarok „*Hét vezér alá tartoznak...*”, aligha jelent többet, mint a X. századi Kárpát-medencei magyar állam lakóinak *saját magukra vonatkozó* definícióját. Azonban felesleges azon elmélkedni, hogy a harcosok között mennyire létezhetett valamiféle „Hétmagyar-tudat”. A kitételből önmagában állam és háború kapcsolatára nem lehet következtetni. A kalifa elé vitt magyarok – amennyiben az információ csakugyan tőlük származik⁴⁹³ – ebben a formában minden további nélkül meghatározhatták magukat, akárkiket is jelentsen a megjelölés. Az újabb vélemények szerint Ibn Hayyān a 942. évi események leírásakor a hispániai kalandozás helyszíni parancsnokait nevezi meg híres vezérlistájában, s nem az otthon maradt politikai („törzsi”) vezetőket. Ez a fentebb, a magyar vezetők egyidejű katonai és politikai tevékenységéről írtak alapján elfogadhatónak tűnik.⁴⁹⁴ Ha viszont Bulcsú 942-ben csakugyan megfordult Hispániában, akkor felmerül a kérdés, hogy a zsákmányszerzés lehetősége elegendő indok volt-e számára?

6.) A magyar akció Ibn Hayyān szerint alig néhány hírmondót hagyó végzete egyes spanyol és francia történészek szerint a Baltarga melletti ütközetben érte utol a visszavonuló sereget.⁴⁹⁵ Számomra a magyar vereség helyszínének pontosítása nélkül is elfogadhatóbb, hogy legyőzésükre nem annyira a hegyek „valamelyik oldalához” szorítva, sík területen, hanem éppen inkább a pireneusi átkelés során került sor – egy (vagy több) megfelelően előkészített csapda segítségével.⁴⁹⁶

⁴⁹¹ HKÍF 1995, 28.

⁴⁹² I. al-Hakam (796–822) palotai testőrsége 3000 lovasból és 2000 gyalogos katonából állt. O’CALLAGHAN 1975, 148.

⁴⁹³ A kérdést felteszi: CZEGLÉDY 1985, 142.

⁴⁹⁴ ELTER 2009, 70. Elter István e véleményét osztja SZABADOS 2011, 201.

⁴⁹⁵ SÉNAC 1982, 639–640.

⁴⁹⁶ Baltarga település a mai spanyol-francia határtól alig 10 kilométerre, 1080 méter tengerszint feletti magasságon fekszik. Elter István véleményével ellentétben a hazatérni szándékozó magyarok szerintem ugyanúgy választhatták a Baltarga mellett folyó Segre völgyét, ahogy Hannibál is tette Kr.e. 218-ban. Amennyiben elfogadjuk, hogy komolyabb katonai vereség addig nem érte őket, erősen kérdéses, hogy a visszavonuló magyar csapatok nagyobb veszélyben voltak-e a pun hadvezér óriási létszámú hadánál. ELTER 2009, 119–120. Hegyvidéken történt magyar vereségre 937-ből Itáliából van krónikás adat. HKÍF, 260.

7.) A magyar látogatás egyszeri epizódjának következményei nem mérhetők a rendszeres normann támadások jelentőségéhez, ám az eset korántsem minden következmény nélkül záródott. Ibn Hayyān a magyar támadás (és támadók) leírása után arról ír, hogy a „turkok” behatolásának nyomán, a simancasi mellett győztes keresztény koalíciót létrehozó II. Ramiro leóni király (931–951) ismét megpróbálta kihasználni a muszlim szomszéd külső megzavarását. Újra az első, már autonóm kasztíliai gróffal, Fernán González-szel szövetségben a navarrai I. García Sánchezt (926–970) megsegítendő, sereget indítottak annak, a muszlimok ellen viselt háborújába. Tudela mellett csatára került sor, a Marca Superior lovasságával érkező zaragozai kormányzó, Muhammad ibn Hāshim előbb vereséget szenvedett, ám hamarosan fordult a kocka és a visszatámadó muszlimok egészen a városkapuig üzték a hitetleneket, akik veszteséglistájára több nemesember mellett Fernán González unokaöccse is rákerült. A kalifátus még ugyanazon a nyáron jelentős zsákmánnyal járó büntető akciót vezetett a taġr önkénteseiből toborzott seregével Navarra ellen is. Ugyancsak 942 augusztusának végén sikerrel hiúsította meg a Ramiro által a Marca Media területére küldött további, 300 lovasból álló behatolást is. Ennek célja Ibn Hayyān szerint a muszlimok által nem sokkal azelőtt felújított Saktān erődjének megszerzése lehetett. A Navarra ellen vezetett büntetőhadjárat során 400 keresztény halott mellett több tízezer elhajtott állatról ír a krónikás.⁴⁹⁷

8.) A konkrét helyi következményeken túlmenően a kalifátus és I. Ottó közötti későbbi nyugat-európai diplomáciai tárgyalások során a „magyar kérdés” is felmerült.⁴⁹⁸ A fraxinetumi arab kalózfészek megrendszabályozásának német igényéért cserébe a kalifa biztosítékot kért a német uralkodótól a magyar veszély ellen.⁴⁹⁹ Ám a „közös veszély” elhárítására tett esetleges közös válaszlépések – amennyiben csakugyan terveztek ilyeneket – a szász uralkodó augsburgi győzelme miatt aktualitásukat veszítették.⁵⁰⁰

9.) A magyar akció annál is inkább figyelmet érdemel, mert a Kárpát-medencéből érkező lovas harcosok ellenfele – a bizánci államhoz hasonlóan – fénykorában katonai szempontból a korabeli világ egyik „szuperhatalma” volt. A lovassági támogatással operáló nagy létszámú gyalogság, továbbá a professzionális utász- és ostromegységek, valamint a hadiflotta által

⁴⁹⁷ Anderle Ádám kapcsolatot feltételez a 942 végén a kalifa által adómegtagadás miatt megrendszabályozott, az arab forrásban azonosíthatatlan nevű település és a magyar támadás között is. ANDERLE 1992, 11. Ibn Hayyān munkájának spanyol fordításában magam nem bukkantam ilyen összefüggésre. AL-MUKTABIS V., 364–365.

⁴⁹⁸ MAKK 1998, 106.

⁴⁹⁹ MAKK 2009, 97–98.

⁵⁰⁰ A magyarok kiirtásának szükségességét említő III. ʿAbd al-Rahmān és az I. Ottó közötti tárgyalások Anderle értelmezésében egy középkori „európai biztonságpolitikai megállapodás” felé vezető lépésként értelmezhetők, amelyben a magyar katonai fenyegetés a normann és muszlim kalóztevékenység mellett a harmadik tényező lett volna. ANDERLE 1992, 13–16. A forrásszöveg pontosításáról: MAKK 1998, 106.

kiegészített córdobai hadsereg méltán volt rettegett a hispániai muszlimok háborús tevékenységi területének egészén, a Földközi-tenger nyugati medencéjétől a Pireneusokig. Ez a tény aligha kerülte el a Hispániába betörő magyar sereg figyelmét, akik a gazdag vidék hírében álló al-Andalusban kívánták kiegészíteni Hugó király „eltérítési díját”.

Harcászat és életmód összefüggése

Ibn Hayyān művében a Kárpát-medencébe 894 után a steppei harci kultúra hordozóiként beköltöző X. századi magyarok életmódjáról olvashatjuk, hogy „szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken.”⁵⁰¹ Ehhez képest magyar vonatkozásban a Ġayhāni-hagyomány hispániai folytatójaként számon tartott al-Bakrī is utal a nagyállattartó nomád életmód mellett a földművelés párhuzamos meglétére: „Ők egy olyan nép, amelynek sátraik és jurtáik vannak, s az esőzéseket a füves helyeket követik [...] Nekik lovaik, lábasjóságaik és szántóföldjeik vannak.”⁵⁰² Itt is felmerül a kérdés, hogy Ibn Hayyān honnét vette saját értesüléseit? Attól függetlenül, hogy adatközlői milyen módon tudtak kapcsolatba lépni a 942-ben Hispániában elfogott magyar harcosokkal, a beduinokkal azonosítás a muszlim világ gyermekének magától értetődő ötlete.⁵⁰³ Akármilyen forrásból is dolgozott, véleményem szerint vagy igaz a „mástól kivonatoló” córdobai krónikás soraira is a magyarokkal kapcsolatos két időréteg a többi muszlim szerzőnél azonosított megléte (tehát átvétele), vagy egyszerűen egy olyan közlésről van szó, amely esetében Ibn Hayyān számára az életmód minden részletének tisztázása egyszerűen nem volt fontos.⁵⁰⁴ Soraiból ezért nem érdemes a magyar katonai akció messzi hátszágában lakók életmódjára következtetnünk.⁵⁰⁵ Az életmód és a harcászat összefüggése ennél bonyolultabb kérdés.

A Kelet-Európai síkság nomád társadalmainak harciasságát gazdasági kényszerrel, sőt egyenesen „hiánygazdasággal” magyarázni nem lehet. A földművelésre kiválóan alkalmas Prut, Szeret, Dnyeszter és Don folyók vidékén a legtöbb nomádként aposztrofált nép folytatott a nagyállattartás mellett földművelő tevékenységet, mint ahogy ezt a magyarok heterogén összetételű népéről is alappal feltételezhetjük a régészeti és nyelvtörténeti bizonyítékok

⁵⁰¹ ELTER 2009, 88.

⁵⁰² A Kmoskó-féle fordításból nem egyértelmű, hogy a szántóföldek és a lábasjóság megléte a magyarokra vagy Axīn néven leírt (alán?) szomszédaira vonatkozik. HKÍF 1995, 39–40, 83, sz. lábjegyzet.

⁵⁰³ Erre Bóna István hívta fel a figyelmet. BÓNA 2000, 50. V. ö. ZIMONYI 2002, 99–102; ELTER 2009, 126.

⁵⁰⁴ Lásd Ibn Rusta és Gardesi sorait illetve a magyarokra vonatkozó kronológiai rétegekről szóló véleményt: HKÍF 1995, 29; 33 és 45. sz. lábjegyzet; 37.

⁵⁰⁵ V. ö. az előző fejezet berber tárgyú részével. A magrebi őslakókról Ibn-^cIdhārī ellenére sem feltételezi senki, hogy Hispániába csak tevetartó, illetve hegyvidéki pásztor életmódú csoportjaik kerültek át és a Pireneusi-félszigeten nem folytatták az Észak-Afrikában ősidők óta ismert földművelést. CHALMETA 1994, 160–163.

mellett éppen a muszlim írott források tükrében.⁵⁰⁶ A földművelés létezése mellett az átmenő kereskedelem és ennek ellenőrzése is meghatározó részét képezte az ott megtelepedett, az írott források alapján nomád módon hadakozó népek gazdaságának, az ókortól a krími tatárokig.⁵⁰⁷ A hiánygazdaság, mint ok, ezért aligha merülhet fel az itt megtelepedő steppei népek (magyarok, majd a besenyők, úzok és kunok) esetében. A Kárpát-medence földrajzi-éghajlati viszonyait általában azzal különböztetik meg az etelközietektől, hogy itt kevesebb tere nyílt a nagyállattartó gazdálkodásnak, mint a IX. század végi honszerzés előtt belakott, tágasabb régióban. Idebent meg ez magyarázná a nomádok katonai vállalkozásait, illetve a beköltöző keleti népek életmódváltását, aminek a hadviselés terén is megvoltak a következményei. Tehát mindkét helyen egyfajta „kényszer” elmélete körvonalazódik, az utóbbi esetében akár a Szent István-i állam megalapításának ilyen irányú „szükségessége” is alátámasztható.⁵⁰⁸ Annak gazdasági, politikai és – a témám szempontjából legfontosabb – katonai velejáróival együtt. Ide vágó korábbi, elhibázott véleményként a magyarok összetett ijának, Cs. Sebestyén Károly megfogalmazta „eltűnését” említem.⁵⁰⁹

Ugyanakkor komoly érvek szólnak amellett, hogy a nagyállattartó „nomád” életmód fenntartása nem volt hosszútávon lehetséges a Kárpát-medence viszonyai közepette. A magyarok után szintén teljes társadalommal (tehát családotul) érkező steppei eredetű népek valószínűleg ugyanúgy keresztülmentek azon a folyamaton, amelyet a nagyállattartó nomád és földműves gazdaság fokozatos arányeltolódásaként definiálhatunk. Eszerint a beköltözők néhány emberöltő alatt felismerték az éghajlati különbséget. Ehhez később a megfelelő legelőterületek megfogyatkozása is hozzájárulhatott, ami a letelepedett lakosság lassú növekedésével a „magyarországi nomadizmus” visszaszorulását eredményezte.⁵¹⁰ Fentiek mellett szól az egyik katonai-logisztikai érv is a tatárok gyors kivonulásával kapcsolatban Magyarországról 1242 tavaszán: eszerint a XIII. század közepén (már) nem volt elegendő legelőterület a mongolok soktízezes lóállományának ellátásához.⁵¹¹ Az, hogy a nomadizmus a Kárpát-medence egyes területein fennmaradt a XIII. század második feléig, pont a beköltöző steppei népeknek volt köszönhető. Freisingi Ottó egyébként erős elfogultságot

⁵⁰⁶ GYÖRFFY 2000, 398–399.

⁵⁰⁷ VÁSÁRY 1993, 20–21. A nagyállattartó nomadizmus jellemzőire, illetve belső-ázsiai és kelet-európai gyakorlatának különbségeire lásd még: SINOR 1970, 93–119; RÓNA-TAS 1983, 51–65; KHAZANOV 1984.

⁵⁰⁸ E „történelmi szükségszerűség” képe különböző megközelítésben található meg a szakirodalomban. Néhány példa: RÉVÉSZ 1999, 197–204; GYÖRFFY 2000, 405; 410; KRISTÓ 2002, 107; FODOR 2006, 13–32.

⁵⁰⁹ CS. SEBESTYÉN 1933, 59–60.

⁵¹⁰ Nem véletlen, hogy a később bejövő „harcos nomád” népek rendre a korábbi lakosság által nem benépesített vidékeken kaptak szállásterületet. A különböző keleti népek katonai szerepéről lásd a következő fejezetben.

⁵¹¹ VESZPRÉMY 2003, 392. A Sinor Dénes által is megfogalmazott nézet kritikájára lásd: B. SZABÓ 2007B: 160–161. Az Árpád-kori Kárpát-medence éghajlati háttérkutatásaihoz: RÁCZ 2008, 21–35 és RÁCZ 2011, 55–56. A Mongol Birodalom felemelkedésének éghajlati okairól lásd: HVIŠTENDAHL 2012 a világhálón.

tükröző beszámolója persze nem tett különbséget a Magyar Királyság régebbi és újabb „primitív” lakóiról a XII. század közepén, hiszen neki ez egyáltalán nem volt lényeges.⁵¹² Az, hogy a korabeli tudósítóknak nem ugyanaz a fontos, Freisingi Ottó két kortárs forrásművéből is kiderül, amelyek szerzői történetesen a magrebi muszlim földrajzi irodalom képviselői, al-Idrīsī⁵¹³ és Abū Hāmid al-Ġarnātī. Al-Idrīsī sosem járt Magyarországon, ám a városok (helyesebben erősített központok) és útvonalak leírására koncentráló munkájában így is szán egy rövid mondatot a dél-magyarországi „latin” település, Villa Franca, (Nagyolaszi) környékének nomád lakosságra. A II. Géza országában egy időre le is telepedő Abū Hāmid ehhez képest egyáltalán nem ír a nomád életmód velejáróiról, annak ellenére sem, hogy több, steppei módon hadakozó középkori magyarországi „kisebbségről” megemlékezik. Ez azzal is magyarázható, hogy a granadai mór utazó, jogtudós és kereskedő számára az iszlám vallás magyarországi helyzete, személyes élményei és a királlyal történt ügyletei bírtak elsődleges jelentőséggel, s nem a lakosság gazdálkodási módja.

A „külső katonai nyomás”, az életmódváltás szükségessége és a nomád módon hadakozó népek egyes csoportjainak már a X. században meginduló betelepítése között indokoltan feltételezhető összefüggés. Négyesi Lajos gondolatát továbbfejlesztve, a X. századi magyar államban a nagy tömegű „életmódjukból adódóan fegyverforgató” népesség mellett, egy szűkebb, professzionális harcos réteg is létezett, amelyik katonai tudásának áruba bocsátásából élt. Ezek felszerelése a védőfegyverzet terén is más minőséget képviselhetett, mint a steppei nomád életmódjuk alapján „harci készséggel” bíróké.⁵¹⁴ A X. század végén megkezdődő államberendezkedési váltás után e professzionális harcosokat egyre csökkenő mértékben lehetett hazai utánpótlásból biztosítani. A X. századtól betelepített lovasnomád harci kultúrával rendelkező népek tehát a katonai elit által továbbra is kiemelt fontosságúnak értékelt steppei (lovasíjász) harcmodor fenntartóiként kerültek a Magyar Királyság területére. Az igazán fontos tényezőnek ugyanis a Német-Római Birodalom expanzív politikája, valamint a XII. század végéig nagyhatalomként létező déli szomszéd Bizánc részéről mutatkozó katonai kihívás látszik.⁵¹⁵ Utóbbi maga is rendszeresen szerződött a tűzfegyverek kora előtti hadviselés egyik csúcsát jelentő lovasíjász zsoldosokat. Az ugyanilyen tudással bíró ilyen harcosok megléte a magyar oldalon nemcsak a közvetlen, gyors választ jelentette erre a kihívásra, hanem a keleti népekre jellemző hadászati gyakorlat

⁵¹² Freisingi Ottó tudósítását lásd: CFHH III. 1938, 1766–1768. Kun törvények: KUN LÁSZLÓ EMLÉKEZETE 1994, 130.

⁵¹³ Al-Idrīsī művének magyar vonatkozású részeit lásd ELTER 1985, 53–63.

⁵¹⁴ NÉGYESI 1999, 34–37.

⁵¹⁵ A XI. századi kelet-európai német terjeszkedésre összefoglalóan: PÓSÁN 2003, 48–52; a magyar–bizánci háborúk összefoglalása: B. SZABÓ–SOMOGYI 1999.

folyamatos fenntartását és „frissítését” is. A segédnépek alkalmazásának módszere a vizsgált korszak magyar hadtörténetének egyik alapvető jellemzője, a honfoglalók haderejét kiegészítő kabaroktól a besenyőkön-kunokon át egészen a már kifejezetten „zsoldos módra” szerződtetett horezmi muszlim⁵¹⁶ katonáig vagy éppen Kun László nyögéreiig. Utóbbiak szempontjából már nincs jelentősége a nomád életmód fenntartásának, mivel ezek a segédnépek professzionális katonaelemként vettek részt a háborúban. Ugyanakkor kérdés, hogy békeidőben a délvidéki muszlim lakosságú falvak milyen gazdálkodást folytattak.

Fentiek miatt hadtörténeti szempontból kevésbé érzem szükségét a „nomádállam” illetve „nomád állam” meghatározások különbségeinél időzni. A magyar hadviselés ugyanis több száz évvel a Szent István-i fordulat után is sokat megőrzött steppei jellegzetességeiből.⁵¹⁷ Jelenleg ismert forráscsoportjaink alapján egy steppei (keleti) hadművészetet gyakorló hatalom épült ki a X. század elején a Kárpát-medencében. Ez a hadtörténeti tény azonban nem keverendő össze a lakosság *egészének* életmódjával. Ezért szerencsésebb – Walter Pohl meghatározását átvéve – a hun és avar államok után a X. századi Magyarország esetében is közép-európai „steppe-birodalomról” beszélni, amelynek „*népessége (így a kései avarok) inkább letelepült életmódot folytatott, még akkor is, ha a pásztorkodás fontos maradt*”.⁵¹⁸ Nomád, vagy legalább részben nomadizáló életmódot folytató népek a X–XI. századi államberendezkedés-váltás után is folyamatosan hazát leltek a Kárpát-medencében.

Véleményem szerint a disszertációmban vizsgált korszak teljes egésze alatt egy komplex, különböző gazdasági alapokkal bíró, a beköltöző népek fegyveres kultúrája által Nyugat felől kiegészített és gazdagított, keleti irányból pedig folyamatosan frissített steppei harci tudást képviselő állam létezett a Kárpát-medencében, melynek mindenkorai politikai vezetői az általuk legeredményesebbnek és legkorszerűbbnek vélt katonai műveltséget igyekeztek fenntartani és alkalmazni is a háborúik során. Mindezt persze az aktuális ellenfelek harcászati jellegzetességeink figyelembe vételével. Ebben a képletben az államberendezkedés X. század végi gyökeres átalakítása egyáltalán nem volt gátló tényező, mint ahogyan a keresztény királyság *jellegének* átalakulása sem a XI–XIII. század folyamán.⁵¹⁹

⁵¹⁶ SZÜCS 2008, 1400–1406.

⁵¹⁷ SZABADOS 2007; B. SZABÓ 2010.

⁵¹⁸ POHL 2003, 573.

⁵¹⁹ A királyság patriomoniális illetve karizmatikus jellegére lásd: HÓMAN 1935, 207–211, 228–233.; MÁLYUSZ 2003, 11–44.

Határokról és határvédelemről a Magyar Királyság első századaiban

Szent István uralmának kiterjesztése Koppány esetében egy családi háborúnak is értelmezhető, de a többi Kárpát-medencei „erős ember” elleni hadjárataiban akár „törzsi államokat”, vagy területeket kellett felszámolnia, akár az Árpád-ház Zolta-ágának öröklését ilyen módon biztosítania,⁵²⁰ az országegység kérdését sikerrel oldotta meg. A szegregáció állandó lehetősége, amit a muszlim és a keresztény Hispánia esetében egyaránt láttunk, nálunk is megvolt, ám az ország jogilag mindig egységes maradt, még az Árpádok legkomolyabb családi belháborúi közepette is. A XIII. század végére kialakuló tartományúri hatalom csak annyiban tehető éppen Hispánia mellé, hogy az önálló politizálás igénye és gyakorlata mindkét régióban jellemző volt a helyi hatalmasságokra. Külső erő függetlenülési kísérlete éppen a határvédelem megoldására behívott szereplők részéről merült fel: a Német Lovagrend önálló államszervezési kísérletét II. András 1225-ben felszámolta.⁵²¹ Az először 1239-ben betelepített kunok esetében is felmerült egy ilyen ötlet.⁵²²

A középkori történelem számos példát kínál arra, amikor egy állam különböző okokból kifolyólag kísérletet tesz egy jól körülhatárolható földrajzi régió túli terjeszkedésre. Az Ibér-félsziget esetében ilyen Katalónia és Navarra Pireneusokon túli próbálkozása, de korábban a muszlim hódítók törekvése az egykori gót Septimania birtoklására is. A hispániai muszlim területfoglaláshoz valamelyest hasonlóan, a Kárpátok gyűrűjében megtelepedett magyarság vezetői is megpróbálkoztak a medence természetes határain kívüli területek megszállásával. Érdekes, hogy mindkét politikai hatalom mintegy „lemásolta” az előttük létezett államképlet, a Pireneusi-félszigeten a vizigótok, a Kárpát-medencében pedig az Avar Kaganátus foglalásait: a Damaszkusz-központú hispániai arab tartomány esetében Septimania-ról, a Magyar Nagyfejedelemség részéről pedig a Bécsi-medencéről van szó. Mindkettő az uralt terület „előszobája”, ahonnan további támadó akciókat végrehajtani, de védekezni is előnyös lehetett. Megszállásuk aligha rejt ennél több közös pontot; csak sejtéseink lehetnek, hogy az új hódítókat milyen stratégiai szándék vezérelte a két zóna korábban megszerzett törzsterületeikhez csatolásakor. A magyarok esetében mindenesetre annak a biztonsági zónának a részét képezhette a Bécsi-medence, amelyet a nagyfejedelemség katonai vezetői tudatos előrelátással alakítottak ki a nyugati szomszédság ellenében.⁵²³

⁵²⁰ SZABADOS 2011, 279. A tartományúri önállóság letörése ugyancsak egy dinasztikus öröklési kérdés rendezése közepette ment végbe, már tárgyalt korszakunkon túl.

⁵²¹ VESZPRÉMY 1994, 385. További irodalom: VESZELY 1864, 161–176; PÓSÁN 1996; KOVÁCS 2004, 139–150.

⁵²² A kunok beköltözésének „nemzetbiztonsági kockázatáról” lásd B. SZABÓ 2007B, 120–122.

⁵²³ A „magától értetődő fejlemény” nem kielégítő magyarázat. Csak kérdésként tehetem fel, hogy amennyiben az arabok a közvetlenül általuk megdöntött Vizigót Királyság egész területét magukénak tekintették, akkor az avarral nem közvetlenül kontinuos, de annak Kárpát-medencei jogutódaként számon tartandó magyar államiség

Az Árpád-kor regionális nagyhatalmi törekvéseinek hosszú távú területfoglalásban megnyilvánuló eredménye a Horvát Királyság Magyarországhoz csatolása volt. A dinasztia utolsó évszázada pedig a balkáni bánságok kiépítésének, valamint az orosz fejedelemségek és a kunok felé irányuló élénk keleti politika időszaka. Emellett a magyar királyok uralkodói is magukévá tették azt a középkori gyakorlatot, hogy valamennyi olyan terület uralkodójának címezték magukat, amelyekre igényt tartottak, attól függetlenül, hogy a szóban forgó ország valaha is tényleges uralmuk alá került volna.

A foglalás mellett a természetes határokon túli területvesztés is megérdemel egy gondolatot. Mindkét „külső támadót” több évtizedes háború során ugyanazon nyugat-európai harci kultúra veti vissza a természetes határai mögé; éppen csak két évszázad különbséggel. Az arabok 718–759 között bírják az egykori gót Septimania területét, a magyarok pedig a 907-ben fennhatóságuk alá vont ostmarki gyepű területéről vagy már 955 után, de inkább csak a nyugati nyitás – Géza határháborúja, majd „fegyveres visszavonulása” – kezdetekor, a 980-as évektől szorulnak a Lajta-Fischa közé, utóbb a Lajta jobb partjára.⁵²⁴ Ez a visszavonulás – azaz a határ változása – még Aba Sámuel idejében is tart, hiszen tudjuk, hogy a III. Henrikkal kötendő béke (1043) egyik feltétele a II. Konrád kudarcba fulladt 1030. évi támadása nyomán ismét magyar kézre került Lajta-Fischa közének kiürítése volt.⁵²⁵ Innentől kezdve a nyugati határ csak akkor módosul, amikor egy nyugati szomszéd megkísérel a Kárpát-medencei területfoglalást. Ezek kivétel nélkül rövid próbálkozások, ám a nyugati katonai hatás szempontjából nem közömbösek. Van példa magyar kezdeményezésre is: ez Stájerország rövid megszállása 1258-ban, a Babenberg-örökségért folytatott harc magyar fejezeteként.⁵²⁶

Az uralt terület megnövelése, a király hatalmának kiterjesztése az Árpád-kor ideje alatt időről-időre felmerült, mit politikai szándék. A dinasztia aktívan beleszólt a szomszédos területek politikai életébe, tartós, földrajzi határokon túli terjeszkedést a Horvát Királyság és

számára miért volt „természetes” a Bécsi-medence megszállása, jelen tudásunk szerint szinte pontosan lemásolva politikai elődeik foglalását. A lehetséges választ Tomka Péter adja meg, aki szerint az avar államiség bukása kiemeli a magyar túlélését, azaz a „jogelőd” teljes területének megszállása és az onnan történő visszavonulás is része volt a túlélésnek. TOMKA 1997, 74–75. A IX. századi avar továbbélés kérdésének forrásokkal adatolt összefoglalója: SZABADOS 2011, 114–122. Septimania sajátos VIII. századi viszonyaira, mint az arab hódítás okaira lásd LEWIS 1965, 21.

⁵²⁴ Az arabok a mai dél-francia területekről történő kiszorítására: LEWIS 1965, 20–26. A nyugati magyar határ kialakulásának idejéről eltérőek a hazai álláspontok, emellett még az osztrák történészek véleménye is. Lásd NÉGYESI 1999, 29–30; BÓNA 2000 76; 79–82; az osztrák kutatók álláspontjára IGAZ 2008, 488. A nyugati gyepű-gyepűelve problémájához kapcsolódik az alsó-ausztriai Gnadendorf mellett talált fiatal magyar harcos sírja is, amelynek kora a ¹⁴C-vizsgálatok és az egyéb tényezők tükrében nem határozható meg pontosan, de a legvalószínűbb, hogy e határmódosulás idejére tehető. RÉVÉSZ 2006, 106–113. Vö. az alarcosi hadiszintér különböző korú, összekeveredett leleteivel.

⁵²⁵ Erről és a X–XI. századi magyar állam nyugati hatáiról NÉGYESI 1994, 84; TORMA–NÉGYESI 2008, 27–37.

⁵²⁶ KRISTÓ 2003, 176–179.

Dalmácia esetében⁵²⁷ és a déli határ mentén létrehozott balkáni bánóságok megszervezésével mutatott fel, Bizánc nagyhatalmi státuszának megszűnésével. Nem járt ugyanakkor területgyarapodással felbomlott Kijevi Rusz nyugati utódállamai területén folytatott expanzív politika, a magyar katonai jelenlét azonban a XI. századtól gyakori volt Halics, Volhínia és Kijev területén.⁵²⁸

Az expanzív lépések mellett a határvédelem központi jelentőségű a teljes korszak alatt. A határok védelmének témájánál van egy, az Ibér-félsziget két nagy háborúzó hatalmát elválasztó betelepítetlen területsávjával összehasonlítható jelenség: a *gyepű* és *gyepűelve* határvédelmi rendszere. A magyarság a honfoglalást követően a Kárpát-medence természetes védővonal kiegészítéseként ismerten ezekkel a mesterséges védővonalakkal biztosította a határvédelmet. A nomád népeknél a „senki földjét” is jelentő gyepű az a lakatlan területsáv, ami a szomszédos népeket elválasztotta egymástól.⁵²⁹ A gyepűelve pedig az ezen túli, bizonytalan kiterjedésű terület.⁵³⁰ Írott források alapján tudjuk, hogy ebben a gyakorlatban a magyar államhatalom steppei mintákat folytatott a Kárpát-medencén belül is.⁵³¹ A rendszert pedig korábban is használták a terület birtokosai.⁵³² Ezekkel kapcsolatban Fodor Ferenc hívta fel a figyelmet a természetes és a mesterséges gyepű elkülönítésére, aki szerint mesterséges gyepű csak ott létesült, ahol nem volt megfelelő természetes védelmi vonal.⁵³³ Eszerint csak a síkságokon, illetve a nyugati dombvidékeken számolhatunk „igazi gyepűkkel”, a magasabb hegységek felé nem alakítottak ki efféle védelmi vonalat, északon, északkeleten, keleten és délkeleten a Kárpátok vonulatával lehetett párhuzamos a területsáv.⁵³⁴ A határsávon az úgynevezett *gyepűkapun* keresztül lehetett átmenni, melyeket úgy alakítottak ki, hogy el lehessen őket torlaszolni. A torlaszokat a mocsaras síkságokon azok legjobban járható pontjain, az erdős hegyvidékek esetében pedig a hágók (folyóvölgyek) legkeskenyebb, legnehezebben megközelíthető szakaszain alakították ki. Az átjárásra alkalmas helyeket a síkságokon elárastották, erdős hegységekben bevághatták-eltorlaszolhatták.⁵³⁵ Kérdés, hogy a gyepű, mint a határvédelmi rendszer addig legfontosabb eleme 1241-ben megbukott-e,

⁵²⁷ PÁLOSFALVI 2011, 19–23; ZSOLDOS 2011, 9–12.

⁵²⁸ Az Árpád-ház és a Rurikida fejedelmek kapcsolatainak újabb alap irodalma: FONT 2001.

⁵²⁹ SALLAI 2004, 90.

⁵³⁰ A nyugati gyepűre és előterére lásd: HERÉNYI 1999, 65–68; TORMA-NÉGYESI 2008, 22–37. Vö. az Erdőelve, Havaselve történeti földrajzi nevekkal.

⁵³¹ Lásd Biborbanszületett Konstantin leírását a besenyők és szomszédjaik területei közötti távolságokról, illetve Gardízi leírását a dunai bolgárok és Morvat országának távolságáról. HKÍF 1995

⁵³² A gyepű irodalmára: HÓMAN 1908, 868–872; TAGÁNYI 1913, 98–104, 145–152; FODOR 1936. Újabban: KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973; HERÉNYI 1999; SALLAI 2004.

⁵³³ Fodor Ferenc emellett elkülönítette az országos gyepű, előretolt gyepű, illetve belső gyepű kategóriáit is. FODOR 1936, 135–136.

⁵³⁴ SALLAI 2004, 18.

⁵³⁵ FODOR 1936, 125–129.

amikor legalább három fontos pontján törték át egyszerre a mongol hadak? B. Szabó szerint az addig sosem látott méretű keleti invázió kezdetét is sikeresen késleltette, hiszen a Kárpátok természetes védvonalai nélkül a mongol támadás még 1240 végén elérte volna az országot.⁵³⁶ Akárhogy is értékeljük a szerepét, azt innentől jórészt a várrendszer vette át, noha természetes nyomvonala egészen az újkorig komoly nehezítő tényező volt a Kárpát-medencébe jutáshoz; vagy éppen annak elhagyásában, miként ezt a második tatárjárás eseményei igazolják.⁵³⁷ Nyugaton és Délen már korábban eltűnt, ott éppen a birodalmi szomszédság terjeszkedő nagyhatalmi politikájának következtében. A keresztény monarchia kiépülésének korszakában azonban a visszavont nyugati gyeplő védművei jól vizsgáztak: 1030-ban és 1051-ben a terepadottságokat kihasználó, emellett a felperzselt föld taktikáját is alkalmazó magyarok az utóbbi esetben nemhogy a zsákmánytól, de az utánpótlástól és a helyben biztosítható (rekvirált) ellátmánytól is megfosztották a támadókat. A két győztes védekező háború között van III. Henrik 1044. évi hadjárata, ahol ugyanazon taktikával csalták be a birodalmi hadakat az ország belsejébe, egy a támadottak számára kedvező harctéri találkozás eléréséért, illetve a felörlő steppei háború jellegzetességeként, mint 1051-ben: csak a „politikai faktoron” múlt, hogy a német császár győztesen került ki a vállalkozásból.⁵³⁸

Az eltűnő gyeplőrendszer mellett a *dukátus*, ugyancsak steppei mintákra visszamenő, a XII. századig létező intézményéről is szót kell ejteni röviden. Ez a nem összefüggő, de az ország területének mintegy harmadát kitevő terület is szerepet kapott a határvédelemben, hiszen a határok közelébe telepített segédnépek katonai vezetője a trónörökös (gyakorta az uralkodó öccse) volt. Bár a dukátus létrehozását a hazai történetírás egy része I. András nevéhez köti,⁵³⁹ katonai segédnépek élén álló hercegről korábbról, éppen a nyugati határ közeléből is van adatunk: Imre herceg a hildesheimi évkönyvben említett „*Dux Ruizorum*” címe az első adat a nyugati katonai fenyegetés helyszínéhez közel nem steppei harcászatot gyakorló zsoldos katonaelem, egyben a magyar–rusz katonai reláció létezésére is.⁵⁴⁰

A vizsgált korszakban a Kárpát-medencében, vagy az onnan kiindulva viselt háborúk során is kiemelkedő fontosságú az erődített helyek szerepe: a nyugati és déli határvidéken estenként állandósuló határháborúk mellett az országot érő külső támadások során is kulcsszerep jutott nekik. Nálunk az úgynevezett „Árpád-kori kisvárak” hálózata tehető a

⁵³⁶ B. SZABÓ 2007B, 113–114.

⁵³⁷ NAGY 2004, 10–11; SZŐCS 2010, 24–25.

⁵³⁸ Lásd a ménfői csata újabb irodalmában: NÉGYESI 1997, 136–146; SZABADOS 2007, 480–481; B. SZABÓ 2007, 513. V. ö. SZABADOS 2004. A taktikai rekonstrukció hispániai áthallását lásd a mezei útközeteknél.

⁵³⁹ Györffy a X. században is használja fogalmat. GYÖRFFY 2000, 34; 110–111, 169, 244, 376, 523–524. A dukátusra lásd még: KMTL 1994, 261.

⁵⁴⁰ ÁKÍF 1999, 215–216. FONT 2005, 93–94. Vö. a bizánci varangianus gárdával.

mediterrán erődítményrendszer mellé. Itt természetesen eltérő tényezők alakították ezek létrejöttét, fejlődését, az Árpád magyarjai előtti korokban emelt erődítmények (általános, de téves szóhasználat szerint „földvárak”) újbóli használatba vételétől és átalakításától kezdve a tatárjárás bizonyos tanulságai által indukált „várépítési mozgalomig”.⁵⁴¹

A kevés ostromtörténeti beszámoló alapján hasznos lehet egy rövid áttekintés az Árpád-kori Kárpát-medence erődített helyeinek ostromainak mérlegéről is, az eredményesség szempontjából. A XI. század elejének német hadjáratai során történnek várfoglalások,⁵⁴² azonban ebből az időszakból csak a magyarok sikeres 1052-es pozsonyi védekezéséről van némi információnk: a védők helytállása illetve a Zotmund nevéhez kötött „búvár divízió” egyaránt szerepet játszott abban.⁵⁴³ Az 1071-es belgrádi három hónapos ostrom során Salamon király és a hercegek csak egy tűzvész segítségével tudták bevenni az alsóvárat, a Niketasz vezette védők, tartalékaiktól megfosztva megadták magukat.⁵⁴⁴ Szabályos ostrommal elért várfoglalásra az ország déli határáról tudunk több esetet is, ugyanazon fontos határvár, Zimony bevételeit.⁵⁴⁵ A magyar-német illetve magyar-bizánci várostromok nálunk is a középkori háború általános receptje szerint zajlottak. A határháborúknál az írott források tükrében nálunk csak a nyugatról érkező támadásoknál van szerepe a lakatlan területsávon történő átkelésnek (és nehézségeinek), nem úgy, mint a hispániai keresztény-muszlim front teljes egészén. A határerődítmények birtoklása, illetve az ostrom alóli felmentése itt is fontos eleme a háborúságnak.⁵⁴⁶ A korábban már említett ostromtörténeti nézetet, miszerint a steppei harcmodort űzők nem jeleskednek a jobban megerősített helyek bevételeiben, a tatárjárás tanulságai a kortársak és az utókor elsőre megerősítik. I. (Madarász) Henrik 926-os várrendelete valóban összezseng IV. Béla ugyanilyen, a mongol inváziót követő lépéseivel.⁵⁴⁷

⁵⁴¹ A földvár szó magyarázatára lásd BENKŐ 1998, 127–132 és BÓNA 1998, 22–23. A tatárjárás utáni várépítészetre jó összefoglaló FÜGEDI 2003, 565–582. Az Árpád-kori várak további alapvető szakirodalma a teljesség nélkül: DÉNES 2000, 55–64 NOVÁKI 1963, NOVÁKI 1975, 45–61; MIKLÓS 1985, 143–158; NOVÁKI 1988, 145–150; ENGEL 1987, 9–14; FELD 1987, 1–8; TOMKA 1987, 147–155; KUBINYI 1989, 290–302; SÁNDORFI 1989, 19–26; WOLF 1999, 315–328.

⁵⁴² NÉGYESI 1997, 136.

⁵⁴³ SRH, I, 346.

⁵⁴⁴ SRH, I, 373. Ugyancsak három hónapos magyar ostromgyűrűről értesülünk I. László lengyel beavatkozásánál is: Krakkó (véltetőleg ugyancsak éhező) védőit a Képes Krónika szerint egy sajátos hadicsellel bírta megadásra a magyar király. SRH, I, 415.

⁵⁴⁵ Aachen Albert beszámolóját az 1096-os zimonyi ostromról lásd ÍF 2006, 298–299. Ugyanakkor a nyugati határvédelmi vonal erőssége, Moson kitartott. A keresztény-magyar harcérintkezés szakirodalma: VESZPRÉMY 2008, 81–94. Az 1165. évi sikeres bizánci ostrom krónikása Kinnamos. ÁMTBF, 229–234. Irodalom: B. SZABÓ–SOMOGYI 1999, 83–84.

⁵⁴⁶ B. SZABÓ–SOMOGYI 1999, 74–84. Az adott, jól körülhatárolható földrajzi egységen belüli, kultúrákat-államokat elválasztó határsáv Magyarország esetében később, az oszmán hódítás során létezik. Ez ugyan több ponton kínálna összevetési lehetőséget az Ibér-félszigettel, ám azonban már egy következő hadtörténeti korszak része (az utolsó, Granada és Kasztília között létező hispániai határsáv 1482–1492 között megszűnik).

⁵⁴⁷ FÜGEDI 2003, 570.

Azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a különbségek sem. 1241–1242 folyamán ugyan egy steppei világbirodalom jutott el a Kárpát-medencébe (egyben terjeszkedésének valószínű fizikai hatáira),⁵⁴⁸ de az a megállapítás, hogy a mongolok „nem boldogultak az erős kővárakkal”, az ázsiai mongol hódítások alapján nehezen tartható. Nagy nyugati hadjáratuk során jó néhány erődített helyet bevettek a tatár seregek, mások viszont sikeresen ellenálltak nekik. Az okoknál mindig mérlegelni kell az egyéb tényezőket is, a tatárjárás esetében az időfaktort és a mongol hadvezetés fő célját, IV. Béla kézre kerítését.⁵⁴⁹ Ugyanezt tartom érvényesnek a magyar hadjáratokra is. Nem eldöntött kérdés, hogy a vártnál feltehetőleg erősebb ellenállás, a logisztikai nehézségek, illetve a mongol stratégia több hullámban hódító jellegzetessége milyen arányban játszottak bele magyarországi hódításuk sikertelenségébe. Mindazonáltal kimondhatónak vélem, hogy a steppei világbirodalom nyugati expanziójának megállításában egy ugyanilyen gyökerű regionális nagyhatalomnak a várostromok eredményességétől függetlenül is döntő szerepe volt.

A tatárjárás utáni fél évszázad ismét a várakra alapozott határháborúk kora a nyugati határon: a tatárjárás csapását kihasználó Babenberg terjeszkedési kísérlet hamar véget ér, a német támadásokat „kiváltó” cseh próbálkozások az 1270-es években, azonban több megye elfoglalásával járnak.⁵⁵⁰ Ezek ugyanúgy a kulcsfontosságú várak időleges bevételével valósulhattak meg, az ostromtörténeti háttérrel azonban nincsen információink.

Továbbélő steppei harci műveltség és külső hatások a X–XIII. századi Magyarországon

A fentebb bemutatott, a XI. századtól egyre stabilabbá váló határvonalon keresztül érkeztek a különböző harci kultúrák és azok hordozói a Kárpát-medencébe, ahol a steppei hadművészeti alapok innentől új elemekkel bővültek. A beköltözés-betelepítés lehetőségét az adta, hogy itt is megvolt a politikai vezetéshez lojális (ezért általában különleges jogállással ellátott, privilegizált) katonáskodásra fogható lakosság iránti igény. A telepítés-újraterlepítés jelensége a Kárpát-medence Hispániától eltérő demográfiai-földrajzi viszonyai miatt természetesen más dimenziókat mutat. A Kárpát-medence és a nyugati szomszédok esetében nincs az Ibér-félszigethez, közös gyökerű bennszülött katonáskodó népesség, csak azonos vagy hasonló harci kultúrát gyakorló újabb és újabb betelepülők.⁵⁵¹ Egyfelől e katonai segédnépek a határok mellé, illetve a néptelen (nyugaton kezdetben a Kárpát-medencén

⁵⁴⁸ VESZPRÉMY 1994, 392.

⁵⁴⁹ B. Szabó János szerint a mongol támadás utáni várépítési mozgalom inkább a halogató taktika (időhúzás), illetve a későbbi ellenállásban részt venni képes lakosság védelme felől vizsgálendő. B. SZABÓ, 2007, 136.

⁵⁵⁰ KRISTÓ 2003, 184–185, 186–187.

⁵⁵¹ A középkori Ibér-félsziget etnikai viszonyaira lásd GLICK 1979, 167–193; LÓPEZ-LARREA 2000, 87; NICOLLE-MCBRIDE 2001, 8.

kívüli, majd minden oldalon az azon belüli) határsáv területére mellé költöztetése, másfelől az ország középső, stratégiai fontosságú helyeire telepítésük a másik gyakorlat.

A steppei harci műveltség fenntartói

1.) A sor elején a bizonyíthatóan a Kárpát-medencén kívül csatlakozott *kabarok* a *De Administrando Imperio* szerinti három törzset kell említeni, akikről még a IX. századból van a bizáncit megerősítő, nyugati írott forrásunk:⁵⁵² létezésük és segédnépként történő alkalmazásuk ma nem tűnik kérdésesnek, eltűnésük/beolvadásuk annál inkább.

2.) A „rejtélyes eredetű” *székelyekkel* kapcsolatban, akár „*ősfoglalók vagy királyi telepítvényesek, magyarok vagy idegen nemzetiségűek voltak*”⁵⁵³ e dolgozat keretei közé annyi fér, hogy ugyanolyan szerepet kaptak a Kárpát-medencei hadtörténetben, mint a magyar állam többi katonai segédnépe. Esetükben nem asszimilálódott katonanépről van szó, akik annyiban mindenképpen kivételesek, hogy „*telepítésnek semmi nyoma a forrásokban, holott azok más népelemek telepítéséről gyakran emlékeznek. [...] Szabadságuk és kiváltságrendszerük annyira vitán felül állt, hogy nem gondoltak királyi kiváltságlevél kieszközlésére akkor, amikor más társadalmi (felemelkedő várnépek, hospesek, szlavóniai nemesek) és etnikai csoportok (besenyők, illetőleg erdélyi és szepességi szászok) szükségesnek tartották jogaik királyi kiváltságlevéllel való megerősítését.*”⁵⁵⁴ Határvédelmi feladataik színterei között a nyugati határszél (a későbbi Moson, Sopron és Pozsony vármegyék) kiemelkedő fontosságúak voltak, ugyanakkor többek között Baranya és Bihar területei is felmerülnek.⁵⁵⁵ Egyes feltételezések szerint Kerlésnél a betörő úzok ellen már segíthették az Árpád-házi hercegeket, akik közül „*a bihari dandár közepén a balszárnyon László helyezkedett el*”⁵⁵⁶, egykorú írásos forrás azonban csak a XII. századi eseményeknél említi őket, ezek pont olyan fegyveres összeütközések, ahol a kútfők egy része által félreismert taktikájuk leírása bizonyítja előhadként történő alkalmazásukat. A *XIV. századi krónikaszerkesztmény* fejezeteiben az 1116-os olsavai és az 1146-ban esett Lajta-melletti ütközetekről gyakorlatilag ugyanazt olvashatjuk: a „gyáván megfutó” székelyekről és besenyőkről.⁵⁵⁷ Hogy alkalmazásuk korszakunk végén is az íjászatra-lovasíjászatra épült, azt egy 1279-es oklevél említi amelyben *sagitarii de Vagh* néven szerepelnek.⁵⁵⁸ Szereplésük a

⁵⁵² HKÍF 1995, 126–127; 209.

⁵⁵³ HÓMAN 1921, 93.

⁵⁵⁴ HÓMAN 1921, 96–98. A Hóman által is megfogalmazott székely-kérdés gazdag irodalmára lásd KORDÉ 1991.

⁵⁵⁵ GYÖRFFY 1941, 46.

⁵⁵⁶ JÁNÓ 1994, 30.

⁵⁵⁷ A csaták forrásainak hitelességéről és hadtörténeti értékelésükre lásd SZABADOS 2007B.

⁵⁵⁸ GYÖRFFY 1941, 45–46.

régi életmódjukat elhagyni nem akaró, fellázadt kunok elleni vívott 1282-es Hód-tavi csatában további késő Árpád-kori példa arra, hogy lovasíjász segédhaddként a belső lázadások ellen is bevetették őket – akkor nem annyira az uralkodó, mint egyes politikaformáló erők érdekeinek megfelelően.⁵⁵⁹

3.) A *besenyők* első csoportjai még Taksony fejedelem idején kerültek az országba. Taksony nagyfejedelem „a kunok földjéről” kapott feleséget.⁵⁶⁰ Anonymus Tonuzoba családját emeli ki, de valószínűleg nem csak ők azok, akik a besenyő arisztokrácia tagjaként Magyarországra kerülnek, hanem más törzsi előkelők, és azok fegyveres kísérete is.⁵⁶¹ A magyarországi besenyő jelenlét csúcsa a XI–XII. század, amikor mindinkább nagyobb keleti nyomás helyeződik szállásterületeikre a keletről érkező úzok, majd a kunok vándorlása következtében. I. Szent István is pártolta a keleti szomszédok beköltözését.⁵⁶² A besenyők X–XIII. központi szállásai másfelől azokat az ekés földművelésre kevésbé alkalmas, a korábbi, nagyjából már földművelésből élő lakosság által feltehetőleg nem kedvelt, vizenyős területeket rajzolják ki, ahol a frissen beköltözők a nomád nagyállattartás dominanciájával jellemzett gazdaságukat fenntarhták.⁵⁶³ A két legfontosabb ilyen az ország közepén található. Itt köthető össze a nem csak a határvédelemben kimerülő katonai feladat és az életmód. A besenyők – nem véletlenül – az ország királyi központjainak elérhető közelségében is rendelkeztek egy fontos szállásterülettel. A Sárvíz környéki besenyők lakóhelyükről a Szentföldre vezető zarándokutat is szemmel tarhták. Paradox módon részük lehetett az 1096-os délvidéki magyar–keresztes összecsapásokba torkolló feszültségben, amennyiben a keresztes hadak által is érzékelhető életmódjuk (és javaik) látványa igencsak különös, mondhatni „pszichológiai tényező” lehetett a Nyugat-Európából jövők számára.⁵⁶⁴ A besenyők katonai szerepét a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* már az 1051-es eseményeknél említi, még hozzá olyan „kuriózum” kapcsán, mint a támadó német ellenség mérgezett nyilakkal (*toxicatis sagittis*) történő zaklatása.⁵⁶⁵ A besenyők elsősorban a lovasíjász harcászat frissítésével járultak hozzá a magyar hadszervezet steppei jellegének megmaradásához. Taktikai szerepük és határvédő funkciójuk mostanra ismertnek mondható, ám furcsamód a Magyar Királyság területén kívüli besenyő kort jobban ismerjük, mint a hazait. Ennek oka a kunokkal összevetve elégtelen

⁵⁵⁹ BLAZOVICH 1977, 941–945.

⁵⁶⁰ SRH, I. 114.

⁵⁶¹ A besenyő telepítések Taksony fejedelemtől 1122-ig elfogadott dátumait lásd HATHÁZI 1990, 26–32.

⁵⁶² Első királyunk kisebbik legendája szerint kemény kézzel szolgáltatott igazságot a beköltözőket megtámadó magyaroknak. ÁKÍF 1999, 310.

⁵⁶³ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1989, 28–29.

⁵⁶⁴ VESZPRÉMY 2008, 85.

⁵⁶⁵ SRH I, 349.

itthoni forrásmennyiség.⁵⁶⁶ A besenyők régészeti kutatásában ezért több évtizede nincsen előrelépés, amiatt sem, mert a besenyőnek tartott leletek csak néhány szempontból ütnek el a X. századi magyar régészeti anyagtól,⁵⁶⁷ további probléma, hogy jó részük nem hitelesített feltárásból származik. A besenyő vonatkozású leletek között kiemelkedő a tinódi, ahol pengeéltő-védővel ellátott, elhanyagolható fokélű szablya, kerek, vállba kovácsolt fülű kengyel és oldalpálcás zabla került elő.⁵⁶⁸

4.) Az *úzok* (oguzok) a Fekete-tenger északi oldalán maradt része a XI. századtól tűnik fel a besenyők hátában. Esetükben a kunok későbbi sorsa azonosítható: az őket támadó erősebb keleti szomszéd nyomására benyomulnak a tőlük nyugatra lakók területére, keverednek velük, több kutató véleménye szerint együtt kerítenek sort steppei nomád jellegű hadjáratokra, ám a megszállt terület korábbi lakóival való viszonyuk homályos. Katona-Kiss Atilla meggyőzően érvel az 1068-as kerlési csatában végződő Osul-féle betörés úz kezdeményezőiről,⁵⁶⁹ ám az 1085. évi, Kutesk vezette újabb nomád támadásban jelenlétük inkább csak valószínűsíthető. Magyarországra költözésük ideje bizonytalan, külön forrásunk nincs róla, elképzelhető, hogy nagyobb számban – a *jászokról*⁵⁷⁰ feltételezettekhez hasonlóan – a kunokkal együtt jönnek be az országba, esetleg azok alávetett népeként. Hadi jelentőségüket elsősorban a magyarországi helynevek támasztják alá,⁵⁷¹ ám egyéb forrás külön nem említi őket, hacsak nem a „fekete kunokról” van szó.⁵⁷²

5.) *Kálizok* illetve *horezmiek* néven azokat a népeket érti a történetírás, akiknek a csoportjai a kezdetektől, de a magyar állam szentistváni újjászervezése után is aktív keleti kapcsolatai következtében folyamatosan költöznek be az országba, egészen a XII. századig forrásokkal is alátámasztottan.⁵⁷³ A muszlim vallású jövevények két feladatkörben találhatnak megélhetést: mint a lovasíjász harcmódor ismerői zsoldos katonaelemként tevékenykedtek, emellett az Árpád-kori Magyarország gazdasági életében, mint pénzváltók, adó- és vámszedők, valamint

⁵⁶⁶ HATHÁZI 1990, 22–24. A besenyők magyarországi településtörténetének összegző, új értelmezése: PÁLÓCZI HORVÁTH 1988, 106, 130.

⁵⁶⁷ A besenyők magyarországi településtörténetének összegző, új értelmezése: PÁLÓCZI HORVÁTH 1988, 106–130.

⁵⁶⁸ A besenyő régészeti anyagra, a módszertani iránymutatásra és tipológiára: HATHÁZI 1990, 44–50.

⁵⁶⁹ KISS 2007, 560–568.

⁵⁷⁰ A kaukázusi iráni nyelvű jászok csak a vizsgált korszakunk után bukkannak fel a magyarországi írott forrásokban. Ha a XIII. században kerültek a Kárpát-medencébe, akkor jó eséllyel már korábban a kunok között éltek. PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 54–56.

⁵⁷¹ Többek között Úz-patak, Úzi-szoros, továbbá Ózd város neve is. KRISTÓ-MAKK-SZEGFÜ 1973B, 21–22; KISS 2006, 3–19.

⁵⁷² Az azonosításról, az úz-tork és fekete süveges” relációról és irodalmáról lásd KISS 2007, 550. 562–563. A nemzetközi irodalomban *chernye klobuki* („fekete süvegesek”) néven ismert, az oguzokkal azonosított katonanépről: NICOLLE-MCBRIDE 1999, 21–22.

⁵⁷³ A besenyőkkel egy időben, tehát Taksony fejedelemtől kezdődő betelepülésükre lásd SRH I, 114–115, 303.

kereskedők vesznek részt, e „polgári szakmákban” a zsidó népességgel együtt.⁵⁷⁴ Katonaként először külső forrás, a bizánci Kinnamos emlékezik meg róluk, 1150-ből.⁵⁷⁵ Szűcs Jenő, rájuk alapozva legfeljebb három évszázadban határozza meg az idegen etnikumok közösségi összetartó erejének működését, tehát az asszimiláció idejét.⁵⁷⁶

6.) *Kunok.* A kunok első ízben a XI. század végén kerültek a Magyar Királyság látókörébe. Az első, hozzájuk köthető támadásra 1091-ben került sor Krul fia Kapoles vezetésével.⁵⁷⁷ Innentől másfél évszázadig ők jelentik a legfontosabb keleti katonai kihívást Magyarország számára. Mivel bizonyos, hogy támadó tatárok is nagy számban használták fel őket, mint saját katonai segédnép, a „kun veszély” időintervalluma kitolódik egészen a vizsgált korszak végéig, sőt azon is túl.⁵⁷⁸ Az agresszív, keleti szomszédként eltöltött hosszú idő önmagában nem tette volna a kunokat a steppei katonai kultúrhatás főszereplőivé, hiszen előttük a besenyők is majd két évszázadig laktak az ország keleti-délkeleti határainak túloldalán. Ám a kunok (1239-ben még sikertelen) beköltözése egy olyan időpontban történt, amikor valóban történelem és kultúraformáló szerepük lehetett a befogadó Magyarországon: ekkor ugyanis egy a középső részein igen komoly népességcsökkenést szenvedett ország fogadta be (vissza) őket.⁵⁷⁹ Az 1243 után másodszorra is betelepített kunok lélekszámát nehéz megbecsülni, ám a szakirodalomban található eltérő adatok ellenére annyian voltak, hogy valamennyi Árpád-kori, Kelet felől érkező beköltöző népesség közül a legjelentősebb katonai hatást közvetítőiként tartjuk őket számon. Egyfelől alaposan megtámogatták a magyar, besenyő és a többi, zsoldosként alkalmazott keleti katonaelem steppei taktikai képét és hatását. Továbbá esetükben konkrét régészeti-ikonográfiai adataink vannak arról, hogy mivel is járultak hozzá az Árpád-kori steppei eredetű hadművészet aktualizálásához. Íjuk csak ikonográfiai forrásokból maradt ránk, ezek lehetséges elemzése alapján egy a X. századi magyar íj rekonstrukciós elképzeléseitől eltérő, lényegesen rövidebb merevkarokkal rendelkező fegyvertípust valószínűsíthetünk náluk. A kakaslomnici freskó megőrizte a fegyver (egyik) használati módját is, az íjhúrt húzó kézben tartott további nyílvevők és a hüvelykgyűrűs

⁵⁷⁴ Utóbbiakról és a muszlim kereskedőket is érintő *rādhānīya*-karavánkereskedelemről (الردنية) lásd KOMORÓCZY 2012, 63–68; 57–193.

⁵⁷⁵ ÁMTBF 1988, 234–235. A kálizok (magyarországi izmaeliták) irodalmára lásd: ADORJÁN 1998; GYÓNI 1938; 86–96; 159–168; HARMATTA 1994, 314; JERNEY 1971; KARÁCSONYI 1913, 3–18. Az Árpád-kor rájuk vonatkozó „asszimilációs törvényeire”: ÍF 2006, 150; az Aranybulla 24. cikkelye: MTSZ 2000, 272.

⁵⁷⁶ SZÜCS 1987, 17–20, 24. Véleménye más példák alapján elfogadható, ám a minden valószínűség szerint a tatárjárás következtében elpusztuló dél-magyarországi izmaelita káliz népesség esetében ez éppen emiatt nehezen igazolható.

⁵⁷⁷ SRH I, 410.

⁵⁷⁸ A Magyar Királyság Erdélyből az Arany Horda ellen indított XIV. századi hadjáratai is lényegében a Kárpátokon kívüli kun népesség ellen folytak, a Szent László mondában megőrződött tatárok többségükben kun leszármazottak. Soraikat valamelyest gyarapították az 1282 után már keletre visszatérő magyarországi rokonaik.

⁵⁷⁹ A kunok alapvető hazai irodalma: SELMECZI 1992; PÁLÓCZI HORVÁTH 1993; HORVÁTH 2001.

húrkezelési technika egyértelműen steppei hatás, kis-ázsiai és bizánci ikonográfiai párhuzamokkal,⁵⁸⁰ noha ábrázolások híján nem tudjuk, hogy a korábbi, Magyarországra eljutó íjlesztő kultúrák milyen módon használták fegyverüket. A kunok tegeze azonban jól rekonstruálható: a magyarországi és egyéb (főleg bizánci) ábrázolások alapján tudjuk, hogy a nyilaik tárolására szolgáló készség a X. századi magyarok körében is valószínűsíthető, úgynevezett homokóra típusú tegeztek közé tartozott. Ennek fejrésze oldalra volt nyitható, a nyilak pedig hegygel kifelé kerültek bele.⁵⁸¹ Régészeti anyagukban olyan további, a steppei hadviselés jellemző elemi találhatók meg, mint a teljes talpalójú kengyelek, a csont szíjszorítók és függesztők. Figyelemre méltóak a néhány hazai leletből is ismert vassisakok (Csólyospálos és Csengele) és sodronypáncél-maradványok.⁵⁸² Pálóczi Horváth András ebben a nyugati harcászat hatását látja, ugyanúgy, mint a megnövekedett súlyú és hosszúságú szabályokban (például Erdőtelek), továbbá a nagyobb átütőerejű nyílhegyekben.⁵⁸³ A háborús kultúrcsere kunokra vonatkozó elemzését tekintve, a magyarországi sírleletek mellékleteinek 48,7%-a, tárgyainak 39,4%-a bizonyult keleti eredetűnek. A bizánci, illetve a magyar/nyugati vonású mellékletek megoszlása 19,7/24,2%, illetve 11,8/15,8% volt.⁵⁸⁴ Utóbbi kategóriába tartozik a híres kígyóspusztai övcsat, a lovagi kultúra reprezentatív emléke, amelyhez minden valószínűség szerint „magas szintű adományozás”, esetleg zsákmány formájában jutott hozzá a magyarországi kunok második nemzedékébe tartozó tulajdonosa.⁵⁸⁵

6/a.) *Nyögérek* elnevezésen azokat a feltehetőleg zömében ugyancsak kun etnikumú elemeket értjük, akik Magyarországon – néhány korábbi, nem meggyőző híradás után – az első biztosra vehető okleveles forrás szerint 1285-ben bukkannak fel IV. László kíséretében, a Kárpátokon túli, mongol fennhatóság alatt álló területről, a „második tatárjárás” után személyesen az uralkodó által behívva.⁵⁸⁶

7.) *Magrebiták* („*sirmioni hunok*”). A muszlim vallásukat nyíltan vállaló „magrebi származású”, a magyar királyt csak háborúban szolgáló további keleti katonaelemről egyedül a hispániai muszlim kútfő, Abū Hāmid al-Ġarnātī tesz említést.⁵⁸⁷ A hanafita iszlám jogi iskolához tartozásuk, zsoldosként történő alkalmazásuk a déli határ mentén nagy valószínűséggel az úzok rokonait, azokat az oguzokat (*szeldzsuk-törököket*) sejteti a név

⁵⁸⁰ Lásd a II. Képtáblán a 2. és 3. számú képet. A csengelei kun vezér sírjában a kilenc nyílhegy között egy csontból készültet is találtak. PÁLÓCZI HORVÁTH 1993, 160–172.

⁵⁸¹ Ugyanő, 184–185. Lásd a IV. Képtábla képeit.

⁵⁸² Ezek ikonográfiai emlékei között keleti és nyugati típusúak egyaránt vannak. Lásd a III. Képtábla képeit.

⁵⁸³ PÁLÓCZI HORVÁTH 1993, 63. A magányos sírokról lásd: 105–122.

⁵⁸⁴ Ugyanő 153.

⁵⁸⁵ Ugyanő 162.

⁵⁸⁶ A nyögér-kérdés jó összefoglalóját adja: SZÖCS 2010, 29–30, 97–98. jegyzet.

⁵⁸⁷ ABŪ HĀMID 1985, 56.

mögött, akik a bizánci haderőben már régóta szolgáltak. Katona-Kiss Atilla véleménye szerint egy ilyen, a XII. századi magyar-bizánci háborúk során a határ északi oldalára átkerült szeldzsuk csoportról lehet szó.⁵⁸⁸ Eszerint az oguzok két ágának tagjai, tehát a Pontusz-vidékről nyugatra vándorlók, illetve a Közép-Ázsiában maradó, majd részben Kis-Ázsiába vándorlók, akár találkozhattak is az Árpád-kori Magyarországon.⁵⁸⁹

8.) *Magyarok*. A felsorolt, keleti hatásokat életben tartó, erősítő résztvevők mellett jelenleg az a kutatói álláspont, hogy a steppei hadművészet fennmaradása nem lett volna lehetséges a magyar etnikum nélkül. A többségi magyar lakosság – eredeti életmódjának átalakulásától függetlenül – affinitása nem szűnt meg hagyományos harcászata irányába. Ma már tudjuk: annak valamiféle „elfelejtése”, illetve a magyar harcászat nyugativá válása sosem következett be az Árpád-korban. Ennek gazdasági okai is voltak, hiszen a nyugati típusú páncélos katona felszerelésének költségeit a közszabad, katonáskodó réteg túlnyomó többsége egyszerűen nem engedhette meg magának, maradt tehát olyan „könnyűlovass”, amelyiknek a steppei gyökerű harcászata állandóan frissített maradt a kelti népek beköltözésével és a magyarságba történő lassú beolvadása során.⁵⁹⁰ Forrásaink azonos módon harcoló magyar és kun csapatokat említene a XIII. század második felében is, ebből pedig az olvasható ki, hogy a Kárpát-medence harcászata, jellegének alapjait tekintve változatlan maradt. Mindez nem mond ellent a vegyes hadrend alkalmazásának, illetve a nyugati lovagi harcmodor magas szinten történő művelésének – utóbbi a valóban tehetős nagyurak (köztük maga király) környezetében.

A nyugati harci kultúra hordozói Magyarországon

1.) *Nyugati hospesek és advenák*. Az Árpád-ház Géza fejedelemhez köthető nyugati nyitásának (973) következményeként érkeznek első képviselőik. Név szerint ismerjük Hont, Pázmány, Orci és Vecellin „vendéglovagokat” Géza fejedelem és István udvarában.⁵⁹¹ Mellettük a Gut-Keled és a Hermány nemzetségek ősei a további példák a korai német jövevényekre.⁵⁹² Elsőrendű szerepet tulajdonítanak nekik a magyar haderő korábban túlértékelt nyugati arculatúvá válásában. Mára egyértelműnek látszik, hogy a XI. század végéig egy közvetlenül a király környezetéhez tartozó, a többi katonáskodásra fogható országlakoshoz képest igen szűk rétegről van szó, amelyik fegyverzete révén a (szintén folyamatosan alakuló) nyugati harci kultúrát képviselte. Az István által 997 előtt ténylegesen

⁵⁸⁸ Erre kutatástörténeti összefoglalóval együtt lásd: KATONA-KISS 2010, 159–161.

⁵⁸⁹ Az oguzokra és szeldzsukokra vonatkozó irodalmat közöl VÁSÁRY 1991, 112–118.

⁵⁹⁰ BOLLA 1983, 59–60; SZABADOS 2007; VESZPRÉMY 2008, 127–128; B. SZABÓ 2010.

⁵⁹¹ GYÖRFFY 1983, 117; MAKK 2000, 66–67.

⁵⁹² A XIV. századi krónikakompozíció: ÁKÍF 1999, 364–366.

uralt területen azonban jelentős haderőt képviselhettek. A Koppány ellen vívott bizonytalan lokalizálású, de feltehetőleg inkább támadó, mint védekező háború döntő csatájában kulcsszerepük volt. Mindazonáltal az összecsapás „családi leszámolás” jellegű, s nem országos nagyságrendű volt, ezért, „a fejlettebb nyugati hadsereg legyőzte az elavult régít” kép nyugodtan törölhető: a végjátékról csak annyi sejtést engedhetünk meg, hogy az két haderő összecsapása volt Augsburg és a Ménfő között félúton – alighanem az ezekben sikerrel alkalmazott nyugati taktika elemeivel – 997-ben az Árpád-dinasztia Zolta-ágának továbbvivője, István részéről.⁵⁹³

2.) *Ruszk/varégek*. Egyes nyugat-magyarországi helynevekből (Oroszvár) lehet arra következtetni, hogy nekik is szerepet szánt a magyar állam a határvédelemben. Esetükben legfeljebb néhány ezer főt számláló kontingensre gondolhatunk, mint a korabeli vándorló katonaelem – az „északi emberekre” különösen jellemző – egyik példája. A kijevi állam és utódállamaiból érkező szövetségesek végigkísérik az Árpád-kori hadtörténetet, méghozzá a X. századig visszamenőleg. Imre herceg már említett *Dux Ruizorum* címe ugyanis nem az első olyan kapcsolat, amely során rusz-varég katonai erő kerülhetett Magyarországra.⁵⁹⁴ 1046-ban a Kijevből hazatérő Levente és András hercegek mellett is okkal feltételezünk katonákat, hiszen utóbbi rusz feleséget is hozott magával (Anasztázia), így neki kétszeresen is kijárt a katonai kíséret, a *druzsina*.⁵⁹⁵ Ugyanúgy, ahogy az ugyancsak a kijevi (utódállamokból) házasodó Álmos herceg (Predszláva), Könyves Kálmán (Eufémia), II. Géza (Eufroszina), végül pedig II. András legkisebb gyermeke, András herceg esetében is. További lehetőség Rosztiszláv herceg Magyarországra menekülése is, ám egyik „költözéssel járó” Árpád-házi–Rurikida dinasztikus kapcsolat esetében sem lehet igazolni az előkelők, így azok fegyveres kíséretének Magyarországon maradását, így a nyugati előkelő jövevények katonai hatásához aligha hasonlítható a szereplésük.⁵⁹⁶ Időszakos jelenlétük azért kétségtelen az Árpád-kor háborúiban. Hogy mit tettek hozzá a magyar haderő nélkülük is sokféle eltérő elemből álló arculatához, kérdéses. Leginkább a bizánci varangiánus gárdával egyenértékű professzionális zsoldosokként gondolhatunk rájuk, ezért van helyük a nyugati katonai kontaktusok sorában. De hogy a Kijevi Rusz (és utódállamainak) hadtörténete hogyan tükröződött a magyar királyok szövetségében vívott háborúban, arról nincs értékelhető adat.⁵⁹⁷ A ruszok,

⁵⁹³ Lásd a mezei ütközeteknél. A Koppány-István háború datálására: SZABADOS 2011, 264–266.

⁵⁹⁴ Szár László „rutheniai” feleségére: SRH I, 344.

⁵⁹⁵ Jelentésére lásd: DUCZKO 2004, 246–247.

⁵⁹⁶ FONT 2005, 137–140.

⁵⁹⁷ A pécsi sisakot korábban rusz eredetüként határozták meg. KALMÁR 1942. Tény, hogy stílusában igen hasonló más, Kijevhez kötődő kelet-európai sisakleletekhez. A rusz sisak tipológiára lásd KIRPICHNIKOV 1971, kivonatolt angol fordítása a világhálón: KIRPICHNIKOV–NAGORSKIY 1971.

ugyancsak egy kulturális határzóna mentén alakuló hadtörténete bizonyos pontokon ellentétes a Kárpát-medencében történetekkel: náluk az észak-európai (skandináv) alapokat érte egy több évszázados steppei hatás, aminek egyik ismert eredménye egy, a magyarországihoz képest fordított irányú szálfelegyverváltás volt, a besenyőktől átvett szablya révén.⁵⁹⁸

3.) *Szászok* gyűjtőnév név alatt azokat a vegyes eredetű, az ország szélső, gyéren lakott területeire telepített népeket tartjuk számon, akik a német etnikai zöm mellett, Rajnán-túli *vallon* (újlatin) elemeket is jelentettek. A felvidéki (szepesi) szászok régi jogviszonyaira 1243-nál korábban nincsen dokumentum.⁵⁹⁹ Erdélyben eredetileg nem is szászoknak nevezték őket, a *saxon* elnevezés csak a XIII. században bukkan fel. Egy elmélet szerint az eredetileg *Teutonici/Flandrenses* néven számon tartott népeket, a XII. századi első beköltözésüket tatárjárás után követő újabb, középnémet telepítés nyomán „nevezték át”, amikor a vezetés is átkerült a megritkult rajnaiaktól a szászok kezébe.⁶⁰⁰ Az erdélyi szászság XIII. századi katonai erejére két adat is van: a források között már említett II. Andrástól kapott kiváltságlevelükben (1224) ötszáz katona kiállításának kötelezettsége hárult rájuk. A mongol invázió idején a támadók egyik, a Radnai-hágón keresztül benyomuló szárnyával is megpróbáltak szembeszállni, vereségük után azonban – alighanem kényszerből – ők kalauzolták tovább a tatárokat. Rogerius szerint Aristald, a város ispánja, hatszáz válogatott német fegyveressel egészítette ki a Kádán vezette hadoszlopot.⁶⁰¹ A szászság bizonyos, hogy saját harci kultúráját hozta be a Kárpát-medencébe. Ők a határvédelem, a steppei elemek mellett letelepített nyugati katonaelemek azon részei, akikre az északkeleti országrész védelmét bízta.⁶⁰²

4.) *Keresztesek és lovagrendek*. A XI. századi német támadások után a nyugati határvédelmi rendszer legkomolyabb próbáját az 1096 tavaszán meginduló első keresztes hadjárat a Magyar Királyságot elérő hadai jelentették. A Géza fejedelem nevéhez kötődő első nyugati nyitás után a Magyar Királyság a XI. század utolsó negyedétől tekinthetett most már valóban kifelé: belső viszonyai rendeződésével, államrendjének konszolidációjával megnőtt a külpolitikai érdeklődése, egyben tekintélye is.⁶⁰³ Ehhez járult az európai politikai helyzet, ami az Ibéri-félszigeten a rekonkvizta tényleges megindulásában (majd időleges megtorpanásában), nálunk pedig az ország a nemzetközi eseményekbe történő bekapcsolódásában öltött testet. Ez sajátos okoknál fogva megint csak háború útján valósult meg: az ország területén – a Szent István óta létező – jeruzsálemi szárazföldi zarándokúton addig sosem látott tömegű idegen

⁵⁹⁸ B. SZABÓ 2010, 112.

⁵⁹⁹ A szepesi tizlándzsásokra és a felvidéki szászok Árpád-kori jogfejlődésére lásd: DEMKÓ 1891, 1–8.

⁶⁰⁰ Az erdélyi szászok betelepülésére: ZIMMERMANN 2005, 124–136.

⁶⁰¹ A váradi kanonok Siralmas Énekének részletét lásd: TATÁRJÁRÁS 2003, 137.

⁶⁰² További irodalom az erdélyi szászokra: VOGEL 2001, 96–104; PUKÁNSZKY 1940, 57–59.

⁶⁰³ KRISTÓ 2003, 87.

katona vonult át, akikkel többszöri harcérinkezés történt, jellemzően az országba belépésükkor, illetve onnét távozóban. E hadak persze inkább vezetőik révén gyakorolhattak hatást a magyar hadszervezet elitjére, a XI. század legvégétől több ízben meglehetősen hangsúlyosan juttatták el Magyarországra a nyugati harcmódor aktuális állapotának elemeit. Ennek „gyakorlati megvalósításában” azonban nem ők, hanem a szedett-vedettségük ellenére is komoly harcértéket képviselő népi keresztesek „jeleskedtek”.⁶⁰⁴ A Magyarországon átvonuló keresztesekkel kapcsolatban ejtek szót a különféle, *latin* néven ismert telepesekről. Ezek katonai szereplésére éppen ekkor van egy hadtörténeti szempontból értékelhető adat: a dél-magyarországi latin telepítés legnagyobb központját (Villa Franca) külön is említi Aacheni Albert krónikája.⁶⁰⁵

Ha a különféle német hospesekben és a ruszokban a nyugati, a szepességi és erdélyi szászokban az északkeleti határ (és gyeplő) nyugati harci kultúrát képviselő védelmi erejét azonosítjuk, akkor talán nem tűnik túlzásnak a Barcaságban letelepített Német Lovagrend ugyanilyen szereposztását feltételezni – délkeleti irányba. Behívásukban és letelepítésükben a kunok jelentette fenyegetés, illetve a magyar állam keleti terjeszkedésének egyik „járulékos célja”, a pogányok krisztianizációja volt a két fő motiváció. A teuton lovagok figyelemre méltó gyorsasággal kezdték meg a Kárpátokon túli „előretolt helyőrségek” megépítését, ám közben összekülönböztek behívóikkal, s egy bizonyos ponton túl *persona non grata*-nak minősültek. Ez a pont a magyar államegység megbontási kísérlete volt. A következmény fegyveres kiűzésük (1225), illetve William Urban véleménye szerint a közelgő mongol vihar előtti súlyos magyar védelmi „öngól” volt.⁶⁰⁶ Nem tudjuk, mennyiben tudták volna érdemben segíteni a Magyar Királyságot a tatárok ellen, tény, hogy a többi lovagrend hősie szerepet játszott IV. Béla oldalán a muhi csatában és a király menekülésében is.⁶⁰⁷ Az 1227-es első sikeres kun térítésben mindenesetre a Német Lovagrend tagjai már nem vettek részt.⁶⁰⁸

5.) *Keleti angolok.* Az 1066-os angliai dinasztia- és hatalomváltás nyomán 1075 körül Konstantinápolyba érkezett angolszász nemeseket Makk Ferenc szerint 1083-ban telepítették le Bizánc északi határvidékére (Paristrion/Paradanuvion).⁶⁰⁹ Itt Bizánc ellenében lényegében ugyanarra történt kísérlet, mint később a Szentföldön, illetve mint a Barcaságban letelepített

⁶⁰⁴ VESZPRÉMY 2008, 84, 93.

⁶⁰⁵ ÍF 1999, 299–300. Veszprémy László ebben valamiféle szolidaritás lehetőségét feltételezi a helyi latinok és Remete Péter keresztesei között. VESZPRÉMY 2008, 87. A középkori magyarországi latin-frank lakosságra lásd még GYÖRFFY 1972, 37–44; SZÉKELY 1972, 45–72; KRISTÓ 1991, 19–24.

⁶⁰⁶ URBAN 2003, 49. További irodalom a teuton lovagokra: PÓSÁN 1996; LASZLOVSZKY–SOÓS 2006, 221–232.

⁶⁰⁷ A XII–XIII. századi Magyarországon tevékenykedő további lovagrendekre lásd: LASZLOVSZKY–MAJOROSSY–ZSENGELLÉR 2006, 181–194, 198–200; PUSZTASZERI 1998, 219–228.

⁶⁰⁸ PÁLÓCZI HORVÁTH 1993, 51.

⁶⁰⁹ MAKK 1998, 167–171.

német lovagok esetében a Magyar Királlyal szemben: a jövevények önálló állam kiépítésével („Új-Anglia”) próbálkoztak egy katonai szempontból határterületnek számító vidéken.⁶¹⁰ Tudjuk, hogy a végkifejlet a keleti angolok esetében más volt: néhány év rossz viszony után kibékültek a kelet-római császárral, aki helyreállította megrendült hatalmát a magyarokkal határos északi területein. Ám 1083–1091 között hivatalos kapcsolatot létesítettek I. (Szent) László Magyarországgal, mivel nem kívántak bizánci rítus szerint élni. Lászlónak kapóra jöttek balkáni politikájában, mind Konstantinápoly és a nomád betörések semlegesítésében, mint déli befolyásának eszközeiként. Bár a római egyházszervezetük kiépítéséhez magyarországi papokat kérő angolszászok további történetét homály fedi, a magyar király szándékát ismerve részükről sem zárható ki a nyugati harci kultúra közvetítése – ezúttal déli irányból. Esetükben rövid időre olyan katonai szövetségest látszott nyerni, majd vesztett el a Magyar Királyság, amelyik a rusz-varégokhoz hasonlóan kiváló ismerője volt a pajzsfalra alapozott közelharc technikáknak, ilyen formán jól használható lett volna a „nemzetközi” bizánci haderő ugyanilyen tudású zsoldosai ellen is.⁶¹¹

Itt szükséges szólni Bizánc, az antikvitástól a középkor végéig érő háborús kultúrtörténeti szerepéről, illetve ennek a Kárpát-medencére is vonatkozó részéről. A késő-római állam a steppei szomszédság hatására változó hadászata-harcászata, önálló értekezés tárgya lehet. E dolgozat keretei közé csak néhány megállapítás fér ezzel kapcsolatban. Azt jól tudjuk, hogy a bizánci politikai-katonai vezetők szakmai alapossggal tanulmányozták nomád ellenfeleik harci kultúráját és arra is egyértelmű adatok vannak, hogy gyakorlatban is éltek azok átvett, alkalmazott, továbbfejlesztett tudásával. Ikonográfiai példa erre az a számos katonaszent-ábrázolás, amelyeken még a XIV. század második felében (tehát már az bizánci történet záróakkordját jelentő oszmán-korszak elején) is ott vannak a kunokhoz köthető íjak és tegezok, utóbbiak között a felajzott íj tárolására szolgáló készenléti tegez is.⁶¹² Az említett, íjászattal foglalkozó korai hadi-traktátus is nyilvánvalóan a steppei íjások „inspirációja” alapján született.

Jóval nehezebben fogható meg a magyarokra gyakorolt bizánci hatás. Kútfőink semmiféle ilyen kapcsolatot nem támasztanak alá. A Kelet-Római Császárság egyfajta taktikai „katalizátor” szerepe azonban körvonalazódik a XII. századi magyar–bizánci háborúban. A rendkívül gazdag harci kultúrát felvonultató birodalom katonai kihívására jó okkal feltételezhető a magyar uralkodók részéről a törekvés a határvédelem minél több,

⁶¹⁰ LASZLOVSKY 2008, 125

⁶¹¹ Az angolszász harcászatra lásd POLLINGTON 1996, 180–187; HOOPER 1989, 193–196.

⁶¹² Lásd a IV. Képtábla 2a, 2b, és 2c. képeit.

különböző harci műveltséget képviselő katonaelemre alapozott megszervezésére (lovasíjász horezmiek és a szomszédától „kölcsonvett” magrebiták, esetleg az angolszász lovagok). A taktika terén pedig – a lovasíjászatot sohasem alkalmazó nyugatiakkal vívott háborúkkal szemben – III. István és I. Mánuel háborújának epizódjai kínálkoznak példaként, köztük is a Zimonymnál alkalmazott „fordított hadrendet” kiemelve, amely megfelelő válaszlépés volt a bizánci haderővel szemben – a csata eredményétől függetlenül.⁶¹³

A korábban itt élők katonai szerepe

A X. század végéig csak sejtéseink lehetnek arról, hogy a magyarok által a Kárpát-medencében uralom alá vont népek milyen módon váltak részévé a nagyfejedelemség hadszervezetének. Valószínűsíthető, hogy az itt talált avar lakosság felújította a maga steppei harcászati hagyományait, tudását, egy aktív katonai nagyhatalom kötelékébe kerülve. Ezt az eshetőséget érdemes összevetni a magyarok után beköltöző kunok steppei had- és kultúrtörténeti hatásával. Számomra ez az időről-időre felfrissített „keleti összkép” jelenti a vizsgált korszak hadtörténetének egyik legfőbb jellegzetességét. Ez az Ibér-félsziget hadtörténetével annyiban állítható párhuzamba, hogy ott a hispániai iszlám alapjaiban keleti eredetű harcászata a keresztény szomszédsággal történő együttélés, valamint az azonos földrajzi-gazdasági környezet hatására átalakul, részben hasonul. A XI. századtól azután több ízben „rakják újra”, egészítik ki ezt a képet a muszlim hódítás útvonalán, a Gibraltári-szoroson átkerülő további, ugyancsak az iszlám harci műveltség nagy gyűjtőfogalmába tartozó keleti és más hatások.

A Kárpát-medencében fentiek mellett az is elképzelhető, hogy a behódolt szlávok elitje is követte új urainak hadpolitikai gyakorlatát. Esetükben azonban (nem steppei harci műveltséggel bíró kultúráról van szó) erősen kérdéses, hogy lovas harcosként vettek-e részt a magyar katonai akciókban.⁶¹⁴ A részvételre világos utalást (jobban mondva vádat) találunk egyik nyugati írásos forrásunkban, amelyben arról esik szó, hogy a magyarok és a szlávok ugyanolyan külsőségekkel (hajviselettel) vesznek részt a harci cselekményekben.⁶¹⁵ További adatok híján azonban nem tudjuk kimutatni – igaz kizárni se – részvételüket a X. századi hadjáratokban, így azt sem dönthető el, hogyha ott voltak, akkor saját, vagy a magyaroktól esetleg átvett harci kultúrát képviselték-e. Regino információja, miszerint a magyarok „gyermeküket és szolgálóikat nagy igyekezettel tanítják lovagolni és nyilazni”, talán éppen egy

⁶¹³ Lásd részletesebben a mezei ütközeteknél.

⁶¹⁴ A szomszédjaik ellen vezetett felőrlő háború természetesen körükben is ismert volt. Lásd a *Fuldai Évkönyvek* híradását: HKÍF 1995, 189–190.

⁶¹⁵ A magyar–szláv viszony nyugati látásmódjára lásd Theotmár levelét. HKÍF 1995, 185–186.

Kárpát-medencén *belüli* kultúrcsere híradása. Egy lehetőség olyan „utász-egységekként” elképzelni őket, mint amilyeneket a mongolok alkalmaztak 1241-ben a Kárpátok átjáróit védő torlaszok szétrombolásához.⁶¹⁶ Ez esetben viszont számolni kell egy nem steppei – tehát gyalogos, vagy a tartalék lovakra ültetett – segéderővel a katonai akciók idején. Amennyiben a X. századi magyarok harcászata a steppei népeké közé soroltuk, akkor a segédnépek harci, illetve utász és segédfeladatokra történő alkalmazásukat is jó okkal feltételezhetjük. Írott forrásaink alapján a tisztek mind a lobbes-i kolostor, eső miatt megghiúsult támadásakor (954), mind pedig Augsburg falai alatt korbáccsal próbálták jobb belátásra bírni „beosztottjaikat”.⁶¹⁷ E két, a háborúzó magyar sereg belső fegyelmének fenntartásáról szóló rövid közlésben ilyen hadifogoly, vagy a vállalkozásokat otthonról kísérő szolga státuszú egységeket is láthatunk. Akár szlávokat is.

A magyar állami hadviselés mérlege

Ha a IX–XIII. századi magyar állam katonai teljesítményét akarjuk értékelni, akkor megállapítható, hogy a mérleg nyelve összességében a sikeres oldal felé billen. A katonai aktivitás több szempontból kiemelkedő a nagyfejedelemség idején. Itt a védekező háborúk elenyésző aránya és a magyar állam létezésének, túlélésének feltételét jelentő hadpolitika a legfontosabb jellemző, a védhető földrajzi határok biztosításával, illetve támadó hadjáratok útján, amelyek többsége győzelemmel zárult.

A Szent István-i államberendezkedés-váltással létrejött keresztény királyság már jóval gyakrabban kényszerült védekezésre. Ugyanakkor a belső konszolidáció szempontjából általában válságosnak minősített XI. századra is igaz, hogy egyetlen szomszédos politikai hatalom sem tudta tartósan alávetni, vagy a határait megbontani: sőt több mint 900 évre szóló területszerzést is megvalósított a Horvát Királyság integrálásával. Emellett változó időtartamú és sikerű terjeszkedési törekvésekbe is fogott; döntően déli irányba.

Innentől a keleti és nyugati típusú hadviselés változó arányú vegyítése a háborús kultúrcsere egyik feltűnő jelensége: szélesebb nemzetközi összefüggései jobban látszanak, ha az ibériai és a Kárpát-medencei kultúrcsere hátterét és néhány esettanulmányát vetjük össze. Ez a következő fejezet tárgya.

⁶¹⁶ NÉGYESI 1997, 299–300.

⁶¹⁷ HKÍF 1995, 231, 236.

V. KELETI ÉS NYUGATI HARCI KULTÚRA TALÁLKOZÁSA A FORRÁSOK ALAPJÁN

A háborús eszköztár alakulása a kultúracsere folyamatában

Disszertációmban „háborús kultúracsere” fogalmán azt a folyamatot értem, amely során a folyamatos katonai kihívásra reagáló háborúzó szomszédok átveszik, illetve különböző mértékben a maguk igényei szerint formálják az ellenfél eszközeit, valamint annak taktikai eszköztárából merítenek. Ennek a Kárpát-medence és az Ibér-félsziget nagyon különböző viszonyai között is voltak mindkét helyen meglévő katalizátorai.⁶¹⁸ Ilyen volt az ellenséges hatalmak területi határain is átérő *kereskedő- és kémhálózat*, valamint korszak hadtörténetében alapvető jelentőségű. *zsoldosság* intézménye. A *hadifoglyok*, *renegátok* és „*időleges árulók*”, valamint a hazájukba visszatérő *utazók* és *követek* további előmozdítói voltak a háborús kultúracserenek. A harci kultúrában – nekik is köszönhetően – bekövetkező változások, „újító ötletek” az eredendően a háború steppei művészetét gyakorló magyaroknál is kimutathatóak. A nyugati háborús kultúrhatás egyik legelső, jól ismert Kárpát-medencei példája a szablamarkolatú kard, mint a jelenlegi kutató álláspont szerint egy elvetélt reformkísérlet az eltérő használatú vágófegyverek tulajdonságainak egyesítésére, a Kárpát-medencében folyamatosan kimutatható „szabla-kard fegyverváltás” részeként.⁶¹⁹

A katonai reformok, újítások közvetítői az Ibér-félszigeten esetenként a legismertebb történelmi alakok, akik mára legendás szereplői a korszaknak. A Pireneusi-félszigetről a legismertebb El Cid mellett, portugál részről Gerardo sem Pavort (Félelemnélküli Gellért) neveztem meg. Mellettük több más ilyen személyt ismerünk. További példa az alarcosi csatában az almohádok oldalán feltűnő Pedro Fernández de Castro, aki akkor a kasztíliai monarcha személyes ellensége volt.⁶²⁰ A szentistváni államalapítás előtti Magyarország esetében az ilyen személyek a forráshiány következtében jóval nehezebben foghatók meg, jelenlétükre a politikai kapcsolatok változásaiból illetve a magyar katonai akciók egyik fontos eleméből, a hadifoglyok ejtéséből következtethetünk.⁶²¹ Az ezredforduló után a Kárpát-medence és a külvilág relációjában már több valószínű közvetítőt – akár név szerint is – megnevezhetünk, ahogy erről az előző fejezetben szó volt.

⁶¹⁸ A háborús kultúracsere hispániai jelenségéről angol nyelven lásd: POWERS 1966, 132–133; NICOLLE–MCBRIDE 1982, 24–26. Legújabb magyarul lásd: IGÁZ 2012.

⁶¹⁹ Feltűnésének különböző magyarázataira: GYÖRFFY 1983, 108, RÉVÉSZ 1999, 202.

⁶²⁰ LLAMAZARES 1954, 560. Lásd bővebben a mezei ütközeteknél.

⁶²¹ KOVÁCS 1996, 110–111.

A közös szempontok alapján történő vizsgálódásra további lehetőséget adhat egy olyan történelmi eseménysor, amely mind a két régióban *katonai változtatásokat eredményező* folyamat volt, emellett *politikai újrendeződést* is jelentett. A külső támadók jelentette veszélyt Nyugat–Európa kelet felől a X. század derekán, Dél felől pedig a XIII. század folyamán hárította el. A Las Navas de Tolosa melletti csata eredményében jelentkező szervezőmunka a keresztény Hispánia számára legalább olyan fontosságú volt, mint negyed évezreddel korábban a szász dinasztiának a saját „külső behatolói”, a magyarok (emellett szlávok) ellenében. Ugyanígyen reformtevékenységként értelmezhetők IV. Béla lépései a rekonkvizta XIII. századi eseményeivel egyidőben bekövetkező mongol invázió után, azzal a különbséggel, hogy azokat nem a támadók elleni közvetlen akció követte, hanem egy újabb támadás megelőzésének szándéka a Magyar Királyság keleti szomszédainak területén.⁶²²

Az alábbiakban a középkori harcászat néhány, az Ibér-félszigeten és a Kárpát-medencében egyaránt fontos kérdése alapján folytatom a közös szempontú vizsgálódást.

A könnyű- és a nehézlovasság fogalma a két földrajzi régióban

Az Ibér-félszigetet az ókorig visszamenőleg kiváló lovakat adó területként tartjuk számon.⁶²³ A kezdetben egyébként lovakban korántsem bővelkedő muszlim hódítók által behozott arab-berber hátasok és a helyi alapanyag keveredéséből kialakuló spanyol és portugál lófajták mindmáig világhírűek, könyvtárnyi irodalom szól róluk.⁶²⁴ A félsziget hamar a magas szintű arab lótényésztés, ezzel együtt a hadilovak kereskedelmének egyik fő központja lett.⁶²⁵ A középkori Ibéria lóállományának bőségére jellemző, hogy I. °Abd al-Rahmān 780-ban annak függvényében tartotta fent a córdobai mozarabokkal való bánásmódot, hogy azok – meghatározott számú páncél, sisak és lándzsa előállításával mellett – öszvéreket és a *legjobb lovakból* 10 000 példányt fizetnek évenként az emirátusnak.⁶²⁶ Al-Mansūr alatt van tudomásunk a 3000 kancát és 100 csődört befogadó al-Mada'in lótényesztő telep működéséről Sevilla mellett.⁶²⁷

A középkori Európa másik, lóállományáról és annak minőségéről ismert területe a Kárpát-medence volt. A régió egyik fő kiviteli kereskedelmi tétele már Taksony fejedelem idejében a ló volt, ahogy ez az orosz krónikákban I. Szvjatoszláv kijevi fejedelemnek (962–972) tulajdonított kijelentéséből is kitűnik: „*Nem jó nekem Kijevben lenni, Perejaszlavecben*

⁶²² SZENDE 2003, 555–556.

⁶²³ Az antik Hispánia lovas irodalmára lásd: BAREA 2008, 117–202; QUESADA SANZ–ZAMORA MERCHÁN 2003.

⁶²⁴ NICOLLE–MCBRIDE 1982, 24. Hispánia lovainak katonai szerepére jó irodalmat közöl RUIZ 2006, 80, 55–63.

⁶²⁵ SÁNCHEZ–MOLINI SÁEZ 1997, 181.

⁶²⁶ SANZ PAREJO–RODRIGUEZ ARTILES–ACOSTA RODRIGUEZ 1992, 350.

⁶²⁷ LÉVI-PROVENÇAL 1957, V. 51, 168.

*fogok lakni a Dunánál, mivel ott van az én földem közepe, mert ide gyűlnek az összes javak: a görögöktől az arany, drága kelmék, borok, különféle gyümölcsök Csehországból, az Ugor Földről pedig az ezüst és a lovak.*⁶²⁸ Nem csoda, ha a Magyar Királyság területén 1096 tavaszától átvonuló keresztes hadak e téren is a földi paradicsomba kerülve érezték magukat.⁶²⁹ Belső keletkezésű forrásaink is alátámasztják ezt az állapotot. Szent Gellért nagyobbik legendájában találunk erre utalást, Ajtony gazdagságának bemutatásakor: *„Szilaj lovainak se szeri se száma nem volt, azokról nem is beszélve itt, amelyekre a lovászok gondozásában a házak táján vigyáztak.*”⁶³⁰ Nálunk természetesen más „alapállománnyal” kell számolni. Nehezen cáfolható nézet, hogy a honfoglalók döntően „keleti jellegű” loállománya egészült ki a nyugati típusú („nehézlovas”) harcmodor megjelenésével és alakult át az idők során bizonyos mértékben. A kutatást itt is a feldolgozott leletek, valamint a lovak külsejére vonatkozó ábrázolások, írásos források csekély száma nehezíti.⁶³¹

A ló és a ló hátán harcoló katona a középkori háború olyan alapvető tartozéka, amely valamennyi, a középkori történelemben szerepet játszó kultúra esetében máig ható, mély nyomokat hagyott a közgondolkodásban.⁶³² A kutatás tárgya a középkori lovas harcosszerepe, megjelenése, feladatai, eszköztára és ennek változásai a harci kultúra alakulásának tükrében. A kutatás módszertanában az írásos, ikonográfiai, régészeti források mellett itt is nagy szerepet játszik a gyakorlati szemléletmód. Ezzel jó eséllyel tovább javítható lenne az életszerűtlen, esetenként irreális megközelítés vagy látásmód, amire a magyarországi kutatástörténetben a lovasság csapatnemeinek korábbi kategorizálása a példa.⁶³³

A „könnyűlovasság” fogalmának hazai értelmezése a közelmúltban is vita tárgyát képezte. Mostanra addig jutottunk, hogy a korábbi, nehezen megfogható terminus technikusok (pl. „félnehéz lovasság”) helyett esetenként már új, gyakorlatiasabb szemléletmód alapján közelítünk. Négyesi Lajos definíciója, amellyel a letelepült illetve a nagyállattartó nomádok harcászata közötti alapvető különbséget leírja, a Pireneusi-félszigeten módosításokkal ugyanúgy alkalmazható, mint a Kárpát-medencében a XI. századtól. Előbbi

⁶²⁸ ÁKÍF 1999, 345–346.

⁶²⁹ VESZPRÉMY 2008, 88.

⁶³⁰ ÁKÍF 1999, 411–412.

⁶³¹ Megjegyzendő, hogy a honfoglalók lováról jelenleg is vita folyik mind a kutatók, mind a lovasharc modellezésével próbálkozó, lótarató „reenactorok” (tehát a történelmi életmódrekonstrukcióval és „hadi hagyományörzéssel” próbálkozó személyek) között. Utóbbiak közül néhányan – leginkább személyes eredményeik alapján – a kistermetű, (hucul, illetve a mai kazak lovak) méretét nem meghaladónak vélik a X. századi magyarság jellemző loállományát. BESSKÓ 1906 és HANKÓ 1935, 1–24. Priskin Katalin ugyancsak „reprezentatív mintavételei” alapján ehhez képest a hucul típusú ló helyett a türkménisztáni akhal teke lófajta mutatta a legkisebb genetikai távolságot a vizsgált leletekkel. PRISKIN 2010, 6–7.

⁶³² A bizánci időktől a keresztes hadjáratokig terjedő időszak harci lovaival ibériai kitekintés nélkül foglalkozik: HYLAND 1996.

⁶³³ A kutatástörténeti áttekintést lásd: B. SZABÓ 2010, 13–38.

esetében csak a sivatagi nomádok egyes harcászati elemeinek felbukkanásáról beszélhetünk, nálunk pedig – ahogyan az előző fejezetben áttekintettem – a Szent István-i államberendezkedés-váltással véget ér a „tiszván nomád” jellegű harci műveltség korszaka. A manőverszabadság és a csatadöntő elemek keleti és nyugati értelmezése azonban mindkét földrajzi régió esetében továbbra is aktuális a nyugat-európai harci kultúrával történő érintkezések során.⁶³⁴

A régi beidegződések továbbélése talán a X. századi magyarok taktikája, valamint a honfoglalás-kori lovas harcos fegyverzete esetében érzékelhető a legjobban. Regino művének egyes sorai a hazai szakmai köztudatba mélyen beleivódtak. Munkája egyfelől a steppei nomád taktika egyes elemeinek remek összegzését találjuk, ám annak bizonyos részletei egyben olyan merev toposzá is váltak a hazai történetírásban, amely lebontására és a magyar X. századi magyar taktika árnyaltabb szemlélésére csak a legutóbbi időkben került sor: *„kevés embert karddal, több ezret pedig nyilakkal pusztítottak el, amelyeket olyan gyakorlottsággal lőnek ki szaru-íjaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani. Mindenesetre nem tudnak szemtől-szembe, csatasorban harcolni vagy körülzárt városokat ostrommal bevenni. Előrenyomuló vagy visszaforduló lovaikon harcolnak, de gyakran tettetnek menekülést is. Nem képesek hosszú ideig küzdeni [...] Általában a heves küzdelem közepette abbahagyják a harcot, és kevéssel ezután a menekülésből visszatérnek az ütközetbe, úgyhogy amikor már éppen győztesnek hinnéd magadat, akkor kerülsz a legnagyobb veszélybe.”*⁶³⁵ Pedig a prümi apát művének van egy sokat mondó folytatása: *„Az ő harcmodoruk és a briteké között egyedül az a különbség, hogy azok hajítódárdákat, ezek nyilakat használnak.”* A magyar taktika a X. században kezdődő, a továbbiakban pedig az egész Árpád-kor folyamán visszaköszönő jellemzését legutóbb B. Szabó János járta körül, a magyarok korabeli ellenfeleinek taktikáját is beemelve a vizsgálatba.⁶³⁶ A szerző teljes körű elemzését annyiban összegzem, hogy a toposzá alakulásban számos tényező szerepet játszott a kortársak körében is, de ugyanilyen mértékben a jelenkori kutatás oldaláról is. Regino és a későbbi auktorok aligha láttak magyarok által vívott nyílt mezei ütközeteket, értesüléseiket elsősorban a magyar hadjáratok szemtanúi által leggyakrabban átélte, jellemzően a gyors mozgásra és nyílharcra épített támadásait megélő adatközlőktől szerezhatték, továbbá a másolás és kompilláció középkori gyakorlata szerint más művekből is átemelhették ezeket az elemeket.

⁶³⁴ NÉGYESI 2000, 375–378.

⁶³⁵ HKÍF 1995, 198.

⁶³⁶ B. SZABÓ 2010, 60–66.

Noha a közelharc megléte egyes nyugati forrásokból is kiolvasható, a Regino sorain keresztül ismert képet a muszlim és bizánci szerzők erre vonatkozó közlései sem látszanak érdemben befolyásolni, annak ellenére sem, hogy például al-Mas‘ūdī, Murūg al-dahab („Aranymezők”) című művének sorai több ponton is a prümi apát cáfolatának minősülnek: „*a turkok ugyanis a nyílzápor után rendezett sorokban végrehajtott támadásukkal megszerezték a győzelmet. Az ő soraik ugyanis rendezett állapotban maradtak és nem bomlottak fel. A lovasosztagok jobbról és balról száguldoztak. Előkerültek a kardok is.*”⁶³⁷ Bölcs Leó művéből pedig – az előző fejezetben a magyarok közelharci képességeire tett egyértelmű utalásán túl – a várostrom és a zárt rendben harcolás képessége mellett szintén „eltagadott” védőfegyverzet hektikus problémáját emelem ki: „*De nemcsak ők maguk viselnek fegyvert, hanem az előkelők lovainak szügyét is vas vagy nemez fedi.*”⁶³⁸ E leírásban a steppei nomád vértés lovasra ismerhetünk – a magyarok esetében azonban régészeti és ikonográfiai alátámasztás nélkül. Itt ugyanaz a kérdés kívánczik leírásra, mint a X. századi magyarok ostromképességénél: vajon mi indokolja a keleti típusú vértés lovasság hiányának elméletét *kizárólag* a honfoglalók esetében, amikor máskülönbén ugyanazon harci műveltség gyakorlóiként fogadjuk el őket, mint a régészeti-ikonográfiai bizonyítékokkal szintén korlátozottan rendelkező egyéb steppei népeket?

Az Ibér-félszigeti forrásokat és szakirodalmat tanulmányozva két megállapításra juthatunk. Egyrészt az ismerős, leegyszerűsített képlet, miszerint a „nyugati nehézfegyverzetű lovag” áll szemben a „keleti könnyűfegyverzetű lovassal” (ottani kontextusban északi a délivel), az Ibér-félsziget esetében ugyanolyan elégtelen megközelítés, mint ahogy a keleti és a nyugati harcászat találkozásának közép-európai régiójában, pontosításra, árnyalásra szorul. A spanyol és portugál középkori hadtörténet művelői – magukat értelem szerűen a nyugati taktika résztvevőiként kezelve – a könnyűlovasság terminológiáját elsősorban a több évszázadon keresztül formálódó nyugati taktika legfontosabb ellenfelére, a forrásokban többnyire csakugyan vértészet említése, vagy ábrázolása nélkül megtalálható muszlim lovasságra értik. Ennek feladata a távharc, illetve mozgékonyysága miatt a seregbontás. Manőverszabadságuk folytán a keresztény erők rohamozó nehézlovasságát széthúzzák, vagy éppen lekötik, amely emiatt nem képes a további, bekerítő muszlim manőverekre reagálni és oldalai, valamint háta felől gyakorlatilag védtelen marad. A spanyol hadtörténetészek számára sem kérdés, hogy a lovassági közelharc nem működik védőfegyverzet nélküli csapatokkal, a

⁶³⁷ HKÍF 1995, 56.

⁶³⁸ A honfoglalók vértészetének kérdéséhez KOVÁCS 2002, 311–334. Védőfegyverzet (bőrsisakok) meglétéről a nyugati kútfők közül Folcuin, *Gesta abbatum Lobbiensium* című művében találunk említést. Lásd: HKÍF 1995, 230.

león-kasztíliai lovassági egységekkel összezsapó muszlim katonáktól nem is tagadják meg használatuk lehetőségét. Ezek a sisakok, a pajzsok és a testpáncélok változatos formái, utóbbiak esetében a láncingtól kezdve a bőrpáncélig és a gambezoniig (*gambax*). Az Ibéri-félszigeten tehát nem elsősorban a fegyverzet tömege alapján kategorizálnak, bár ez a szemléletmód ott is jelen van a szembenálló felek összehasonlításában.

A ránk maradt források tükrében kijelenthető, hogy a keresztény erők mind átütőbb erejűvé váló rohamának eszköztárával szemben a hispániai muszlimok nagyjából nem a lovasságuk fejlesztésével védekeztek. Az egyik jellemző megoldás a nehézlovas roham kivédésére, de legalábbis tompítására al-Turtuši (1059–1127), az almoravida harcászati kortárs szemtanújának *Sirūġ al-Mulūk* („*Fejedelmek lámpása*”) című munkájában olvasható: „*van egy kiváló taktika, amit az országunkban (al-Andalus) megfigyelhetünk, és ez a leginkább hatékony, amit gyakorlattá tettünk az ellenségeikkel való harcban; hosszú lándzsákkal, hegyes és metsző dárdákkal. Kialakították soraikat és elfoglalták a helyüket, lándzsáikat a földön pajzsaikra támasztva, hegyükkal az ellenség felé. Úgy foglaltak helyet a földön, hogy mindegyikük jobb lábával letérdel, és maga elé helyezi felemelt pajzsát. Mögöttük az íjászok helyezkednek el, akiknek a nyilai átütik a láncinget és ezek mögött a lovasság. Amikor a keresztények a muszlimokra támadnak, semelyik gyalogos nem mozdul a pozíciójából, amelyben található, és nem is emelkedik fel senki, és így, amikor az ellenség a közelbe ér, az íjászok kilövik nyilaikat és a gyalogosok elhajítják dárdáikat, és lándzsáik hegyével fogadják őket. Azután jobbra és balra mozognak, az íjászok és a gyalogság között kimegy a muszlim lovasság, és elér mindent az ellenséggel szemben, amit Isten akar.*”⁶³⁹

Itt kiemelendő az érdekes azonosság a keresztény és muszlim írott források között, miszerint a lovasság különféle csapatnemeinek szerepe szinte teljes mértékben beárnyékolja a gyalogság feladatát, sőt, többnyire jelenlétét is, pedig ezt nem lehet kétségbe vonni a rekonkvizta nagy katonai összeütközései során.⁶⁴⁰ A középkori háború európai színterei esetében Hispánia esetében is kritikával kell kezelni Charles W. C. Oman a fenti arab forrás által is megcáfolt klasszikus sorait, miszerint „*a gyalogság a tizenkettedik és tizenharmadik*

⁶³⁹ „*Por lo que al modo de resisitir el choque se refiere, hay una excelente táctica que observamos en nuestro país (al-Andalus), y es la más eficaz que hemos puesto en práctica en la lucha con nuestros enemigos; con lanzas largas y dardos agudos y penetrantes. Formaban sus filas y ocupaban sus puestos, apoyando las lanzas en el suelo a sus espaldas, con las puntas enfiladas hacia el enemigo. Ellos se echaban a tierra, hincando cada cual su rodilla izquierda en el suelo, y se ponía ante sí el escudo levantado. Tras ellos se colocan los arqueros cuyas flechas transpasen las cotas de mallas y detrás de éstos la caballería. Al cargar los cristianos contra los musulmanes, ninguno de los infantes se mueve de la posición en que se encuentra, ni nadie se pone de pie, y así que el enemigo se aproxima, lanzan contra él los arqueros sus flechas y los infantes sus dardos, y los reciben con la punta de las lanzas. Hacen después frente a derecha e izquierda y sale la caballería musulmana por entre los arqueros e infantes, y consigue contra el enemigo todo cuanto Dios quiere.*” Idézi: RADHI 1990, I, 550.

⁶⁴⁰ FITZ 1998, 373–383.

*században teljesen jelentéktelen volt: a talpas katonák nem egyéb célból kísérték el a hadsereget, mint a tábori kiszolgáló feladatok, vagy mint a periódus számos várostromának résztvevői. Esetenként könnyű csapatokként használták fel őket a csaták megkezdésére, hatástalan demonstrációikkal.*⁶⁴¹

A különbség a Kárpát-medence és az Ibér-félsziget forrásadottságai között az, hogy Hispániában lényegesen több ikonográfiai forrás maradt a gyalogság létezésére, mint az Árpád-kori Magyarország esetében. Fentiek nyomán felmerül a kérdés, hogy nálunk, a X–XI. századi államberendezkedés-váltás során mi lehetett a módszer a nyugati szomszédság lovasrohamának megállítására? A válasz nem könnyű, hiszen nemcsak a keleti típusú vértes lovasság létezésére (és így eltűnésére) hiányoznak a tényszerű bizonyítékok, de a gyalogság alkalmazásának kezdeteire is. Így a XI. századi magyar német háborúk idejére a steppei taktika elemeinek folytatólagos alkalmazása (kitérő hadmozdulatok, felperzselt föld taktikája, az ellenséges haderő felörlése) lehetett a tulajdonképpeni egyetlen megoldás, egészen addig, amíg megfelelő létszámú, hazai nyugati típusú lovasság nem lett kiállítható – ezzel együtt meg nem született a későbbiekben írásos források által is bizonyítottan alkalmazott vegyes hadrend. A nyugati harcmódban jártas hospesek, valamint a rusz-varég zsoldosok alkalmazása is ennek a folyamatnak a részeként értékelhető, véleményem szerint mindkettő a nyugati katonai nyomást volt hivatott csökkenteni. Ahol a nyugati lovasrohammal dacolni képes saját erők nem álltak rendelkezésre, ott a létszámfölény adhatott esélyt a győzelemre, egy kedvezően megválasztott harcmezőn. Erre ismét a ménfői csatát hozom példaként.

Lószerszám, lovaglási stílus és harcászat

A lovassági csapatnemek elkülönítésének egyik jellemző ibériai szemléletmódja kifejezetten a ló, pontosabban a lovaglási módszer, illetve a lovas harcos fegyverzete és a taktika összefüggései felől közelít, elkülönítve a muszlim hódítás örökségeként számon tartott *a la jinete*, valamint a Nyugat-Európában kialakult nehézlovas stílus, az *a la brida* vagy *a la estradiota* jellegzetességeit.⁶⁴² A jinete-stílusnak nevet adó Zenata-berberek leszerződésére I. Muhammad granadai uralkodó (1238–1273) zsoldjában, 1263-ban került sor. Ám X. (Bölcs) Alfonz (1252–1284) krónikájában aligha az általuk is gyakorolt lovaglási stílus *legkorábbi* felbukkanását örököltette meg Hispániában: „*Granada királya, látván a háború elhúzódását,*

⁶⁴¹ „infantry was in the twelfth and thirteen centuries absolutely insignificant: foot soldiers accompanied the army for no better purpose than to perform the menial duties of the camp or to assist in the numerous sieges of period. Occasionally they were employed as light troops, to open the battle by their ineffective demonstrations.” OMAN 1953, 63.

⁶⁴² Utóbbi kifejezetten a hosszú döfőlándzsa (kopja) nevét tartalmazza. DLC 1825, 668. A jinete szó etimológiájára lásd: MAILLO SALGADO 1998, 157; 159.

amelyben volt, azzal a kéréssel fordult Aben Yusufhoz, hogy küldjön valami [hadi]népet a megsegítésére, ő ezer lovast küldött [...] mondják, hogy ezek voltak az első jinete-lovasok akik átkeltek a tengeren azután, hogy Miramolin legyőzött.”⁶⁴³ A lovaglás módjainak hispániai történeti fejlődését összegző Soler del Campo is valószínűsíti, hogy a jinete-stílus „bevezetésének” első ikonográfiai bizonyítékai a X. századig mennek vissza a félszigeten, korábbi jelenléte biztosnak tűnik, ám „nem kielégítően tisztázott eredetét a keleti tradíciókban kell keresni”.⁶⁴⁴

Egy másik szemléletmód – a szembenálló felek részéről az állandó katonai kihívásra adott reakciókat tanulmányozva – a hispániai lovassági csapatnemek esetében is a háborús kultúrakeresésre helyezi a hangsúlyt, amely során a résztvevők átvették és bizonyos mértékben a maguk hasznára át is formálták az ellenfél fegyvereit, vagy éppen azok taktikai eszköztárából merítettek. Ennek legjobb és tipikus hispániai példája az ellenfelek bizonyos lovas harcászati sajátosságainak átvétele. Keresztény részről a saját *jinete-könnyűlovasság* kifejlesztése, amely taktikájában, kinézetében a rekonkvizta kései szakaszában már gyakorlatilag semmiben sem különbözött a muszlim ellenféltől, így lovaglási stílusában sem.⁶⁴⁵ A kultúrákat elválasztó, egyszersmind összekötő „mozgó határ” déli oldalán pedig az *andalúz nehézlovasság* létrejötté, mint a muszlim válasz a „hitetlenek” csatadöntő elemének ellenpontosítására. Ibn Saʿīd al-Maġribī részletes képet fest a keresztény-muszlim érintkezés e XIII. századi eredményéről: „Egyik kezében hosszú és vastag lándzsát tart biztosan, a másikban egy pajzs, a keresztények módszere szerint, akik ellen háborúzik. Ami a nemes és befolyásos maġrebi lovasokat illeti, egyedül ők viselnek láncinget, és pajzs, valamint hosszú és vastag lándzsa nélkül harcolnak. Pajzsaik a Maġrebben készülnek, antilopbőrből és igen ellenállóak a kardvágásokkal és a lándzsaszúrásokkal, valamint majdnem minden nyíllal szemben. A maġrebi származású lovasok mozgásukat jobban uralják a nyeregben, mint az andalúz lovasok. Ezek valóban nehezebbek pajzsaik, lándzsáik és vértjük miatt és ők nem mozoghatnak

⁶⁴³ „El rey de Granada, veyendo el gran afincamiento de la guerra en que estaba, envió rogar á Aben Yuzaf que le enviase alguna gente en su ayuda, é envióle mil caballeros [...] dicen que éstos fueron los primeros caballeros jinetes que pasaron aquen mar despues que el Miramolin fue vencido.” A szövegrészlet említi az almohádokat követő Banū Marīn dinasztia uralkodóját (Abū Yūsuf Yaʿqūb, 1258–1286), utal az 1212-es Las Navas-i csatában legyőzött Muhammad al-Nāṣir almohád kalifára (1198–1213, a keresztény forrásokban Miramolin), de csak az ő veresége után először érkező jinete-lovasokról beszél. Idézi DEL CAMPO 1993, 158. A berber ló kultúrtörténetének feldolgozására francia nyelven lásd: ROUX 1987.

⁶⁴⁴ „Su adopción en el al-Andalus es a buen seguro anterior, producto de la tradición oriental donde deben ser buscados sus no suficientemente aclarados orígenes.” DEL CAMPO 1993, 157–172; az idézetet lásd a 169. oldalon.

⁶⁴⁵ Ezt a hasonulást érzékletesen fejezi ki a Salado-menti csata kapcsán a XI. Alfonz (1312–1350) krónikájában fennmaradt kasztíliai királyi utasítás, mely szerint egyenesen megtiltja a granadai határvidékről érkező, „mór divat szerint” harcoló keresztény katonáknak, hogy olyan holmit vigyenek a harcba, ami a szövetséges portugálokat megzavarhatja. Számukra az egymás mellett élésnek e velejárói, erre az időre már szokatlanak, zavarónak tűntek. DEL CAMPO 1993, 168.

kedvük szerint. Így nekik törekedniük kell arra, hogy biztosan a nyeregben maradjanak, és hogy lovaikkal igazi páncélos egységet alkossanak. Esetenként az andalúz lovasok nyergein magasítás van, ami lehetővé teszi testük [alsó] felének biztos tartását, hogy ne essenek le, amikor lándzsaszúrás éri őket. Végezetül, ha a spanyolok hosszú kengyelsíjait használnak, akkor a mórok rövidre csatolják azt.”⁶⁴⁶

A hasonulás folyamatának ikonográfiai bizonyítékai is vannak. Ilyen például az egyik, 1220 körül készült, Beato-ábrázolás, amelyen a lándzsájukat még a fejük fölé tartva rohamozó, teljes testükön sodronypáncélt, fejükön fémsisakot, valamint sarkantyút viselő lovasok tipikusan nyugati, azaz a la brida stílusban, tehát nyújtott lábbal vágtnak. Kerek pajzsuk díszítése, de leginkább csak a mellettük ábrázolt gyalogos (köztük íjász) katonák alapján azonosíthatjuk őket muszlim (oldalon harcoló) fegyveresekként – illetve mert „Nabukodonozor katonáiként” jelenítik meg őket.⁶⁴⁷ Ennél korábbi ábrázolás maradt ránk San Millán de la Cogolla XI. századi zsoltároskönyvéből: a csepp-pajzsos, egymásra lándzsát feszítő két lovasban Nicolle „keresztény stílusban harcoló mórokat” lát.⁶⁴⁸

Mindkét féle lovaglási stílusban alapvető szerepe van a *kengyel* különböző módon történő alkalmazásának. A középkori Nyugat-Európa történelmének alakulásában egyesek által döntő jelentőségűnek tartott lószerszám⁶⁴⁹ ottani bevezetését a hazai és a nemzetközi szakirodalom is általában a steppei harci kultúra egyik legfontosabb katonai hatásának tulajdonítja és hagyományosan az avar-frank háborúkhöz köti.⁶⁵⁰ Mivel a IX. század végén a Kárpát-medencében már a nyugati eredetű kengyelek is jelen vannak,⁶⁵¹ ezért számunkra terjedésének problematikája elsősorban az Ibér-félsziget szempontjából érdekes. Ott ugyanis megoszlanak a vélemények használatának kezdetéről, illetve arról a kérdésről, hogy a

⁶⁴⁶ „Il tent (andalusies) solidement, d’une main, une lance (rumh) épaisse et longue, de l’autre, un bouclier (turs), de la, meme manière que les Chrétiens conte lesquels il fait la guerre. Quant aux cavaliers Maghribins noble ou influents, ils sont les seuls à posséder des cottes de mailles et ils combattent sans bouclier, ni lances épaisses et longues; leurs boucliers sont fabriqués au Maghrib avec la peau de l’antilope (lamt) qui est à l’épreuve des coups de sabre, de lance et de presque toutes les flèches. Les cavaliers originaires du maghrib sont, sur leurs montures, plus maîtres de leurs mouvements que les cavaliers andalous. Ceux-ci sont, en effet, alourdis par le poids de leurs boucliers, de leurs lances et de leurs cottes de mailles, et ils ne peuvent se mouvoir à l’aise. Aussi, doivent-ils s’appliquer à se maintenir solidement en selle et à former, sur leur cheval, un véritable ensemble ciurassé. Parfois, la selle des cavaliers andalous porte des crampons qui leur permettent de s’attacher par le milieu de corps et de ne pas tomber s’ils reçoivent un coup de lance... Enfin, si les espagnols chaussent bas leurs étroits étriers, les Maghribins les chaussent haut.” Idézi: DHINA 1984, 440. A francia szöveg fordításában Abdoulaye Sow volt segítségemre.

⁶⁴⁷ Lásd az V. Képtábla 1. képét. A muszlimok öszövétségi elnevezései (agarenus, moabita, stb.) gyakran felbukkannak a hispániai keresztény forrásokban.

⁶⁴⁸ NICOLLE–MCBRIDE 2001, 22.

⁶⁴⁹ Erre lásd Paul J. Gans összefoglaló cikkét a világhálón, irodalommal: GANS 2002.

⁶⁵⁰ A kengyel európai terjedésére lásd: CURTA 2007, 309; 315–317; LA SALVIA 2011, 78–95. A koraavar régészeti anyag kengyeleinek keltezési problémájára: BÁLINT 1995, 641–642.

⁶⁵¹ MESTERHÁZY 1981, 211–222; KOVÁCS 1986; 125–139; KOVÁCS 1996, 121–123.

muszlimok a Karolingok korábbi átvételét tették-e magukévá (talán éppen az Ibér-félszigeten), vagy már rendelkeztek a kengyelen alapuló lovas harcászati tudással, amikor átkeltek a Pireneusokon. David Nicolle arab forrásokra hivatkozva tagadja a kengyel korai jelenlétét az Ibériai-félszigeten, ezzel együtt azt is, hogy a frank területeket támadó muszlimok hatására vették volna át Nyugat-Európában az eszközt, mivel a VIII. századi frank régészeti anyagból hiányzik, továbbá ugyanekkor a hispániai mórok a török népekkel és perzsákkal ellentétben legfeljebb csak a kengyel bőrből, vagy kötélből készült „primitív” változatát használták (hurokkengyel). A brit hadtörténész a frank vaskengyelt egyértelműen az avar, magyar és a viking katonai nyomás eredményének tartja. A frank haderő lovassá válását ennek megfelelően sem teszi a IX. századnál korábbra.⁶⁵² Nicolle véleményét továbbfejlesztve, ennek az átalakulásnak – legalábbis a frank területek keleti részén már a X. századi magyar hadjáratok voltak a katalizátorai, amennyiben a folyamat további szakaszát I. (Madarász) Henrik katonai reformjaiban azonosítjuk.

A vaskengyel használatával együtt meglévő jinete-stílust mutató hispán ikonográfiai források a X. században tűnnek fel, szintén a Beato-ábrázolások között.⁶⁵³ Az Apokalipszis lovasait azonban a jól láthatóan azonos mintáról másolt példányok is hol kengyellel, hol pedig anélkül ábrázolják, továbbá a jinete-stílus mellett előfordul a la brida lovaglő, és úgy hátrafelé íjat feszítő (!) alak is. A kengyel félszigeti megkésettsége, sőt népszerűtlensége tükröződik a fátimida szolgálatban kémként tevékenykedő utazó, Ibn Hawqal (~920–988) 977-ből, a *Sūrat al-'Ard* („A Föld képe”) címen ismert munkájából. Az általa egyébként „gyengének és képzetlennek” leírt córdobai haderő lovasai szerint „*nem nyújtanak látványosságot, mivel a lovaglás minden szabályát és művészetét megtagadják, bátorságuk és a harchoz szokottságuk ellenére. Sem én sem más nem látott még embert egy teljesen, vagy részben tiszta vérű hátason lovagolni, amely kengyellel van ellátva. Egyik sem képes az én tudásomra a kengyel használatában, mert félnek, hogyha leesnek, a lábuk beleszorul. Csupaszon ülik meg lovaikat.*” Az erős elfogultságot tükröző leírás Nicolle szerint csak a faváz nélküli nyergekre vonatkozik, °Isa ibn Ahmad al-Rāzi ugyanis már a X. században megkülönbözteti a berber (észak-afrikai) és az „európai stílusú” nyergek használatát al-Andalus területén.⁶⁵⁴

⁶⁵² NICOLLE–MCBRIDE 1984, 8.

⁶⁵³ Lásd az V. Képtábla 2. képét.

⁶⁵⁴ „*present no spectacle to see, because they ignore all the rules and arts of equitation, despite their bravery and they being accustomed to combat. Neither I nor anyone else has seen a man riding a fine-bred horse or even partially of fine blood which is supplied with stirrups. They are incapable, any of them, to my knowledge of using stirrups, because they fear that if they fall their foot will remain caught up. They ride their horses naked*”. Idézi: NICOLLE–MCBRIDE 2001, 13.

Fentiek alapján Hispánia esetében a nagy jelentőségű steppei eszköz Nyugat-Európán keresztül történő átvétele látszik valószínűnek. A spanyol kutatók közül Sánchez Albornoz 979-re datálta a kengyelhasználat leóni kezdetét, azt azonban nem tudta eldönteni, hogy muszlim, vagy Karoling hatásra történt-e az átvétel.⁶⁵⁵ A kérdés megválaszolása tehát várat magára, azt a forráshiányon kívül az a tény is lehetetlenné teszi, hogy az arab-frank érintkezésen túl két másik mozgó határsáv közvetítő szerepe is erősen esélyes: a bizánci-arab,⁶⁵⁶ illetve a steppei nomád-arab háborús relációk színterei. Utóbbinál tudjuk, hogy az első, Amu-darján túli muszlim invázióra már 650-ben sor került, Transoxánia meghódítása és az Omajjád Kalifátus határterületévé szervezése pedig 715-ig megtörtént – utóbbi éppen párhuzamosan a hispániai vizigót állam felszámolásával.⁶⁵⁷

A Kárpát-medencében az említett két lovaglási technikát „keleti és nyugati stílus” értelmében érdemes megközelíteni.⁶⁵⁸ A magyarok „eredeti” lovaglási technikájával kapcsolatban az azonos típusú lószerszámot használó steppei népek régészeti és dokumentált anyagából lehet helytálló következtetéseket levonni. Amennyiben elfogadjuk, hogy a steppei könnyűlovas (lovasíjász) harcmódor legpontosabb megörökítői a középkori muszlim hadi traktátusok, akkor ezek lovaglási technikára vonatkozó részei magyar szempontból is figyelmet érdemelnek. Itt különös fontosságú a gyakorláson alapuló rekonstrukciós kísérletek összekapcsolása a forráskutatás módszertanával.

A magam részéről, Kovács László megfogalmazása alapján, a „*viszonylag rövidre húzott kengyelszíjra csatolt kengyelbe támaszkodó, s a nyeregben behajlított lábbal – szinte rugószerű készenlétben – ülő*”⁶⁵⁹ ibér-félszigeti muszlimok és a steppei eredetű lovasok lovaglási technikáját – az arab nyergek egyéni tulajdonságai mellett is – a lényegét tekintve ugyanolyannak vélem.⁶⁶⁰ Az Árpád-kori hadtörténet egyes fejezeteit a keleti lovaglási stílus megtartása és a nyugati megjelenése, terjedése szemszögéből is tanulmányozható. A steppei

⁶⁵⁵ GARCÍA CUADRADO 1993, 333–334.

⁶⁵⁶ SHAHÍD 1995, 575; 612.

⁶⁵⁷ NICOLLE–MCBRIDE 1982, 3; BRENTJES 1986, 43.

⁶⁵⁸ Az Árpád-kori lóállomány vizsgálatára alapvető irodalom: VÖRÖS 2005–2006, 163–215, emellett Veszprémy László is közöl adatokat a korszakról: VESZPRÉMY 2008, 165–167. A lovaglási stílusok és a harcászat összefüggéseinek tárgykörében – bár a meglévők részben gyakorlati alapokon is születtek – közel sincs még elegendő számú és mélységű hazai szakmunka. Lásd: DOBOLÁN–SZÖLLÖSY 1995; SZÖLLÖSY 1997. MALYA–SZÖLLÖSY 1999, 431–444.

⁶⁵⁹ KOVÁCS 2003, 322. A steppei és a maghrebi-andalúz nyeregtípusok különbségei ellenére, a rövid kengyellel, felhúzott lábakkal és a lovat elsősorban térdrel és a testsúly áthelyezésével irányítva történő lovaglás az ábrázolások tükrében azonos vonás. A továbbélő közép-ázsiai és maghrebi lovas hagyományokat tanulmányozva ez a stílus máig ugyanolyan jellemzőkkel bír. A könnyűlovas harcászatra való alkalmassága saját lovas tapasztalataim alapján sem kérdés.

⁶⁶⁰ A lovas súlya a kengyelben támaszkodó két láb és a nyereggel érintkező ülep között harmadolva oszlik meg, ez a „hárompontos ülés” azonban nem azonos a mai lovardákban tanított, ugyanilyen nevű hobbylovas módszerrel. A megjelölés a pomázi Íjász Útja Iskola vezetőjétől, Cozmei Mihaitól származik.

lovakok felszerelése közül ismertén hiányzik a sarkantyú, a korai kelet-nyugati lovas kultúra érintkezésének egyik, valószínűleg alkalmi, folytatás nélküli példája az a nemrégiben talált X. századi sarkantyú-lelet, amelyik még a korabeli magyar díszítőművészet egyik alapmotívumát is magán viselte.⁶⁶¹

A magyar haderő lovasának fegyverei között a XIII. században is ott az íj, ennek a nyeregből történő használata a keleti lovaglási stílus folytatólagos ismeretét feltételezi.⁶⁶² Ugyanakkor egy szűk réteg a század második felére már olyan szinten űzte a nyugati stílusú lovas harcászatot, és az ennek megfelelő lovaglási módszert is, hogy a nyugati, vagy éppen a bizánci vértésekkel vívott közelharcban is megállták a helyüket.⁶⁶³ Ez a két tény a keleti és nyugati stílus egyidejű jelenlétét, egyben a vegyes hadrend erre az időre jól működő lovassági alkalmazását mutatja.

A steppei harcászat X. század utáni művelőivel (besenyők, úzok és kunok) szembeni Árpád kori magyar győzelmek egyik oka az eredendően ugyanolyan harcmodorú ellenfelekkel szemben kifejlesztett keleti lovaglási mód és az erre támaszkodó harci műveltség fennmaradása a magyarok körében is. Szinte bizonyos, hogy a besenyő-úz, majd kun betörések sikeres hárításában is nagy szerepet játszott Géza és László hercegek és Salamon király, majd I. (Szent) László katonai sikereit tekintve. A Hód-tavi csatában (1282) a királyi sereg győzelméhez (a megeredt esőn kívül) a székelyek is hozzájárultak.⁶⁶⁴ Ezt a fennmaradt tudást aktualizálták, „frissítették” a steppei (eredetű) harcosokból toborzott zsoldosok magyar oldalon bevetett egységei, akik a keleti lovaglási stílus mestereiként számos csatában komoly szerepet játszottak, illetve játszhattak a győzelemben. Itt meg kell különböztetni a professzionális zsoldosként szerződöttetetteket és a teljes társadalommal rendelkező, katonai szolgálat fejében privilegizált steppei eredetű népeket. Az Árpád-kor nomádokkal vívott összeütközéseiben kivétel a minden addigi keleti támadás erejét sokszorosán felülmúló mongol invázió. Katonai csapásának mértékében azonban a világbirodalom „erőfölényén” kívül a magyar belpolitikai helyzet is súlyosan belejátszott, az

⁶⁶¹ KOVÁCS 2003, 335. A felgyői sarkantyúletről lásd a Délmagyar 2011. április 19-i hírét a világhálón: DELMAGYAR.HU 2011. További korai magyar sarkantyúletekről lásd: WOLF 1984, 590; 610.

⁶⁶² B.SZABÓ 2010, 120–121.

⁶⁶³ Erre a Dürnkrot melletti csatáról maradt leírás a bizonyíték, ahol a magyar főnemesség a lovai tekintetében sem képviselt kisebb harcértékű erőt, mint Ottokár nehézpáncélosai. VESZPRÉMY 2008, 166. A magyar nehézlovasság keleti vértésekkel szembeni dokumentált sikere pedig a muhi csata epizódja, Batu vértés testőreivel szemben. NÉGYESI 2003, 395.

⁶⁶⁴ BLAZOVICH 1977, 941–945. A steppei népek magyarországi befogadásában, letelepítésében a kezdetektől fogva tetten érhető a „harcászati faktor”. Érdemes összevetni ezt az Ibér-félszigeten lovasként mindig könnyű fegyverzetben harcoló berberék szerepével.

újabb kutatások tükrében pedig a mongol irányítású, „steppei vihar” korántsem aratott olyan egyértelmű győzelmet Magyarország felett, mint azt a korábbi álláspont tartotta.⁶⁶⁵

A hazai ikonográfiai források közül a Képes Krónika ábrázolásain bajosan lehet azonosítani a két stílus közötti különbséget, a keleti lovasok (kunokként ábrázolt tatárok, illetve esetenként a honfoglalók) hosszú köntöse alatt szinte azonosnak tűnik a lábtartás, az általában nyugati lovagként ábrázolt, tipikusan a la brida stílusban lovagló magyarok tartása azonban szembeötlő, az ábrázolt harcmodornak megfelelő magas kápás nyugati nyergekkel együtt. A Szent László faliképek egy részén már jobban azonosítható a különbség, elsősorban a hátrafelé nyilazó „kun” harcos megjelenítésekor.⁶⁶⁶

A hátrafelé nyilazás, mint steppei harcászati toposz látható a korábban az „egyetlen honfoglaló magyar ábrázolásaként”, újabban már a szakmunkákban is XII. századiként feltüntetett⁶⁶⁷ aquileai lovasíjász esetében. Kengyelt nem tudunk azonosítani rajta, a harcos a la brida lovaglási stílusa pedig erős ellentétben áll a lovasíjászat steppei technikájával. Egyedül a nyilakat hegygel kifelé befogadó tegeze és arab fajtajúként azonosítható lova érdemel említést.⁶⁶⁸ Olyan elnagyolt ábrázolásnak tekinthető tehát, mint a magyarországi lovasokat (alighanem kunokat) ábrázoló további külső ikonográfiai forrásunk, a szászországi Niedermending templomi freskóján. Megjegyzendő, hogy ezen a keleti és nyugati lovaglási stílus egyértelműen ábrázolásra került, a fegyverzet azonban vegyes, utóbbi magyarázatát kereshetjük a fentebb említett szablya-kard fegyverváltás XIII. századi fejezetében is.⁶⁶⁹

Az íj és az íjászat jelenléte, szerepe az Ibér-félszigeten. Lovasíjászat a két régióban

Ha pireneusi kontextusban vizsgáljuk az íj és az íjászat jelentőségét, akkor azt mondhatjuk, hogy az a „háborúra szervezett” keresztény államokban némi eltérést mutat attól az általános nyugat-európai képtől, amelyben az íjat „másodrendűnek” tekintették – általában használóival együtt.⁶⁷⁰ A félszigeten is találkozunk ezzel a jelenséggel, ám itt nem csak a katonáskodó rétegek alsó, kizárólag gyalogosan szolgáló részének (*peón*) volt fontos fegyvere az íj. Számos municípium dokumentumai említik a „lovagi íjászokat”, akik sikeres katonai

⁶⁶⁵ A tatárjárás értékelésére lásd még B. SZABÓ 2007, 185–187.

⁶⁶⁶ A kakaslomnici, a gelencei és a homoródkarácsonyfalvi freskók mellett ilyen például a székelyderzsi ábrázolás. Lásd a VI. Képtábla 1. képét.

⁶⁶⁷ B. SZABÓ 2010. 125. A szerző pontosabb megjelölés nélkül ugyanitt közli egy szintén hátrafelé nyilazó XIII. századi Beato-ábrázolás rajzát. A két lovasíjász figura megjelenítése több ponton hasonlóan sántít.

⁶⁶⁸ Erre lásd BÓNA 2000, 89–90, a lovas muszlim azonosításáról. VII. Képtábla 3. kép.

⁶⁶⁹ Az ábrázolásra Tóth Zoltán Henrik tanulmánya hívta fel a figyelmet: TÓTH 2011, 911. Lásd VI. Képtáblán a 2. képet.

⁶⁷⁰ Az angol íjászok (longbowmen) legfeljebb egy fokkal voltak feljebb a társadalmi ranglétrán, mint a legegyszerűbb gyalogos katonák. BRADBURY 1985, 171. Az íjászat lenézett nyugat-európai helyzetéről: HATTO 1940, 40–54.

akció esetén kétszeres részesedést kaptak a zsákmányból, feltéve, ha fenntartották harci tudásuk szintjét, illetve teljesítették a minimális elvárást fegyvereikkel (íj, nyílvevők és íjhúr) kapcsolatban.⁶⁷¹ Több település íjásza minősültek külön jog kategóriának, a csúcsot alighanem Portugália jelenti, ahol a Santarém-családot említő városi kiváltságok (*foral*) tanúsága szerint 1136-ra ezek az íjászok csakugyan a lovagokkal (*cavaleiro*) azonos jogokat élveztek.⁶⁷²

Az íj jelentősége azonban a fenti példák ellenére sem múlta felül Nyugat-Európa egyéb területeit, a keresztények körében történő használatára jelentős részben csak következtethetünk, s – minden valószínűség szerint a fentebb említett okból – meglehetősen ritkán bukkan fel az ikonográfiai forrásokban is. Del Campo egyszerű íjként azonosítja a X. (Bölcs) Alfonz (1252–1284) által készíttetett *Libro de los Juegos* („Játékok Könyve”) egyes lapjain ábrázolt fegyvereket, ezt azonban az íjak jellegzetes formája alapján megkérdőjelezem, azok ugyanis rövid, „török típusú” fegyvereknek tűnnek.⁶⁷³ Az íjakat ábrázoló többi ibér-félszigeti keresztény ikonográfiai forrás esetében is inkább összetett íjakra kell gondolnunk, bár olyan példa is nem egy akad, ahol teljesen valószínűtlen módon ábrázolják a fegyvert és használatát. Ilyen például Liébana-i Beato munkájának egyik 970-ből ránk maradt ábrázolása.⁶⁷⁴

Érdekes azonosság a Kárpát-medencével, hogy az úgynevezett egyszerű íjak a középkori Európában legkomolyabb hírnevet kivívó változata, az angol hosszúíj (*longbow*) a legcsekélyebb mértékben sem terjedt el a két régióban. Hispániában jelenlétével csak ott számolhatunk, ahová az északi (angol) zsoldosok magukkal vitték.⁶⁷⁵ A távolra ható fegyverek nyugat-európai „csúcstermékének” közös hiánya csak részben magyarázható éghajlati (ti. az íjak alapanyagául szolgáló fafajok hiánya) különbségekkel, abban kulturális különbségek éppígy szerepet játszhattak. Ilyen ok lehetett az „ellenséges kultúra” fegyvereitől való idegenkedés, különösen a muszlimok magas szintű íjászkultúráját szem előtt tartva, ami jól párhuzamba állítható a Kárpát-medencében letelepedő „íjlesztő népek” ugyanilyen

⁶⁷¹ POWERS 1966, 131.

⁶⁷² Ennek kasztíliai megfelelője, a caballero-státusz tűnik fel a Toledo-család esetében Escalona városi kiváltságainak a XII. század végétől dokumentált okleveleiben. POWERS 1966, 133, 92. jegyzet.

⁶⁷³ Lásd a VII. Képtáblán az 1. képet.

⁶⁷⁴ DEL CAMPO 1993, 63, 269. Lovasíjász példaként is lásd a VII. Képtáblán 2. számú képet.

⁶⁷⁵ Itt az ibér rekonkvizista nyugati frontja, azaz a portugálok által jegyzett hadműveletek említendő, ezek között is elsősorban Lisszabon 1147-es ostroma, de az almohád flottával vívott ún. „atlanti háború” (1179–1191) eseménysorában, illetve Silves várának első ostroma alkalmával (1189) is. HENRIQUES 2003, 19–21. Megjegyzendő, hogy a portugál szakirodalom is megkülönbözteti az egyszerű íjak rövidebb (pl. a német területeken használt változatát) az angol hosszúíjtól. BARBOSA 2004, 53.

kifinomult technikai tudásával, mind a fegyver elkészítésének, mind pedig használatának oldaláról.

A különböző forráscsoportokat vizsgálva kitűnik, hogy az íjászat lényegesen hangsúlyosabb szerepet játszott az ibériai mozgó határ déli oldalán, mint az északon. Itt, az iszlám íjjal kapcsolatos hagyományának megfelelően, a mindvégig különös becsben tartották ezt a fegyvert és így az ahhoz értéket is. Ezt a viszonyulást jól adják vissza az Ibér-félsziget muszlim íjászatáról értékes információkat ránk hagyó Ibn Hudayl sorai: „*Allah, magasztaljuk a nevét, előnyben részesítette az íjat, minden más fegyverrel szemben. Egy alkalommal (a Próféta) azt mondta: Minden igazhívőnek törekednie kell, hogy íja és nyilai legyenek.*”⁶⁷⁶ Az összetett íjak központi hadászati jelentőségét a Calendario de Córdoba a X. századból az alábbi sorokkal támasztja alá: „*Ebben a hónapban kiküldték a tartományi hivatalnokoknak a leveleket utasítva őket a szarvasagancsok (és a kecskebakok szarvainak) összegyűjtésére, hogy elkészítsék az íjakat.*”⁶⁷⁷

Az iszlám által uralt egyéb földrajzi régiókhoz hasonlóan az íjnak mindkét alaptípusát ismerték, ám a Pireneusi-félszigeten is az összetett íjakat preferálták. A témával kapcsolatos muszlim hadtudományi értekezésekben (*furūsiyya*, فروسية) után az iszlám íjait ezen belül az alábbi alkategóriákba sorolhatjuk:

- Arab íj (*hiyaziyya*, vagy *wasitiyya*).
- Perzsa íj (elsősorban az iszlám szíriai-egyiptomi régiójában).
- Török íj: hasonló a perzsa íjhoz, de testesebb, vastagabb.
- *Al-watiyya* íj. Utóbbi, méretét tekintve egyfajta átmenet a rövid, összetett íjak és hosszabb, egyszerű íjak között, ám szerkezete pontosabban nem ismert.⁶⁷⁸

Bár a muszlim világ által is használt íjtípusokat meg tudjuk nevezni, az Ibér- félszigeti íjászat további specifikus jellegzetességeiről csak óvatos feltételezések tehetők, ide értve a keleti, így a steppei hatások jelentkezését is. Az azért kijelenthető, hogy az iszlám az általa uralt területek legtávolabbi részeire is rendszeresen eljuttatta a másutt bizonyítottan sikeres fegyvereket, technikákat, más szóval állandóan „aktiválta” azt a tudást, ami a harcmezőkön fölényhez juttatta – így az Ibér-félszigeti muszlimok keresztény ellenfeleivel szemben is. Ebben az említett hadtudományi értekezéseknek is komoly szerepe volt. A XII. századra

⁶⁷⁶ „Dios, ensalzado sea, acordó su preferencia al arco, por encima de cualquier otra arma. alguna vez, dijó (el Profeta): Todo creyente debe aspirar a tener arco y flechas.” IBN HUDAYL 1977, 198.

⁶⁷⁷ „Durante este mes se envían a los administradores provinciales las cartas ordenando la recogida de las astas de los ciervos (y los cuernos de los machos cabrios), para confeccionar los arcos.” CALENDARIO DE CÓRDOBA 1982, 132.

⁶⁷⁸ Lásd CASTILLO ESCUSOL 2012, az Arqueria Medieval internetes oldalon. Az íjtípusok kategorizálásának forrásműve: IBN QAYYIM 1976. Néhány további íjász traktátus: IGAZ 2011, 84–85, 7. lábjegyzet. Az Ibér-félsziget muszlim hadtudományi forrásműveinek összegzése: RADHI 1991, 139–146.

datálják ‘Abd Allāh ibn Maymūn: *Al-ifāda wa'l-tabsīr li-kull rāmin mubtadi' au mahīr* („*Tanács és felvilágosítás minden íjásznak, kezdőknek és haladóknak*”) című íjász-traktátusát, amely bizonyítja, hogy a nyugati iszlám területén is létezett íjászképzés, mégpedig külön iskola formájában.⁶⁷⁹ A gyalogos andalúz íjászok kedvelt, térdelő löpőpozícióját pedig még 1390 körül is említésre méltónak találja egy egyiptomi mameluk (kipcsak) előkelő, Tolu bég számára készült íjásztudományi összefoglaló munka ismeretlen szerzője: „*A negyedik mód az egyenesen ülésben való lövésre hasonlít. A bal lábszárat és a bal térdet a földre kell helyezni, a jobb lábszárat függőlegesen kell tartanod. A kettő között egy lábszárnnyi vagy valamivel kisebb távolságnak kell lennie. Ebben a helyzetben lösz. Ezt az ülést maszákifi-nek [vívó-póz] nevezik. Az andalúziai íjászok többsége így lő*”.⁶⁸⁰ A leíráshoz hasonlatos pózból lő a cuencai elefántcsont ládika vértés íjása, de a palermói Sala de Ruggero bizánci stílusú mozaikjának figurája is így feszíti fegyverét. Az egyébként nem gyakori hispániai íjász-ábrázolások még a tradicionális íjászat, úgynevezett „hajlított tartásának” helyi meglétét is ránk hagyták a XIII. század elejéről.⁶⁸¹

Magyarországon ma semelyik kutató nem vitatja, hogy a X. századi magyar íj a közép-ázsiai steppéken kifejlesztett „török” (Cs. Sebestyén Károly szavaival „turkeszáni”) összetett reflexíjak közé tartozott, ám az iszlám forrásokban ránk hagyott, a tág kategórián belüli különbségeket – a források és a leletek hiánya miatt – idehaza nem tudjuk azonosítani. Hogy milyen változásokon ment keresztül formájában, esetleg használatának módjában, az bizonytalan és jelenleg vitatott kérdés. Feltehetőleg valamennyi, a magyarok után érkező, illetve keleti szomszéd lovasnomád-íjlesztő nép (besenyők, úzok, kunok, stb.) hozzátett valamit a Kárpát-medencei íj X. század utáni történetéhez, ám ennek fázisai egyelőre nem ismertek. A Szent László legenda templomi faliképei között több, különféle összetett reflexíjat is ábrázolnak, ám az ikonográfiai forráselemzés buktatóinak ismeretében annyit érdemes még megjegyezni, hogy alkotóik esetenként *ugyanazt* a fegyvert adják a kunokat (úzokat) üldöző magyarok kezébe is.⁶⁸² Csak az látszik valószínűnek, hogy a lovasíjászat folyamatos kulcsszerepének megfelelően az íj fejlődése (azaz fejlesztése) a Kárpát-medencében sem állt meg.⁶⁸³

⁶⁷⁹ IBN MAYMŪN 1986.

⁶⁸⁰ ÖZTOPÇU 2002, 191. A teljes íjász traktátus fordítását lásd: SUDÁR 2010, 338–352.

⁶⁸¹ További muszlim és bizánci íjászábrázolásokkal együtt lásd a VIII. képtáblán. Az eddig tanulmányozott ábrázolások alapján úgy tűnik, hogy mind a mediterrán, mind pedig az íjászyűrü segítségével történő hűrfeszítést ismerték és gyakorolták az Ibér-félszigeten, valamint Szicília szigetén is.

⁶⁸² Erre példa erre a Zala megyei Túrje volt prépostsági templomának faliképe. Lásd a IV. Képtábla 1b képen.

⁶⁸³ A végvári időszakban magyar oldalon is használatban lévő íjak utolsó generációja már az ugyancsak steppei gyökerű oszmán íjászat hatásait mutatja, amely egy újabb mozgó határon keresztül érte el a Kárpát-medencét. A

Az íjak közös keleti, ezen belül is a steppei török népekhez kötődő eredetéről a kortárs hispániai keresztény kútfőknek is voltak információi. A Las Navas-i csatáról „első kézből” tudósító Jiménez de Rada (1170?–1247) toledói érsek íjaik miatt is hasonlítja az ókori párthusokéhoz az almohád taktikát.

Az arabok az iszlám előtti korokban sem kizárólag gyalogosan ismerték és használták az íjat.⁶⁸⁴ Az új vallás generálta hódítások során azonnal megkezdődött a lovasíjászatban régebbi tudással és hagyománnyal bíró népektől a technikák és a taktikai módszerek átvétele. Az arab íjászat kezdetben a bizánciaktól tanult jellegzetességeket is másolta, ám – a steppei népekkel még a VII. század során megtörtént első találkozások és harci tapasztalatok nyomán – nem sokkal később már a közép-ázsiai tradíciók is feltűnnek a régészeti anyagban és az ikonográfiai források között. A muszlim illetve a muszlimok által továbbfejlesztett íjászat perzsa előzményeit az iszlám történetírás is több helyütt említi.⁶⁸⁵ A téma idehaza úgyszólván ismeretlen, pedig kutatása fontos lehet; a steppei nomádokkal a muszlimok előtt sok évszázados állandó érintkezésben lévő (új)perzsa birodalmak alkalmazta íjászat ugyanis megkerülhetetlennek tűnő állomás a fegyver fejlődéstörténetében. A szép számmal előkerült szászánida ezüstitálakon íjat feszítő uralkodók mind steppei reflexíjakat feszítve tűnnek elénk.⁶⁸⁶ Az utolsó iszlám előtti perzsa dinasztia nagykirályai által reprezentált technika mégsem maradt meg (ha egyáltalán átkerült) az iszlám íjászatba; úgy tűnik, hogy az arabok inkább közvetlenül a steppei népektől tanultak.

A VIII. századból már egyértelműen transoxániai stílusú lovasíjászt ábrázoló freskó maradt ránk a szíriai Qasr al-Hayr al-Ġarbi palotából. A fegyverét íjászgyűrűvel kifeszítő harcos felszerelése a steppei nomád valamennyi fontos kellékét hozza (övre csatolt tegez, viszonylag rövidre állított fém kengyel, leajzott második íj a lovas túlsó oldalára függesztett tokban).⁶⁸⁷ Legkorábban a 750-es évekre datálható az egyiptomi Fuszatból (Kairó) előkerült bronz íjászgyűrű, ami ugyancsak a korai steppei hatást mutatja – azonban itt sem zárható ki a bizánci közvetítés.⁶⁸⁸

késő középkori magyar íj ábrázolásai legalábbis erősen hasonlítanak az oszmánok fegyvereihez. B. SZABÓ 2010 161; TÓTH 2011, 915.

⁶⁸⁴ A legkorábbi, tevehátról íjászó arab harcosok asszír reliefeken tűnnek elénk. WISE–MCBRIDE 1981, 40.

⁶⁸⁵ SUDÁR 2010, 338. A szászánida hadsereg lovasíjászatáról lásd KAVEH 2005, 30–31, 51–53; LATHAM–PATERSON 1970, különösen: 37–38. A dinasztia hadtörténetéről továbbá: NICOLLE–MCBRIDE 1996.

⁶⁸⁶ Lásd például a II. Sápurt (309–379) oroszlánokra (hátrafelé) nyilazva ábrázoló aranyozott ezüstitálakat. HERRMANN, 1988, 13.

⁶⁸⁷ Nem vitás, hogy az egyik legelső a jinete-stílussal azonos lovaglási mód ábrázolásával van dolgunk, egy vadászjelenetet megörökítő freskó formájában. Lásd a VIII. Képtábla 1. képén.

⁶⁸⁸ NICOLLE–MCBRIDE 1982, 17.

Arra a kérdésre, hogy az Ibériai-félszigetre első ízben mikor juthattak el ezek a steppei hatások, aligha lehet választ adni. Miként arra sem, hogy miféle *tényleges* hatást gyakoroltak az ottani hadművészetre. A néhány, okkal valószínűsíthető esetből, amikor a steppei harci kultúra hordozói feltűntek a régióban, a 741 folyamán a Hispániába betelepített berberek körében is kitörő felkelés leverésére Damaszkuszról küldött szíriai elit lovasalakulatok tagjai lehettek az első ilyen tudással is bíró harcosok. Minden további nélkül elképzelhető, hogy a 942-ben elfogott és a kalifa testőrségébe besorozott magyar harcosoknak is lehetett ilyen szerepük, ám feltételezett jelentőségüket már csak a forráshiány miatt sem szabad túlbecsülni. A *guzz* (nevükben az oguz szót hordozó, így minden valószínűség szerint török etnikumú, illetve kaukázusi, valamint kurd eredetű) zsoldos lovasíjászok ilyen szereplésére azonban biztos írásos emlékeink vannak. Első ízben 1095-ben az Almoravida Birodalom szerződtette őket Észak-Afrikában,⁶⁸⁹ ám Európába történő „átdobásukra” az első berber dinasztia hispániai beavatkozásának idején még nem került sor.⁶⁹⁰ A guzzok nem kevésbé fordultatos módon kerültek kerültek az almohád kalifa látókörébe, mint a magyar harcosok III. °Abd al-Rahmānba: az almoravida ellenállás egyik utolsó bástyájánál, Gafsa városánál 1187-ben almohád fogságba esett képviselőik alkották legelső egységeiket. Történelmi jelentőségű szereplésükre Alarcos csatamezején került sor, ahol egységeiket az elővédbe beosztva, az almohádok sikerrel vetették be őket a kasztíliaiak ellen.⁶⁹¹ Las Navas-nál is több ezres alakulatukat találjuk, ebben a csatában azonban már nem tudták győzelemre segíteni az iszlám hadait. A XIII. század folyamán azonban még rendszeresen feltűntek az Ibér-félszigeten: egészen az 1340-es Salado-menti csatáig kimutatható a jelenlétük. Az ütközet névtelen krónikása is „török íjak olyan sűrű nyílzáporáról” ír, amely „eltakarja a Napot.”⁶⁹²

A lovasharc steppei elemeivel összehasonlítható hispániai taktikai jelenségek

A Pireneusi-félszigeten voltaképpen minden megvolt a steppei harci műveltség adaptációjához: kitűnő lóállomány és a berberek körében is hagyományos, (bár eredendően nem annyira lóháton, mint inkább gyalogosan és tevéen gyakorolt) taktika, ami a támadás és a visszavonulás váltogatásán alapult. Azt az ibériai muszlim katonai vezetők is felismerték, hogy a két tényezőt a steppei harcászatot művelő keleti lovasíjász zsoldosok tudják a legmagasabb szinten az iszlám javára fordítani. Ettől függetlenül a keletről érkező szórványos

⁶⁸⁹ A guzzok történetére és a kifejezés hispániai használatára lásd: MAÍLLO SALGADO 1999, 319–328.

⁶⁹⁰ NICOLLE–MCBRIDE 2002, 22.

⁶⁹¹ IBN ABÍ ZAR° 1964, 441.

⁶⁹² „frechadas de arcos turquis, que eram tão espessas que tolham o sol.” Idézi: FERREIRA 1988, 150-153.

ráségítő hatások inkább kiegészítették a helyi hagyományos harcmodor és az ibériai ló biztosította alapokat, mint befolyásolták azokat. Az eredmény így is a könnyűlovasság folyamatos és hangsúlyos ibériai jelenléte volt – a sajátos helyi viszonyoknak megfelelően. A könnyűlovasság kétségtelen komoly szerepvállalása mellett, a gyalogságnak az egész korszakban nagy jelentősége maradt. A lovasságé (és itt az említett andalúz nehézlovasokra is gondolunk) paradox módon annak a nyugat-európai harci kultúrának az ellenpontosításaként nőtt meg fokozatosan, amelyeknek a sajátos taktikai elemeit éppen a steppei nomádok, illetve a keresztes háborúk folyamán, Keleten újra megtapasztalt muszlim taktika ellenében dolgozták ki az európai kontinens nyugati felében.

Az ibériai és Kárpát-medencei hasonló harcászati elemek közül az alábbiak érdemelnek további figyelmet:

1.) *Hullámokban támadás*: a steppei nomád népek esetében is az ókortól ismert „támadj és fuss” taktika, amelynek hispániai megfelelőjével arab nevén *karr wa farr*, a keresztény forrásokban pedig *tornafuye* néven találkozunk. Regino a magyarokról fentebb idézett sorai a pireneusi muszlimokra éppúgy vonatkoztathatók, mint eleinkre, azzal a további azonossággal, hogy a hajítódárdás briteket Hispánia esetében az arab-berber lovasokra lehet behelyettesíteni. A „szokatlan, ismeretlen harcmodor” toposza hispániai kontextusban a berber dinasztiák által behozott afrikai harci kultúra bizonyos jellegzetességeire értendő, ám ott is kritikával kell kezelni, mivel újdonságnak vélt elemei nagyrészt korábban is ismertek lehettek az Ibéri-félszigeten a maghrebi világ afrikai relációi kapcsán.⁶⁹³

2.) *„Nyílzápor taktika”*, illetve az íjászatra alapozott távharc és a közelharc kombinálása. Akár hajítódárdával, akár nyílzáporral (esetleg parittyával) operáltak a keresztények ellenében, azok erejét kizárólag távharcra általában nem tudták megtörni. A Pireneusokon túli forrásból táplálkozó, egyre hatékonyabb nyugati nehézlovas harcmodor a spanyol szakirodalom szerint is fölényben volt a muszlim lovassággal szemben – amennyiben közelharcra tudta kényszeríteni azt. Ez a nálunk is jól ismert tézis is további vizsgálatot igényel, elsősorban is rekonstruálható mezei ütközetek tanulmányozásával. Összehasonlítás gyanánt az I. augsburgi csata (910), valamint a 934. évi magyar-besenyő közös vállalkozás kínálkozik, de a muhi és a Liegnitz melletti csatáknak is helye lehet ebben a sorban. A nyílzápor taktika hispániai ismeretét egy további helyi íjászati értekezés is megerősíti: °Abd

⁶⁹³ A félszigeti muszlimok keresztények által ismert taktikájától különböző almoravida harcászat bizonyos elemei csakugyan meglepték a kasztíliaiakat. Ilyen volt az erődített táborra támaszkodó statikus, pozícióvédő gyalogharc. NICOLLE-MCBRIDE 2002, 22–23. Az afrikai harci dobok és a tevék okozta zavar azonban Huici Miranda szerint feltételezés, mint az almoravida sikerek oka. Ezekben a kasztíliaiak által elkövetett taktikai hibák szerinte fontosabb szerepet játszottak. MIRANDA 2000, 72.

Allāh ibn Asbag al-Harawī, *Kitāb al-badā'i' wa-l-asrār fi haqīqat al-radd wa-l-intisār...* („Csodák és misztériumok könyve...”), amely (későbbi másolatban) feltételezhetően a XI. század második feléből, Sevilleből maradt ránk.⁶⁹⁴

3.) *A vegyes hadrend alkalmazása az íjászok-lovasíjászok szerepeltetésével.* Az 1031 után védekezésre szoruló, majd a berber dinasztiák inváziói idején újra visszatámadó ibériai iszlám a fenti közelharc hátrányt igyekezett több, esetenként egy időben alkalmazott módszerrel csökkenteni. Keresztény nehézlovas és steppei stílusban harcoló lovasíjász zsoldosok, helyi muszlim pajzsos-vértés lovasság egyaránt helyet kaphatott a nagyszámú andalúz, berber, valamint fekete-afrikai gyalogsággal is operáló iszlám hadurak seregeiben. Mindez ahhoz a vegyes hadrendhez hasonlóan színes képet mutat, mint amilyenre a XII. századi magyar-bizánci háborúk idején látunk példát – a Kárpát-medence esetében mindkét szembenálló félnél.

4.) *A rajtaütés, lesvetés és portya ibériai változatai.* A steppei harcászat a Kárpát-medencében és Kelet-Európa térségében az újkorig jól ismert elemei éppúgy megtalálhatók voltak a Pireneusi-félsziget középkorának háborús repertoárjában, mint a saját területekre benyomuló ellenség lassítására alkalmazott „*felperzselt föld taktikája*”, vagy a konkrét területfoglalási cél nélkül viselt „*felőrlő háború*” korábban bemutatott példái, ami az ellenfél erőforrásainak gyengítését célozta. Utóbbira számos példa hozható a Córdobai Kalifátus zenitjének időszakából is, de a kalifátus széthullása utáni időszakban is szembenálló felek háborús repertoárjának eszköze maradt: az alarcosi csata egy ilyen, kasztíliai *cabalgada* (lovas portya) megtorlására, de konkrét területfoglaló szándék nélkül indult.⁶⁹⁵ Az „egymástól tanulás” esetei között is szerepelnek ezek a módszerek, azzal a megjegyzéssel, hogy az ismeretlen, szokatlan taktikai elemek korábban is léteztek, legfeljebb nem azonos szinten alkalmazták őket, szerepük csak a későbbi harci érintkezések során nő meg. Ilyen a színlelt megfutamodás Karoling-kori gyakorlata, még a magyarok első nyugati felbukkanásai előttről,⁶⁹⁶ a X. századból pedig annak alkalmazása Arnulf 913-mas győzelme során. Az Ibér-félszigeten pedig El Cid pályafutásában találunk a kutatás által átvett keletinek tartott taktikai fogást.⁶⁹⁷

⁶⁹⁴ RADHI 1991, 140–141.

⁶⁹⁵ HUICI MIRANDA 2000, 138–139.

⁶⁹⁶ VESZPRÉMY 2008, 31

⁶⁹⁷ Lásd őket a mezei ütközeteknél.

A számszeríj,⁶⁹⁸ a lándzsaharc és a vérteszett fejlődésének hármassága

Az összetett íj privilegizált helyzete mellett a hispániai muszlimok az ugyancsak keleti eredetű, ám az antikvitás ideje után valamelyest háttérbe szoruló számszeríjat is alkalmazásba vették a keresztény katonai nyomás ellenpontosására. Ibn Sa'īd al-Mağribī (1213–1286) egyenesen ez alapján különbözteti meg őket a későbbi észak-afrikai jövevényektől, akikkel ellentétben „nem az arabok íjait, hanem a frankok számszeríjait használják”.⁶⁹⁹ Erre a fentebb említett XI. századi íjász-traktátus is ráerősít.⁷⁰⁰ Ehhez képest al-Mansūr idejéből még a klasszikus arab íj évenkénti 6000 darabos előállításáról esik szó Córdobaiban.⁷⁰¹ A két forrás által is alátámasztott változás elgondolkodtató, még akkor is, ha ezek ellenére sem feltételezhető a fegyver kizárólagos használata, és a XIII. század előtti komolyabb terjedése sem a Pireneusi-félsziget muszlimjai körében. A számszeríjak esetében inkább egy – mind a keresztény, mind a muszlim világban ismert és hatékonynak tartott – fegyver kölcsönös, csak arányaiban és – a magrebi világban is – regionálisan eltérő használatával állunk szemben. Az iszlám harcosainak körében történő használata esetenként a keresztény írásos forrásokban is felbukkan, mint elsősorban a várostromoknál használt fegyver. A *Chronica Adefonsi Imperatoris* a XII. századból arról tájékoztat, hogy „Córdoba királya és a moabiták valamennyi királya és hercege, akik az agarénusok földjén voltak, katonák, gyalogosok és számszeríjászok nagy sokaságával gyülekezett.”⁷⁰²

A különböző forráscsoportok alapján a számszeríj eredete sem, csak az állapítható meg az Ibér-félszigeten *ballesta* néven ismert fegyverről, hogy kereskedelmi cikként vagy ajándékként – időről-időre szintén behozták a félszigeten kívülről is.⁷⁰³ A kifejezetten az Ibér-félszigeten valószínűsített muszlim gyártóközpontok közül a Baleári-szigeteket nevezik meg a források, ahol a fegyver előállítását a XIII. századi hódítás után a keresztények is folytatták: „mondják, hogy azokon a szigeteken találhatók a legjobb számszeríjak és a legjobb számszeríjászok a földön és a legkifinomultabb és legnagyobb tudással bírnak a számszeríjkészítés terén.”⁷⁰⁴

⁶⁹⁸ Itt a kézfegyver méretét nem meghaladó számszeríjról van szó.

⁶⁹⁹ AL-MAGRIBÍ 1978, idézi: DEL CAMPO 1993, 62.

⁷⁰⁰ RADHI 1991, 141–142.

⁷⁰¹ IBN AL-KHATIB 1970, 101.

⁷⁰² „rex Cordubae et caetera reges et principes Moabitorum, qui erant in terra Agarenorum, congragata magna multitudine militum et peditum et ballistorum”. Idézi: DEL CAMPO 1993, 74. Lásd a IX. Képtábla 1–5. képeit.

⁷⁰³ Az egyiptomi mamlūk szultán például luxuscikkeken kívül 1306-ban számszeríjakat is küldött Aragóniába. ABULAFIA 1994, 7. 27. lábjegyzet. Leo Africanus még a XVI. században is találkozott hispániai származású számszeríjkészítő iparosokkal Fez városában. DEL CAMPO 1993, 73.

⁷⁰⁴ „dizen que en aquellas yslas suele auer aquellas mejores ballestas et los mejores ballesteros del mundo et más sotiles et que maior sepan abenir en fecho de ballestas.” PRIMERA CRÓNICA GENERAL 1977, 480; a fegyver további említése: CRÓNICA CATALANA DE RAMON MUNTANER 1860, 260.

A Kárpát-medencében a XII. századi „nyitás” korszakától számolhatunk biztosan a fegyver elterjedésével, ám forrásainkból sok esetben nem dönthető el, hogy a számszerij latin megnevezései valójában mit is takarnak: kézfegyvert, vagy pedig valamiféle rögzített vetőgépet.⁷⁰⁵

A számszerij mint egyfajta „alternatív lovasíjász” fegyver is figyelmet érdemel. Az ibériai rekonkvizta alatt is elsősorban gyalogos fegyverként volt ismert, ám – az egymás harci kultúrájának átvételébe illeszthetően, feltehetőleg egy időben – mind a keresztény, mind pedig a muszlim fél megpróbálkozott lóháton történő használatával is. Érdekes párhuzam a Kárpát-medencével, hogy lovas számszerijászok említése mindkét helyen nagyjából egy időben bukkan fel. Kasztíliaiban a XIII. század második negyedétől dokumentált a számszerij újfajta, nyeregből történő használata. 1246-ban Paio Perez Correa, a Santiago-rend nagymestere, 200 számszerijással számolhatott az általa kiállított katonák között, ezek fele lovon használta fegyverét.⁷⁰⁶ A félszigeti ikonográfia a keresztény lovas számszerijász ábrázolását csak egyes Beato-illusztrációkon őrizte meg. A jelenleg ismert egyetlen muszlim ikonográfiai megjelenítése pedig XIV. századi.⁷⁰⁷

A muszlimok részleges idegenkedésének a fegyvertől ugyan az a magyarázata, mint a Kárpát-medence lovasíjászainak esetében. A reflexíjak használata mind az iszlám, mind pedig a steppei eredetű lovasnépek körében eddigre sok száz éves hagyomány volt. Egyiknek sem volt szüksége ennél tökéletesebb fegyverre a nyeregben. A reflexíjak a mamlūk íjásztraktátusok alapján valószínűsíthető tűzgyorsaságát nem ellenpontosította a lovas számszerij ereje, ugyanis ezt betölteni és felajzani biztosan nem volt könnyebb, mint az összetett íjat.⁷⁰⁸ Ráadásul a lóháton történő használat bizonyos, hogy erősen korlátozta a fegyver – a gyalogsági számszerij esetében rettegett – tűzerejét.⁷⁰⁹ Lóháton pedig arról az előnyéről sem lehetett szó, amit esetében az íjászattal összehasonlítva a lényegesen rövidebb kiképzési idő jelentett. Ibn Hudayl nemes egyszerűséggel mindezt így foglalja össze: „*az arab íj jobban illik a lóra, mivel gyorsabb és kevesebb eszközt igényel.*”⁷¹⁰

A túloldalon a források és ábrázolások alacsony számába a nyugat-európai íjászatnál bemutatott morális és „presztízsbeli” okok is számításba vehetőek, noha a fegyver az 1139-es

⁷⁰⁵ A számszeríjak vagy a számszerij elvén működő ostromeszközök magyarországi felbukkanásának forrásaira lásd: VESZPRÉMY 2008, 136–145.

⁷⁰⁶ DAVID 1989, 4.

⁷⁰⁷ Lásd az I. Képtáblán az Alhambra freskóit.

⁷⁰⁸ A reflexíjakkal elérhető tűzgyorsaságról lásd: B. SZABÓ 2010, 81. Veszprémy László is a számszerij nehezebb kezelhetőségét feltételezi. VESZPRÉMY 2008, 144.

⁷⁰⁹ Idehaza nem tudunk lóháton végzett számszerijas rekonstrukciós kísérletekről, pedig a fegyvert nem egy történelmi életmódrekonstrukcióval foglalkozó formáció használja, gyalogos formában.

⁷¹⁰ IBN HUDAYL 1977, 200.

második lateráni zsinaton történt betiltása az Ibér-félsziget esetében értelemszerűen semmiféle hatással nem volt a muszlim-keresztény harcérintkezésre.⁷¹¹

Amíg az Ibér-félszigeten a hitetlen északiak mindent legázoló lovasrohama, ezen belül a páncélzat fejlődése lehetett a számszeríjak muszlim oldalon tapasztalt alkalmazásának egyik oka, addig Magyarországon a nyugati katonai nyomás mellett feltételezhetően a tatárok elleni védekezés bizonyos részleges sikerei is belejátszhattak a fegyver XIII. századi, jól dokumentált terjedésébe. A Nagymartonyi-família⁷¹² őse, az aragón Simon ispán jól ismert eset Esztergom mongol ostromából, ahol a fellegrát az ő számszeríjaszai miatt nem tudták bevenni a támadók, de e távolra ható fegyverek tatárok elleni hatásosságát Vincent de Beauvais burgund szerzetes is kiemeli.⁷¹³ Az egyébként kevés tényszerű részletében ismert legnicai csata (1241) során pedig a lengyel számszeríjaszok sikerrel fedezték egy ideig saját lovasságuk hadmozdulatait és tartották távol a mongol sereg lovasíjaszait.⁷¹⁴ A magyarországi lovas számszeríjasz azonban már a mongol nyugati hadjárat előtt létezett: II. Frigyes császár 1238-ban, észak-itáliai hadjáratához éppen IV. Bélától kért ilyen katonákat.⁷¹⁵

A XI. század végétől az európai kontinens nyugati és keleti peremén mind jobban megfigyelhetővé válik a nyugati típusú vértés lovas harcászat új, meghatározó elemei.⁷¹⁶ Emellett jelentkezik a kölcsönhatás az ebben a stílusba harcolók taktikája, felszerelése, illetve az ennek semlegesítésére szolgáló eszközök és megoldások között. Az egyre hosszabbá váló lándzsájukat ettől az időtől Európa-szerte már a tipikus lovagi tartásban, hónuk alá fogva rohamozó (súlyra a korábbi állapotoknál csakugyan egyre nehezebb), sajátos technikával és nyeregben lovagoló katonák részben hasonló, részben eltérő ellenlépéseket eredményeztek az Ibér-félszigeten és a Kárpát-medencében.⁷¹⁷ A félelmetes átütőerejű számszeríj terjedése, illetve a saját vértés-lándzsás lovasság létrehozása – megfelelő korlátokkal – közös elemként értékelhető, utóbbinál azonban teljes joggal merül fel a kérdés, hogy a lándzsavívás ismerete (jobban mondva ismeretrendszere) mennyiben tekinthető nyugati vívmánynak, illetve az ezzel a harci kultúrával érintkező keleti népek mennyiben tették ehhez hozzá a saját, sok évszázados tudásukat?⁷¹⁸ A muszlim világ furūsiyya-irodalma az íjászat művelése mellett a

⁷¹¹ VESZPRÉMY 2008, 137–138.

⁷¹² A család történetére lásd: ZSOLDOS 2009, 177–187.

⁷¹³ SZÉKELY 1988, 63.

⁷¹⁴ A számszeríjaszok jelenlétére Jan Długosz krónikájának részletét magyarul lásd: A Lengyel Királyság Évkönyvei, in: TATÁRJÁRÁS 2003, 216–220. A tatárjárás lengyelországi eseményeinek leírására lásd DLUGOSZ 1975, 11–39.

⁷¹⁵ B. SZABÓ 2007, 73.

⁷¹⁶ Ezekről néhány ibériai példával együtt lásd: VESZPRÉMY 2008, 131–133.

⁷¹⁷ A lándzsatartás néhány ibériai ikonográfiai példáját lásd a X. Képtábla 1-3. képein.

⁷¹⁸ B. SZABÓ 2010, 54.

lovasharc szálfegyverekkel – karddal, illetve lándzsával – végzett formáit is kifinomult szintre emelte és örököltette át mesterről tanítványra egészen a késő középkorig.⁷¹⁹ A furūsiyya egyben katonai-erkölcsi kódexként is működött, a „keleti lovagiasság” egyfajta szabályrendszere pedig létezett az Ibér-félszigeten is.⁷²⁰ Ebben a kontextusban további értelmet nyernek az al-Mağribī által fentebb leírt „nyugati stílusú” andalúz lovasok, de a „lovagi párbajok” késő Árpád-kori írásos forrásai is. Éppen az steppei stílusú íjászat töretlen fennmaradása okán kockáztatható meg a feltételezés, hogy nem kizárólag csak a távolra ható fegyverek körében maradhatott meg valamiféle korábbi, az udvari, ezen belül a lovagi kultúra hozzánk eljutott elemei által később elleplezett, „felülírt”, hagyomány a Kárpát-medencében.⁷²¹

A XI. században megkezdődő haditechnikai reform relációból a védőfegyverek alakulása is megérdemel egy rövid áttekintést. Soler del Campo az Ibér-félszigeti páncélfejlődést is megkísérelte az ikonográfiai források alapján felvázolni, a XI–XIV. század között. A hispániai helyzet ez alapján annyiban hasonlít a Kárpát-medencéhez, hogy a különböző forráscsoportokat együtt vizsgálva sem lehetséges pontos fejlődési vonalakat meghatározni, illetve az általános elnevezések alatt rejtőző egyes típusokat egzakt módon elkülöníteni.⁷²² A *lorica/loriga* kifejezés legalább annyira többértelmű, mint Kárpát-medencében.⁷²³ A helyzetet tovább bonyolítja a muszlim oldal, sok esetben azonos típusú testpáncéljainak saját szókincse: *“Ha átllyukasztott fémlemezekéből készül, masruda a neve. Ha szövött vagy fonott, yadla-nak hívják. amikor rövid, az salil vagy badan. Ha pedig mellvértként hordják, de hátlap nélkül, yawsan.”*⁷²⁴ Az arab katonai kifejezések ibériai neolatin átvételeit természetesen a testpáncélok esetében is megtaláljuk. A gyűrűs láncvértre használt *certania* szó például az arab *zardia* (زردية) származéka, míg a láncsuklya *almófar* elnevezése a *makhfar* (مخفر) szóból jön.⁷²⁵ Az aragón-katalán nyelvterületeken fentiek mellett ismert még az *alsebergo* és a *gonión* elnevezés is.⁷²⁶

⁷¹⁹ IBN QAYYIM 1976, 107. További művek a furūsiyya-irodalommal kapcsolatban: AYALON 1961; WATERSON 2007; BASHIR 2008.

⁷²⁰ GARCÍA CUADRADO 1993, 258

⁷²¹ Ennek a lehetőségnek a további vizsgálata komplex, interdiszciplináris kutatómunkát igényel. A Szent László faliképek keleti vonatkozásairól lásd: VARGYAS 1980, 9–19.

⁷²² DEL CAMPO 1993, 117–133. A magyarországi források szóhasználatára és a páncél értelmezéseire lásd VESZPRÉMY 2008, 127–131.

⁷²³ Soler del Campo egyszerűen láncing értelemben használja a szót. DEL CAMPO 1993, 119–120.

⁷²⁴ *“Si está hecha de placas metálicas agujereadas, sedenomina masruda. si va tejida o trenzada es yadla. Cuando es corta, se llama salil o badan. si lleva pechera, pero no espaldar, es yawsan.”* IBN HUDAYL 1977, 212. E vérttípusra lásd még B. SZABÓ 2010, 56 és ‘USĀMA IBN MUNQIDH 2006, 5.

⁷²⁵ LANUZA CANO 1952, 55. Utóbbit v. ö. az „elrejtett” jelentésű *makhfiy* (مخفي) szóval.

⁷²⁶ VOCES DE ARMERÍA 1912, 65; 517; 210.

Az Ibér-félszigeten a különböző páncélok használata szintén figyelemreméltó kölcsönhatásokat mutat a két szembenálló kultúra között. A keresztény oldalon, a nyugat-európai páncélfejlődés valamennyi fázisa nyomon követhető, a különböző, bőr- vagy textil alapú védőruházattól egészen a teljes lemezpáncélra. A muszlimok részéről egyedül ez utóbbi, szegecselt fémlemezkből készült védőpáncél hiányzott; a változatos formájú és különböző sűrűségű páncélingeket, sodrony- és pikkelyvértet keresztény ellenfeleikhez hasonlóan egymással kombinálva is gyakran használták, nyilván egymástól is átvéve a jobb megoldásokat. A láncingek különféle típusainak és a más típusú vértet (például a több ábrázoláson azonosítható textilpáncélok) és persze a vastagon bélelt párnaruha (*gambax*) együttes alkalmazása Keleten ősidőktől ismert, alkalmazásuk a félszigeti ikonográfiában is viszonylag jól dokumentált. A Cantigas de Santa Maria XIII. századi képei között a lánc- és a pikkelypáncél mindkét oldalon ábrázolják, ugyanitt a lovak vértete (*lorigas de caballo*) is feltűnik. Az írott források közül Ibn Hayyān külön is megemlékezik III. °Abd al-Rahmān páncélingéről, a 939. évi simancas-alhandegai muszlim csatavesztés kapcsán, ami a leóniak kezére jutott: „*a visszavonulás közben [...] odaveszett a sereg málhája, a szultán sátrával és felszerelésével, beleértve saját Koránját és kedvenc páncélingét, ami a legnagyobb fájdalmat okozta neki...*”⁷²⁷

A különféle sisakok ábrázolásai között a gyakorta lánc-, vagy vastagon bélelt textilcsuklyával együtt viselt normann, illetve félgömb- vagy tojásforma (a spanyol szakirodalomban *ovoide*) típusok a leggyakoribbak.⁷²⁸ Ezek muszlim oldalon ábrázolása azonban esetenként a keresztény zsoldosok jelenlétét is igazolhatja. A Soler del Campo elemzésében 1250-től kimutatott „nagysisak” azonban kizárólag a keresztény oldalon tűnik fel.⁷²⁹ Úgy tűnik, ez a védőfegyverzet egyik olyan eleme, amelyik már „nem fért bele” a muszlimok által is alkalmazásba vett északi eszközök sorába.⁷³⁰

A test védelmét szolgáló további elemek (láb- és karvértet) használatára al-Andalus területén is van adat, ám a források és a képi ábrázolások mennyisége alapján ott sem rajzolható meg ezek terjedése és evolúciója. Ibn Sāhib al-Salāt mindenesetre folyamatos almohád használatukról tudósít.⁷³¹ Ugyanakkor nem egy olyan ábrázolás is fennmaradt, ahol a testpáncél részleges, esetenként teljes hiánya tűnik fel. Mindenféle azonosítható vértet nélkül, már lovagi pózban vívó katonák ábrázolása maradt ránk Navarrából, és Jativa

⁷²⁷ „*en la retirada [...] se perdió real del ejército, con el pabellón y enseres del sultán, incluido su propio corán y su cota preferida, que fue lo que es más duelo le causó...*” AL-MUQTABIS V, 325–326.

⁷²⁸ GARCÍA CUADRADO 1993, 265–267.

⁷²⁹ Az Ibér-félsziget védőfegyverzet-ábrázolásaira lásd a XI. Képtábla képeit.

⁷³⁰ A fej védelméről lásd még: BRUHN DE HOFMEYER 1982, 134–152; GARCÍA CUADRADO 1993, 270–271.

⁷³¹ IBN SĀHIB AL-SALĀ 1969, 208–209; 229.

városából.⁷³² Utóbbi esetében is felmerül a lándzsavívás korántsem kizárólag nyugati tudása. A lánccpáncélos, lándzsás lovassági összecsapások a kortárs szentföldi arab-keresztény összecsapásokban is kiemelkedő fontosságúak voltak, ahogyan ez ‘Usāma ibn Munqidh szíriai emír memoárjában leírt harcokból is kitűnik.⁷³³

A lemezpáncél 1250 utánra tehető első ibér-félszigeti megjelenése két szempontból hozott változást a mozgó határ mentén. Ott a XIII. század derekától kell keresni a mind nagyobb jelentőségűvé váló kopja, illetve az ezzel támadó nehézlovasnak ellenállni képes, vastagodó, összefüggővé váló páncélzat közti relációt. A lemezpáncél al-Andalusban való kezdeti használatának problémája megint csak az ikonográfiai és írott források elégtelen mennyisége miatt jelentkezik: csak a rekonkvizta késői szakaszában valószínűsíthető valamiféle korlátozott alkalmazása a Granadai Emirátusban.⁷³⁴

A pajzsok félszigeti használatában két alapvető kategóriát különíthetünk el, a korabeli Európában általánosan elterjedt cseppformájú normann pajzsokat, illetve a keresztények és muszlimok által egyaránt használt kerek típusúakat.⁷³⁵ Amíg a normann pajzs az ikonográfiai forrásokból a XIII. századra eltűnik, a kerek formák mindvégig megmaradnak. A normann típus helyett mindkét fél lovasainál megfigyelhetők a háromszög, illetve ívelt aljú változatok. Feltűnésük a lándzsatartás megváltozásával van összefüggésben: legkésőbbi példányaik hasonlóak a Képes Krónika ábrázolásain a la brida rohamozó magyar katonák védőeszközeihez, amelyeken a feltámasztott kopja helye is ki van alakítva. Az erre a változásra született egyetlen autentikus muszlim kísérlet a fentebb már leírt, nagyméretű szívformájú bőrpajzsok, a spanyol nyelvbe *adarga* néven átment *daraqa* (درقة) szóból.⁷³⁶

Mezei ütközetek: csatarekonstrukciók és buktatóik

Értekezésemben külön fejezetet szántam a középkori háborús érintkezés legritkább eseteinek, a *nagy mezei ütközeteknek*. Ezek alkalmával a háborús kultúrcsere folyamatának elemei – az utókor számára is – a leglátványosabb formában kerültek mérlegre. Dolgozatom tárgyának megfelelően igyekeztem olyan összecsapásokat választani, ahol a hispániai harcászat jellegzetességei jól bemutatathatók, illetve ahol a keleti, vagy a nyugati lovas harcmodor elemei – legalábbis feltételezhetően – nagy, vagy éppen döntő szerepet játszottak a csata kimenetelében. A Kárpát-medence értékelhető források alapján ismert csatáival

⁷³² Lásd a X. Képtábla 4. és 5. képét. Megjegyzendő, hogy a több helyen ábrázolt fegyverkabát alatti esetleges lánccing nem feltétlenül kell, hogy látszódjék.

⁷³³ USÁMA IBN MUNQIDH 2006, 45–46, 53–57, 67–68,

⁷³⁴ DEL CAMPO 1993, 131.

⁷³⁵ BRUHN DE HOFMEYER 1982, 153–157.

⁷³⁶ DEL CAMPO 1993, 89–92. A hispániai pajzsok megjelenítéseire lásd a XII. Képtábla képeit.

onnantól nyílik mód valamennyire is taktikai összevetésre, illetve a két távoli földrajzi terület azonos látásmóddal történő vizsgálatára, amikor már a magyarok harci műveltsége sem kizárólag a steppei elemeket tartalmazta, hanem kiegészült más hatásokkal és a vegyes hadrend alkalmazására kerül sor, ahogyan arra az ikonográfiai forrásoknál már utaltam. Ezek a rekonvizta XI. századi tényleges megkezdődése utáni korszak néhány nagy összecsapása. Nálunk pedig a Szent István-i keresztény államszervezés ütközetei, elsősorban is a nyugati, valamint a déli „birodalmi szomszédsággal”.

Korszakhatáraink között a Pireneusi-félszigeten legalább harminc olyan összecsapás történt, amelyekről legalább valamelyest értékelhető írásos dokumentumok maradtak ránk. Ahogy más területek – így a Kárpát-medence – középkori háborúi esetében is elmondható, a kortársak itt is mindkét fél részéről kiemelt figyelmet szenteltek a „mindent eldöntő” nagy ütközeteknek. A nagy csaták rekonstruálása az írott kútfők korábban vázolt jellemzőinek következtében mégsem jelent könnyű feladatot.⁷³⁷ A mezei ütközetek száma a Pireneusi-félsziget esetében is elenyészőnek mondható a keresztény és muzulmán hadviselő felek, más típusú katonai akcióival összevetve. Ebből az is következik, hogy többnyire jóval kisebb volt a valós stratégiai jelentőségük, mint ahogyan a forrásokból visszaköszönnek.⁷³⁸

Hispaniában is igaz, hogy a nagyobb létszámú hadseregekkel operáló hadjáratoknak részben itt is, a középkori hadviselés egyik axiómájaként, valamilyen területi (vissza)hódítás volt a célja. Ám itt is ismert az a jelenség, amikor a szembenálló felek nem tudnak, esetleg nem is szándékuk ellenséges területeket uralom alá vonni. A felőrlő háború korábban tárgyalt variációi során előállhatott az a helyzet, amikor mezei ütközetre került sor és a behatolást kezdeményező, illetve az azt visszaverni szándékozó fél csatában mérte össze az erejét. Arra is van példa, amikor egy ostromlott erősség, vagy ennek felmentésére érkező katonai vezetőinek választása, vagy éppen kényszerű döntése volt mezei ütközetet vívni.⁷³⁹ Külön kategória a „leszámoló ütközet”, amikor valamely politikai erő egy mindent eldöntő csatával/hadjáratával próbálta megtörni ellenfele katonai erejét. Végezetül van többféleképpen értelmezhető eset is. Igyekeztem többféle példát hozni az Ibér-félsziget ütközeteire és ezek mellé tettem Kárpát-medence bizonyos hadi eseményeit. Mivel a válogatás fő szempontja az összevethetőség volt, ezért nem a „legnépszerűbb” összecsapások (újra)feldolgozására törekedtem.

⁷³⁷ A középkori hadtörténeten belül elsősorban a csaták kutatási és rekonstrukciós lehetőségeiről és korlátairól ad összefoglalót VESZPRÉMY 2008, 13–19.

⁷³⁸ FITZ 1998, 288–290.

⁷³⁹ Erre magyar részről a második augsburgi csata (955) előzménye, Hispaniából pedig az almoravida sikert hozó Uclés melletti csata (1108) a példa. Ennek irodalma: HUICI MIRANDA 2000, 103–117; SALAS PARILLA 2007.

Érdekes kontraszt León-Kasztíliaival szemben, hogy a Portugál Királyság, illetve az aragón-katalán-valenciai államszövetség esetében az előbbiből teljesen hiányoznak, az utóbbiában pedig elenyésző számúak a „repräsentatív” nagy csaták. Portugália esetében az egyetlen példa az 1139-es ourique-i ütközet, azonban ennek 1419-ben íródott „forrását” tanulmányozva le kellett mondjak a kisebbik ibér-félszigeti ország születését megalapozó esemény bármiféle reális értékelésének lehetőségéről. A Pireneusi-félsziget keleti részét a kasztíliai Rodrigo Diaz de Vivar gróf (El Cid) vezetésével vívott cuartei (1194) és bairéni csaták (1197) mellett a Katalán Grófságok egyetlen „saját” mezei ütközete, a III. Ramón Berengár nevéhez fűződő martorelli győzelem (1114) képviselik.⁷⁴⁰ A bemutatott ibér-félszigeti mezei csaták főszereplője így keresztény részről Asztúria, később León-Kasztília, a rekonkvizta összkeresztény érdekké válásával párhuzamosan több esetben aragón, emellett navarrai és portugál szövetségeseikkel vagy önkéntes résztvevőkkel – rekonkvizta-mozgalom megindulása után már a Pireneusokon túlról is. A túloldalon pedig a córdobai államot, az almoravidákat és az almohádokat találjuk.

Az összevethetőség időhatárait illetően egy katonaföldrajzi szempont is idekíváncozik. Nagy Miklós Mihály e megközelítésből nézve három szakaszra osztotta a Kárpát-medence hadtörténetét: 1.) a honfoglalástól a tatárjárásig, 2.) 1242-től a Rákóczi-szabadságharc végéig, 3.) 1711-től napjainkig. A számunkra fontos első korszak jellemzője a földrajzi tényezők meghatározó ereje. Ez abban öltött testet, hogy a Kárpát-medence nyugat (Bécsi-medence) és dél (Száva–Al-Duna) irányában nyitott, ezért a kifelé vezetett illetve a kintről jövő támadások is jórészt e két irányba illetve e két irányból történtek.⁷⁴¹

A IX. századi kezdetek: Guadalacete (854) és a második albeldai csata (859) – Brenta (899)

Értekezésem kezdő idejét a IX. század közepén jelöltem ki, amikor a muszlim-keresztény határ elérte a Duero-folyót. A szárazságtól, éhínségtől és járványoktól sújtott Córdobai Emirátus ebben az időszakban hatalma mélypontjára jutott. A keresztények e problémákat kihasználva először próbálkoztak a tényleges, hosszú távú területszerzéssel, tehát már nemcsak a felőrlő háború, hanem az újraterelítés is kifejezett szándékuk volt. Ehhez már igénybe vették a muszlimok belső ellenfeleinek időleges támogatását is, illetve – ekkor első ízben – maguk is megpróbálták ezeket az erőket segíteni.⁷⁴² Ennek a korszaknak két olyan

⁷⁴⁰ CHAYTOR 1933, 57.

⁷⁴¹ NAGY 2004.

⁷⁴² A két esetre a saját államot építő Banū Qasī, illetve az emirátus lázadó keresztény lakossága a példa. Külön említendő résztvevők a baszkok is, ebben a korszakban dől el, hogy a korábbi „külön utas” szereplésük után maguk is Asztúria (és utódállamai) szövetségeseiként vesznek részt a fegyveres rendezési kísérletekben. Ezt

ütközete van, amelyekről rendelkezésre áll annyi forrás, hogy rekonstruálni lehessen a történeteket. Az említett forrásszűkösség okán persze legalább ennyi kérdés is felmerül velük kapcsolatban. Valójában a rekonkvizta ideológiai háttérének formálódásában betöltött szerepük miatt fontosak, mivel a második, Albelda mellett esett ütközet vált a későbbiekben Jiménez de Rada, toledói érsek (~1170–1247) által misztifikált clavijoi csata alapjává, melyben a hagyománnyá tett nézet szerint Szent Jakab (Santiago) apostol beavatkozása segítette a keresztényeket győzelemre.⁷⁴³

Córdoba nem tudott mit kezdeni az erősödő keresztények és a megroggyant muszlim hatalom közt a mérleg nyelvét játszó „harmadik hispán királlyal”, akinek a tekintélyét amúgy is megnövelte a viking támadók elleni sikeres beavatkozása.⁷⁴⁴ Erejéből annyi telt, hogy a központi területén kirobbant legveszélyesebb lázadás, a toledói mozarabok akciója ellen próbáljon tenni valamit.⁷⁴⁵ A lázadók alig valamivel I. Muhammad trónra lépése után, túszul ejtették a város kormányzóját, majd tudva, hogy bármiféle számukra kedvező változás kicsikarására csakis ott kerülhet sor, fegyvereseik a főváros felé indultak. 853 nyarán elfoglalták a mai Ciudad Real melletti Calatrava (Qalʿat Rabāh) erősségét. Ezt ugyan az új emír csapatai hamarosan visszavették, ám a Jándula-folyó közelében, Andújar mellett táborozó másik córdobai sereget a toledóiaknak sikerült meglepniük és szétverniük. A nem várt siker úgy tűnik nem vette el a mozarabok realitásérzékét: Muhammad személyes hadba szállásának és Toledo felé indulásának hírére erősebb támogatót kerestek ügyüknek.⁷⁴⁶ II. Ordoño jó lehetőséget látott a kérdésben egy más típusú, a korábbiaknál hatékonyabb beavatkozásra. Rokona, Gatón del Bierzo, Astorga grófjának vezetésével asztúriai csapatokat,

megelőzően ugyanazt tették, mint a Banū Qasī: független országot építettek, szövetségeseik megválasztását ennek a célnak alárendelve. Lásd az Asztúria felemelkedésénél írtakat.

⁷⁴³ MARTÍNEZ DÍEZ 2005, 143; LÁZARO RUIZ 2006, 13–16. A két, ellentétes eredménnyel zárult összecsapás előzményeként a Banū Qasī (842-től) terjeszkedő muladí államképletével is szembenálló I. Ordoño Asztúriája, a háborús konfrontáció első eredményeként, vereséget szenvedett. Ez az összecsapás – bár egyes történészek kétségbe vonják megtörténtét – 851/852-ben valószínűsíthető, és első albeldai csata néven tartja számon a hispán történetírás.⁷⁴³ Erről – egyedüli muszlim kútfőként – Ibn Hayyān számol be. TEXTOS INÉDITOS DEL MUQTABIS DE IBN HAYYĀN 1954, 307. Idézi: LÁZARO RUIZ 2006, 520.

⁷⁴⁴ Lásd a normann támadásoknál. A Banū Qasī felkelés keresztény forráshelye a Crónica Albeldense, XV (11). In: CRÓNICAS ASTURIANAS 1985, 250. A megrendszabályozására indított córdobai hadjáratokról lásd CAÑADA JUSTE 1980, 14–22.

⁷⁴⁵ A toledóiak lázadásának arab forrása IBN-ʿIDHĀRĪ 1948, 153–154, lásd még BORGES COELHO 1972, 145–146.

⁷⁴⁶ Északi hitsorsosaikhoz fordulásukról Ibn-ʿIdhārī tájékoztat: „Muhammad emír személyesen vonult Toledo ellen. Megtudván ezt, a város lakói követeket küldtek Ordoño-hoz, Alfonz fiához, Galícia királyához, hogy a segítségét kérjék. És az a fejedelem elküldte hozzájuk fivérét, Gatónt, nagy számú keresztény csapat élén.” („Ao saberem disto, os habitantes da cidade enviaram mensagem a Ordoño, filho de Afonso e rei da Galiza, para solicitar a sua ajuda. E tal príncipe enviou-lhes seu irmão Gatão à frente de numerosas tropas cristãs.”) Idézi: BORGES COELHO 1972, 147. Lásd még: LÉVI-PROVENÇAL 1957, 190–191. Itt utalok vissza arra, hogy sok más forráshoz hasonlóan a Galícia megjelölés itt az északi keresztények teljes területét jelenti. Erre lásd az al-Masʿūdī-féle forrást, ahol ugyanez a toponímia jelentkezik. A 942. évi magyar akció hatósugarának téves azonosítására lásd: HKÍF 1995, 56. Itt a 139. sz. lábjegyzet eszerint téves magyarázatot közöl. Al-Andalus a mai Andalúziával való azonosításának korrekciója: BÓNA 2000, 50.

valamint baszk erőket is küldött.⁷⁴⁷ Miközben a toledóiak ezekre vártak, Muhammad a córdobai hadsereg egyik felét a Toledótól délre található Guadalacete-folyó partjához küldte. A toledóiak a város alá érkező erők csekély létszámát, majd visszavonulását látva, az újabb győzelem biztos tudatában elhagyták a várost és a muszlimok után indultak – egyenesen a jól előkészített csapdába, ahol a rejtékhelyükről előtörő córdobai csapatok bekerítették és gyakorlatilag lemészárolták őket a folyóparton. Ibn-^cIdhārī *al-Bayān al-Mughrib* című művének leírása szerint „a toledóiak értesítették a keresztényt a támadó [córdobai] haderő csekély létszámáról és az a győzelem és a jó zsákmány szerzésének reményében így szervezte a kivonulást. De a csata kezdetekor az elrejtőzött csapatok jobbról is balról is előrohantak és a lovasok egymás ellen harcba szállva felhőket alkottak, amely olyan módon borította be az ellenséget, toledóiakat és keresztényeket, hogy szétverve a fegyverek martalékává váltak, karddal levágva, vagy lándzsával átszúrva, mert Allah csaknem valamennyiüket a halálnak adta és megsemmisítette őket.”⁷⁴⁸

Amint erről a normann támadásoknál már esett szó, a hagyományos baszk–muladí szövetség 859-ben felbomlott. A Banū Qasī innentől kezdve nem számolhatott Pamplona támogatására sem a keresztények, sem pedig Córdoba ellenében. E megváltozott politikai háttérrel került sor az Albelda melletti második ütközetre. I. Ordoño hadat vezetett a baszk ellenzék egyik – szokásosnak mondható – lázongásának lecsendesítésére, amikor megtudta, hogy Mūsā, az általa alapított és megerősített Albelda erődjére támaszkodva, hátvédje megtámadására készült.⁷⁴⁹ A már az ő oldalán álló navarraiak segítségével Ordoño a Laturce-hegy (Monte Laturce) mellett legyőzte a muladí hadurat és a következő napokban teljesen lerombolta a várost.

A második albeldai csata esetében az asztúriai krónikák ugyanannyira „kevésbé informatívak” mint Guadalacete esetében Ibn-^cIdhārī a túloldalról. Beszámolóik egyaránt alaposan felértékelik a muszlim vereséget.⁷⁵⁰ A hadtörténeti szempontból értékelhető közlést III. Alfonz krónikája tartalmazza: „Ordoño király [Mūsā] ellen indította seregét és az általa az utóbbi időben csodálatos építkezésekkel kibővített, Albelda névvel illetett városhoz érkezett, ami körül letáborozott. De Mūsā hatalmas sokasággal személyesen érkezett és a Laturce nevű magaslaton ütötte fel sátrait. Ordoño két oszlopra osztotta a maga hadát, egyik [tovább]

⁷⁴⁷ LÁZARO RUIZ 2006, 516.

⁷⁴⁸ „os toledanos informaram o cristão do pequeno número dos atacantes e este organizou à pressa a saída na esperança de triunfar e de obter boa presa. Mas quando começou o combate, as tropas em emboscada saíram da direita e da esquerda e os cavaleiros lançaram-se uns aos outros na batalha formando nuvens que cobriam o inimigo, de maneira que os cristãos e os toledanos, derrotados, foram passados pelas armas, rachados pelas espadas ou atravessados pelas lanças porque Alá entregou quase todos à morte e aniquilou-os.” Portugál nyelven közli: BORGES COELHO 1972, 147.

⁷⁴⁹ CAÑADA JUSTE 1980, 27.

*ostromolta a várost, a másik Mūsával vette fel a harcot. És ahogy kitört a küzdelem, Mūsā futásnak eredt. Hátukban olyan öldöklést kezdtek, amely több mint tízezer nemes halálát okozta, köztük egyik mostohafiát, Garcíáét is, a tömegek mellett. Ő maga, három ízben kardtól sebesülve, félholtan menekült el és ott veszett minden hadfelszerelése és az ajándékok, amit Károly, a frankok királya küldött neki, és soha többé nem aratott már győzelmet.*⁷⁵¹

Milyen objektív megállapítások tehetők a két IX. századi ütközetről?

1.) 854-ben a cordobai emír a színlelt visszavonulást alkalmazta. A forrás bizonyítja, hogy a steppei hadművészet taktikai elemeként számon tartott módszer a korabeli Európa különféle háborúzó hatalmai, így a muszlim Hispánia esetében is általánosan ismert volt, attól függetlenül, hogy a keleti, vagy a nyugati harci kultúra képviselőiként próbálja őket definiálni az utókor hadtörténete.

2.) A guadalacetei csata költői, de kevésbé tárgyilagos leírásából annak 854. júniusi dátumán kívül csak az egyértelmű, hogy az emír sikeresen tévesztette meg az egyesült asztúriai-baszk, valamint toledói erőket és csalta őket a Guadalacete mellett elrejtett seregteste irányába, ahol azok a vereséget és visszavonulást színlelő Muhammadot követve végzetes csapdába kerültek, amikor a rejtékhelyükről előtörő muszlimok bekerítették és lemészárolták őket a folyóparton. A visszavonulást követő bekerítő hadmozdulatok és a nem várt meglepetések Hispániában is kedvelt helyszíne volt a vízpart, ami itt is olyan terepakadályként jelentkezett, ahonnan a hadviselő felek vagy nem vártak támadást, vagy kezdeményezőként éppen a menekülést (kitörést) akarták megnehezíteni, lehetetlenné tenni vele.

3.) Guadalecete ez utóbbira példa, míg a Brenta-melletti csata az előbbire. A 899-es itáliai magyar győzelemben azonban korántsem csak a folyón váratlanul átkelő lovasroham, hanem a több irányban elrejtett más csapatrészek is komoly szerepet játszottak – nyilvánvalóan a folyó azon a partján, ahol Berengár csapatai letáboroztak. A Brentánál egyértelműen előre eltervezett magyar taktika egy háromszor nagyobb nyugati sereg legyőzésére is alkalmas volt.⁷⁵² Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a folyón váratlanul átkelő lovasság sikere

⁷⁵⁰ *Crónica Albeldense XV (11)*. In: CRÓNICAS ASTURIANAS 1985, 250.

⁷⁵¹ „*Contra él [Mūsā] movió su ejército el rey Ordoño, y a la ciudad que él recientemente dotó con admirables construcciones y le puso por nombre Albelda, llegó el rey con su ejército y la rodeó con su campo. Pero Muza en persona llegó con innumerable multitud, y en el monte llamado Laturce montó sus tiendas. El rey Ordoño dividió su ejército en dos columnas, una que sitiara la ciudad y otra que luchara contra Muza. Y al momento se entabló combate, y Muza es puesto en fuga con su ejército. Se entregaron a tal matanza a costa de ellos, que perecieron más de diez mil magnates, junto con un yerno suyo llamado García, aparte la plebe. Él, herido por la espada tres veces, escapó medio muerto, y allí perdió mucho de su aparato de guerra y los presentes que le envió Carlos, rey de los francos, y ya nunca más logró una victoria.*” CRÓNICAS ASTURIANAS 1985, 218–220. Az Albelda mellett megölt muladí előkelők számára vonatkozó túlzó információt más keresztény források is megerősítik. ANALES DE NAVARRA 1890, 275–277.

⁷⁵² TORMA 2008, 426.

mindig garantált volt. Azt gondosan meg kellett tervezni és végrehajtani. Berengár seregének „hirtelen ötlettől vezérelt” megtámadása ezért sem tűnik valószínűnek.⁷⁵³ A csatára a kutatók szerint a Leza-folyó közelében került sor, a Campo de la Matanza („Mészárlás mezeje”) néven ismert helyen. A folyópartok kínálhattak lovassági manőverekre alkalmas terepet, erre utal a „campo” toponímia is, ez azonban csak feltételezés.

4.) A 854-es események arab forrásából egy lovascsata kavalkádja tűnik elénk, amelyben Gatón del Bierzo asztúriai-baszk csapatai lándzsákkal és kardokkal találták szembe magukat. A leírás véres közelharcot sejtet, ám a részletek pont annyira homályosak, mint a lovasság szereplésével vívott magyar vonatkozású közelharcú küzdelmek fennmaradt beszámolói.⁷⁵⁴ A 910-es első augsburgi csata és al-Mas‘ūdī, a 934. évi magyar-besenyő vállalkozásról szóló leírását tanulmányozva is meglehetősen tág tere nyílik a rekonstrukciós elképzeléseknek.⁷⁵⁵ A keresztény forrásokban ugyan csak a halottak megkülönböztetéséből, de a lovasság alkalmazása mind a két forrásból kiolvasható, ahogy a vegyes hadrend alkalmazása is.

5.) Az asztúriaiak által Albelda mellett alkalmazott taktika már ekkor az ék alakban történő támadás lehetett. Ezt megfelelő terepismerettel, valamint fenti forrásaink tanúsága szerint előszeretettel alkalmazott csapdák és árkok segítségével lényegesen hatékonyabbá lehetett tenni. (Ebben segíthettek a legtöbbet Ordoño újsütetű baszk szövetségesei.) Hogy az erdős, hegyvidéki terep akár a lovasroham hatékonyságát is ellenpontozhatta, azt az eredmény sejteti engedi. Nem lehet nem észrevenni az azonos pontokat Guadalacete és Albelda között: a folyóvölgyekkel szabdalta, hegyes-völgyes táj nyilvánvalóan azonos taktikai elemek alkalmazására sarkalta a hadviselő feleket. Ami döntő tényezőnek bizonyult mindkét IX. századi csatában, az a „céltartalék” alkalmazása volt, amit a források alapján mindkét fél hadurai ismertek.⁷⁵⁶ A harcoló alakulatok két részre osztása, emellett a terepadottságok legjobb kihasználása, és a meglepetésre építés miatt, ezek a mezei ütközetek sorában inkább a „hegyi” jelzőt megérdemlő összecsapások bizonyos értelemben a „gerilla taktika” alkalmazásának is tekinthetők.⁷⁵⁷

⁷⁵³ Ugyanakkor van arra példa, hogy egy folyó fedezetével operáló hadsereg is csak taktikát változtatva tud felülkerekedni ellenfelén. Lásd a muhi csata Négyesi-féle értelmezését. NÉGYESI 1997.

⁷⁵⁴ A folyó nagysága persze mindig meghatározó. Brenta esetében főleg komolyabb folyamra gondolni, különösen a nyári aszály után. A valóban jelentős folyókon történő átkelés steppei hadviselők esetében is létező problémájáról lásd: FELFÖLDI 2004, 75–91.

⁷⁵⁵ HKÍF 1995, 56, 215; IGAZ 2010B, 7–10.

⁷⁵⁶ CONTAMINE 1984, 13.

⁷⁵⁷ Ennek az Ibér-félszigeten sok évszázados hagyományai voltak. A számunkra kevésbé fontos antik előzményeken túl ez éppen a „hegyi népek” módszere volt, Covadonga és Roncesvalles a legismertebb korai példa rá. A baszkok jelenléte Albelda mellett jó érv e minősítésre.

Meglepetés ellenséges területen: Zalaca-Sagrajas (1086) – és Przemyśl (1099)

1086. október 23-án az akkor már több mint két évtizede tartó keresztény terjeszkedést jó időre megakasztó eredményű csatát vívott VI. Alfonz león-kasztíliai király serege Badajoz közelében. A Zalaca-Sagrajas melletti csata a *Crónicón Lusitano* lapjain maradt ránk, mint a történetek egyetlen hosszabb, keresztény előadása:

„Don Alfonso király, nagy csatát vívott a szaracénok uralkodójával, Yusūffal, Badajoz városa előtt, ahol egy akarattal találkoztak a mi királyunkkal az Alpok vidékének keresztényei és sok francia jött az ő segítségére, de a sátán akaratából, nagy félelem szállt meg sokakat a mieink közül és sok ezren elpusztultak belőlük anélkül, hogy bárki is üldözte volna őket. A király, nem tudván a menekülésről, magabiztosan csatába szállt, ahol megjelent egész Spanyolország minden fegyveres szaracénja. Yusūf b. Tašufin sok ezer barbárral kelt át a Szoroson.⁷⁵⁸ Harcoltak tehát Alfonso király és akik mellette maradtak, az éjszaka leszálltáig, és senki nem tudott ellenállni egy pillanatig sem a támadásuknak, de a szaracénok, bekerítvén soraikat – összezártan – a keresztények sokaságát ölték meg. Ezenközben a király a szaracénok kastélyát és soraikat támadta, szétszórván őket mindkét oldalról rohamozott, amíg arra a helyre nem ért, ahol Yusūf király sátra volt felütve, egy nagy palánkkal körbevéve, és amikor a király azt bátor lélekkel megtámadta és ostromolni kezdte, egy az övéi közül hozzá ment, hogy figyelmeztesse: «tudod-e, uram királyom, hogy miközben te itt harcolsz, a szaracénok fegyverei előzönlük a táborodat ». Meghallván ezt és az övéi tanácsát megfogadva, a király otthagyta a mórok királyát és visszavonult annak sátrától. Akik mellette voltak, azokkal sietve azon szaracénok ellen vonult, akik a táborát lerohanták és sokakat megöltek azok közül, akiket ő szétszórta. De ott sok keresztény meghalt; akik megmaradtak, a király köré gyűltek. És mivel Alfonso, lándzsától sebesülten, igen szomjúzott vérző sebetől, bort hoztak neki víz helyett, mert azt nem találtak, és szenvedve az aléltságtól, oldalán az övéivel, visszatért Coriába. A szaracénok ugyancsak visszatértek a saját helyükre.”⁷⁵⁹

⁷⁵⁸ Gibraltár.

⁷⁵⁹ „El rey Don Alfonso tuvo una gran batalla con el rey de los sarracenos, Yusūf, ante la ciudad de Badajoz, en el sitio que se llama Sacrilas, donde concurrieron unánimemente con nuestro rey cristianos de las partes de los Alpes y muchos franceses le asistieron con su auxilio, pero por la oposición del diablo, un gran temor invadió a muchos de los nuestros y huyeron muchos miles de ellos, sin que nadie los perseguiere. El rey, ignorante de su fuga, entró confiadamente en la batalla, a la que asistían todos los sarracenos de toda España armados. Yusuf b. Tasufin había hecho pasar consigo a muchos miles de bárbaros del otro lado del estrecho. Lucharon, pues, el rey don Alfonso y los que habían quedado con él, hasta la noche, y ninguno podía resistir de momento su ataque, pero los sarracenos cerrando sus filas – concludentes se –, mataban a multitud de cristianos. Entre tanto el rey invadió el castillo y las líneas de los sarracenos y matándolos y dispersándolos los arrojó por un lado y por otro, hasta llegar al lugar en que estaba enclavada la tienda del rey Yusūf, cercada por una gran valla, y cuando el rey la atacaba briosamente e insistía con gran fuerza en aslatarla, uno de los suyos llegó a avisarle: „sabrás mi señor rey, que mientras tú lochas aquí, las celadas de los sarracenos invaden tu campamento” Oído lo qual y aceptando el consejo de los suyos, el rey dejó al rey de los moros y se apartó de su

A XII. századi forrás nem mondja ki a végeredményt, csak a keresztény oldal nagy veszteségeiről és a hősieken harcoló, az ellenség vezérének táborát már-már elfoglaló, majd visszavonuló és végül sebesülten távozni kényszerülő királyról emlékezik meg. A szöveg azonban a vereség diszkrét elhallgatása ellenére is beszédes: a keresztény halottakat a szaracénok lovassági bekerítő hadmozdulatának számlájára írja. Szó esik benne az almoravida tábor megtámadásról és a muszlim ellentámadás miatti visszavonulásról. Alfonz seregében „hegyen túli”, francia segéderőket említ, az „alpesi vidékek keresztényein” kívül.⁷⁶⁰

A keresztény forrás szerint az Alfonz által „megszorongatott”, ám a csatából mégis győztesen kikerülő almoravida uralkodó, Yusūf ibn Tāšfin által Tamīm ibn al-Muizz (1062–1108) zirid uralkodónak⁷⁶¹ küldött levelében így számol be a csata döntő szakaszairól: *„Másnap, vagyis pénteken, (az ellenség) végül megindult ellenünk lovas különítményeivel, melyek kitöltötték a horizontot és úgy közeledtek, mint a halál a szemeink előtt, jól felkészülten láncingeikben, lábvértjeikben, borral tele hassal, a vereségünket biztosra véve. Ezen a reggelen sátrainkban találtak minket, mindenkit saját holmijával és teljes zűrzavarban. A legkeményebb, legmerészebb és legerőszakosabb és leginkább vérszomjas keresztények al-Mu‘tamid (Isten óvja őt!) tábora irányába indultak, tudván, hogy ő a középpontja és a tengelye az al-andalusi uraknak és azt gondolták, hogy nincs az ő seregén, emberein, erején felül több sereg, mint az övé, sem több ember, mint a sajátjai, mivel Dauude,⁷⁶² aki az én katonáimat vezette, közötté és közötttem foglalt helyet. Egy tömbben indultak tehát el gyors paripáikon al-Mu‘tamid ellen, mint a robogó hegyi áradat. [...] Al-Mu‘tamid (Isten óvja őt!) a tábor egyik sarkában egy kevés gyalogossal és íjással elfogadta, amit a Végzet számukra tartogatott. [...] De úgy állt ellen, ahogy csak egy hős tud, anélkül, hogy bárki a támogatására sietett volna, hogy legalább valaki a lovasai, vagy a fekete zsoldosai közül visszatért volna, hogy segítsen neki, és anélkül, hogy egyetlen ellenség megfélemlítette volna, hogy legyőzöttek, vagy a pániktól gyengének látszódtak volna. Ezután, egy hatalmas hegyhez, vagy a legsötétebb éjhez hasonló keresztény lovas alakulat jött Dauude serege és sátrai ellen,*

tienda. Acudió, por tanto, presuroso, con lo que estasban con él, contra los sarracenos que habían invadido su campamento y matando a muchos de ellos, los arrojó de él. Pero allí murieron muchos cristianos: los que habían quedado se reunieron con su rey. Y como Alfonso, herido de lanza, tuviese gran sed por la hemorragia de la herida, le propinaron vino en vez de agua, porque ésta no la encontraban, y sufriendo un síncope, volvió con los que estaban a su lado a Coria. Los sarracenos también se volvieron cada uno a su lugar.” CRONICÓN LUSITANO 1793, 418.

⁷⁶⁰ Alfonz francia kapcsolatai alapján számolhatunk Pireneusokon túli szövetségesek jelenlétével, ám utóbbiakon talán jobb a keleti pireneusi államokat érteni. HUICI MIRANDA 2000, 38, 4. sz. lábjegyzet.

⁷⁶¹ A Zirid-dinasztia (Zīryūn, زيريون) Sanhağa-berber eredetű uralkodóház volt a Magreb keleti részén 973–1148 között, előbb, mint fátimida vazallusok, később, mint független állam, az almoravidák keleti szomszédai. Ugyanők adták 1113–90 között a Granadai Taifátus emíreit is. Érthető, hogy miért kapott „értésítést” uralkodójuk az almoravidáktól. ROGERS 1987, 38. MENÉNDEZ PIDAL 1999, 43-50.

⁷⁶² Dawūd ibn Ayša, almoravida seregparancsnok.

amelyeken keresztül is gázoltak, forogva és megölve nem kevés embert [...] A mélyedésből hátul forgószélként jöttünk ki, minden lovasunkkal, kiváló arab paripákon, beszáguldottunk a csatába, kardot és lándzsát markolva. [...] A keresztények szembeszálltak velünk, sebesen, mint a nyilak, de a Hatalmas Isten megszilárdította lábainkat és bátorságot öntött a szívünkbe. Ennek következtében ellenségeink hátat fordítottak és futásnak eredtek. Sokan közülük – Isten akaratából – anélkül estek el, hogy lándzsaszúrás vagy a kardvágás érte volna őket, hanem mert az ijedtség elvette erejüket és a tüénél kisebb szúrás is megsebezte őket. Az oly tágas mező most szűknek bizonyult akkora rendezetlen tömegnek [...] Fegyvereink szétszórták és teljesen megalázták őket és Istenre mondom, nem volt olyan páncéling, amiben elestek, ami nem szakadt volna szét, sem koponya, ami ne horpadt volna be. A mi legényeink ráadásul a lovaikat lándzsákkal megsebeztek, feltaszították és átdöfték. Így csak olyan keresztény lovas maradt, amelyik mozgásképtelen hátasával nem tudott elmenekülni: mind próbálta a szárát rángatni, de mintha lábaik meg lettek volna béklyózva. Mi ellenkezőleg, jól tartott, megjelölt arab paripákon lovagoltunk, melyek szélesebbek voltak és büntetőek, készek a nagy feladatra.⁷⁶³ Nem volt olyan harcosunk, aki ne vitt volna két kardhüvelyt magával, s egy harmadikat a kezében bármilyen eshetőségre. Röviden, a keresztények a földre kerültek, elpusztultak és a föld pora borította be őket.”⁷⁶⁴

⁷⁶³ A Pireneusi-félszigetre átkelő berber dinasztiák által használt lófajta mindmáig kiváló tulajdonságokkal bír. A barb lófajtáról lásd: WALDRON GRUTZ 2007, 8–17.

⁷⁶⁴ „Ao outro dia, ou seja sexta-feira, (o inimigo) avançou por fim contra nós com esquadrões que enchiam o horizonte e que se moviam como a morte ante os olhos, bem concertados nas suas lorigas de combate, atadas grebas nas penas e com as barrigas cheias de vinho, dando por feito que a derrota seria nossa. Na manhã desse dia achávamo-nos nas nossas tendas, cada um em suas coisas e todos distraídos. Os maios duros, violentos e arrojados dos cristãos dirigiram-se arraial de Almutâmide al Alá Almuaide bi-nacer Ala (Deus o assista!) por saber que era o sustentáculo e o eisco dos senhores do andaluz e por crer que não havia mais exército que o seu nem mais homens que os seus homens nem mais forças que as suas forças, já que Dauude, que comandava os meus próprios soldados, se achava situado entre ele e mim. Lançaram-se, pois, num só pelotão com os seus velozes corcéis contra Almutâmide como uma torrente que se despenha. [...] Almutâmide (Deus o assista!) num extremo do arraial com um pequeni número de infantes e de arqueiros que seresignaram ao que lhes deparava o Destino. [...] Mas resistiu como só podia fazê-lo um herói da sua estatura sem que ninguém viesse assisti-lo, sem que um só dos seus cavaleiros nem dos seus mercenários negros retornasse para o ajudar e sem que nenhum inimigo lhe infundisse temor de ver-se derrotado nem pânico que o fizesse desfalecer. Na continuação, um esquadrão de cristãos. semelhante a uma enorme montanha ou uma cerradíssima noite, veio contra o exército e as tendas de Dauude pelas quais andaram girando e matando não pouca gente [...] Saímos então de trás do barranco como um torvelinho de chamas, com todas as minhas forças montadas sobre corcéis árabes assinalados, correndo à porfia para manejar espada e lança." Os cristãos carregaram contra nós, velozes como setas, mas Deus firmou as plantas dos nossos pés e deu forças as nossos corações. [...] Como consequência, os nossos inimigos voltaram as costas fugitivos e escaparam fugindo. Muitos deles – por decreto do Deus Altíssimo – caíram sem que os alcançasse golpe de lança nem os despedaçasse talho de espada sanão porque o espanto lhes tirava as forças e feri-los então a lançadas custava menos do que picá-los com agulhas. O campo com ser tão amplo resultava agora apertado para tanta gente em desordem. [...] As nossas espadas dispersavam-nos em plena humilhação e não havia por Deus loriga em que caíssem que não despedaçassem nem crânio que não amolgassem. Além disso os nossos infantes feriam com as lanças os seus cavalos e atravessavam-nos e trespassavam-nos com elas. assim não havia cavaleiro cristão que não ficasse senão com o cavalo imóvel e sem poder fugir; e todos tentavam puxar-lhes das rédeas mas parecia que tinham as patas travadas. em contrapartida, nós montávamos benditos corcéis árabes bem cuidados corredores e castigadores, prestes a toda

Az almoravida uralkodó levele sem szűkölködik költői megfogalmazásokban, ám abból meglehetősen sok részlet kiderül a csatáról. Mára Zalaca-Sagrajas eseménytörténete pontosan rekonstruálható a muszlim beszámolók alapján.⁷⁶⁵ A csata pénteken hajnalban kezdődött a leóni uralkodó támadásával. Mivel előzőleg történt egy levélváltás Alfonso és Yusūf között, utóbbit legfeljebb a támadás időpontja érhetette meglepetésként, hiszen tanácsot is kapott, hogy a keresztények ajánlata a csata hétfői megvívására, minden bizonnyal hadicsel.⁷⁶⁶ Ezt igazolja az almoravida hadrend is: Tašufin három részre osztotta a seregét, amiből az elsőt bízta a sevillai emír vezetésére: ezt érte Alfonz seregének nagy erejű, Álvar Fáñez vezette támadása.⁷⁶⁷ A hispániai muszlimok nagyobbik része Badajoz felé menekült, ám nem kis részben al-Mu^ctamid személyes példamutatásának köszönhetően nem hátrált meg mindenki közülük. Megsegítésükre Tašufin a fanatikus murabitūn gyalogságot vezényelte ki. A levelében kifejezően leírt második, keresztény roham érte a Guadiana-folyó déli oldalán található dombon elhelyezkedő, paliszáddal megerősített muszlim tábornok. Ide be is törtek, ám a további magrebi gyalogos egységek hamar kiszorították őket. A berber lovasság ugyanakkor megkezdte a leóniak bekerítését, egy további egységük pedig átkelt a folyón és az annak északi oldalán lévő keresztény tábornok rohamta meg. Az ennek védelmére visszavonuló támadókból támadottak lettek. Akik a kavarodásban a berber harci dobok által tovább növelt pánik⁷⁶⁸ közepette nem estek el, menekülőre vették és egy közeli magaslatra futottak. Köztük volt a sebesült király, aki alkonyatkor mintegy 500 maradék lovasával Coria irányába hagyta el a vesztett csata mezejét. A hispániai muszlimok üldözéséből visszatérő kasztíliai lovasság nem avatkozott be a küzdelembe, ám a hispániai muszlim lovasok közül mind többen szálltak be újra a csatába. A harc egészen a délután tartott. Eredményébe a „nem színlelt megfutamodásból” visszatérő muszlimok száma, a magrebi gyalogság fegyelmezettsége, és a berber lovasság hadmozdulatai mind belejátszottak. A csatában mindkét fél komoly veszteségeket szenvedett. Reilly a forrásokban a résztvevők itt is erősen felnagyított számát Alfonz részéről 2500 főre teszi, 1500, fele részben nehézlovas, fele részben pedig könnyűfegyverzetű jinetet feltételez a mintegy ezerfőnyi keresztény gyalogság mellett. Az

a grande empresa. Não havia guerreiro nosso que não levasse duas bainhas com as repectivas espadas ae na mão a terceira para o que pudesse ocorrer. Em suma os cristãos ficaram entendios por terra, mortos e manchados de pó.” Portugál nyelven közli: BORGES COELHO 1973, 140–145. Lásd még: REVISTA AL-ANDALUS 1950, 125–132.

⁷⁶⁵ Ezeket Ambrosio Huici Miranda gyűjtötte össze, s részben fordította is le spanyol nyelvre. A legfontosabbak: IBN-^cIDHĀRĪ 1948; AL-HIMYARĪ 1963; AL-MARRĀKUŠĪ 1955; AL-HULAL AL-MAWŠĪYYA 1955; IBN ABI ZAR‘ 1964. Lásd: HUICI MIRANDA 2000, 47–61.

⁷⁶⁶ HUICI MIRANDA 2000, 46–47.

⁷⁶⁷ Álvar Fáñez (†1114) VI. Alfonz udvari embere, hadvezére, Toledó csaknem független kormányzója, a lojális kasztíliai hadúr példája. Életére lásd: REILLY, 1989, 181, 188, 285–287, 349–350.

⁷⁶⁸ Az afrikai dobok hatását Huici Miranda nem tartja mérvadónak. HUICI MIRANDA 2000, 72.

almoravidák esetében összesen 7500 harcost becsül, ennek többségét berber gyalogság és a könnyűfegyverzetű lovasság tette ki.⁷⁶⁹ Hispániai muszlim nehézlovasokról Sagrajas esetében sem ő, sem Nicolle nem beszél, noha a XI. századra már kétségtelenül megvoltak az egymás fegyveres kultúrája bizonyos elemeinek átvételében megnyilvánuló hasonulási folyamat jelei.⁷⁷⁰ Nicolle egyébként az almoravida hadsereget becsüli valamivel kisebb létszámúra, mint Alfonzét.⁷⁷¹ García Fitz annyit mond, hogy a muszlim haderő létszáma minden valószínűség szerint felülmúlta a keresztényekét – de legalábbis Alfonz várakozásait.⁷⁷² Sagrajas-Zalaca ezért jó példa az ellenség erejét nem ismerő, annak területére megfelelő előkészületek nélkül behatoló hadjárat kudarcára. A león-kasztíliai uralkodót nem menti fel az a körülmény, hogy éppen Zaragoza ostrom közben érte a „déli veszedelem” híre.⁷⁷³

A Kárpát-medence vonzáskörzetében ilyen, ellenséges területre benyomuló, sikertelen hadjáratra több példát ismerünk. A XI. századi, kudarcba fulladt német támadásokhoz mérhető Könyves Kálmán Przemysł melletti veresége, 1099-ben. A magyar sereg létszámát és veszteségeit erősen eltúlozzák az *Orosz Évkönyvek* szövegváltozatai, ám a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* is utal a vereség nagyságára.⁷⁷⁴ Az áldozatok között lévő Koppány és Lőrinc püspökök említése az országos sereg jelenlétét bizonyítja.⁷⁷⁵ A régi elemző vélemények általában úgy értékelték az eseményeket, mint a hagyományos magyar harcmodor erre az időre „feledésbe merülésének” következményét – alig néhány esztendővel Szent László győzelmei után ugyanazon kunok felett, akik az oroszokkal szövetségben Przemysłnál „egy tömegbe nyomták össze a magyarokat, mint ahogy a sólyom öldökli a gerléket.”⁷⁷⁶ Ezúttal nem a magyaroknak állt a zászló, de ennek okáról objektív képet nem kapunk, csak a steppei hadicsel alkalmazása egyértelmű. Számomra emellett bizonyosnak tűnik, hogy a magyar király, és a vlagyimiri Dávid rusz–kun hada jóval kiegyenlítettebb létszámú volt. A helyi források egyik szövegváltozata a következőket közli a két kun vezér, Bonjak és Altunopa által alkalmazott taktikáról: „A magyarok, a kik voltak szám szerint 100 ezren, védőcsapatokban állottak fel. Altunopa az első csapathoz száguldva lövetett és tovarohant a magyarok elől. Azok pedig utána rontottak. S a mint rohanás közben elhaladtak

⁷⁶⁹ REILLY 2007, 172.

⁷⁷⁰ AGUILAR, 1997, 187–208.

⁷⁷¹ NICOLLE-McBRIDE 1982, 33.

⁷⁷² FITZ 1998, 356.

⁷⁷³ „Egész Hispánia Császára” ebben tényleg hasonlított Roderic vizigót királyra – nem sokon múlt, hogy 1086-ban ne „választott elődjéhez” hasonlóan fejezze be uralkodását. Zaragoza előzetes ostromáról lásd: HUICI MIRANDA 2000, 35–37.

⁷⁷⁴ „Tanta tunc pericula facta sunt, que dicit non potest.” SRH I, 426.

⁷⁷⁵ Ez túlmutat a „dinasztikus segítségnyújtáson”, aminek újabban a hadjáratot értékelik. FONT 2005, 147. A csata hazai forrása: SRH I, 423–426.

⁷⁷⁶ HODINKA 1916, 59–61. A régi véleményekre és kritikájukra lásd SZABADOS 2007, 483–484.

Bonjak előtt, ez oldalba küldte szekerczéseit, Altunopa pedig visszafordult és nem engedték vissza a magyarokat, s így többszörösen rájuk rontva tömegbe szorították őket.” A többi szövegvariánsban nem szereplő szekercés alakulatokban a gyalogos ruszokat sejthetjük; ha ez így van, akkor a kunok által bekerített magyarok között ők végezheték az igazi pusztítást. Ilyen formán a przemysli csatavesztés korántsem a nomád hadművészet győzelme az azt elfelejtő magyar sereg fölött, hanem inkább egy korai példa a vegyes hadrend alkalmazására, amelyben Kálmán király ellenségei remekül kombinálták a steppei lovasharcot a varég hagyományokat továbbvivő rusz gyalogság módszereivel. Az más kérdés, hogy kút főink itt sem emlékeznek meg külön a gyalogság csapatnemeiről.

Keleti taktika nyugati kivitelezővel: Cuarte (1094) és az Inn melletti bajor győzelem (913)

A Sagrajas-Zalaca eredményeképpen megtorpanó rekonkvizta folyamatába El Cid tevékenysége hozott fordulatot, akit éppen a csata eredményeként hívtott vissza a király a száműzetésből – valamint a Zaragozából, amelynek emíréjét első száműzetése után a gróf szolgáltatta.⁷⁷⁷ Az irodalmi és filmalkotásokból nálunk is ismert kasztíliai nemes élete az egyik legjobb példa a XI. századi Ibér-félsziget társadalmi viszonyaira, az egyéni karrierrek lehetőségére, egyben a határok átjárhatóságára. Hadtörténeti szempontból a középkori zsoldosság intézményének társadalmi státusztól független ibériai működését is példázza.⁷⁷⁸

A león-kasztíliai monarchával változó viszonyban álló hadúr 1094 júniusában, gyors, átkaroló hadműveletként, elfoglalta Valenciát.⁷⁷⁹ Ez nyilvánvalóan nem maradhatott almoravida válasz nélkül: az Algecirasnál partra szálló afrikaiak szeptember közepére ostromgyűrűbe vonták a várost, majd a Ramadan befejeződésével megkezdték a felőrlő háborút Valencia környékén: a városfalakon kívül minden lehetségest feldúltak és elpusztítottak, az íjászok pedig naponta nyílfelhőt küldtek a városra. A pszichológiai háború azonban kölcsönös volt: Cid a valenciai muszlimok segítségével⁷⁸⁰ terjesztett propagandája VI. Alfonz felmentő seregének jöveteléről azt eredményezte, hogy a különböző dezertáló almoravida egységek távozása nyomán október végére a város dél-délkelti oldalán felbomlott az ostromgyűrű.⁷⁸¹ Az ostromlók érzékelhető demoralizációja nyomán El Cid egy kitörési tervet dolgozott ki, amellyel döntésre viheti a helyzetet.

⁷⁷⁷ MARTINEZ DíEZ 1999, 50.

⁷⁷⁸ Magyarul róla lásd: VINCENT–STRADLING 1997, 52. Angol nyelven: FLETCHER 1989.

⁷⁷⁹ MONTANER FRUTOS 2005, 285–287.

⁷⁸⁰ Ezek jóindulatát azzal sikerült megnyernie, hogy a város elfoglalásakor csak a nagymecsetet alakította át templommá, így a muszlim vallásszabadság kevésbé sérült Valenciában. ^cUSÁMA IBN MUNQIDH 2006, 265.

⁷⁸¹ MONTANER FRUTOS 2005, 152.

A muszlim oldal krónikása, Ibn-^oIdhārī, így számol be a gróf haditettéről: „Egy bizonyos éjjel kiment lovasságának egy részével és annak is egy részét elrejtette a muszlim tábor közelében. A következő reggel, amikor az almoravida katonák biztonságban érezték magukat és óvatlanok voltak, harci alakzatban rájuk rohant. A riadó következtében felbolydult, kiáltásokkal megtelt táborban vágtaztak azok a katonák és önkéntesek, akik vele voltak, anélkül, hogy hosszabban maradt volna ott annál, hogy a rabszolgák és a tehetetlen emberek fegyverre kaphattak volna. A lovasság Rodrigo ellen vetette magát, és ahogy az Valencia felé menekült, vehemenssen üldözte. A falak közé menekült, nyomában a neki veszteségeket okozó muszlim lovasokkal, s úgy tűnt minden a legjobban alakul. Ekkor történt az, hogy a muszlim tábor mellett elrejtett keresztény katonák előjöttek a búvóhelyükről és megtámadták azt. Muhammad emír,⁷⁸² a muszlimok hercegének unokaöccse, aki betegsége miatt a táborban volt, sietve kiűritette [azt]. A muszlim csapatok hallották a megrohanó táborból jövő kiáltásokat és, a teljes vereségben és káoszban, amelyben voltak, senki nem kételkedett, hogy VI. Alfonzról van szó, aki az imént érkezett. Mindenki futásnak eredt és minden irányban szétszóródtak. Akik a tábor felé tartottak, látván, hogy ki van rabolva és körülötte keringenek az ellenség lovasai, irányt változtattak és senki nem ment oda vissza. A rablással elfoglalt ellenség nem üldözte a menekülőket, mert kímélni akarták lovaikat, amelyek igen le voltak terhelve Valencia megszállása óta, csak a karddal foglalkoztak és nem volt vérontás, azon néhány magára maradt muszlim kivételével, akinek Isten megengedte a mártírhálált.”⁷⁸³

A fentiek alapján az események jól rekonstruálhatók: Rodrigo október 21-én éjjel (vagy hajnalban) Valencia déli kapuján (Bāb al-Buyatallah) át lopva kivezette katonái egy

⁷⁸² Abū abd Allah ibn Muhammad kormányzó, Tašufin unokaöccse. EL HOUR 1997, 188.

⁷⁸³ „Certa noite saiu à frente de uma parte da sua cavalaria e pôs a outra parte em emboscada próximo do arraial muçulmano. Na manhã seguinte, quando os soldados almorávidas se julgavam seguros e andavam descuidados, avançou com os seus em formação de combate. Dado o alarme no acampamento que se encheu de tumulto e se povoou de gritos, cavalgaram os soldados regulares e voluntários que ainda nele havia, sem que ficassem no arraial mais que os escravos e os homens incapazes de manejar as armas. A cavalaria precipitou-se contra Rodrigo e como este fingisse fugir para Valência, perseguiram-no com ardor. Refugiou-se na muralha em contacto com as tropas muçulmanas que lhe causavam perdas e pareciam levar a melhor. Foi então que os soldados cristãos emboscados saíram do seu esconderijo direitos ao arraial muçulmano e o atacaram. O emir Mohâmede, sobrinho do príncipe dos muçulmanos, que ficara no acampamento por ser achar enfermo, apressou-se a evacuá-lo. As tropas muçulmanas ouviram os gritos de que o arraial tinha sido invadido e, em pleno desbarato, ninguém duvidou, cheios de confusão como estavam, de que se tratava de Afonso VI que se acabava de chegar. Cada qual fugiu por seu lado e dispersaram-se por todas as direcções. Os que se dirigiram ao arraial, ao verem que estava sendo saqueado e que por ele circulavam os ginetes inimigos, mudaram de rumo e ninguém voltou a ele. Ocupado no saque, o inimigo não perseguiu os fugitivos, querendo além disso poupar os seus cavalos, sumamente trabalhados pelos esforços feitos desde a ocupação de Valência, de modo que apenas se empregou a espada e não houve efusão de sangue, com excepção de uns quantos muçulmanos isolados, a quem Deus concedeu o martírio pela fé.” Ibn-^oIdhārī beszámolójának portugál változatát közli: BORGES COELHO 1973, 186–188.

erős kontingensét a Cuarte és Mislata között álló almoravida tábor mellé és a Mislata-patak túloldalán elrejtette őket, a tábor hátában. Reggel lovassága elitje kitört a nyugati kapun (Bāb al-Hanaš), egyenest a városhoz legközelebb táborozó muszlim egységek felé. A támadók magukra húzták a berber lovasságot, akik elől visszamenekültek Valencia falai mögé. Így sikerült megbontani az almoravida tábort, amelyet a rejtékhelyéről, személyes vezetésével előtörő első különítmény ezután teljesen összezavart és felbomlasztott. A martalékot üldöző muszlim lovasság a táborból jövő hangzavarból és káoszról arra következtetett, hogy Alfonz király Valenciához érkező csapatai csakugyan megrohanták őket, a táborban lévők pedig El Cid támadása miatt vették menekülőre.⁷⁸⁴

A kiváló időzítés és a keleti lovas taktika alkalmazásának segítségével Rodrigo külső segítség nélkül semmisítette meg az ostromzárat – a saját maga által uralt Valenciából kitörve. El Cid a *karr wa farr* taktikáját alkalmazta, ami erre az időre bekerült a keresztény hadurak repertoárjába is, ő pedig – muszlim szövetségesei oldalán – első kézből vehette át a receptet. Neki rövidtávon minden bizonnyal a hadizsákmányért érte meg a merész vállalkozás. Ezt jól aláfesti a *Poema del Cid* alábbi részlete, amelyben a főhős az ostromgyűrűben lévő Valencia falairól letekintve a háború számára leginkább motiváló elemére, a megszerezhető zsákmány fontosságára utal, ironikus formában:

„*Felvitte asszonyát és lányait a fellegrvárba
Tekintetüket felemelték, sátrakat állítani
láttak*

—*Mi az Cid, az Isten szerelmére?*

—*Ó becsületes asszony, ne sóvárogjatok!
Gazdagságunk nagyra nő és
tündöklőre;*

*alig hogy megjöttetek, ajándékot akarnak
nektek adni,
lányaid férjhez mennek, hozzák nektek a
kelengyét.*”

„*A su mujer y sus hijas las subió al alcázar
alzaban los ojos, tiendas vieron plantar
—¿Qué es esto, Cid así os salve el
Criador?*

—*¡Ay mujer honrada no tengáis pesar!
Nuestra riqueza se acrecienta grande y
maravillosa;*

*hace poco que vinisteis, un presente os
quieren dar,
por casar están vuestras hijas, os traen el
ajuar.*”⁷⁸⁵

⁷⁸⁴ MONTANER FRUTOS 2005, 175–204. Lásd még az 9. számú Térképet.

⁷⁸⁵ Eredeti ókasztíliai formájában:

„*Su mugier e sus fijas subiólas al alcácer,
alçavan los ojos, tiendas vieron fincar:*

—*¿Qué's esto, Cid, sí el Criador vos salve?*

—*¡Ya mugier ondrada, non ayades pesar!*

Riqueza es que nos acrece maravillosa e grand;

á poco que viniestes, presend vos quieren dar,

por casar son vuestras fijas, adúzenvos axuvar.” SMITH 1988, 204–205. A magyar fordítás tölem.

A siker emellett hosszú távon azt jelentette, hogy valenciai señorio-ja megszabadult a közvetlen fenyegetéstől és ott így uralmát konszolidálhatta. Hosszabb távon (1099-es halála után özvegye még 1102-ig tartotta a várost) újabb köztes terület jött létre, amely Aragónia és a Katalán Grófságok számára is fontos volt a levantei partvidék tehermentesítésére az almoravida invázió 1110-ig tartó időszaka alatt.⁷⁸⁶

El Cid cuartei haditette, Sagrarias-Zalaca hidegzuhany-szerű meglepetése után bebizonyította, hogy az almoravidák ugyanúgy legyőzhetők, mint a félszigeti muszlimok. Ez pszichológiai értelemben mindenképpen hozzájárult az afrikai dinasztia keresztény ellenlábasainak további kemény ellenállásához, illetve ahhoz, hogy ezután se kerüljék a konfrontációt az almoravidákkal. Ha lehet valamilyen közép-európai példával összevetni az almoravidák megfutamítását, akkor az a 933-as merseburgi csata. Sem ez, sem El Cid cuartei haditette nem volt katonai szempontból kiemelkedő jelentőségű összecsapás. Lélektani értelemben már inkább, de ettől mindenképpen külön választandó a csaták *utólagos* megítélése, úgy a kortárs, mint a későbbi történetírás által.

A Kárpát-medence X. századi hadtörténetéből a magyarok 913-ban bekövetkezett veresége érdemel figyelmet. Ekkor az Inn mellett (Gonosz) Arnulf bajor herceg (ur. 907–937), a Pozsonynál életét vesztő Liutpold fia aratott győzelmet. Ő azon kevés, számításba vehető olyan személy egyike, aki igazolhatóan és tevékenyen részt vett a X. századi kelet–nyugati harci kultúrák találkozásában, hiszen 914–916 között Bajorország keleti szomszédainál „vendégeskedett”. Nála jobb ismerője aligha lehetett a X. századi magyar állam viszonyainak, valamint harcászatának. Ezt a magyarok feletti győzelme bizonyítja: Berchthold és Erchanger sváb grófokkal szövetkezve az Inn mellett, Alt-Öttingennél 913-ban megtámadta és szétverte a Svábországba illetve Felső-Burgundiába vezetett hadjáratokról visszatérő magyarokat, akik a bajor vezető által addig fizetett adó felmondása miatt feldúlták országát. Az *Annales Santgallenses maiores* szerint az egész magyar seregből csak 30-an menekültek meg: „*teljes seregüket az Inn folyó mellett, harminc férfi kivételével elpusztították*”⁷⁸⁷ A pozsonyi csatáról az egyetlen hosszabb beszámolót ránk hagyó Aventinus információi szerint itt saját harcmodoruk alkalmazásával győzték le a magyarokat. Ebből az elfogadható, hogy a bajorok sikeresen éltek a színlelt megfutamodás taktikájával (*fugam simulat*), csalták lépre és kerítették be ellenségeiket (*ab omni parte hostem circumvenit*), de

⁷⁸⁶ Az almoravida invázió elsősorban León-Kasztília hadipotenciáljának és politikájának a próbaköve volt. Angol nyelvű összefoglalója REILLY 1988, 282–302.

⁷⁸⁷ CFHH I, 199. Érdekes, hogy a magyarokat itt a hispániai keresztény kútfők muszlimokra alkalmazott gyakorlata szerint „agarenus” névvel illetik.

Az Inn-menti csata egyéb forráshelyei: *Annales S. Quentini Veromondensis*: CFHH I, 186; *Continuatio Treverensis chronici Reginonis*: CFHH I. 781.

hogy Arnulf csapatai szemtől szembe támadva, íjászokkal szorították volna be őket az Inn vizébe (*Arnulphus a fronte cum sagittaris Ugros aggrediuntur, caedunt, propellunt, fundunt, in Oenum agunt, ibique submergunt*), számomra kevésbé hihető.⁷⁸⁸

Arnulf életpályája annyiban hasonlít Rodrigo gróféhoz, hogy mindketten két irányból védelmezték saját, jól felfogott érdekeiket és „országukat”. Céljuk eléréséért egyáltalán nem haboztak az egyik ellenséggel időleges szövetséget kötni, sőt attól sem idegenkedtek, hogy a nem a saját kultúrájukhoz tartozó szomszédoknál keressenek menedéket.⁷⁸⁹ Ezenközben sikeresen eltanulták azok harcászatának elemeit.

Az almohád korszak sorsfordító ütközetei: Alarcos (1195)⁷⁹⁰ és Las Navas de Tolosa (1212)

Az ellenséges vidékre történő, nem megfelelően vezetett keresztény támadás megismétlődött az almohádok inváziója során is. 1195. július 19-én az almohád kalifa, Abū Yusūf Yaʿqūb al-Mansūr (1184–1199) muszlim ármádiája megütközött a VIII. Alfonz király (1154–1214) és Diego López de Haro vezette, döntően páncélos nehézlovas kasztíliai sereggel. A csata előzménye az 1190-es kasztíliai-almohád békekötés volt, a portugálok ellen vezetett hadjárat okán. Ezt a keresztény fél szegte meg egy Sevilla környékéig pusztító cabalgada-val, illetve a Guadiana-folyó által védett Alarcos erődjének megerősítésével; tette mindezt a kalifa távollétében. A berber uralkodó ezért a nyugati front bebiztosítása után újra teljes mozgósítható afrikai haderejének Európába „átdobásáról” döntött. A Sevillebe érkező almohád sereg a helyi erőkkel (reguláris gyalogos és zsoldos csapatokkal, továbbá nagyszámú önkéntessel, valamint a VIII. Alfonzzal ellenséges viszonyban álló Pedro Fernández de Castro katonáival) kiegészült muszlimok létszáma az addigi legmagasabb lehetett és bizonyos, hogy felülmúlta a kasztíliai haderőét.⁷⁹¹ A Calatrava-lovagrend az almohád felvonulási útvonal közelében fekvő erősségekből mozgósított egységei eredménytelenül próbálták megakasztani a muszlimok haladását: a nyomasztó túlerő utolsó szálig felmorzsolta őket. A hírré a kasztíliai monarcha is sürgős mozgósítást rendelt el, elsősorban a legfőképp fenyegetett Toledo

⁷⁸⁸ Az *Annalium Boiorum* részletét lásd: CFHH I, 350.

⁷⁸⁹ BÓNA 2000, 38. Arnulf életrajzára és politikájára lásd még: DEUTINGER 2002, 17–68.

⁷⁹⁰ Az alarcosi csata tudományos igényű rekonstrukcióját először Ambrosio Huici Miranda végezte el. A források összegzését lásd: HUICI MIRANDA 2000, 141–147. Fő forrása (saját fordításában): IBN-ʿIDHĀRĪ 1948, 191–203. Általa használt más keresztény forráskiadványok: CHRONIQUE LATINE DES ROIS DE CASTILLE 1920, illetve a Primera Crónica General portugál változata: HUICI MIRANDA 2000, 207–216. Egyéb Alarcos-tárgyú kútfők: AL-HIMYARI 1963, IBN ABĪ ZARʿ 1964; IBN AL-KHATIB 1964; CRÓNICA LATINA DE LOS REYES DE CASTILLA 1984; JIMÉNEZ DE RADA 1989; PRIMERA CRÓNICA GENERAL 1977. A csata teljes körű újabb feldolgozása: CABALLERO KLINK–FERNÁNDEZ RODRIGUEZ 1995, 41–60.

⁷⁹¹ Jiménez de Rada csak annyit ír, hogy a muszlimok annyian voltak „mint a tenger homokja”. JIMÉNEZ DE RADA 1989, 299. A rekonkvizta nagy csatáinak létszám-problémáit nagy gonddal elemzi FITZ 1998, 353–366. Vö. a Muhi csatában résztvevő ellenfelek becsült és reális létszámával. B. SZABÓ 2007, 126.

környékéről. A magukat szintén fenyegetve érző León és Navarra ugyancsak útnak induló csapatait nem óhajtotta bevárni, ami az események ismeretében fatális hibának bizonyult: bár a július 16-án felfedezett, Alarcos irányába menetelő muszlim hadoszlopok végét sem látta, olyannyira bízott nehézlovasságában (és talán abban, hogy a csak néhány napi járóföldre lévő leóni szövetségesek mégis utolérik), hogy előkészületeket tett a csatára. Abū Yusūftól további haladékot kapott: az almohád kalifa ugyanis, be akarván várni minden beérkező seregrészt, 18-án még nem válaszolt a kasztíliai nehézlovasok provokációjára. Csak másnap, már jól felkészülten és pihenten vette fel a kesztyűt, az alarcosi erősségtől „két nyíllövésnyire”, egy előnyös fekvésű dombhát („La Cabeza”) két oldalán felállítva haderejét.

A keresztények két vonalban helyezték el a maguk csapatait: az elsőben Don Diego López de Haro mintegy 10 000 főnyi nehézlovasa, míg a másodikban (tartalék) maga a király ugyancsak elsősorban nehézlovas-, valamint gyalogos egységei (utóbbiak nagyrészt a toledói városi milíciából) foglaltak helyet. A muszlim haderő lényegesen jobban tagolt volt: az elővédben kaptak helyet a döntően íjász hispániai önkéntesek, a Banū Marīn berber harcosai és a „guzz” zsoldos lovasíjászok. Mögöttük az Abū Jahya vezette Hintata-berberek elit egységeit, míg a balszárnyon a helyi andalúz, a jobbszárnyon pedig más mágrebi csapatokat (a Zenata és Masmuda törzsek tagjait) helyeztek el. A szárnyak katonái valamennyien lovasok voltak. Leghátul, az említett magaslat és az almohád tábor védelmében, a kalifa saját tartalék hadereje állt fel, többek között személyes fekete-afrikai testőrgárdája (*imesebelen*).⁷⁹² Abū Yusūf megfogadta Abū ‘abd Allah ibn Sanadī kádi tanácsát és az elővéd önkénteseit, valamint a vezír, Abū Jahya elit egységeinek egy részét gyakorlatilag „beáldozta” a Lopez de Haro vezetésével egy tömbben előrenyomuló kasztíliaiak rohamának. A keresztény nehézlovasok lendületét ez a fanatikusan harcoló seregrész, létszámánál fogva, nem utolsósorban pedig a rekkenő hőség miatt sikerrel törte meg. A kasztíliaiak a mintegy három órás öldöklő harc során (kétszer is a La Cabeza-domb feljük eső oldala mögé visszavonulva és újrarendezve soraikat) mindannyiszor át tudták verekedni magukat a muszlim seregrész zömén. Az almohád vezír is ekkor lelte halálát. A szárnyaknak azonban ez az idő bőségesen elegendő volt ahhoz, hogy – a hullámokban támadás, illetve a színlelt visszavonulás steppei taktikai elemeivel azonos *karr wa farr*-t alkalmazva mindkét oldalról zárótűz alatt tartva a „gyaurokat” – felmorzsolják soraikat és hamarosan már a védekezést is lehetetlenné tegyék számukra. A lovas és gyalogos íjászok zárótüzének hatását a Crónica Latina lakonikus rövidelessel fogalmazza meg. „*a nyilak végtelen sokasága, amelyeket a Párthusok tegezeikből*

⁷⁹² A Szaharán-túlról származó fekete rabszolgakatonák tömegei tovább fokozták a berber dinasztiák hadainak egzotikus hatását – ez a legkevésbé sem növelte a keresztény csapatok harci szellemét.

szedtek elő, szállt a levegőben és a véletlen találatok biztos sebeket okoztak a keresztényeknek.”⁷⁹³ A leírás egyértelműsíti, hogy a nyilazás folyamatos volt, ami komoly befolyással volt a csata kimenetelére. Jiménez de Rada munkájában is az ókori parthus hadművészet jelenik meg, mint a berber dinasztia haderejének párhuzama: „Tehát kint a vár előtt volt az almohád sereg csatasora, lovak, fegyverek és látványában rettenetes végtelen sokaság volt: azok jobb és bal oldalán arabok voltak, akik a tapasztalatlanokban/ az őket nem ismerőkben fürgeségükkel és lándzsáik sebességével tesznek kárt, akik egyrészt futással támadnak, másrészt még ha meg is futamítják őket akkor is felettébb elbizakodottak. Azonban a síkságon, ahol a szűk tér nem akadályozza a mozgékonytságot, újabbaknak számítanak. Ezek a parthusokhoz hasonlítanak, nyilaikkal szorongatnak [...] és ezek és azok is, serények a rendkívüli helyváltoztatásokat illetően, nem tartják meg csatasoraik rendjét, mivelhogy ellenségeiket rohamaikkal/nekifutásaikkal zavarják meg, amikor a sajátjaik sorban megérkeznek és miután ellenkező irányból a csapatok áttörtek, a támadás alkalmát megadják.”⁷⁹⁴

A kasztíliai monarcha ekkor döntött a tartalék csatába küldéséről. Ezek azonban, a rájuk is kellő „figyelmet fordító” lovasíjászok miatt nem tudtak beavatkozni az eseményekbe és a nehézpáncélosok döntő többségének pusztulását látva, mintegy ötezren Alarcos erődjébe menekültek, ahol a muszlimok körülzárták és csak súlyos váltságdíj fejében engedték el őket. Maga VIII. Alfonz az éjszaka leple alatt idejében elmenekült ahhoz, hogy a borzasztó vereség után az újabb megaláztatást elkerülje. A váltságdíj összegéről ugyanis a csatában egyébként alig részt vevő Pedro Fernández de Castroval kellett volna tárgyalnia.

Említést érdemel még, hogy a győztesek is korántsem elhanyagolható veszteségeket szenvedtek.⁷⁹⁵ Ettől függetlenül Alarcosnál „minden összejött”, ami a könnyűlovas dominanciájú, ám gyalogságot is nagy számban felvonultató muszlimok győzelmét és a keresztények vereségét okozta. Utóbbiak javára csak azt a dicséretes szándékot írhatjuk, hogy

⁷⁹³ „la infinita multitud de las saetas, que sacadas de las aljabas de los Partos volaban por el aire y lanzadas al azar causaron seguras heridas a los cristianos.” CRÓNICA LATINA DE LOS REYES DE CASTILLA 1984, 682.

⁷⁹⁴ „Erat autem exterius ante atrium acies Almohadum militaris, equis et armis et infinita multitudine terribilis in aspectu: á dextris autem ipsorum et á sinistris erant Arabes velocitate et lancearum agilitate nocui inexpertis, qui et fugiendo impetunt, et fugati acrius insolescunt. In planitie vero, ubi volubilitati non obest angustia, noviciores reperiuntur. Hi similes Parthis, sagittarum insistunt negotiis [...] et hi et illi, extraordinariis vagationibus intenti, acierum ordinem non observant, ut adversarios incursionibus turbent, et suis ordinatim venientibus, ruptis agminibus ex adverso, grassandi tribuant facultatem.” HISTORIA DE REBUS HISPANIAE 1793, 185.

⁷⁹⁵ A muszlim forrásokra is jellemző, hogy a számukra pozitív kimenetelű csata esetén a maguk veszteségeit lekicsinyítik, az ellenfélét pedig felnagyítják. Ibn al-Athīr például 146 000 keresztény és 30 000 muszlim halotról ír. HUICI MIRANDA 2000, 157.

igyekeztek volna ellenfeleiket a még nem Kasztília uralta területeken megakasztani. Ez azonban akkor még balul sült el.

Nem úgy 17 évvel később, a hispániai iszlám hatalmát véglegesen megtörő Las Navas de Tolosa melletti ütközet (1212. július 16.) során.⁷⁹⁶ Las Navas az említett ütközetek sorában a keresztények részéről számít kivételnek, hiszen Alarcos kudarca és az almohád győzelmet követő pusztító hadjáratok nyomán⁷⁹⁷ ezúttal ők készültek akkurátusan a „leszámolásra”, de legalábbis mindent eldöntő fegyveres megmérettetésre, akkor még meg nem határozott, hódítási tervek nélkül.⁷⁹⁸ Las Navas csatamezején alighanem a középkor egyik legnagyobb ütközte zajlott le, úgy a szembenállók létszámát, mint az esemény jelentőségét tekintve. Több, különféle becslés látott napvilágot a résztvevő seregek nagyságáról. Ibn Abī Zar^c a Las Navasnál megjelenő muszlimok létszámát félmillióra teszi.⁷⁹⁹ Ezt a klasszikus spanyol történetírás szinte fenntartás nélkül elfogadta.⁸⁰⁰ García Fitz szerint a keresztények létszámát Alarcosnál is 300 000 ezerre becsülő arab krónikás számadatait mintegy tízzel kell elosztani ahhoz, hogy reális adatokat kapjunk.⁸⁰¹

Kasztília hosszú készülődésének meg is lettek az eredményei a csata előtt: egy minden addiginál jobban szervezett szövetséges haderő gyűlt össze VIII. Alfonz vezetésével, aminek most már csakugyan „összekeresztény” színezetet adott a Pireneusokon túli püspökök vezette nagyszámú francia önkéntes jelenléte, valamint Kasztília, Aragónia és Navarra uralkodói, a portugál és nem ibér önkénteseket segítő pápai bulla.⁸⁰²

Noha taktikai szempontból egyáltalán nem volt előnyös a keresztények választotta helyszín, mégis jelentősége volt annak, hogy a keresztényeknek sikerült az almohádok akarata ellenében a katlan helyett egy nyíltabb csatahelyen felsorakozniuk és így lényegesen jobban tagolthatták a most már kiegyenlítettebb létszámú hadrendjüket: a jelen lévő hispán királyok számának megfelelően három sorba és soronként három oszlopba rendezve csapataikat.⁸⁰³

⁷⁹⁶ A Las Navas-i csata forrásaiból: IBN ABÍ ZAR^c 1964; JIMÉNEZ DE RADA 1989; AL-HIMYARI: *Rawd al-mi‘tār*, in: HUICI MIRANDA 2000, 315–316; CHRONIQUE LATINE DES ROIS DE CASTILLE 1920, in: HUICI MIRANDA 2000, 320–327. Az ütközet spanyol szakirodalmára lásd még: ROSADO LLAMAS – LÓPEZ PAYER 2001.

⁷⁹⁷ 1196–97-ben. HUICI MIRANDA 2000, 171–178

⁷⁹⁸ FITZ 1998. 282. Hasonlóan a 907-es pozsonyi csatában megsemmisülő keleti-frank és bajor haderő vezetőinek szándékához. Utóbbiak esetében feltételezhető, hogy a Duna vonaláig kívánták visszavenni a Kárpát-medencét. A hispán uralkodók elvi célja ekkor már a teljes Pireneusi-félsziget „visszahódítása” volt.

⁷⁹⁹ IBN ABÍ ZAR^c 1964: 467–468;

⁸⁰⁰ MADRAZO 1855, 213; PÉREZ DE CASTRO 1858, 94.

⁸⁰¹ FITZ 1998, 366. John F. Nafziger és Tucker ennél jóval többre, 100 000-re illetve 125 000-re becsüli a muszlim haderő „redukált” létszámát. A keresztény koalíciós erők nagyságát Tucker 50 000 főre teszi. NAFZIGER–WALTON 2003, 86; TUCKER 2009, 269.

⁸⁰² Az ideológiai rákészülés a muszlim félnél is megvolt: Muhammad an-Nāsīr kalifa (1198–1213) az újabb almohád hadjárat előtt kihirdette a dzsihādot. BERLANGA 2006, 519–521.

⁸⁰³ VIII. Alfonz két uralkodótársa navarrai VII. Sancho (1194–1234) és aragóniai II. Péter (1196–1213) voltak.

A most is a keresztény nehézlovasok rohamával kezdődő csata első szakaszának döntően más irányt szabott, hogy a Las Navas-nál gyakorlatilag teljes létszámukban az elővédbe állított és járandóságuk ki nem fizetése miatt elégedetlenkedő andalúz csapatok félreállva átengedték a keresztények szokás szerint ék alakú tömbbé összeálló első két sorát. A muszlim sorok közé mélyen benyomuló keresztény éket így a második, „hitharcos” almohád seregrész próbálta feltartóztatni. Mivel ezúttal késlekedett a szárnyakról egyidejűleg meginduló bekerítő akció, az almohád derékhad domboldalon kiépített állásaikból lezúduló egységeinek jutott az a feladat, hogy az iszlám legázolt önkénteseinek sorain keresztültörő nehézlovasok lendületét és fegyverzetbeli fölényét a kedvező terep segítségével ellenpontozzák. Nem is sikertelenül: a két hadsereg derékhadának küzdelme végül elég időt adott a muszlim jobb- és balszárny Alarcosnál fényes sikert hozó átkaroló manőveréhez. A fejleményeket figyelő ibériai „háromkirályok” által személyesen irányított tartalékok azonban most időben érték el a már harcoló keresztény csapatokat, s avatkoztak be az addig almohád fölényt mutató ütközetbe.⁸⁰⁴ A bekerítést késve végrehajtó könnyűlovas szárnyak így maguk kerültek két tűz közé és morzsolódtak fel. A muszlim erők felbomlása ezzel vette kezdetét: mind több túlélő lovasegységük menekült el a csatamezőről, magukra hagyva a még harcoló gyalogosokat. Az egyesült keresztény hadsereg borzalmas közelharcban végül eljutott az almohád táborát védő palisádokhoz. Ezen keresztültörve bejutottak a táborba, ahol utolsó mozzanatként, a Muhammad al-Nāsīr főhadiszállását és kincstárát teljes lemeszárlásukig védő lándzsás imesebelen testőrgárdákat is legyőzték: „*Azután nekifordították vértess lovaikat a feketék ellenük irányított lándzsáinak és betörték soraik közé.*”⁸⁰⁵

Az eredmény ekkor már nem a rosszul vezetett mezei ütközet katonai fogyatékoságait, hanem a koalícióban akcióba lépő és a „visszavágóra” nagyon komolyan készülő, ibér keresztény hatalmak és az almohádok valós erőviszonyait tükrözte.⁸⁰⁶ A fejezet zárásaként egy gondolatfuttatást megérdemel az általában „nem történészinek” minősített „mi lett volna ha?” – kérdés. Véleményem szerint egy esetleges muszlim győzelem is csak valamivel hosszabb időre konzerválta volna az almohádok hispániai pozícióit, mint Las Navas eredménye után történt. Ahogyan az a portugál front esetében is kiderült, az almohádok

⁸⁰⁴ Ekkor zajlott le VIII. Alfonz és a toledói érsek között a híres párbeszéd: „*Püspök, itt haljunk meg én és ti! Amaz válaszolt: Semmiképp: inkább itt sújtsatok le az ellenségre! A király pedig, bátorsága elvesztése nélkül, mondotta: Rohanjunk hát az első sorok segítségére, akik bajban vannak!*” („*¡Arzobispo, muramos, aquí yo y vos! Aquel respondió: ¡De ningún modo; antes bien, aquí os impondréis a los enemigos! A su vez, el rey, sin decaer su ánimo dijo: ¡Corramos a socorrer las primeras líneas que están en peligro!*”) JIMÉNEZ DE RADA 1989, 331.

⁸⁰⁵ “Entonces volvieron la grupa de sus caballos acorazados contra las lanzas de los negros, dirigidas contra ellos, y entraron en sus filas.” IBN ABÍ ZAR^c 1964, 466.

⁸⁰⁶ Alarcos és Las Navas spanyol rekonstrukciók elképzeléseit lásd a Függelékben.

egyrészt nem voltak képesek érdemben területeket visszahódítani a keresztényektől, csak azok további expansióját tudták lefékezni. Alarcos eredménye után sem következett újabb tényleges területszerzés, ami – mint láttuk – a hispániai muszlim állam X. századi fénykorában is döntő tényező volt. Az alarcosi csata után szűk két évtizedig tartott, míg a keresztényeknek sikerült a hatékony erőkoncentráció megvalósítása az almohád taktikai és erőfölény ellenpontosítására. Ugyanez történt volna az almohád győzelemmel záruló Las Navas után is, s ezt a kijelentést még akkor is fenntarthatónak vélem, ha keresztények győzelmét sem követte további, azonnali expansió. Las Navas „pürrhoszi” diadalát nekik akkor már lényegesen több eszközük volt érdemben továbbfejleszteni, mint az almohádoknak az 1195-ös mezei győzelmüket.

Az észak-afrikai berber dinasztiák 1086-tól 1212-ig ívelő katonai sikereinek közép-európai kortársai között ott vannak a Magyar Királyság által vívott nagy csaták is. A két eltérő had- és államtörténeti utat bejáró földrajzi zóna összehasonlítása persze csak néhány ponton, nagy körültekintéssel történhet meg, de néhány közös pont azért körvonalazódik. A zalacai és alarcosi csatákhoz egyfelől az 1278-as dürnkruti ütközet hasonlítható, nyilván a terepviszonyok, illetve a muszlim és a Habsburg–magyar koalícióban alkalmazott vegyes hadrend különbségeit szem előtt tartva. De itt is megemlíthető az a kevés, biztosnak vehető adat, rekonstrukciós elképzelés is, amelyet az 1241-es legnicai csatáról ismerünk. Ezekben a nyugati nehézlovasok *aktuális állapotát* tudták felülmúlni az igen tág gyűjtőnévvel „keleti harci műveltséget” gyakorló, vagy azt legalább részben alkalmazó seregek, több ponton hasonló módszerrel. Ennek „inverze” az a lehetőség, amikor két vegyes hadrend találkozik és azok alapvetően azonos felállásán az egyik fél úgy akar változtatni, hogy módosítja a korszakban vívott többi ütközetében – legalábbis a fennmaradt beszámolók tükrében – általában alkalmazott taktikáját. Erre az Árpád-kori háborúk bizánci frontján van több példánk.

„Dicsőséges vereség” – magyar–bizánci összecsapás Zimonymál (1167)

A legszemléletesebb eset a Zimonymál 1167-ben vívott, bizánci győzelemmel zárult „dicsőséges” magyar vereség (értve ezen azt, hogy Mánuel császár e győzelmét nem tudta kiaknázni), de az előző évben ugyancsak Dénes ispán vezetése alatt a magyar nehézlovasság dominanciájával elért siker is.⁸⁰⁷ Az összecsapásról kizárólag kortárs bizánci íróktól, Ioannes Kinnamostól és Niketas Choniatestől értesülünk. A zimonyi csata 1167. július 8-án mindkét

⁸⁰⁷ B. SZABÓ–SOMOGYI 1999, 66, 88–89.

oldalon a vegyes hadrend alkalmazását hozta. Dénes ispán a szokásos módhoz – miszerint első vonalban a könnyűlovas íjászok foglalnak helyet – és konkrétan a szokásos taktikát követő, 1146-os Lajta–Fischa-menti győztes csatában tapasztalathoz képest fordítva állította fel hadrendjét: a páncélos nehézlovasságot rendelte az első sorba. Andronikos Kontostephanos császári hadvezér Déneshez képest fordítva rendezte el hadait. Az első csatasorba a besenyő–perzsa könnyűlovasságot, a másodikba a nehézfegyverzetű gyalogosokat, valamint a perzsa íjászokat vezényelte. A harmadik arcvonalba főszereget, benne a császári testőrcsapatot, továbbá a hosszúlándzsás itáliai, szerb zsoldosokat sorolta, s maga is itt foglalt helyet. A szárnyaktól kissé távol tartalék erőket állított fel. A görög terv szerint az előretolt lovas íjászok a jól bevált steppei gyakorlat szerint nyilazással, színlelt megfutással kellett, hogy megbontsák Dénes páncélos előhadának zárt alakzatát. A magyar főparancsnok azonban nem ment lépre, ehelyett iszonyatos erővel, fegyelmezetten nyomult előre, s így az ellenséges könnyűlovasok színlelt megfutamodását valódivá változtatta. (Valahogy úgy, mint a kasztíliai roham Zalaca-Sagrajas mellett, 1086-ban.) A szárnytámadás eldöntetlen maradt. Mindkét oldalon a jobbszárny diadalmaskodott, így az összecsapás tengelye délkelet-északnyugat felé fordult. Védtelenné vált a bizánci főszereg a magyar páncélos tömb előtt, amelynek nyomában ott közeledett Dénes derékhada. Kontostephanos belátta, hogy a középre húzódó jobbszárnyat felmorzsolja a királyi hadrend, s a küzdelem egész súlya őreá hárul, ha nem zárkózik fel. Így amikor a fővezérek seregtestei egymásnak roppantak, már nem volt semmiféle tagolódás: két hatalmas tömb csapott össze. Kezdetét vette az általános közelharc. *„Mozgó és pikkelyeit meresztő sárkányként hullámozottak a hadseregek. Dénes azonban, mint egy fal, rendíthetetlenül nyomult előre, és Kontostephanos meg a körötte felsorakozottak felé feszítette lándzsáját. Amikor a rómaiak felvették a harcot, dárdákat hajigáltak egymásra, s egy ideig támadások, ellentámadások váltakoztak. Hanem amint a dárdák összetörtek és a dárdanyelek halmazaiból gát keletkezett a seregek között, hosszú kardjaikat rántották ki, úgy csaptak össze újra és küzdöttek tovább.”* A csatát a bizánci vasbuzogánnyal sikerült dűlőre vinni. A törött lándzsák, kicsorbult kardok után ez maradt az utolsó bevethető kézfegyver.⁸⁰⁸ A hadtörténetírást jó ideje foglalkoztatja, hogy Dénes miért állította fel a bevált gyakorlathoz képest fordítva a magyar fegyvernemeket. A vereségből visszavetített vélemények általában a nyugati taktikai gondolat híveként marasztalják el, továbbá azért, mert amíg a bizánciak kombinálni tudták a különböző minőségű seregrészek harcát, addig Dénes nem használta fel kellő módon seregének könnyebb fegyverzetű harcosait.⁸⁰⁹ A megítélést nem könnyíti meg,

⁸⁰⁸ ÁMTBF, 242–245, 286–291. Értékelésére lásd: SZABADOS 2007, 489–491.

⁸⁰⁹ DOBERDÓI BREIT 1929, 161; BOROSY 1984, 40.

hogy mindkét görög történetíró hallgat a magyar könnyűlovas íjászok harc közben kifejtett tevékenységéről, Kinnamos is csupán jelenlétük tényét rögzíti. Az újabb kutatásban Szabados György szerint elmondható, hogy a Száva partján megütköző magyar és bizánci hadsereg összetétele hasonlított egymásra, hiszen mindkét oldalt egyaránt erősítették a keleti taktika szerint hadakozó íjász lovasok illetve a nyugati képviselő nehézpáncélosok. Dénes fegyelmezett előrenyomulásával elhárította az ellenség színlelt megfutamodásában rejlő veszélyt, ilyenformán a steppei hadviselési mód ismeretéről nem a támadó, hanem a védekező-elhárító szerepkörben tett tanúbizonyságot. Ebbéli érdeme akkor is letagadhatatlan, ha a forgandó hadiszerencse Zimonynál elpártolt tőle.⁸¹⁰

Kitekintés

Alarcos és Las Navas de Tolosa lefolyásában nagyrészt azonos, csak a végkifejletben eltérő ütközeteinek taktikai elemzéséhez az Árpád-kori Magyarországról az 1044. évi német hadjáratot és annak döntő fegyveres összeütközését, a ménfői csatát lehet még melléteni. A Négyesi Lajos által rekonstruált ütközetben a két hispániai csata esetében rendelkezésre álló viszonylag bő forrásanyaghoz mért adatszegénység miatt szükséges bizonyos objektív következtetések levonása. III. Henrik császár hadjáratára egy több éve húzódó háború eseménysorában került sor, ahol a német-római uralkodó egyértelműen a Péter király elűzéséből előálló, számára korábbi pozícióinak (magyarok hűbéres státusza) elvesztésével járó állapotot kívánt változtatni. A magyar állam területére történő újabb behatolását egy kemény telet és rossz termést hozó év után, viszonylag kis létszámú sereggel kezdte meg 1044 júniusának végén.⁸¹¹ Aba Sámuel magyar király hadereje nem jelent meg a határátlépés után a német uralkodó követi által tudomására hozott, kijelölt csatamezőn. A magyar hadvezetés érthetően az 1031-es Konrád-féle támadás során jól működő Rába-menti védművek mögött maradt. Kapuvár július 3-ára tehető ostroma után, a német had Gyirmótnál tudott átkelni a Rábán. A ménfői csatamezőn csak a német lovasság sorakozott fel, az Aba oldalán (látszólag) elremítő létszámú magyar lovassággal szemben. Ezek helyzetét azonban nehezítette egy szélvihar, amely miatt kérdéses, hogy mennyiben volt lehetséges íjaik és így a lovasíjászat meghatározó taktikájának alkalmazása. A magyar haderőben bizonyos számban ott kellett lenniük az István király létrehozta nyugati nehézlovas királyi testőröknek, akiknél a nyugati hatás elsősorban a fegyverzet bizonyos elemeiben jelentkezett, ám a magyar uralkodó népszerűségének csökkenése feltehetőleg éppen ezek létszámában mutatkozott meg: nagy

⁸¹⁰ SZABADOS 2007, 491.

⁸¹¹ ÁKÍF 1999, 250–251.

többségük (mint német hospes) eddigre átmenekült Henrikhez és Péter vezetésével készült a visszatérésre. Az alapképlet tehát egy steppei harcmodorú lovas haderő felállása volt egy vegyes, német-magyar lovasság ellen. Négyesi rekonstrukciós ötletének⁸¹² lényege az, hogy a Péter vezetésére bízott német ék rohamra megkísérelte áttörni a fegyverzetében részben nyugati (a korábbi terminológiai melléfogással: „félnehéz”) magyar lovasságot. Aba – magyar oldalon maradt – ellenlábasai ekkor letették a fegyvert, árulásukkal tovább csökkentették a magyar király seregének esélyeit.⁸¹³ A Péter-féle áttörés ugyanúgy elakadhatott a számbeli fölényben lévő magyar derékhad sorai között, de végül sikerrel zárult. Ebben áll a csata döntő momentuma. Másként szólva: 1044-ben Ménfő mellett, XI. századi Kárpát-medencei léptékben taktikai szempontból valami olyasmi történhetett, mint Alarcos és Las Navas ellentétes eredményű ütközeteiben.⁸¹⁴ A hispániai keresztény haderőnek 1086-ban és 1195-ben nem, de 1212-ben már sikerült végrehajtania nehézlovasságának áttörését. Ott az utóbbi, sorsfordító ütközet jelentette a nyugat-európai nehézlovas harcmodor útjának egyik igen fontos helyi állomását.

⁸¹² NÉGYESI 1997, 136–146. A ménfői csata kutatástörténeti összefoglalása: SZABADOS 2007, 480.

⁸¹³ SRH I, 305.

⁸¹⁴ Alarcos és Las Navas lefolyását lásd még a Térképek között a Függelékben.

ÖSSZEGZÉS

Doktori disszertációmban az európai középkor állam- és hadtörténetének fejezeteivel foglalkoztam. Mint az európai kontinens nyugati felének két peremterületét, megkíséreltem párhuzamosan, egy időintervallumba helyezve, azonos látásmód alapján vizsgálni a Pireneusi-félsziget és a Kárpát-medence IX–XIII. századi korszakát. Ez a szemléletmód a két földrajzi régió azonos és különböző harcászati jelenségeinek párhuzamos vizsgálata volt, elsősorban is az állam-, emellett a társadalomtörténettel a háttérben.

Az Ibér-félszigeten két, különböző ideológiai-államberendezkedési alapokra épülő, változó harci kultúrát figyelhettünk meg a vizsgált időszakban, amelynek azonban társadalmi-kulturális bázisa, a hispániai „bennszülött lakosság”, jelentős részben összekötötte a hadakozó politikai formációkat. A Pireneusi-félsziget nagyobbik részén közös gazdasági alapok mellett a vallás sem volt akadálya a kultúrcserének, amelynek jelensége a harci műveltség áramlásában is tetten érhető. Ugyanakkor egy párhuzamos fejlődési út rajzolódik ki, ahol a szembenálló két nagy kultúra (keresztény és muszlim Hispánia) háborúzó képviselői nagy vonalakban megtartották saját jellemző harci műveltségük alapjait. Ezeket a muszlimok esetében keletinek (ibériai kontextusban délinek), a keresztény oldalon pedig a nyugat-európai (azaz helyben: északi) harcászat részeként definiálhatjuk. Mindkettő beemel egy sor fontos újítást a földrajzi régió területén létező, három kontinens kulturális sajátosságait mutató olvasztótégelyébe, ezzel színesíti a maga katonai-taktikai repertoárját, ugyanakkor több példát is láttunk az egymásra hatás jelenségére. Nem eldönthető, hogy a kengyel melyik irányból került be Hispániába, mindenesetre nemcsak ellentétes módon vált részévé a félszigeti harci kultúrának (a bemutatott lovaglási stílusok különbözőségével), hanem a változó határok mentén megvalósuló több száz éves egymás mellett élés kitermelte a lovasság azonos taktikával és felszereléssel operáló rétegét is (jinete-lovasság). A muszlim kulturális örökség ez a része sem tűnt el a keresztény Észak katonai győzelmeivel megvalósuló expanzió során: a spanyol és portugál nyelvek katonai szakszókincse mindmáig őrzi az arab nyelvi hatást. A fegyveres tárgyi kultúra több eleme került át az ibér világ újkori expanziójával az amerikai kontinensre, itt két ismert példaként a jinete stílus és lószerszám újvilági továbbélését említem, ám a legelképesztőbb példa alighanem az Új-Spanyolországban a XVIII. század végéig használatos adarga-pajzs megléte.⁸¹⁵

⁸¹⁵ Ezek egyik példánya a Smithsonian Institution anyagában található. Lásd a világhálón: SMITHSONIAN INSTITUTION 1966.

A Kárpát-medencét tekintve a IX–XIII. századi magyar állam összességében egy katonai sikertörténetet könyvelhetett el a korábban is steppei kultúrák által belakott földrajzi régióban kiépülve. A nagyfejedelemség korszakában tapasztalt katonai aktivitása a megtett utak távolságát tekintve is figyelemre méltó, mint ahogy az a tény is, miszerint háborúinak túlnyomó többsége idegen földeken vívott, támadó jellegű volt, és nagyjából győzelemmel végződött. A keresztény királyság már jóval többször kényszerült védekezésre, de egyetlen politikai hatalom sem tudta tartósan alávetni, vagy területét megcsonkítani. A Szent István-i fordulat révén a magyar harci kultúra nyugati elemekkel gazdagodott, de a steppei katonai műveltség sokkal erősebben élt tovább, mint ahogy azt korábban szokás volt feltételezni.

A vizsgált korszak időhatárai között a gazdasági alapok és az életmód folyamatos átalakulását feltételezhetjük, ez azonban forrásaink és az újabb kutatói megállapítások alapján nem volt jelentős befolyással a magyar hadművészetre. A steppei harci műveltséget egyrészt az államalkotó magyar etnikum sem felejtette el, másrészt az állandóan frissült az Árpád-korban keletről folyamatosan beköltöző népelemek, vagy zsoldos katonaelemek részéről. Ilyen formán a Kárpát-medencében a nyugati hatás volt az, ami kiegészített, a keleti alapok pedig determináltak a korszakban. Ez a meghatározottság azonban nem zárta ki a magyar katonai elit azt a fajta gazdag tárházát, amelyben a korszak valamennyi, az európai középkor hadszínterein felbukkanó katonai újítását alkalmazta, a Pireneusi-félszigettel összevetve egyáltalán nem megkéské. Itt a számszerűtől a páncélfejlődésen és a lándzsatartáson át valamennyi nyugati katonai újítás felsorolható. Ugyanakkor a magyar hadpolitika mindvégig élen járt a steppei harcászati alkalmazásában és közvetítésében is.

A két nyugat-európai peremterület középkori hadtörténetének példaként hozott párhuzamos illetve ellentétes jelenségek korszakolásában egyaránt fontos köztes határpont a XI. századtól kezdődő nyugat-európai expanzió, amely mindkét vizsgált régiót meghatározó módon érintette. Az egységes frank állam megszűnése után a külső invázióktól fenyegetett, védekezésre kényszerülő kontinens nyugati fele új erőre kapott, és maga kezdett terjeszkedésbe, úgy déli (Mediterráneum: Pireneusi-félsziget, később a Szentföld és az afrikai partvidék), mint keleti (Közép- és Kelet Európa: Kárpát-medence, Lengyel-alföld) irányába. Innentől a korábbi külső behatolók (az ibér-félszigeti muzulmánok és a magyarok) kényszerültek defenzív szerepre. Ám ellentétes eredménnyel. Amíg a magyarok egységes állama mindvégig fennmaradt a vizsgált korszakban, addig az Ibériai-félsziget esetében az egységesítő törekvések mondhatók ritkábbnak: a politikai szétagoltság a keresztény északon és a muszlim területeken is visszatérő jelenség volt.

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

- °ABD ALLAH AL-ZIRI 1955: °Abd Allah al-Ziri: Mudhakkirat al-Amir °Abd Allah, Akhir Muluk Bani Ziri bi-Gharnata. Kiadja, E. Lévi-Provençal, Kairó, 1955;
- ABŪ HĀMID 1985: Abu Hāmid al-Garnāti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Közétette: Bolsakov, O. G. és Mongajt, A.L. Budapest, 1985;
- AKHBAR MAJMU' A 1867: Akhbar Majmu'ah Fi Fath Al-Andalus wa Dhikr Umara'iha. Kiadja: Emilio Lafuente y Alcántara. Madrid, 1867;
- AL-HIMYARI 1963: Rawd al-mi°tār. Fordította: Maria Pilar Maestro González. Valencia, 1963;
- AL-HULAL AL-MAWŠIYYA 1955: Crónica árabe de las dianastías almorávide, almohade y benimerín. Frdította Ambrosio Huici Miranda. Tetuán, 1951;
- AL-MAGRIBĪ 1978: IBN SA°ID AL-MAGRIBĪ: Rāyāt al-mubarrizīn wa qānāt al-mumayyizīn. Kiadja: E. Garcia Gómez. Barcelona, 1978;
- AL-MAQQARI 2002: Ahmad ibn Muhammad al-Maqqari: The History of the Mohammedan Dynasties in Spain. Kiadja: Michaels Brett. London, 2002;
- AL-MARRĀKUŠĪ 1955: Abū Muhammad °Abd al-Wāhid al-Marrākušī: Kitāb al Mu°yib fī talhīs Ahbār al-Mağrib. Fordította Ambrosio Huici Miranda. Colección de la Crónicas Arabes de la Reconquista, vol. IV, Tetuán, 1955;
- AL-MUKTABIS, II, 2001: Ibn Hayyān: Crónica de los emires Alhakam I y Abdarrahmān II entre los años 796 y 847[Almuqtabis II-I], fordította J. Vallvé és F. Ruiz Girela, Zaragoza, 2001.
- AL-MUKTABIS, V, 1981: Ibn Hayyān: Cronica del califa Abdarrahmān III an-Nāsir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis V), fordította Mª Jesús Viguera és Federico Corriente, Zaragoza, 1981;
- AL-QŪTIYYA, 1926: Abū-Bakr Muhammad bin-°Umar bin-al-Qūtiyya: Ta'rīj Ifitāh al-Andalus, kiadja: Julián Ribera, Madrid, 1926;
- AL-QŪTIYYA 1982: Abū-Bakr Muhammad bin-°Umar bin-al-Qūtiyya. in: Portugal na Espanha Árabe, vol 2, 2ª ed, fordította António Borges Coelho, Lisszabon, 1989.
- AL-°UDHRĪ 1965: Al-Udri: Tarsi' al-ajbar. Kiadja: Al-Ahwānī, a töredékeket spanyolra fordította J. M. Ruiz Asencio. Madrid, 1965;
- AL-°UDHRĪ 1972: Ugyanő: Tarsi' al-akhbār wa-tanwī al-āthar wa-l-bustān. A releváns részeket fordította és absztrahálta E. Molina López. In: "La cora de Tudmir según al-Udri", *Cuadernos de Historia del Islam*, 4 (1972), 7-113;
- AL-WANSHARISI 1981–83: Abu al-°Abbas Ahmad ibn Yahya al-Wansharisi: Mi°yar al-Mughrib wa al-Jami°al-Mu°rib°an Fatawi Ahl al-Ifriqiyya wa al-Andalus. Vol. 10, Rabat, 1981–83.
- ANALES TOLEDANOS I. 1989: Anales Toledanos. Kiadja: Fr. Henrique Flórez. In: España Sagrada, vol. XXIII, Madrid, 1989;
- ANNALES BERTINIANI 1883: Szent Bertin Évkönyve. In: Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Kiadja G. Waitz, Hannover-Leipzig 1883.
- ANNALES CASTELLANOS PRIMEROS 1917: Annales Castellanos Primeros. kiadja: M. Gómez Moreno. Madrid, 1917;
- °ARIB IBN SA°ID 1846: °Arib ibn Sa°id beszámolója. A gothai kéziratot fordította Gayangos, jegyzetekkel ellátta Govantes. In: Diccionario Histórico de España. La Rioja-Madrid, 1846, 233–235;
- ÁKÍF 1999: Az államalapítás korának írott forrásai. Szeged, 1999;
- ÁMTBF: Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984;
- ATF: Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem írott forrásai. Budapest, 1998;
- MTSZ 2000: Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1000–1526. Szerk.: Bertényi, Iván.: Budapest, 2000;
- BORGES COELHO 1972: Portugal na Espanha Árabe. Szerk: António Borges Coelho. Vol.2; Lisszabon, 1972;
- BORGES COELHO 1973: Portugal na Espanha Árabe. Szerk: António Borges Coelho. Vol.3; Lisszabon, 1973;
- CALENDARIO DE CÓRDOBA 1982: Calendario de Córdoba. Kiadja: A. Arjona Castro. In: Anales de Córdoba (711–1008), Córdoba, 126–138;
- CATALÁN-ANDRÉS 1970: CATALÁN, Diego-ANDRÉS, María Soledad de: Edición crítica del texto español de la Crónica de 1344 que ordenó el conde de Barcelos don Pedro Alfonso. Madrid, 1970;
- CFHH 1937–1938: Catalogus fontium historiae Hungaricae. Collegit, revocavit etc. Albinus Franciscus Gombos. I–III. Budapestini, 1937–1938;
- CHRONICA DELREY D. AFFONSO HENRIQUES 1706: Dom Afonso Henriques krónikája, Duarte Galvão által. Kiadja: Miguel Lopes ferreira. Lisszabon, 1706;
- CHRONICON ALBELDENSE 1816: Chronicon Albeldense. In: España Sagrada. Kiadja: Fr. Henrique Flórez. Madrid, 1816, 417–466;

CHRONICON ALBELDENSE 1932: Chronicon Albeldense (881 körül), kiadja M. Gómez Moreno, Madrid, 1932;
 CHRONICON LUSITANUM 1796: Chronicon Lusitano. In: España Sagrada. Kiadja: Fr. Henrique Flórez. Tomo XIV, Madrid, 1796; 415–432;
 CRÓNICA GENERAL DE ESPAÑA 1792: Crónica General de España. Kiadja: Fr. Henrique Flórez. Tomo II, Madrid, 1792;
 CHRONICA PROPHETICA 2008: Chronica prophetica. Angol nyelvű kiadása: Kenneth Baxter Wolf, Claremont, 2008;
 CHRONICA VISEGOTHORUM ADEFONSI TERTII CHRONICA 1918: Chronica Visegothorum. kiadja: Zacarías García Villada, Madrid, 1918;
 CHRONIQUE LATINE DES ROIS DE CASTILLE 1920: Chronique Latine des Rois de Castille, jusqu'en 1236, kiadja Geroge Cirot. bordeaux, 1920;
 COLECCIÓN DE FUEROS 1852: Colección de fueros y cartas-pueblas de España: catálogo. Madrid, 1852;
 CONDE 1980: CONDE, Jose Antonio: Descripción de España. Madrid, 1980;
 CRONICA ADEFONSI IMPERATORIS 1972: The Chronicle of Alfonso the Emperor. Fordította, a bevezető tanulmányt írta, jegyzetekkel ellátta: G. Edward Lipskey. PhD-disszertáció. Evanston, 1972;
 CRONICAS ASTURIANAS 1986: Crónicas Asturianas. Kijadja: Juan Gil Fernandez–Jose L. Moralejo– Juan I. Ruiz de la Peña, Oviedo, 1986;
 CRONICÓN CONIMBRICENSE 1796: Cronicón Conimbricense. In: España Sagrada. Theatro Geographico-Historico de la Iglesia de España. Kiadja: Fr. Henrique Flórez. Tomo XXIII, Madrid, 1796;
 CRÓNICA ANÓNIMA DE 'ABD AL-RAHMÂN III 1950: Una Crónica Anónima de 'Abd al-Rahmân III al-Nâsir. Kiadja: E. Lévi-Provençal– Emilio Garcia Gomez. Madrid, 1950;
 CRÓNICAS ASTURIANAS 1985: CRÓNICAS ASTURIANAS. Oviedo, 1985;
 CRÓNICA CATALANA DE RAMON MUNTANER 1860: Crónica catalana de Ramón Muntaner. Az eredeti szöveg és katalán fordítása számos jegyzettel. Kiadja: Antonio de Bofarull. Barcelona, 1860;
 HISTÓRIA COMPOSTELLANA 1766: De rebus gestis D. Didaci Gelmírez, primi Compostellani Archiepiscopi. Kiadja: E. Flórez. In: España Sagrada. Madrid, 1766, 1-598;
 CRÓNICA DA CONQUISTA DO ALGARVE 1987: Crónica da Conquista do Algarve. Kiadja: Fernando Venâcio Peixoto da Fonseca. In: Boletim de Trabalhos Históricos. 37 (1988), Braga, 81–110;
 CRÓNICA DE ALFONSO III 1969: III. Alfonsz krónikája. Kiadja: A. Ubieta Arteta. Valencia, 1969;
 CRÓNICA DE ALFONSO III 1985: Fordította: J. L. Moralejo. In: Crónicas Asturianas. Oviedo, 1985;
 CRÓNICA DE BERNAT DESCLOT 1885: Crónica del Rey En Pere e dels seus antecessors passats, Bernat Desclot által. Kiadja: Joseph Coroleu. Barcelona, 1885;
 CRÓNICA DE CASTILLA 2010: Crónica de Castilla. Kiadja Patricia Rochwert-Zuili. Párizs, 2010;
 CRÓNICA DE JAIME I 1991: Crónica històrica o "Llibre dels fets". Katalánra fordította, előszó és jegyzetek: Enriquer Palau. Barcelona, 1958;
 CRÓNICA DE SAN JUAN DE LA PEÑA 2004: Az aragón királyok krónikája. kiadja: Tomás Ximénez. Alicante, 2004;
 CRÓNICA DEL MORO RASIS 1975: Crónica del moro Rasis. Kiadja: D. Catalán y M^a. S. Andrés, Madrid, 1975;
 CRÓNICA LATINA DE LOS REYES DE CASTILLA 1984: Crónica Latina de los Reyes de Castilla. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Luis Charlo Brea. Cádiz, 1984;
 CRÓNICA SILENSE: Crónica Silense. Kiadja: Justo Pérez de Urbel. Madrid, 1959;
 CRONICON LUSITANUM 1793: Luzitán Krónika. In: España sagrada. Tomo XIV. kiadja: E. Flórez. Madrid, 1793, 415–432;
 DIKR BILĀD AL-ĀNDALUS 1983: Dikr bilad al-Andalus. Una descripción anónima de al-Andalus. Az arab szöveget és spanyol fordítását kiadja L. Molina. Madrid, 1983;
 DŁUGOSZ 1975: DŁUGOSZ, Jan: Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber septimus et octavus. Varsoviae, 1975, 11–39;
 ELOGIO DEL ISLAM ESPAÑOL 1934: Elogio del islam español (Risāla fī fadl al-Andalus). Kiadja: Abu al-Walid Isma'īl ibn Muhammad al-Shakundi–Emilio García Gómez. Madrid, 1934;
 ESPÉCULO 1985: Leyes de Alfonso X: Espéculo. Kijadja: Gonzalo Martínez Díez. Ávila, 1985;
 FAGERSKINNA 2007: Fagerskinna. Norges kongers aettetavle. Fordította Edvard Eikill. Stavanger, 2007;
 FLÓREZ 1796: FLÓREZ, Henrique: España Sagrada. Tomo XVI, Madrid, 1796;
 FLÓREZ-RISCO 1776: FLÓREZ, Henrique– RISCO, Manuel: España Sagrada. Tomo XXX, Trat. 67, Madrid, 1776;
 GAYANGOS 1964: GAYANGOS, Pascual de: Mohameddan dynasties II, London, 1964;
 GRAN CRÓNICA 1976: Gran Crónica de Alfonso XI, kiadja Diego Catalán–Juan Núñez de Villaizán. Madrid, 1977;
 GYÖRFFY 1975: GYÖRFFY, György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest, 1975;
 HALP 1997: História e Antropologia da Literatura Portuguesa. Lisszabon, 1997;
 HEIMSKRINGLA 1932: Heimskringla or the Lives of the Norse Kings. Fordította és kiadta: Erling Monsen–A. H. Smith, New York, 1932;

HERNÁNDEZ 1991: Hernández, César: Crónica de veinte reyes, Burgos, 1991;

HISTORIA DE REBUS HISPANIAE 1793: Historia de rebus Hispaniae. Kiadja: F. A. de Lorenzana és Buitron, Madrid, 1793;

HISTORIA DE LOS HECHOS DE ESPAÑA 1989: Rodrigo Jiménez de Rada: Historia de los Hechos de España. Madrid, 1989;

HKÍF: A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995;

IBN ABÍ ZAR^c 1964: Ibn Abī Zar^c: Rawd al-Qirtās. Fordította: Huici Miranda. Vol. 2; Valencia, 1964;

IBN AL-ATHĪR 1867–74: ‘Ali bin-al-Athīr: Al-Kāmil fī l-tārīkh, kiadja: C. J. Tornberg, 14 kötetben, Leiden, 1867–74, VII, 11;

IBN AL-ATHĪR 1901: Ibn al-Athīr: Annales du Maghrib et de l’Espagne. Fordította: E. Fagnan. Algír, 1901;

IBN BASSAM 1997: Ibn Bassam al-Šantarīnī: Al-Dahīra fī mahāsin ahl al-Ġazīra. A kétnyelvű kötetet megjelenteti: Dar al-thaqāfa (név nélkül), Bejrút, 1997;

IBN HAZM 2001: Ibn Hazm De Córdoba: Risāla fī fadl al-Andalus wa dhikr rijālīhā. Francia fordítása: La Configuration de la Terre. 2 kötetben, fordította J. H. Kramers és G. Wiet. Párizs, 2001;

IBN HAZM 1971: IBN HAZM de Córdoba: El Collar de la Paloma. Versión e introducción de Emilio García Gómez. Madrid, 1971;

IBN HUDAYL 1977: IBN HUDAYL: *Kitāb Hilyat al-fursān wa-shi‘ār al-suy‘an*. Spanyol nyelven („Gala de caballeros, Blasón de Paladines” címmel) kiadja: Mª J. Viguera. Madrid, 1977;

IBN-^cIDHĀRĪ 1904: Ibn-^cIdhārī al-Marrākushī: Al-Bayān al-Mughrib. Fordította E. Fagnan. Algír, 1904;

IBN-^cIDHĀRĪ 1948: Ugyanő: Kitāb al-bayān al-mughrib fī ākhbār mulūk al-Andalus wa-l-maghrib. A 2-3. kötetet kiadja Ambrosio Huici Miranda. In: Colección de crónicas árabes de la Reconquista vols. 2 y 3, Tetuan, 1953-4. Az első kötetet kiadja ugyanő: Al-Bayān al-Mugrib. Nuevos fragmentos almorávides y almohades. Valencia, 1963;

IBN KHALDOUN 1856: Ibn Khaldūn: Histoire des Berbères. Tome IV, fordította de Slane báró, Algír, 1856;

IBN AL-KHATIB 1964: Ibn al-Khatib: Kitāb a‘mal al-‘alam (kiadja M. A. ‘Abbadī és M.I. Al-Kattani, eds.), Casablanca, 1964;

IBN AL-KHATIB 1970: Ibn al-Khatib: A‘mal al-‘alam. Fordította O. Machado. In: Las batallas de Simancas y Cervera descriptas por Ibn al-Jatib, in: "*Cuadernos de Historia de España*", Buenos Aires, 1967, 43–44;

IBN MAYMŪN 1986: ‘Abd Allāh ibn Maymūn: Al-ifāda wa'l-tabsīr li-kull rāmin muḥtādī' au mahīr. Kiadja: F. Sezgin, Frankfurt am Main, 1986;

IBN QAYYIM 1976: Ibn Qayyim al-Jawziyyah: Al-Furusiyya. Dar al-Kutub al-'Almiyya cím alatt kiadja: Nizam al-Din al-Fatih. Kairó, 1976;

IBN SĀHĪB AL-SALĀ 1969: Ibn Sāhib al-Salā: Al-Mann bil-Imama. Bevezető, fordítás és jegyzetek: Ambrosio Huici Miranda. In: Textos Medievales, 24, Valencia, 1969;

ÍF 2006: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor szerk.: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szeged, 2006;

JIMÉNEZ DE RADA 1974: JIMÉNEZ DE RADA, Rodrigo: Historia Arabum, kiadja: Lozano Sánchez, J; Sevilla, 1974;

LAS CUATRO GRANDES CRÓNICAS 2006: I. Jaime, Bernat Desclot és Ramon Muntaner katalán krónikáinak új kiadása. Barcelona, 2006;

KITAB TARIH MAYURQA 2008: Ibn Amīra Al-Mahzumi: Mayūrqa történetének könyve. Kiadja: Muhammad b. Ma‘mar, fordította: Nicolau Roser Nebot. Palma de Mallorca, 2008;

KÉPES KRÓNKA 1964: Képes Krónika. Budapest, 1964 (szöveges és faksimile kiadás).

LIBER TESTAMENTORUM CENOBII LAURBANENSIS ANTIQUISSIMUS 1730: A Lorrão-i Testamentum szövege. Kiadja: Frei Manuel da Rocha, in: Portugaliae Monumenta Historica. Scriptores, I, 20. Lisszabon, 1730;.

LIBER FIDEI SANCTAE BRACARENSIS ECCLESIAE 1965: a bragai oklevélgyűjtemény. 16. sz. dokumentum. Közzéteszi: A. de Jesús da Costa, I, Braga, 1965, 33–35;

LIBER MAIOLICHINUS 1904: Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus: poema della guerra balearica secondo il cod. pisano Roncioni aggiuntevi alcune notizie lasciate da M. Amari. Róma, 1904;

LINDLEY CINTRA 1951–1990: LINDLEY CINTRA, Luís Filipe: Crónica Geral de Espanha de 1344. Lisszabon, 1951-1990;

LLIBRE DEL REPARTIMENT DE MALLORCA 1984: Mallorca felosztásának könyve. Palma de Mallorca, 1984;

LOMAX, 1976: LOMAX, D. W.: Una crónica inédita de Silos. Silos, 1976, 323–337.

LUCAS DE TUY 1996: Chronicon Mundi. Kiadja: Valdés García, Salamanca, 1996, 378;

MEMORIAS HISTÓRICAS 1989: Memorias históricas del rey D. Alonso el Noble, kiadja: Cerdá y Rico, F. (ed.), Madrid, 1989;

MGH SRC 1928: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Kiadja: Bertold Bretholz. Nova series. Tomus II Berolini, 1923;

MUSTAFA KANI BEY 2010: MUSTAFA KANI BEY: Telhis-i Resa‘ilat-i Rumat. Közli: Canatar, M.–Yavuz, K.–Yüksel, A.: Mustafa Kani Bey Okculuk kitabı. Istanbul 2010;

NASCIMENTO 2001: NASCIMENTO, Aires A.: A Conquista de Lisboa aos Mouros. Relato de um Cruzado. Lisszabon, 2001;

PERI TOXEIAS 1941: Spätantike Anleitung zum Bogenschießen. Kiadja: Johannes Mewart. Bécs, 1941;

PMH SCRIPTORES 1967: Portugaliae Monumenta Historica. Scriptores, vol. I., Lisszabon, 1967;

PRIMERA CRÓNICA GENERAL 1977: Primera Crónica General de España que mandó componer Alfonso el Sabio, Kiadja: Menéndez Pidal, R; vol. 2, Madrid, 1977;

SAMPIRO 1985: Sampiro. Su crónica y la monarquía leonesa en el siglo X. Fordította J. E. Casariego, in: Crónicas de los reinos de Asturias y León. León, 1985;

SIMA QUIAN 2007: SIMA QUIAN: A hunok legkorábbi története. Budapest, 2007;

SRH: Scriptorum Rerum Hungaricarum. Kiadja: Szentpétery Imre, I–II. Budapest 1937–1938;

SMITH 1988: SMITH, Colin: Poema de mio Cid. Madrid, 1988;

TEXTOS INÉDITOS DEL MUQTABIS DE IBN HAYYĀN 1954: TEXTOS INÉDITOS DEL MUQTABIS DE IBN HAYYĀN. Fordította: García Gómez, kiadja: E. Lévi-Provençal. In: *Revista Al-Ándalus*, XIX. Madrid–Granada, 1954;

UNA CRÓNICA ANÓNIMA 1950: Una crónica anónima de Abd al-Rahman III al-Nasir. Fordította és kiadta: E. Lévy-Provençal és E. García Gomez. Madrid, 1950;

‘USĀMA IBN MUNQIDH 2006: Uszama ibn Munqidz: Intelmek könyve – egy szíriai emír memoárja a kereszties háborúk korából. Budapest, 2006;

VITA SANCTI THEOTONII 1968: Vita Sancti Theotonii. Kiadja: Antonio Cruz. In: Anais, crónicas e memórias antigas de Santa Cruz de Coimbra, Portó, 1968, 43–67;

VIZCAINO PEREZ 1784: VIZCAINO PEREZ, Vicente (szerk.): Compendio de las leyes de partida. Libro VIII. De la guerra. (Ley 16. tit. 9. de la Partida 2.) Tomo IV, Madrid, 1784.

SZAKIRODALOM

ABULAFIA 1994: ABULAFIA, David: The Role of Trade in Muslim-Christian Contact during the Middle Ages. In: In: The Arab Influence in Medieval Europe. Szerk.: Dionisius A. and Hitchcock Agius, R., London, 1994, 1–24;

ADORJÁN 1998: ADORJÁN, Imre: Mohamedánok a magyarok között: a kezdetektől az Árpád-kor végéig. székesfehérvár, 1998;

AGUILAR, 1997: AGUILAR, Victoria: Instituciones militares: el ejército. In: *El retroceso territorial de Al-Ándalus: Almorávides y almohades: siglos XI al XIII*, szerk. María Jesús Viguera Molins), Madrid, 1997 (Historia de España Menéndez Pidal, VIII: 2), 187–208;

AHE 2000: Atlas Histórico de España, Madrid, 2000;

ALARCOS 1195: Actas del Congreso Internacional conmemorativo del VIII Centenario de la Batalla de Alarcos. Szerk: Ricardo Izquierdo Benito, Francisco Ruiz Gómez. Toledo, 1995.

ALLSEN 2002: ALLSEN Thomas T; The circulation of the military technology in the Mongolian empire. In: Warfare in Inner Asian History (500–1800), Leiden, 2002, 265–293;

ALMAZÁN 1986: ALMAZÁN, Vicente: Gallaecia Scandinavica. Introducción ó estudio das relacións galaico-escandinavas durante a Idade Media. Vigo, 1986;

ALVARADO PLANAS 1995: ALVARADO PLANAS, Javier: Espacios y Fueros en Castilla-La Mancha (siglos XI–XV). Una perspectiva metodológica. Madrid, 1995;

ALVAR–LUCIA MEGÍAS 2002: ALVAR, Carlos –LUCIA MEGÍAS, José Manuel (szerk.): Diccionario filológico de literatura medieval española, Madrid, 2002;

AL-AZMEH 1992: AL-AZMEH, Aziz: Mortal Enemies, Invisible Neighbours: Northerners in Andalusian Eyes. In: The Legacy of Muslim Spain. In: YAYYUSI–MARÍN 1994, 258–271;

AMATUCCIO 1996: AMATUCCIO, Giovanni: L’arco da guerra nel mondo bizantino e tardo-antico. Bologna, 1996;

ANDERLE 1992: ANDERLE, Ádám: Kalandozók és zarándokok: magyar témák a középkori spanyol történelemben: historiográfiai vázlat. Szeged, 1992;

ANDERLE 1999: ANDERLE, Ádám: Spanyolország története. Budapest, 1999;

ARCADIO DEL CASTILLO–MONTENEGRO VALENTÍN 1992: ARCADIO DEL CASTILLO, Álvarez–Montenegro VALENTÍN, Julia: Don Pelayo y los orígenes de la Reconquista. In: *Revista Española de Historia*, Vol. 52, N° 180; 151–157;

ARIAS BONET 1985: ARIAS BONET, Juan Antonio: La primera Partida y el problema de sus diferentes versiones a la luz del manuscrito del British Museum. In: Alfonso X el Sabio: Primera Partida según el manuscrito Add. 20.787 del British Museum. Valladolid, 1975, XLVII–CIII;

ARIÉ 1992: ARIÉ, Rachel; “España Musulmana”, in: Historia de España (szerk. Manuel Tuñón de Lara), Vol. III; Barcelona, 1992;

ARIÉ 2004: ARIÉ, Rachel: Historia y Cultura de la Granada Nazarí. Granada 2004;

ARTOLA 1995: ARTOLA, Miguel: Diccionario Temático en Enciclopedia de Historia de España. Tomo II. Madrid, 1995, 538;

- ASCHER 1961: ASCHER, R: Experimental Archeology. In: *American Anthropologist*, 1961 63/4, Arlington, 193-216;
- ASÍN PALACIOS 1928–32: ASÍN PALACIOS, Miguel. Abenházam de Córdoba y su Historia crítica de las ideas religiosas. Madrid, 1928–1932;
- ASZT 2002: ASZT, Ágnes: Régészeti kutatások a mosoni ispáni központban. Egy fél évszázad régészettudományának tanulságai. *Moson Megyei Műhely*, 2002/1. 25–37;
- AVENTÍN 2009: AVENTÍN, Mercè: A középkori Katalónia és az Aragón Királyság megalapítása (11–12. század). In: SAROBÉ–TÓTH 2009, 137–138;
- AYALON 1961: AYALON, David: Notes on the Furusiyya Exercises and Games in the Mamluk Sultanate. In: *Scripta Hierosolymitana* Vol IX, Jeruzsálem, 1961, 31–63;
- AZEVEDO MAIA 1988: AZEVEDO MAIA, Clarinda de: História do Galego-Português. Estudo lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI. Coimbra, 1988;
- ÁLVAREZ PALENZUELA–SUÁREZ FERNÁNDEZ 1988: ÁLVAREZ PALENZUELA, V. A.– SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis: Historia de España 6. La consolidación de los reinos hispánicos (1157–1369). Madrid, 1988;
- BALASSA 2006: BALASSA, Konstantin: Az erőszak nélkül való patkolás, okosságon, és a' lónak lélek tudományán (psychologia) alapodott értekezés. A német nyelven megjelent 1828-as szakkönyv magyar fordításának kiadása. Budapest, 2006;
- BALLESTEROS GAIBROIS 1982: BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel: Provincia de burgos, raiz de Castilla; madre de España. In: *Boletín de la Institución Fernán González. 1er sem. 1982, año 61, n. 198, Burgos, 1982, 65–88;*
- BANDINER 1983: BANDINER, E.: The Rise and Fall of Paradise. When Arabs and Jews Built a Kingdom in Spain. New York, 1983;
- BARBOSA 1998: BARBOSA, Isabel Maria de Carvalho lago: A Ordem de Santiago em Portugal nos finais de Idade Média (Normativa e prática). In: *Analecta Oedinum Militarium – As Ordens de Cristo e de Santiago no início da Época Moderna: A Normativa. Vol.2, Porto, 1998, 93–288;*
- BARBOSA 2004: BARBOSA, Pedro Gomes: Conquista de Lisboa 114. Lisszabon, 2004, 15;
- BARBOSA 2008: BARBOSA, Pedro Gomes: Reconquista Cristã – Séculos IX–XII. Lisszabon, 2008;
- BAREA 2008: BAREA, Joaquín Pascual : Razas y empleos de los caballos de Hispania según los textos griegos y latinos de la Antigüedad. In: *La Transmisión de la Ciencia desde la Antigüedad al Renacimiento*, Cuenca, 2008, 117–202;
- BARRERO GARCÍA 1989: BARRERO GARCÍA, Ana María: El Derecho local en la Edad Media y su formulación por los reyes castellanos. In: *Anales de la Universidad de Chile* 5ª (20). Santiago de Chile, 1989, 105–130;
- BARREIRO RIVAS 1997: BARREIRO RIVAS, José Luis: La función política de los caminos de peregrinación de la Europa medieval. Estudio del Camino de Santiago: 1ª ed., Madrid, 1997;
- BARRIOS GARCÍA 1985: BARRIOS GARCÍA, Ángel: Repoblación de la zona meridional del Duero: fases de ocupación, procedencia y distribución espacial de los grupos repobladores. In: *Studio Historica, Historia Medieval*, 1985, Vol. III, Nº 2, Salamanca, 1985, 33–82;
- BARROCA–FERNANDES 2003: BARROCA, Mário–FERNANDES, Isabel Cristina Ferreira: Muçulmanos e Cristãos entre o Tejo e o Douro (Sécs. VIII a XIII), Portó, 2003;
- BARTLETT 1999: BARTLETT, Wayne. B.: *God Wills It! - An Illustrated History of the Crusades*. New York, 1999;
- BARTON 2002: BARTON, Simon: Traitors to the Faith? Christian Mercenaries in al-Andalus and the Maghreb, c.1100–1300. In: *Medieval Spain: Culture, Conflict, and Coexistence. Studies in Honour of Angus MacKay*. Edited by Roger Collins and Anthony Goodman. New York, 1984, 23–45.
- BASHIR 2008: BASHIR, Mohamed: The arts of the Muslim knight; the Furusiyya Art Foundation collection. New York, 2008;
- BATEY–CLARKE–PAGE–PRICE 1997: BATEY, Collen–CLARKE, Helen–PAGE, R. I.– PRICE, Neil S.: A viking világ atlasza. Budapest, 1997.
- BÁLINT 1970: BÁLINT, Csanád: A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséért. In: *Valóság*, 3/2 (1970). 71–74;
- BÁLINT 1983: BÁLINT, Csanád: A kalandozások néhány kérdése. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. (Szerk. Tőkei Ferenc), Budapest, 1983, 349–364;
- BÁLINT 1995: BÁLINT, Csanád: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Budapest, 1995;
- BÁLINT 2004: BÁLINT, Csanád: A nagyszentmiklósi kincs. Budapest, 2004;
- BELADIEZ NAVARRO 1959: BELADIEZ NAVARRO, Emilio: Almanzor: un César andaluz. Madrid, 1959;
- BENNASAR BARCELÓ 2005: BENNASAR BARCELÓ, Miguel: La conquista de las Baleares por Jaime I. Reino de Mallorca. Castellón, 2005;
- BEREND 2012: BEREND, Nóra: A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar királyságban. Budapest, 2012;
- BERLANGA 2006: BERLANGA, José Luis Villacanas: La formación de los reinos hispánicos. Madrid, 2006;
- BERTÉNYI 1997: BERTÉNYI, Iván: Szent István és öröksége. Budapest, 1997;
- BESSKÓ 1906: BESSKÓ, József: A honfoglaló magyar nemzet lovairól. Budapest, 1906;
- BIRMINGHAM 1998: BIRMINGHAM, David: Portugália története. Budapest, 1998;

- BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009: BÍRÓ, Ádám–LANGÓ, Péter–TÜRK, Attila: Роговые накладки лука карпатской котловины X–XI. вв. In: Степи Европы в эпоху средневековья. Donyeck, 2009, 408–440;
- BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009: BÍRÓ, Ádám–LANGÓ, Péter–TÜRK, Attila: Adatok a kárpát-medencei agancsból faragott íjmarkolat-lécek értékeléséhez. in: *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010), Budapest, 2010, 245–268;
- BISSON 1984: BISSON, T. N.: The Medieval Crown of Aragon. A Short History. New York, 1984;
- BLAZOVICH 1977: BLAZOVICH, László: IV. László harca a kunok ellen. In: *Századok* (1977) 941–945;
- BLAZOVICH 2005: BLAZOVICH, László: Az Andreanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon. In: *Erdélyi Múzeum*, 67. kötet (2005), 3–4. szám, 5–17;
- BOISARD 1980: BOISARD, Marcel A.: On the probable influence of Islam on Western Public and International Law. In: *International Journal of Middle East Studies* 11 (4), 1980, July. Cambridge, 1980, 429–450;
- BOLETÍN 1997: Boletín de la Real Academia de la Historia. Tomo CXCV–Cuaderno I. Enero–abril, 1997. Madrid, 1997;
- BOLETÍN 1901: Boletín de la Real Academia de la Historia. Tomo XLI–Cuaderno VI. Diciembre, Madrid, 1901;
- BOLLA 1983: BOLLA, Ilona: a jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Budapest, 1983;
- BONASSIE 1975: BONASSIE, Pierre: La Catalogne. Toulouse, 1975;
- BÓNA 2000: BÓNA, István: A magyarok és Európa a IX–X. században. Budapest, 2000;
- BOROSY 1974: BOROSY, András: XI–XII. századi harcos rétegünk néhány kérdéséről. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 21. évf. 1. sz./1974, 3–27;
- BOROSY 1984: BOROSY, András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. Liptay Ervin főszerk.: Magyarország hadtörténete I. Budapest, 1984;
- BOSCH VILÁ 1983: BOSCH VILÁ, Jacinto: Historiadores de al-Andalus y al-Magrib. Visión de la historiaa.
- BRANDÃO 1945: BRANDÃO, Frei Antonio: Crónica de D. Afonso Henriques. Portó, 1945;
- BREA–ESTÉVEZ SOLA–CARANDE HERRERO 1997: BREA, L. Charlo–ESTÉVEZ SOLA, J. A.–CARANDE HERRERO, R.: Chronica Hispana seculi XIII. Turnhout, 1997;
- BRENTJES 1986: BRENTJES, Burchard: Izmael fiai. Budapest 1986;
- BRETT–FORMANN 1985: BRETT, Michael – FORMANN, Werner: A mórok. Budapest, 1985;
- BRØNDSTED 1983: BRØNDSTED, JOHANNES: A VIKINGEK. BUDAPEST, 1983, 214;
- BRUHN DE HOFMEYER 1982, BRUHN DE HOFMEYER, Ada: Arm and armour in Spain. A Short Survey.
- BUSTOS 2000: BUSTOS, María del Mar de: La crónica de Ocampo y la tradición alfonsí en el siglo XVI. In: Alfonso X el Sabio y las crónicas de España (szerk.: Inés Fernandez-Ordoñez), Valladolid, 2000;
- BUSTOS 2002: BUSTOS, María del Mar de: Crónica ocampiana. In: Diccionario filológico de literatura medieval española, szerk. Carlos Alvar és José Manuel Lucía Megías, Madrid, 2002;
- B. SZABÓ 2004: B. SZABÓ, János: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Budapest, 2004;
- B. SZABÓ 2007: B. SZABÓ, János: Az Árpád-kor csatái a steppei népek hadviselésének tükrében. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. évf., 2. szám, 2007. június, 501–526;
- B. SZABÓ 2007B: B. SZABÓ, János: A tatárjárás. Budapest, 2007;
- B. SZABÓ 2010: B. SZABÓ, János: A honfoglalóktól a huszárokig. Budapest, 2010;
- B. SZABÓ–SOMOGYI 1999: B. SZABÓ, János–SOMOGYI, Győző: Elfelejtett háborúk. Budapest, 1999;
- CABALLERO KLINK–FERNÁNDEZ RODRIGUEZ 1995: CABALLERO KLINK, Antonio–FERNÁNDEZ RODRIGUEZ, Macarena: Alarcos Medieval. La Batalla de Alarcos. In: Catálogo de la Exposición Alarcos 1195. Toledo, 1195;
- CAÑADA JUSTE 1980: CAÑADA JUSTE, Alberto: Los Banu Qasi (714–924), in: *Príncipe de Viana*, año nº 41, Nº 158–159, 1980, 5–96.
- CAÑADA JUSTE 1985: CAÑADA JUSTE, Alberto: „Revisión de la campaña de Muez. Año 920” címmel. In: *Príncipe de Viana*. Año 46, n. 174 (en.-abr. 1985), Pamplona, 1985, 117–143;
- CATALÁN 1982: CATALÁN, Diego: «España en su historiografía: de objeto a sujeto de la historia», in: introducción a Menéndez Pidal, Ramón, Los españoles en su historia, Madrid, 1982;
- CATALÁN 1997: CATALÁN, DIEGO: De la silva textual al taller historiográfico alfonsí: códigos, crónicas, versiones y cuadernos de trabajo, Madrid, 1997;
- CATALÁN–Mª SOLEDAD DE 1975: CATALÁN, DIEGO–Mª SOLEDAD DE, ANDRÉS: Diego y Andrés, (1975), Crónica del moro Rasis. Versión del Ajbar muluk al-Andalus de Ahmad ibn Muhammad ibn Musa al-Razi, 889–955; romanizada para el rey don Dionís de Portugal hacia 1300 por Mahomad, alarife, y Gil Pérez, clérigo de don Perianes Porçel, Madrid, Gredos–Seminario Menéndez Pidal.
- CAVANILLES 2003: CAVANILLES, Antonio: Memoria sobre el Fuero de Madrid de 1202; Madrid 2003;
- CAVERO 2007: CAVERO, Ignacio González: Una revisión de la figura de Ibn Mardanish. Su alianza con el Reino de Castilla y la oposición frente a los almohades. In: Miscelánea Medieval Murciana 2007, XXXI; Murcia, 2007, 95–110;
- CHA 1977: The Cambridge History of Africa. Volume 3, c. 1050– c. 1600. Cambridge, 1977, 246–249; 342;
- CHALMETA 1972: CHALMETA, Pedro Gendrán: Historiografía medieval hispano-arabiga. In: *Al-Andalus*, vol. XXXVII, Madrid, Granada, 1972, 353–404;

- CHALMETA 1976: CHALMETA, Pedro Gendró: Simancas y Alhándega. In: *Revista Hispania*, 36, Madrid, 1976;
- CHALMETA 1992: CHALMETA, Pedro Gendró: The Mozarabs, in: *Encyclopedia of Islam*, 2nd edition, Leiden, 1992, 246–249;
- CHALMETA 1994: CHALMETA, Pedro Gendró: Invasión e islamización. La sumisión de Hispania y la formación de al-Ándalus, Madrid, 1994;
- CHALMETA 1994B: CHALMETA, Pedro Gendró: An approximate picture of the economy of Al-Andalus. In: YAYYUSI–MARÍN 1994, 754–755;
- CHAPMAN 1950: CHAPMAN, Charles: A history of Spain. New York, 1950;
- CHAYTOR 1933: CHAYTOR, H. J.: A History of Aragon and Catalonia A History of Aragon and Catalonia. London, 1933;
- CHEJNE 1999: CHEJNE, Anwar G.: Historia de España Musulmana, Madrid, 1999;
- CLASSEN 2005: CLASSEN, Peter–Cremonai Liudprand: A Nyugat és Bizánc a 8–10. században. (Ford. Baán István, Bódogh Judit, Süttő Szilárd.) Budapest, 2005;
- CODERRA 1904: CODERRA, Francisco: Los Benimeruán en Mérida y Badajoz, Zaragoza, 1904;
- COLES 1973: COLES, John: Archaeology by experiment, London, 1973;
- COLES 1979: COLES, John: Experimental archaeology, London, 1979;
- COLLINS 1991: COLLINS, Roger: La conquista árabe (710–797). Barcelona, 1991.
- CONTAMINE 1984: CONTAMINE, Philippe: La guerra en la Edad Media, Barcelona, 1984,
- CORRAL GARCÍA 1988: CORRAL GARCÍA, E.: Ordenanzas de los concejos castellanos: Formación, Contenido y Manifestaciones. Burgos 1988;
- CORREIA DE CAMPOS 1970: CORREIA DE CAMPOS, José A.: Monumentos de antiguidade árabe em Portugal, Lissabon, 1970;
- CORTÁZAR–VESGA 2005: CORTÁZAR, Fernando Garcia de–VESGA, José Manuel González: Spanyolország története. Budapest, 2005;
- COSTA1993: COSTA, Paula Maria de Carvalho Pinto: A Ordem Militar do Hospital em Portugal (séculos XII–XIV). Porto, 1993;
- COSTA GOMES 1987: COSTA GOMES, Rita: A Guarda medieval. 1200-1500. Lissabon, 1987;
- COTARELO VALLEDOR 1992: COTARELO VALLEDOR, Armando: Alfonso III el Magno. Último rey de Oviedo y primero de Galicia. Madrid, 1992;
- COWLEY–PARKER 2001: COWLEY, ROBERT–PARKER, GEOFFREY: The Reader's Companion to Military History, New York, 1996;
- CRUTXAGA PURROY 1986: CRUTXAGA PURROY, José: Teobaldo I. Pamplona, 1986;
- CUNHA 1988: CUNHA, Maria Cristina: Forais que tiveram por modelo o de Évora de 1166. In: *Revista da Faculdade de Letras da Universidade do Porto. Porto*, 1988, 69–94;
- CUNHA 1989: CUNHA, Maria Cristina: A Ordem de avis (das origens a 1329). Porto, 1989;
- CURTA 2007: CURTA, Florin: *The other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. New York, 2007;
- CZEGLÉDY 1985: CZEGLÉDY, Károly: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985;
- DA SILVA PINTO 1968: DA SILVA PINTO, Sérgio: Breves notas sobre presurias do século IX na terra Portucalense. In: «Cale», *Revista da Faculdade de Letras do Porto, I. Porto*, 1968, 293–307;
- DAVID 1989: DAVID, Henrique: Os Portugueses e a Reconquista Castelhana e Aragonesa do século XIII. In: Separata de Actas, II Jornadas Luso-Espanholas da História Medieval, Vol. III, Porto, 1989;
- DEYERMOND 1973: DEYERMOND, Alan, D.: Historia de la literatura española, vol. 1: La Edad Media, Barcelona, 2001;
- DEL CAMPO 1993: DEL CAMPO, Alvaro Soler: La evolución del armamento medieval en el reino castellano-leonés y Al-Andalus (siglos XII–XIV) címmel, Madrid, 1993;
- DEL RÍO MARTÍN–GONZÁLEZ JIMÉNEZ 1998: DEL RÍO MARTÍN, Juan–GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Manuel: Los mozárabes: una minoría olvidada. Sevilla, 1998;
- DEMKÓ 1891: DEMKÓ, Kálmán: A szepesi jog. Budapest, 1940;
- DEUTINGER 2002: DEUTINGER, Roman: Königswahl und Herzogserhebung Arnulfs von Bayern. Das Zeugnis der älteren Salzburger Annalen zum Jahr 920, in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 58, 2002, 17–68.
- DÉNES 2000: DÉNES, József: Az Árpád-kori kisvárok kérdései. In: *Vasi Szemle* LIV (2000) 55–64;
- DHINA 1984, DHINA, A.: Les Etats de l'Occident Musulmans aux XVe et siècles. Algír, 1984;
- DIAS FARINHA 2002: DIAS FARINHA, António: Os portuguese em Marrocos. Lissabon, 2002;
- DE DIEGO 2003: DIEGO, Emilio: Atlas Histórico de España, Madrid, 2003;
- DÍEZ HERRERA 1990: DÍEZ HERRERA, Carmen: La Formación de la Sociedad Feudal en Cantabria. Santander, 1990;
- DGRG: Dictionary of Greek and Roman Geography. London, 1861;
- DLC 1825: Dicionário de la Lengua Castellana. Párizs, 1825;

- DOBERDÓI BREIT 1929: DOBERDÓI BREIT, József: A magyar nemzet hadtörténelme. IV. Rész. A hódító hadjáratok és a keleti háborúk időszaka (1077–1235). Budapest, 1929;
- DOZY 1860–81: DOZY, Reinhardt P. A.: Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen âge. Párizs, 1860 y 1881;
- DOZY 1987: DOZY, Reinhardt P. A.: Los vikingos en España. Madrid, 1987;
- DOZY 1984: DOZY, Reinhart P. A.: Historia de los Musulmanes en España; Vol. III; Madrid, 1984;
- DUCZKO 2004: DUCZKO, Wladyslaw: Viking Rus: studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden, 2004;
- DREHER 1988: DREHER, J.: L'Imamat d'Ibn Qasi à Mertola (Automne 1144-été 1145); Légitimité d'Une Domination Soufie? In: MIDEO 18 (1988), Paris-Kairó, 95–210;
- DUQUE 1999: DUQUE, Martín, Ángel J.: Vasconia en la Alta Edad Media. Somera aproximación histórica. In: *Revista internacionales de los estudios vascos*, 44, 2, 1999, 399–439;
- ECHEVARRÍA 1970: ECHEVARRÍA, José M. Moreno. Los Almorávides. Barcelona, 1970;
- ELGOLD 1979: ELGOLD, ROBERT: ISLAMIC ARM AND ARMOR. LONDON, 1979;
- EL HOUR 1997: EL HOUR, Rachid: Biografías de cadíes en época almorávide In: Biografías y género biográfico en el occidente islámico. Madrid, 1997;
- EL HOUR 1999: EL HOUR, Rachid: La transición entre las épocas almorávide y almohade vista a través de las familias de ulemas". En Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus, IX, editados por Maribel Fierro y María Luisa Ávila. Madrid-Granada, 1999, 261–306;
- ELTER 1985: ELTER, István: Istvan: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. 82. (1985) 53–63;
- ELTER 2009: ELTER, István: Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról. Szeged, 2009;
- EMBLETON–HOWE 1994: EMBLETON, Gerry–HOWE, John: The Medieval Soldier – 15th Century Campaign Life Recreated in Colour Photographs. London, 1994;
- ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM: Encyclopaedia of Islam, I–XII. kötet. Kiadja: B. Lewis, V. L. Ménage, Ch. Pellat, J. Schaht. Leiden-London, 1960–2004;
- ENGEL 1987: ENGEL, Pál: Töprengések az Árpád-kori sáncvárok problémáiról. Műemlékvédelem 31 (1987) 9–14;
- EPALZA 2000: EPALZA, Mikel de: Mozarabs: an emblematic Christian minority in Islamic al-Andalus, in: The legacy of Muslim Spain, szerk. Salma Khadra Jayyusi, Boston 2000, 148–170;
- ESPINOSA DURÁN 1998: ESPINOSA DURÁN, Ángel: Almanzor, Al-Mansur el victorioso. Madrid, 1998;
- ESTEVEZ 2003: ESTEVES, Rui Pedro: The Portuguese *Concelhos* and *Forais*. A Case in Institutional History from the eleventh to the mid thirteenth centuries. Oxford, 2003;
- FANSA 1990: FANSA, M.: Experimentelle archäologie in Deutschland. Einleitung. In: *Experimentelle Archäologie in Deutschland, Begleitschrift zu einer Ausstellung des staatlichen Museums für naturkunde und vorgeschichte Oldenburg. Oldenburg, 1990, 11–17;*
- FARKAS 1935: FARKAS, László: Kézai és a magyar krónikák. Szeged, 1935;
- FELD 1987: FELD, István: Megjegyzések az Árpád-kori, ún. kisvárok kérdéséhez. Műemlékvédelem 31 (1987) 1–8;
- FERENCI 2010: FERENCI, D. Ebubekir: Magyarok és az iszlám. Isztambul, 2010;
- FERNÁNDEZ 1942: FERNÁNDEZ, Fidel: Omar Ben Hafsun (Un reino cristiano andaluz en pleno imperio islámico español). Juventud, 1942;
- FERRÁNDIZ LOZANO 1994: FERRÁNDIZ LOZANO, José: Data Almisra. Siete siglos y medio de historiografía valenciana sobre el Tratado de Almisra (1244–1994). Alicante, 1994;
- FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ 2001: FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, Inés: Alfonso X el Sabio y las Crónicas de España, *Valladolid, 2001;*
- FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ 2002: FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ, Inés: «La historiografía alfonsí y post-alfonsí en sus textos», In: *Cahiers d'études hispaniques médiévales*, n.º 18–19, Lyon, 1993–1994, 101–132;
- FERREIRA 2010: FERREIRA, João: Histórias Rocambolescas da História de Portugal, Lisszabon, 2010;
- FERREIRA 1988: FERREIRA, Maria Ema Tarracha; Poesia e prosa medievais. Lisszabon, 1988;
- FITZ 1998: FITZ, Francisco García: Castilla y León frente al Islam: estrategias de expansión y tácticas militares (siglos XI–XIII), Sevilla, 1998;
- FLETCHER 1984: FLETCHER, Richard. A: Saint James's Catapult: The Life and Times of Diego Gelmírez of Santiago de Compostela. Oxford, 1984.
- FLETCHER 1978: FLETCHER, Richard A.: The Episcopate in the Kingdom of León in the Twelfth Century. Oxford, 1978;
- FLETCHER 1989: FLETCHER, Richard A.: The quest for El Cid. London, 1989;
- FLETCHER 1997: FLETCHER, Richard A.: The conversion of Europe: from paganism to Christianity 371–1386 AD, London 1997;
- FODOR 1936: FODOR, Ferenc: Adatok a magyar gyepük földrajzához. Budapest, 1936;

- FODOR 2006: FODOR, István: A magyar gazdálkodás változásai a X. században. in: Fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére. (Szerk. Fodor István–Szatmári Imre.) Budapest–Békéscsaba, 2006, 13–32;
- FONT 2001: FONT, Márta: A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk.: Felföldi–Sinkovics. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Budapest, 2001. 97–105;
- FONT 2005: FONT, Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005;
- FUNES 1997: FUNES, Leonardo: El modelo historiográfico alfonsí: una caracterización, (Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar, 6). London, 1997;
- FÜGEDI 2003: FÜGEDI, Erik: Középkori várak, középkori társadalom. In: Tatárjárás. Budapest, 2003, 565–582;
- GALAMB 2006: GALAMB, György: Spanyol-félsziget. In: Középkori egyetemes történelem (Térképvázlatok gyűjteménye). Szeged–Miskolc, 2006, 136–150;
- GARCÍA DE CORTÁZAR 1973: GARCÍA DE CORTÁZAR, José Angel: La época medieval (Historia de España Alfaguara, 11), Madrid, 1973.
- GARCÍA DE CORTÁZAR 1998: GARCÍA DE CORTÁZAR, Fernando: Biografía de España, Barcelona, 1998;
- GARCÍA-GALLO 1951: GARCÍA-GALLO, Alfonso: El "Libro de las Leyes" de Alfonso el Sabio. Del espéculo a las Partidas, in: *Anuario de Historia del Derecho Español*, N° 21-22: Madrid, 1951-1952, 345-528;
- GARCÍA-GALLO 1956: GARCÍA-GALLO, Alfonso: Aportación al estudio de los Fueros. In: *Anuario de Historia del Derecho Español* 26. Madrid, 1956, 387-446;
- GARCÍA CUADRADO 1993: GARCÍA CUADRADO, Amparo: Las Cantigas: el Códice de Florencia. Murcia, 1993;
- GARCÍA SANJUÁN 2004: GARCÍA SANJUÁN, Alejandro: Causas inmediatas y alcance de la revuelta mudéjar de 1264. In: ACTAS Simposio Internacional de Mudejarismo. Teruel, 2004, 505–518;
- GARCÍA ULECIA 1975: GARCÍA ULECIA, Alberto: Los factores de diferenciación entre las personas en los Fueros de la extremadura castellano-aragonesa. Sevilla, 1975;
- GE 1886: Glosario etimológico de las palabras españolas (castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y bascongadas) de origen oriental (árabe, hebreo, malayo, persa y turco). Granada, 1886;
- GEPB 1987: Grande Enciclopédia Portuguesa e Brasileira. Vol. 7. Lisboa 1987, 388–389;
- GERICS 1961: GERICS József: Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961;
- GLICK 1979: GLICK, Thomas F.: GLICK, Thomas, F.: Islamic and Christian Spain in the early Middle Ages. Princeton, 1979;
- GOMEZ REDONDO 1998–2007: GOMEZ REDONDO, Fernando: Historia de la prosa medieval castellana. Madrid, 1998–2007;
- GONZÁLEZ CASTAÑÓN 2007: GONZÁLEZ CASTAÑÓN, María: Un conjunto de puntas de proyectil recuperadas en la excavación del satro de los Judíos (Puente Castro, León) y el uso de arcos y ballestas en la Edad Media. In: *Estudios Humanísticos. Historia*. N° 6, León, 2007, 65-84;
- GONZÁLEZ 1982: GONZÁLEZ, Júlio: "Fijación de la frontera castellano-leonesa en el siglo XII." In: *En La España medieval*, vol. 2, Madrid, 1951, 411–424;
- GONZÁLEZ 1943: GONZÁLEZ, Júlio: Repoblación de la Extremadura leonesa, In: *Hispania*, 1943, 195–273;
- GONZÁLEZ JIMÉNEZ–RIO MARTIN 1999: GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Manuel–RIO MARTIN, Juan de: Los mozárabes: Una minoría olvidada. Sevilla, 1999;
- GRANJA 1966: GRANJA, Fernando de la: La Marca Superior en la obra de al-Udrí. Zaragoza, 1966;
- GRANJA 1999: GRANJA, Fernando de la: Estudios de Historia de al-Andalus. Madrid, 1999;
- GYÖNGYÖSSY 2006: GYÖNGYÖSSY, Márton: Magyar pénztörténet. In: Gyöngyössy Márton (szerk.): Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet: jegyzet és forrásgyűjtemény. Budapest, 2006;
- GYÖRFFY 1941: GYÖRFFY, György: A székelyek eredete és településük története, in: Erdély és népei, szerk. Mályusz Elemér, Budapest, 1941, 35-86;
- GYÖRFFY 1972: GYÖRFFY, György: A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése. In: Székesfehérvár évszázadai II. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972, 37–44;
- GYÖRFFY 1993: GYÖRFFY, György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok Budapest, 1993;
- GYÖRFFY 2000: GYÖRFFY, György: István király és műve. Budapest 1983;
- HALDON, 2006, 395 HALDON, John: „Vér és tinta”: néhány adalék a bizánci hadviselés és diplomácia történetéhez. In: Shepard, Jonathan – Franklin, Simon: A bizánci diplomácia. (Ford. Bódogh-Szabó Pál.) Budapest. 2006;
- HANKÓ 1935: HANKÓ, Béla: A magyar ló eredete. In: *Debreceni Szemle*. 1935. 1–24;
- HARMATTA 1994: HARMATTA, János: Kálizok. In: KMTL 1994, 314,
- HATHÁZI 1990: HATHÁZI, Gábor: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. In: *Had történelmi Közlemények*, 103. évf. 1. sz./1990, 22–61;

- HEISS 1975: HEISS, A.: Descripción de las monedas hispano-cristianas desde la invasión de los árabes. Vol. I-III. Madrid, 1975;
- HENRIQUES 2006: HENRIQUES, António Castro: Conquista do Algarve, Lisszabon, 2006;
- HERÉNYI 1995: illetve uő: Az avar, frank, magyar gyepűrendszer 800-tól 1242-ig. In: A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Második (Komáromi) Övezeti Történetstálálkozó Előadásai és Iratai, Komárom–Komarno–Zürich, 1995, 59–69;
- HERÉNYI 1999: HERÉNYI István: Magyarország nyugati végvidéke 800–1242. Budapest, 1999;
- HERÉNYI 2007: HERÉNYI István: A nyugati gyepű erődítményei. Budapest, 2007;
- HERNÁNDEZ 1991: HERNÁNDEZ, César (szerk.): Crónica de veinte reyes, Burgos, 1991;
- HERRERO 2010: HERRERO, Omayra: El perdón del gobernante en las sociedades islámicas pe-modernas: su estudio a través del Ta'rij iftítah al-Andalus de Ibn al-Qutiyya. In: *Futuro del Pasado, n° 1, Salamanca, 2010, 475-488*;
- HIDÁN 2005: HIDÁN Csaba László: Cid alakja Giovanni Paolucci „Cid” című filmjében és a valóságban. In: *Studia Caroliensia, 2005. 4. szám, 33–44*;
- HIDÁN 2006: HIDÁN Csaba László: Különböző nyilazási módok és a Szent László-legenda íjászábrázolásai. In: *Studia Caroliensia, 2006. 3–4. szám, 435–446*;
- HODINKA 1916: HODINKA Antal: Az Orosz Évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916;
- HOLLER 2003: HOLLER László: Ki állította össze a Képes Krónikát? Egy új hipotézis. In: *Irodalomtörténeti közlemények, 2003, CVII évf. 1–2. szám, 210–243*.
- HOOPER 1989: HOOPER, Nicholas: The Anglo-Saxons at War. In: *Weapons and Warfare in Anglo-Saxon England* (Szerk. Sonia Chadwick Hawkes), Oxford, 1989;
- HORVÁTH 2001: HORVÁTH, FERENC: A csengelei kunok ura és népe. Budapest, 2001;
- HÓMAN 1908: HÓMAN Bálint: Östörténetünk keleti forrásai. In: *Századok, XLII. 1908, 865–883*;
- HÓMAN 1912: HÓMAN Bálint: Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adótörténethez. In: *Történeti Szemle 1 (1912). 161–184*;
- HÓMAN 1921: HÓMAN Bálint: A székelyek eredete. In: *Magyar Nyelv 17. (1921), 90–107*;
- HÓMAN 1925: HÓMAN Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925;
- HÓMAN 1925: HÓMAN Bálint: Magyar történet I. Budapest, 1935;
- HUICI MIRANDA 1954: Las campañas de Ya^cqūb al-Mansūr en 1190–1191. In: *Anais da Academia Portuguesa da História, IIª Série, Vol. 5º, 54–74*;
- HUICI MIRANDA 2000: MIRANDA, Ambrosio Huici: Las grandes batallas de la reconquista durante las invasiones africanas. Granada, 2000;
- HYLAND 1996: HYLAND, Ann: The Medieval Warhorse. Conshohocken, 1996;
- IERUSALEMСКАJA 1996: IERUSALEMСКАJA, Anna A.: Die Gräber der Moščevaja Balka. München, 1996;
- IGAZ 2005: IGAZ, Levente: IGAZ, Levente: Kultúrák határán – Kelet és Nyugat hadművészetének találkozása a rekonkvizta idején. *Valóság, XLVIII. évfolyam, 8. szám, 2005. augusztus, 10–19*;
- IGAZ 2007: IGAZ, Levente: Kísérleti régészet Magyarországon és külföldön: néhány példa különböző történeti korszakok kísérleti régészeti úton történő „életre keltésére. In: *Aetas, 22. évf. 2007. 4. szám, 161–169*;
- IGAZ 2008: IGAZ, Levente: Schicksalsjahr 907 – Die Schlacht bei Pressburg und das Frühmittelalterliche Niederösterreich (Beszámoló a 907. évi pozsonyi csata emlékére rendezett osztrák kiállításról) In: *Hadtörténelmi Közlemények 121. évfolyam, 2. sz./2008, 485–491*;
- IGAZ 2009: IGAZ, Levente: Háborúzó államok és államfejlődés a VIII–XIII. századi Pireneusi félszigeten. *Valóság, LII. évfolyam, 8. szám, 2009. április, 41–52*;
- IGAZ 2010, IGAZ, Levente: A steppei eredetű harcmódor nem steppei környezetben történő használatának néhány kérdése. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. Szeged, 2010, 83–94*;
- IGAZ 2010B, IGAZ, Levente: „...A király maga is csodálkozik azon, hogy ő, a győztes, legyőzötté vált...” – Gondolatok egy kevésbé ismert, győztes csata évfordulója kapcsán. In: *Belvedere Meridionale, 2010/XXII. 3–4, 5–10*;
- IGAZ 2010C: IGAZ, Levente: Néhány kísérlet X. századi magyar íj- és nyílvevő-rekonstrukciókkal. Eredmények, kérdések és kételyek a rekonstrukciók hadi- és vadászati alkalmazhatóságának témakörében. In: *Hadtörténelmi Közlemények, 123. évf. 1–2. sz./2010, 269–328*;
- IGAZ 2012: IGAZ Levente: „Keleti hadművészet” Nyugaton. A könnyűlovas harci műveltség elemei az ibériai rekonkvizta időszakában. KISS P. Attila – PITI Ferenc – SZABADOS György szerk.: Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1-3.) előadásai. Szeged, 2012. 453–473.
- IGLESIA FERREIROS 1985. IGLESIA FERREIROS, Aquilino: „Cuestiones Alfonsinas”, in: *Anuario de Historia del Derecho Español, N° 55, Madrid, 1985, 95–150*;
- ILON 1996–2000: ILON, Gábor: A régészet „új” elágazásai és segédtudományainak eredményei. In: *Magyarország a XX. században. (V. Kötet, Tudomány 2: Társadalomtudományok), Szekszárd, 1996–2000, 353*;

- IMS 1995: Paulino IRADIEL–Salustiano MORETA–Esteban SARASA: Historia medieval de la España cristiana, Madrid, 1995;
- INGERSOLL–YELLEN–MACDONALD 1977: INGERSOLL, D.–YELLEN, J. E.–MACDONALD, W. 1977: Experimental Archeology. New York, 1997;
- IRVING 1968: IRVING, T. B.: Celtas, magos o normandos en la Primera crónica general. AIH Actas III (1968), Madrid 1968.
- ISLA 2010: ISLA, Amancio: Ejército, sociedad y política en la Península Ibérica entre los siglos VII y XI. Madrid, 2010;
- IVANICS 1994: IVANICS, Mária: A Krími Kánsag a tizenöt éves háborúban (1593-1606). Budapest, 1994;
- JASPERT 2006: JASPERT, Nikolas: The Crusades. New York, 2006;
- JAVIERRE MUR 1952: JAVIERRE MUR, Aurea: La Orden de Calatrava en Portugal, in "Boletín de la Real Academia de Historia", tomo 130, Madrid, 1952, 323-376;
- JÁNÓ 1994: JÁNÓ, Mihály: a gelencei műemléktemplom. Sepsiszentgyörgy, 1994;
- JÁNÓ 2008: JÁNÓ, Mihály: Színek és legendák. Sepsiszentgyörgy, 2008;
- JERNEY 1971: JERNEY, János: A magyarországi izmaelitákról. Közreadja: Czeglédy Károly. Kőrösi Csoma társaság, Budapest, 1971;
- JÉKELY 1996: JÉKELY, Zsombor: A bögyözi templom. Sepsiszentgyörgy, 1996;
- JUAN GARCÍA–CABALLERO KLINK–FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ 1995: DE JUAN GARCÍA, Antonio de–CABALLERO KALMÁR 1942: KALMÁR, János: Pécsi sisak a honfoglaláskori időből. Pécs-Baranyamegyei Múzeum értesítője, 1942;
- KARÁCSONYI 1913: KARÁCSONYI, János: kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Értekezések a történeti tudományok köréből. szerk.: Pauer Imre. 23. kötet, 7. szám, 3–18;
- KLINK, Alfonso–FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Macarena: Alarcos: Diez años de investigación arqueológica. In: Alarcos 1195. Toledo, 1995, 223–248;
- KASSIS 1994: KASSIS, HANNA: Arabic-speaking Christians in al-Andalus in an age of turmoil (fifth/eleventh century until A.H. 478/A.D. 1085), in: *Al-Qantarrah*, vol. 15/1994, 401–450;
- KATONA-KISS 2010: KATONA-KISS, ATILLA: A "sirmioni hunok". Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi magyar királyi erőiben. In: Fons, sepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2010; 159–161.
- KAVEH 2005: KAVEH, Farokh: Sassanian Elite Cavalry. Oxford, 2005;
- KENDRICK 1960: KENDRICK, T. D.: Saint James in Spain. London, 1960;
- KIRÁLY 2006: KIRÁLY, Péter: A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006;
- KIRPICHNIKOV 1971: Кирпичников, А.Н.: Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. In: Издательство: Наука, Ленинград, 1971;
- KISS 2007: KISS, Atilla: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. In: Hadtörténeti Közlemények, 120. évf. 2. sz./2007, 549–576;
- KOSTO 2004: KOSTO, adam J.: Making agreements in Medieval Catalonia. Power, order and the written world. Cambridge, 2004;
- KHAZANOV 1984: KHAZANOV, A. M.: Nomads and the outside world. Cambridge, 1984;
- KISS 2000: KISS, Gábor: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely 2000;
- KMTL 1994: Korai Magyar Történeti Lexikon. Budapest, 1994;
- KOMORÓCZY 2012: KOMORÓCZY, Géza: A zsidók története Magyarországon. I. Budapest, 2012;
- KOVACSICS 1995: KOVACSICS, József: A történeti demográfia válaszai és nyitott kérdései az Árpád-kori népesség számára vonatkozóan. In: Magyarország történeti demográfiája I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége, Budapest, 1995, 8–36;
- KOVÁCS 1986: KOVÁCS, László: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa I: Temető-Gasse Nr. 5.) In: Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1986, 125-139;
- KOVÁCS 1996: KOVÁCS, László: Ami a zsákmányból megmaradt. In: Honfoglaló őseink. Budapest, 1996;
- KOVÁCS 2002: KOVÁCS, László: A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 115. évfolyam 1. szám, 2002. 311–334;
- KOVÁCS 1986: KOVÁCS, László: Viselet, fegyverek. In: KRISTÓ, Gyula: Háború és hadviselés az Árpádok korában, Szeged, 2003, 216–313;
- KOVÁCS 2004: KOVÁCS, Szilvia: A Német Lovagrend és a kunok közötti fegyveres hódítás és térítés. in: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. Balogh László és Kellert László. Budapest, 2004, 139–150;
- KOVÁCS–VESZPRÉMY 1996: KOVÁCS, LÁSZLÓ–VESZPRÉMY, László (szerk.): A honfoglaláskor írott forrásai. Budapest, 1996;
- KRISTÓ 1980: KRISTÓ, Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980;
- KRISTÓ 1991: KRISTÓ, Gyula: Nemetek és latinok együtt szereplése a magyar kronikákban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, különszám. Szeged, 1991. 19–24;

KRISTÓ 1994: KRISTÓ, Gyula: Kun László emlékezete. Szeged, 1994;

KRISTÓ 1994B = KRISTÓ Gyula: A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig. Budapest 1994;

KRISTÓ 2000: KRISTÓ, Gyula: A magyar nomádállamtól Szent István államáig. In: *Aetas 2000. 3. szám 116–120*;

KRISTÓ 2002: KRISTÓ, Gyula: Szent István király. Budapest, 2002;

KRISTÓ 2002B: KRISTÓ Gyula: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. In: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. Budapest, 2002;

KRISTÓ 2003: KRISTÓ, Gyula: Háború és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003;

KRISTÓ–MAKK 1996: KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc szerk.: Árpád előtt és után. Szeged, 1996. 21–30;

KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: KRISTÓ, Gyula–MAKK, Ferenc–SZEGFÜ, László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 20. évf. 4. sz./1973. 639–658;

KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973B: KRISTÓ, Gyula–MAKK, Ferenc–SZEGFÜ, László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. In: *Acta Historica Tomus XLIV. Acta Universitas Szegediensis de Attila József nominatae*, Szeged.

KUBAREV 1998: Кубарев, Г.В.: К вопросу о саадачном или «стрелковом» поясе у древних тюрок Алтая In: *Древности Алтая: известия лаборатории археологии*. Горно-Алтайск: Изд-во ГАГУ, 1998. №3. С. 190–197;

KUBINYI 1989: KUBINYI, András: Árpád-kori váraink kérdése. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. 290-302*;

KÜHN 1991: KÜHN, H. J.: Die Byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata. Wien, 1991;

LACARRA 1940: LACARRA, J. M^a.: Expediciones musulmanas contra Sancho Garcés (905-925). In: *Principe de Viana, y Estudios de historia Navarra*, 49-81. Pamplona, 1940;

LACRUZ BERDEJO 2002: LACRUZ BERDEJO, José L.: Fueros de Aragón hasta 1265. In: *Anuario de Derecho Aragonés. Zaragoza, 2002, 455-575*;

LADERO QUESADA–GALÁN PARRA 1982: LADERO QUESADA, M. Á.–GALÁN PARRA, M. I.: Las ordenanzas locales en la Corona de Castilla como fuente histórica y fuente de investigación (siglos XIII-XVII). In: *Anales de la Universidad de Alicante, (1982)*, Alicante, 1982, 221–243;

LADERO QUESADA 1989: LADERO QUESADA, Miguel Ángel: Granada: historia de un país islámico (1232–1571). Madrid, 1989;

LADERO QUESADA 1998: LADERO QUESADA, Miguel Ángel: Las ordenanzas locales. Siglos XIII-XVIII. In: *España Medieval*. 21. Madrid, 1998, 294-337;

LA GRANJA 1967: LA GRANJA, Fernando de: A marca superior en la obra de Al-Udri, in: *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, VIII (1967), 457-461;

LANUZA CANO 1952: LANUZA CANO, Francisco: El ejército en tiempo de los Reyes Católicos. Madrid, 1952;

LARA MARTÍNEZ–POVES JIMÉNEZ–SAIZ ORDOÑO–SALAS PARRILLA 2008: LARA MARTÍNEZ, María–POVES JIMÉNEZ, Marino–SAIZ ORDOÑO, Agrimiro–SALAS PARRILLA, Miguel: La batalla de Uclés (1108) contra los almorávides. Su contexto histórico. Tarancón, 2008;

LASZLOVSKY–MAJOROSSY–ZSENGELLÉR 2006: LASZLOVSKY, József–MAJOROSSY, Judit–ZSENGELLÉR, József: Magyarország és a keresztes háborúk. Máriabesenyő–Gödöllő, 2006;

LATHAM–PATERSON 1970: LATHAM, John Derek –PATERSON, William Forbes: The Saracen Archery. London, 1970;

LATORRE 2002: LATORRE, Juan García: La inmigración Norte-Sur y „el pecado original de la demografía Española. Colección Mediterráneo Económico 1: Procesos migratorio, economía y personas. Cajamar, 2002, 175–200;

LA SALVIA 2011: LA SALVIA, Vasco: Germanic populations and steppe people. In: *Chronica 2011, Volume 11*; Szeged, 2011, 78–95;

LÁSZLÓ 1944: LÁSZLÓ, Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944;

LÁSZLÓ 1986: LÁSZLÓ, Gyula: 50 rajz a honfoglalókról. Budapest, 1986;

LÁSZLÓ 1993: LÁSZLÓ, Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Budapest 1993;

LÁZARO RUIZ 2006: LÁZARO RUIZ, Mercedes: La batalla de Albelda o de Monte Laturce (859) y los enfrentamientos que la precedieron: conflictos fronterizos a mitad del S. IX. In: XVII Semana de estudios medievales de Nájera, 31 de julio a 4 de agosto de 2006. Logroño, 2006, 511–532;

LEITE DE VASCONCELOS 1938: LEITE DE VASCONCELOS, José: Cale e Portucale. Opúsculos Vol. V – Etnología (Parte I), Lisszabon 1938, 28–38;

LEVIZION–HOPKINS 2000: LEVIZION, Nehemia–HOPKINS, John F.P. (szerk.): Corpus of Early Arabic Sources for West Africa, New York, 2000, 62–87;

LUKÁCS 1980: LUKÁCS, Zsuzsa: A Szent László legenda a középkori magyar falfestészetben. In: *Athleta Patriae*. Szerk. Mezey L. Budapest 1980. 187-205. VERNET 1970:

LEWIS 1965: LEWIS, Archibald R.: The development of Southern French and Catalan Society 718–1050. Austin, 1965;

- LEWIS 1988: LEWIS, Archibald R.: Nomads and Crusaders, A. D. 1000–1368. Bloomington and Indianapolis, 1988;
- LEWIS 1990: LEWIS, Bernard: Race and slavery in the Middle east. An Historical enquiry. Oxford, 1990;
- LÉVI-PROVENÇAL 1957: LEVI-PROVENÇAL, E.: E.; España musulmana. Hasta la caída del Califato (711–1031), in: Menendez Pidal, R.: Historia de España, Vol. IV, 1957;
- LÉVI-PROVENÇAL 1960: LÉVI-PROVENÇAL, E.: "Abū 'Ubayd al-Bakrī", in: Encyclopaedia of Islam 2nd Ed. Vol. 1, Leiden, 1960, 155–157;
- LINEHAN 2008: LINEHAN, Peter: Spain in the twelve century. In: The New Cambridge Medieval History. Cambridge 2008, 475–509.
- LIVACIC GAZZANO 1982: LIVACIC GAZZANO, Ernesto: Las Siete Partidas. Santiago de Chile, 1982;
- LIVERMORE 1947: LIVERMORE, H. V.: A History of Portugal. Cambridge, 1947;
- LLAMAZARES 1954: LLAMAZARES, Pérez, Julio: «Príncipe leonés, héroe de leyenda oriental: el Castellano». In: *Hidalguía: la revista de genealogía, nobleza y armas*. Madrid: Ediciones Hidalguía, julio-septiembre (6), 1954, 560;
- LÓPEZ-LARREA 2000: LÓPEZ, Julio-LARREA, Davalillo: Atlas histórico de España y Portugal, Madrid, 2000;
- LORENZO 1975–1977: LORENZO, Ramón: (szerk.) La traducción gallega de la «Crónica general» y de la «Crónica de Castilla», Orense, 1975–1977;
- LORENZO JIMÉNEZ, 2010: LORENZO JIMÉNEZ, Jesús: La dawla de los Banū Qasī: origen, auge y caída de una dinastía muladí en la frontera superior de Al-Ándalus, Madrid, 2010;
- LOURIE 1966: LOURIE, Elena: A society organized for war: medieval Spain, in: Past and Present (1966) 35 (1), 54–76, Oxford, 1966;
- LUKÁCS 1980 LUKÁCS, Zsuzsa: A Szent László legenda a középkori magyar falfestészetben. In: *Athleta Patriae*. Szerk. Mezey L. Budapest, 1980. 187–205;
- MAGELHÃES GODINHO 1991: MAGELHÃES GODINHO, Vitorino: Os descobrimentos e a economia mundial. Lisszabon, 1991;
- MAÍLLO SALGADO 1998: MAÍLLO SALGADO, Felipe: Los arabismos del castellano en la Baja Edad Media. Salamanca, 1998;
- MAÍLLO SALGADO 1999: MAÍLLO SALGADO, Felipe: El arabismo algoz (<Al-guzz). Contenido y uso. Historia. Instituciones. Documentos, 26, Sevilla, 1999, 319–328;
- MANN–GLICK–DODDS 1992: MANN, V. B.–GLICK, T. F. –DODDS, J. D.: Muslims and Christians in Medieval Spain. New York, 1992;
- MAKK 1996: MAKK, Ferenc: Magyar külpolitika 896–1196. Szeged, 1996.
- MAKK 1998: MAKK, Ferenc: Szent László és a Balkán. In: A turulmadártól a kettőskeresztig. Szeged, 1998, 166–171;
- MAKK 2000: MAKK, Ferenc: A tizenkettedik század története. Budapest, 2000;
- MAKK 2007: MAKK, Ferenc: Kronológiai megjegyzések a magyarok 942. évi hispániai kalandozásához. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* /127/2007, 3–10;
- MAKK 2009: MAKK, Ferenc: Magyar hadjárat katalán földön. In: SAROBÉ-TÓTH 2009, 81–99;
- MALYA–SZÖLLÖSY 1999: MALYA, Pál–SZÖLLÖSY, Gábor: Újabb adatok a magyar nyereg típusok kérdésköréhez. In: Hadak útján. In: A népvándorlások fiatal kutatóinak 10. konferenciája (Domaszék, 1999, szeptember 27–30.) Szerk. Bende Livia–Lőrinczy Gábor–Szalónati Csaba, Szeged, 2002;
- MARÍN GUZMÁN 2004: MARÍN GUZMÁN, Roberto: Las fuentes árabes para la reconstrucción de la Historia social de la España Musulmana. Estudio y clasificación. In: Estudios de Asia y Africa. Septiembre-diciembre año/vol. XXXIX, número 003, México D.F, 2004, 513–572;
- MARÍN GUZMÁN 2006: MARÍN GUZMÁN, Roberto: Sociedad, política y protesta popular en la España Musulmana. San José, 2006;
- MARTÍNEZ–BARRESI–JOSSEAND 2001: MARTÍNEZ, Carlos de Ayala–BARRESI, Pascal–JOSSEAND, Philppe: Identidad y representación de la frontera en la España medieval, siglos XI–XIV. Madrid, 2001;
- MARTÍNEZ DIEZ 1983: MARTÍNEZ DÍEZ, Gonzalo: Extremadura, origen del nombre y formación de las dos provincias. In: Anuario de la Facultad de Derecho. Universidad de Extremadura, 2, 1983, 82–104;
- MARTÍNEZ DIEZ 1993: MARTÍNEZ DÍEZ, Gonzalo: Alfonso III. Palencia, 1993;
- MARTÍNEZ DÍEZ 2005: MARTÍNEZ DÍEZ, Gonzalo: El condado de Castilla, 711–1038: La historia frente a la leyenda. 2. vol. Valladolid, 2005;
- MARTÍNEZ DÍEZ 2005B: MARTÍNEZ DÍEZ, Gonzalo: El primer Fuero Castellano: Brañosera, 13 de octubre 824. In: Anuario de historia del derecho español. Tomo LXXV (2005), Madrid, 2005, 29–84;
- MARTÍNEZ DÍEZ 1999. MARTÍNEZ DÍEZ, Gonzalo: El Cid histórico. Barcelona, 1999;
- MARTÍNEZ–PORTELA 2005: MARTÍNEZ, Carlos de Ayala–PORTELA, Feliciano Novoa: As Ordens Militares na Europa Medieval. Lisszabon, 2005;
- MATOS REIS 1966: MATOS REIS, António: O foral de Guimarães – primeiro foral português–o contributo dos burgueses para a fundação de Portugal. In: Revista de Guimarães, nº 106, Guimarães, 1966, 55–77;

- MATTOSO 2006: MATTOSO, JOSÉ: D. Afonso Henriques. Lisszabon, 2006;
- MATTOSO 2009: MATTOSO, JOSÉ: Naquele Tempo. Ensaios de História Medieval;
- MÁLYUSZ 2003: MÁLYUSZ, Elemér: Klio szolgálatában. Budapest, 2003;
- MENÉNDEZ PIDAL 1956: MENÉNDEZ PIDAL, Ramón: Historia de España. Tomo VI. Los comienzos de la Reconquista (711–1038). Madrid, 1956;
- MCKAY 1980: MCKAY, Angus: La España de la Edad Media. Desde la frontera hasta el Imperio. Madrid, 1980;
- MENÉNDEZ PIDAL 1970: MENÉNDEZ PIDAL, Ramón: Repoblación y tradición en la cuenca del Duero, in: Enciclopedia lingüística hispánica, I, Madrid, 1970, XXIX-LVII;
- MENÉNDEZ PIDAL 1999: MENÉNDEZ PIDAL, Ramón: Historia de España. Tomo VIII-I. Los Reinos de Taifas. Madrid, 1999;
- MENÉNDEZ PIDAL–GARCÍA GÓMEZ 1947: MENÉNDEZ PIDAL, Ramón–GARCÍA GÓMEZ, Emilio: "El conde mozárabe Sisnando Davidiz y la política de Alfonso VI con los Taifas." In: *Al-Andalus*, 12:1 (1947), Madrid–Granada 1947, 27–41;
- MENOCAL 2003: MENOCAL, M. R.: Ornament of the World. How Muslims, Jews and Christians created a Culture of Tolerance in Medieval Spain. Boston–New York–London, 2003;
- MERRIMAN 1962: MERRIMAN, Roger Bigelow: The rise of the Spanish Empire I. New York, 1962;
- MESTER 2008: Régészeti parkok Magyarországon: Kísérleti és környezeti régészet, múzeumpedagógiai lehetőségek a régészeti parkokban. Tudományos konferencia és bemutató napok. Szerk: Mester Edit. Budaörs, 2007. május 24–26;
- MESTERHÁZY 1981: MESTERHÁZY, Károly: Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. In: *Folia Archaeologica XXXII.1981.* 211–222;
- METTMANN 1986–1989: METTMANN, Walter: Alfonso X. el Sabio: Cantigas de Santa Maria, Clásicos Castalia, Madrid 1986–1989;
- MIKLÓS 1985: MIKLÓS, Zsuzsa: Árpád-kori kisvárak Magyarországon. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai.* Szerk.: Fodor István–Selmeczi László. Budapest 1985, 143–158;
- MILLÁN MARTINEZ–RODRIGUEZ RUZA 2005: MILLÁN MARTINEZ, Juan Manuel–RODRIGUEZ RUZA, Concepción: Arqueología de Castilla-La Mancha. Cuenca, 2005;
- MILOVANOV–IERUSALIMSKAJA 1976: MILOVANOV, E.–IERUSALIMSKAJA, A.: Luk iz Moščevoj Balki. Sobščenija Gos. Ėrmitaža 41 (1976), Leningrad, 1976, 40–44;
- MITCHELL 2006: MITCHELL, Russel: Archery versus Mail: Experimental archeology and the Value of Historical Context. In: *Journal of Medieval Military History*, (2006). 4.vol; 18–28;
- MOLINA LÓPEZ 1982: MOLINA LÓPEZ, Emilio: El gobierno independiente de Menorca y sus relaciones con Al-Andalus e Ifriqiya. el „Kitab lubab al-albab”, una nueva fuente para la historia del occidente musulmán. In: *Revista de Menorca*, LXXIII, Mahón, 1982, 5–88;
- MONTANER FRUTOS 2003: MONTANER FRUTOS, Alberto: La huida de Vellido, ¿por las puertas o el postigo? (o De la Chronica Nauerensis y las fuentes alfonsíes). In: *Actas del X Congrès Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval* (Alicante, 16–20 de septiembre de 2003), vol. III, Alicante, 2005;
- MONTANER FRUTOS 2005: La mora Zaida, entre historia y leyenda (con una reflexión sobre la técnica historiográfica alfonsí). In: *Historicist Essays on Hispano Medieval Narrative in Memory of Roger M. Walker.* London, 2005;
- MONTANER FRUTOS 2005B: MONTANER FRUTOS, Alberto: La Batalla de Cuarte (1094). Una victoria del Cid sobre los almorávides en la historia y en la poesía, in: Alberto Montaner Frutos–Alfonso Boix Jovaní: *Guerra en Šarq Al'andalus: Las batallas cidianas de Morella (1084) y Cuarte (1094)*, Zaragoza, 2005, 97–340;
- MONTANER FRUTOS 2011: MONTANER FRUTOS, Alberto (Szerk.): *Cantar de mio Cid*, Barcelona, 2011;
- MORAVCSIK 1951: MORAVCSIK Gyula: Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. In: *Századok* 85 (1951). 334–353;
- MOREIRA 2008: MOREIRA, Filipe Alves: Afonso Henriques e a Primeira Crónica Portuguesa, Portó, 2008;
- MORALES BELDA 1970: MORALES BELDA, Francisco: La marina de al-Andalus, Barcelona, 1970;
- MUÑOZ IBÁÑEZ 2006–2009: MUÑOZ IBÁÑEZ, Francisco Javier: Arquería prehistórica primitiva: Bases para un programa experimental. In: *Xama* 19–23, 2006–2009, Mendoza, 283–298;
- NAFZIGER–WALTON 2003: NAFZIGER, John F –WALTON, Mark W.: Islam at War: A History. London, 2003;
- NAGY 2004: NAGY, Miklós Mihály: A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. In: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében, 895–1920. Szerk. Frisnyák Sándor, Csihák György. Nyíregyháza, 2004;
- NÉGYESI 1997: NÉGYESI, Lajos: A ménfői csata. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. évf. 3. sz./1994, 136–146;
- NÉGYESI 1997: NÉGYESI, Lajos: A muhi csata. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 110. évf. 2. sz./1997, 296–310;
- NÉGYESI 1999: NÉGYESI, Lajos: Szent István, a katona. Budapest, 2000;
- NÉGYESI 2001: NÉGYESI, Lajos: A szentistváni állam hadügye. Budapest, 2001;
- NÉGYESI 2003: NÉGYESI, Lajos: Csata- és hadszíntérkutatás – hadtörténelmi régészet. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 2003. 116. évf. 1. szám, /2003 198–205;

- NÉGYESI 2003B: NÉGYESI, Lajos: Az augsburgi csata. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 2003. 1. szám / 2003, 206-230;
- NICOLLE-MCBRIDE 1982: NICOLLE, David-MCBRIDE, Angus: The Armies of Islam, 7th-11th centuries. London, 1982;
- NICOLLE-MCBRIDE 1984: NICOLLE, David-MCBRIDE, Angus: The Age of Charlemagne. London, 1984;
- NICOLLE-MCBRIDE 1988: NICOLLE, David-MCBRIDE, Angus: El Cid and the Reconquista, 1050-1492. London, 1988;
- NICOLLE-MCBRIDE 1996: NICOLLE, David-MCBRIDE, Angus: Sassanian Armies: the Iranian empire early 3rd to mid-7th centuries AD. London, 1996;
- NICOLLE-MCBRIDE 1999: Armies of Medieval Russia 750-1250.
- NICOLLE-MCBRIDE 2001: NICOLLE, David-MCBRIDE, Angus: The Moors. The Islamic West, 7th-15th centuries AD. Oxford, 2001;
- NOVÁKI 1963: NOVÁKI, Gyula: A magyarországi földvárak kutatás története. *Régészeti Füzetek* Ser. II.12. Budapest, 1963;
- NOVÁKI 1975: NOVÁKI, Gyula: Várépítészünk kezdetei. In: Várépítészünk. Szerk.: GERŐ László. Budapest, 1975. 45-61;
- NOVÁKI 1988: NOVÁKI, Gyula: Várépítészet Magyarországon a X-XI. században. In: Szent István és kora. Szerk.: GLATZ Ferenc és KARDOS József. Bp., 1988. 145-150;
- OBRADÓ-VAQUERO-UTRILLA 2005: OBRADÓ, María del Pilar Rábade-VAQUERO, Eloísa Ramírez-UTRILLA, Juan Fernando Utrilla: La dinámica política. Madrid, 2005;
- OLAJOS 2001: OLAJOS Teréz: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.);
- OLIVEIRA 1987: OLIVEIRA, António Resende de: A cultura trovadoresca no ocidente peninsular: trovadores e jograis galegos. In: *Biblos LXIII*, Coimbra 1987, 1-22;
- OLIVEIRA-LEITÃO 2008: OLIVEIRA-LEITÃO, André: Do Garb al-Ándalus ao «segundo reino» da «Coroa de Portugal»: território, política e identidade. In: *Clio. Revista do Centro da História da Universidade de Lisboa*, 16/17, 2008, *Lisszabon*, 200, 69-104;
- OMAN 1953: OMAN, Charles William Chadwick: The Art of war. New York, 1953;
- OROL PERNAS 1992: OROL PERNAS, A.: Las monedas medievales castellano-leonesas. *Numisma*, vol. 231, (1992), Madrid, 73-102;
- O'CALLAGHAN 1975: O'CALLAGHAN, Josph F.: A History of Medieval Spain. New York, 1975;
- O'CALLAGHAN 1999, O'CALLAGHAN, Josph F.: The Cortes of Castile-Leon; Pghiladelphia, 1999, 113-128;
- ÖZTOPÇU 2001: ÖZTOPÇU, Kurtuluş: A 14th-Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak. *Kitab fi 'ilm an-nussab*. Istanbul, 2002;
- PACHECO PANIAGUA 1992: PACHECO PANIAGUA, Juan Antonio: El ocaso de la dinastía aftasí de Badajoz. In: *Revista de estudios extremeños. Vol. 48, nº 2, Badajoz, 1992, 363-376*;
- PASTOR MUÑOZ-VIDAL CASTRO 1996: PASTOR MUÑOZ, Mauricio-VIDAL CASTRO, Francisco: Aproximación a su historia. In: Las ciudades perdidas de Mauritania. expedición a la cuna de los Almorávides. Granada, 1995, 53-77;
- PATTISON 1983: PATTISON, David G.: From Legend to Chronicle: The Treatment of Epic Material in Alphonsine Historiography, Oxford, 1983;
- PÁLOSFALVI 2011: PÁLOSFALVI, Tamás: Szlavónia a késő középkori Magyar Királyságban. A magyar királyi udvar és Szlavónia „regnum”. In: *História*, 2011/5-6, 19-23;
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1988: PÁLÓCZI HORVÁTH, András: Besenyők, úzok, kunok. In: Magyararrá lett keleti népek. Szerk. Szombathy Viktor – László Gyula. Budapest, 1988;
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1989: PÁLÓCZI HORVÁTH, András: Besenyők, kunok, jászok. Budapest, 1989;
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1993: PÁLÓCZI HORVÁTH, András: Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Karcag, 1993;
- PENA 2002: PENA, Xosé Ramón: Historia da literatura medieval galego-portuguesa, Santiago de Compostela, 2002;
- PEREIRA 2008: PEREIRA, Armando de Sousa: Geraldo Sem Pavor. Um guerreiro de fronteira entre cristãos e muçulmanos, c. 1162-1176. Portó, 2008;
- PÉREZ DE RADA-DÍAZ RUBÍN 2002: PÉREZ DE RADA, Francisco Javier –DÍAZ RUBÍN, Marqués de Jaureguizar: El arzobispo don Rodrigo Giménez de Rada. Madrid, 2002;
- PEREZ DE URBEL 1952: PEREZ DE URBEL, JUSTO: Sampiro: su crónica y la monarquía leonesa en el siglo X. Madrid, 1952;
- PEREZ DE URBEL 1977: PEREZ DE URBEL, Fray Justo: Simancas y Alhandega. Zaragoza, 1977;
- PLADEVALL 2009: PLADEVALL, Antoni: II. Szilveszter pápa és Katalónia. In: SAROBE-TÓTH 2009, 81;
- POHL 2003: POHL, Walter: A non-Roman empire in Central Europe. In: Hans Goetz- Werner Goetz-Jörg Jarnut – Walter Pohl eds.: Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and

- Kingdoms in the Transformation of the Roman World. Leiden–Boston, 2003. 571–595. (The Transformation of the Roman World Volume 13.);
- POLLINGTON 1996: POLLINGTON, Stephen: The English warrior from earliest times to 1066. Norfolk, 1996;
- POWERS 1988: POWERS, James F.: A Society Organized for War. Berkeley, Los Angeles, London 1988.
- PÓSÁN 1996: PÓSÁN, László: A Német Lovagrend története a XIII. században. Debrecen, 1996;
- PÓSÁN 2003: PÓSÁN, László: Németország a középkorban. Debrecen, 2003;
- PÖRTNER 1983: PÖRTNER, Rudolf: A viking kaland, Budapest, 1983;
- PRADA MARCOS 1996: PRADA MARCOS, María Encina: Estudio Antropológico del panteón real de San Isidoro. In: *ProMonumenta*, no. 2; León, 1998;
- PUKÁNSZKY 1940: PUKÁNSZKY, Béla. Szászok. In: Erdély. Budapest, 1940;
- PUSZTASZERI 1998: PUSZTASZERI, László: Lovagrendek Magyarországon. In: Ministerio. Nemzetközi Történetész Konferencia előadásai. Esztergom, 1998, 219–228,
- QUESADA 1998: QUESADA, Juan Martos: La invasión de Al-Ándalus. In: La aventura de la Historia, año 8, nº 95, Madrid, 1998, 62–67;
- QUESADA SANZ–ZAMORA MERCHÁN 2003: QUESADA SANZ, Fernando–ZAMORA MERCHÁN, Mar (szerk.): El caballo en la antigua Iberia. Madrid, 2003;
- RADHI 1990: RADHI, Mohammad Bashir Hasan: El Ejercito en la época del Califato de Al-Andalus. 2 vols., Madrid, 1990;
- RADHI 1991: RADHI, Mohammad Bashir Hasan: Un manuscrito de origen andalusí sobre tema belico. In: *Anaquel de estudios árabes*, Nº 2, 1991, Madrid, 1991, 139–146;
- RAMOS 1994: RAMOS, Julián Clemente: La Extremadura musulmana (1142–1248): Organización defensiva y sociedad. In: *Anuario de estudios medievales*, N° 24, Barcelona, 1995, 647–701;
- RAMOS–URQUIJO–BAENA 2007: RAMOS, N. L.–URQUIJO, J. E.–BAENA, J.: Arqueología Experimental en la Península Ibérica. Investigación, didáctica y patrimonio. Santander, 2007;
- RAMOS–VASCONCELOS E SOUSA–MONTEIRO 2009: RAMOS, Rui–VASCONCELOS E SOUSA, Bernanrdo: História de Portugal. Lisszabon, 2009;
- RÁCZ 2011: RÁCZ, LAJOS: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Budapest, 2008, 21–35;
- RÁCZ 2011: RÁCZ, LAJOS: Éghajlati változások az Alföldön a honfoglalástól a 19. század végéig. In: In: Rakonczai J. (szerk.): Környezeti változások és az Alföld. Békéscsaba, 2011, 55–62;
- RÁMILA 2011: RÁMILA, JANIRE: "La batalla de Simancas del año 939 (la primera gran derrota musulmana)". In: *Revista História de Iberia Vieja*, nº 72 (junio de 2011), 22–27.
- REILLY 1988: REILLY, Bernard, F.: The Kingdom of León-Castilla under Alfonso VII. 1126–1157. Philadelphia, 1998;
- REILLY 1992: REILLY, Bernard, F: Cristãos e muçulmanos. A luta pela Península Ibérica. Lisszabon, 1992
- REILLY 1998: REILLY, Bernard F.: The Kingdom of León-Castilla under King Alfonso VII, 1126–1157. Philadelphia, 1998;
- REILLY 2007: REILLY, Bernard F.: Reconquista y repoblación de la Península. In: Historia de España 7, (szerk. John Lynch), Madrid, 2007;
- RETUERCE 95: RETUERCE, Manuel: La Meseta Islámica como tierra de frontera. In: Catálogo de la Exposición, Alarcos '95. El fiel de la balanza. Toledo, 1995, 81–98;
- REVISTA AL-ANDALUS 1950: E. Lévi-Provençal, Emilio García Gómez, Jaime Oliver Asín: Novedades sobre la batalla llamada de al-Zallaqa (1086). Vol. 15; Número 1. Madrid, 1950, 125–132;
- REYNOLDS 1999: REYNOLDS, Peter J: Butser Ancient Farm: History and Development". The Constructed Past: Experimental archaeology, education and the public. Szerk.: Peter J. Stone és Phillipe G. Platel. London, 1999;
- RÉVÉSZ 1993: RÉVÉSZ, László: Honfoglalás kori nyeregmaradványok Karosról. In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 30–31. évf./1993, 105–124;
- RÉVÉSZ 1996: RÉVÉSZ, László: A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez, Miskolc, 1996;
- RÉVÉSZ 1999: RÉVÉSZ, László: Emlékezzetek utatok kezdetére... Budapest, 1999;
- RHÉAU 1955: RHÉAU, Louis: Définition et applications de l'iconographie In: L'iconographie l'art chrétien. Párizs, 1955.
- RÉVÉSZ 2006: RÉVÉSZ. László: Honfoglalás-kori sír az alsó-ausztriai Gnadendorfban. In: Csodaszarvas. Östörténet. vallás és néphagyomány. Budapest, 2006, 77–116.
- RINCÓN ÁLVAREZ 2006: RINCÓN ÁLVAREZ, Manuel: Mozárabes y Mozarabías. Salamanca, 2006;
- RODRÍGUEZ GARCÍA 2000: RODRÍGUEZ GARCÍA, J. M.: Las Cruzadas vistas desde Sevilla. In: Sevilla 1248. Congreso internacional conmemorativo del 750 aniversario de la conquista de la ciudad de Sevilla por Fernando III, Rey de Castilla y León. Madrid, 2000, 725–733;
- ROGERS 1987: ROGERS, Michael: A hódító Iszlám. Budapest, 1987;

ROMAN 2008: ROMAN, Fr. Jeronimo: Historia de la Inclita Cavalleria de Avisen la Corona de Portugal. Portó, 2008;

ROMERO 2011: ROMERO, Eduardo Morales: Los vikingos atacan España. In: National Geographic Historia, Número 89, Edición 07/2011,75; Barcelona, 2011;

ROSADO LLAMAS – LÓPEZ PAYER 2001: ROSADO LLAMAS, María Dolores – LÓPEZ PAYER, Manuel Gabriel: La batalla de las Navas de Tolosa: historia y mito. Jaén, 2001;

ROUX 1987: ROUX, Roux E.J.: Le cheval barbe, destrier de l'Antique Libye et dela conquête musulmane : sa descendance et son expansion en Amérique, son harnachement. Párizs, 1987;

ROWLEY 2008: ROWLEY, Trevor: A normannok. Debrecen, 2008;

RÓNA-TAS 1983: RÓNA-TAS, András: A nomád életforma geneziséhez. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk: Tőkei Ferenc, Budapest, 1983. 51–65;

RUANO 2003: RUANO, Eloy Benito: Sancho III el Mayor de Navarra. Madrid, 2003.

RUIZ 2006: RUIZ, María Antonia Carmona: El caballo andaluz y la frontera del Reino de Granada, in: *Quadernos de historia de España*, vol.80, Buenos Aires, 2006, 55–63;

RUIZ DE TOLEDO 1999: RUIZ DE TOLEDO, F. Javier Villalba: Sistema sdefensivos de la Castilla primitiva (siglos VIII–IX). Madrid, 1999;

RUIZ–DOMÈNEC 2009: RUIZ–DOMÈNEC, José Enrique: Királyi házasság történelmi kontextusban: Az Árpád-ház és az Aragón-dinasztia szövetsége. In: SAROBE–TÓTH 2009, 199–213;

SALAS PARILLA 2007: SALAS PARILLA Miguel: Uclés en la historia. Madrid, 2007;

SALRACH 2009: SALRACH, Josep M.: Katalónia az őrgrófságok korában. In: SAROBE–TÓTH 2009, 71–75.

SALLAI 2004: SALLAI, János: Az államhatárok. Budapest, 2004;

SARAIVA 2010: SARAIVA, José Hermano: Portugália rövid története. Budapest, 2010;

SAROBE–TÓTH 2009: SAROBE, Ramon–TÓTH, Csaba szerkesztésében: Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban. Budapest, 2009;

SANTIAGO SIMÓN 1983: SANTIAGO SIMÓN, Emilio de: El polígrafo granadino Ibn al-Jatīb y el sufismo. Aportaciones para su estudio. Granada, 1983.

SRA 1992: SANZ PAREJO, I. –RODRIGUEZ ARTILES, J.–ACOSTA RODRIGUEZ, M.: El caballo español en el stirpe Cartujana en America. In: *Archivos de zootechnia*, vol. 41, N° 154, 1992, 349–354;

SAYAS ABENGOCHEA–GARCÍA MORENO 1990: Sayas Abengoechea, Juan José – GARCÍA MORENO, Luis A.: Romanismo y germanismo, el despertar de los pueblos hispánicos. Barcelona 1990,

SÁENZ DE HARO 2007: SÁENZ DE HARO, Tomás: Calahorra islámica (siglos VIII–XI). Notas sobre la organización de los espacios rural y urbano. In: Brocar 31 (2007), Logroño, 2007, 107–154;

SÁIZ ORDOÑO 2010: SÁIZ ORDOÑO, Agrimiro. Zaida, ¿esposa o concubina? Cuenca, 2010;

SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1957: SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Claudio: Problemas del Reino de Navarra del siglo IX. In: *Cuadernos de Historia de España*, 25–26,1957, 16.

SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1966: SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Claudio: Despoblación y repoblación del valle del Duero. Buenos Aires, 1966.

SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1969: SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Claudio: Invasiones normandas a la España cristiana durante el siglo IX: I normanni e la loro espansiones in Europa nell'alto Medioevo, Spoleto, 1969, 367-408;

SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1969B: SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Claudio: C.:El tercer rey de España, In: *Cuadernos de Historia de España*, (XLIX-L), Buenos Aires, 1969, 19;

SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1971: SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Cláudio: Repoblación del reino asturleonés. Proceso, dinámica y proyecciones, in: *Cuadernos de Historia de España*,1971, 236-46;

SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1975: SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Claudio: Orígenes de la nación española. Oviedo, 1975;

SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1980: SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Claudio: El Reino astur-leonés (727-1037). Sociedad, economía, gobierno, cultura y vida. In: Historia de España. Szerk. R. Menéndez Pidal, VII. Madrid, 1980;

SÁNCHEZ-ALBORNOZ 1997: SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Claudio: Santiago, hechura de España. Estudios Jacobeos. Ávila, 1981;

SÁNCHEZ-BARBA 1995: SÁNCHEZ-BARBA, Mário H.: España: historia de una Nación. Madrid, 1995;

SÁNCHEZ IGLESIAS 1997: SÁNCHEZ IGLESIAS, Cesáreo (szerk): Historia Xeral de Galicia. Vigo, 1997;

SÁNCHEZ–MOLINI SÁEZ 1997: SÁNCHEZ–MOLINI SÁEZ, C.: El origen del caballo árabe. In: El saber en Al-Andalus. Textos y estudios I, Sevilla, 1997, 173–186;

SÁNCHEZ PARDO 2010: SÁNCHEZ PARDO, José Carlos: Los ataques vikingos y su influencia en la Galicia de los siglos IX–XI. In: Anuario Brigantino 2010, n° 33, 57–86.

SÁNCHEZ REY 2007: SÁNCHEZ REY, Agustín: Los Caminos en las Leyes y Fueros medievales españoles, Madrid 2007;

SÁNDORFI 1989: SÁNDORFI, György: Várak a X. században Magyarországon. In: Műemlékvédelem XXXIII (1989), 19-26;

SCHICKSALZJAHR 907: Schicksaljahr 907: Die Schlacht bei Pressburg und das Frühmittelalterliche Niederösterreich. A Kulturfabrik Hainburg kiállítási katalógusát kiadja: Roman Zehetmayer. St. Pölten, 2007;

SECO DE LUCENA PAREDES 1965: SECO DE LUCENA PAREDES, Luis: Acerca de las campañas militares de Almanzor. Granada, 1965–66.

SEGURA GONZÁLEZ 2010: SEGURA GONZÁLEZ, Wenceslao: Inicio de la invasión árabe de España. Fuentes documentales. In: Al Qantir. Monografías y Documentos sobre la Historia de Tarifa, Número 10, Tarifa, 2010;

SELMECZI 1992: SELMECZI, László: Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. Debrecen, 1992;

SERRANO 1930: SERRANO, Luciano: Cartulario de San Millán de la Cogolla, Madrid, 1930;

SÉNAC 2000: SÉNAC, Philip: La frontière et les hommes, VIIIe-XIIe siècle: le peuplement musulman au nord de l'Èbre et les débuts de la reconquête aragonaise. Párizs, 2000;

SHAHĪD 1995: SHAHĪD, Irfan: Byzantium and the Arabs in the sixth century, Volume 2, Part 2, Dumbarton Oaks, 1995;

SIGFÚSSON 1934: SIGFÚSSON, Björni: Names of Sea-Kings ("Heiti Sækonunga"). In: Modern Philology, Vol. 32, No. 2 (Nov., 1934), Chicago, 125–142.

SINOR 1970: SINOR, Denis: Central Eurasia. In: Orientalism and History. London, 1970, 93–119;

SOBREQUÉS 2009: SOBREQUÉS, Jaume. Hódító Jakab és a katalán újjászületés. In: Sarobe–Tóth 2009, 215–231;

SOBREQUÉS 1985: SOBREQUÉS, Santiago: Els Grans Comtes de Barcelona. Barcelona, 1985;

SOLALINDE 1915: SOLALINDE, Antonio: Intervención de Alfonso X en la redacción de sus obras. In: Revista de Filología Española, Nº 2: Madrid, 1915, 283–288;

SOLER 2006: SOLER, José María: Historia de Villena. Desde la Prehistoria hasta el siglo XVIII. Villena, 2006.

SOSA PEREIRA 1998: SOSA PEREIRA, Armando de: Realidades e ideologia na conquista de Silves em 1189. In: Poder e Sociedade. Actas das Jornadas Interdisciplinares. vol. 1, Lisszabon, 1998, 229–243;

SOSA PEREIRA 2008: SOSA PEREIRA, Armando de: Gerardo Sem Pavor. Portó, 2008;

SOUTO LASALA 2005: SOUTO LASALA, J. A.: "El noroeste de la frontera Superior de al-Ándalus en época Omeya: poblamiento y organización territorial". In: *XV Semana de Estudios Medievales*, (Nájera, Tricio y San Millán de la Cogolla, 2004), Logroño 2005;

SUÁREZ 1976: SUÁREZ, Luís Fernandez: Historia de España antigua y moderna. Madrid, 1976;

SUÁREZ–GAMBRA 2008: SUÁREZ, Fernando–GAMBRA, Andrés (szerk.): Los fueros de Sepúlveda y las sociedades de frontera. Madrid, 2008;.

SUDÁR 2010: SUDÁR, Balázs: Az íjászat tudományának kézikönyve. Egy XIV. századi mameluk kézikönyv az íjásatról. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 123. évf., 1–2. szám, 2010. június, 338–352;

SULLIVAN 2000: SULLIVAN, Dennis F.: Siegecraft: Two Tenth-century Instructional Manuals. Dumbarton Oaks, 2000;

SZABADOS 2004: SZABADOS György: A magyar honvédelem a német háborúk idején 1030–1052. Frisnyák Sándor – Csihák György szerk.: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). Nyíregyháza–Zürich, 2004. 35–45;

SZABADOS 2007: SZABADOS György: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. évf., 2. szám, 2007. június, 494–500;

SZABADOS 2007B: SZABADOS György: A 12. századi magyar hadtörténet forrásproblémáiból. *Aetas* 22 (2007)/4. 153–160.

SZABADOS 2009: SZABADOS György: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. In: *Valóság* 52 (2009)/5. 30–59;

SZABADOS 2009B: SZABADOS György: Aragóniai Konstanca magyar királyné. In: SAROBE–TÓTH 2009, 163–175;

SZABADOS 2011: SZABADOS György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. Szeged, 2011;

SZENDE 2003: SZENDE, László: Magyarország külpolitikája 1242–1246 között. In: *Tatárjárás*. Budapest, 2003, 555–556;

SZÉKELY 1972: SZÉKELY, György: A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon. In: *Székesfehérvár évszázadai II. Középkor*. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972, 45–72;

SZÉKELY 1988: SZÉKELY, György: Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. *Századok* 122. (1988) 52–88;

SZÉKELY 2005: SZÉKELY, György: Összeütközés az arabokkal Hispániában és Szicíliában. In: *Európa ezer éve: A középkor*. Budapest, 2005, 162.

SZÖLLÖSY 1998: SZÖLLÖSY, Gábor: A honfoglaló magyarok íja (A kísérleti régészet egy példája), in: *A régésztechnikus kézikönyve I.* (szerk.: Ilon Gábor) Szombathely, 1998, 123–131;

SZÖLLÖSY 2002: SZÖLLÖSY, Gábor: Nyeregbe! A Néprajzi Múzeum időszaki kiállításáról. In: *Magyar Múzeumok* 2002/3, ősz, 8. kötet, 3. szám, Budapest 2002, 53–54;

SZŐCS 2010: SZŐCS, Tibor: Egy második tatárjárás? A magyar–tatár kapcsolatok a XIII. század második felében. In: *Belvedere Meridionale*, 2010/XXII. 3–4. Szeged, 2010, 16–49;

- SZÜCS 1987: SZÜCS, Jenő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: *Magyarságkutatás. Budapest, 1987. 17–20, 24;*
- TAGÁNYI 1913: TAGÁNYI, Károly: Gyepű és gyepűelve. In: *Magyar Nyelv*, 1913, IX. Budapest, 98-104, 145-152;
- TAKÁCS 2004: TAKÁCS, Zoltán Bálint: A magyar honfoglalás besenyő háttéréhez. In: *Függökert. orientalisztikai tanulmányok*. Szerk.: Csirkés Ferenc Péter–Csorba György–Sudár Balázs–Takács Zoltán bálint. Budapest 2003, 15–34;
- TÁHA 1989: TÁHA, Abdulwāhid Dhanūn: The Muslim conquest and settlement of North Africa and Spain, London 1989;
- TÁLAS 2012: TÁLAS, Nándor: A kunok fegyverzete a 12–15. században. Szakdolgozat. Budapest, 2012;
- TAKÁCS 2006: TAKÁCS, Miklós: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. Bajusz István – Benkő Elek – Emődi Tamás – Kovács András – László Attila szerk.: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat I. (XI.) kötet*. Kolozsvár, 2006. 67–98;
- TATÁRJÁRÁS 2003: *Tatárjárás*. Szerkesztette: Nagy Balázs. Budapest, 2003;
- TEJEDO-HERRERO 2010: TEJEDO-HERRERO, Fernando: *Diccionario de las Siete Partidas*. New York, 2010;
- TIBI 1999: TIBI, Amin: Ibn Bassām al-Shantarīnī and his antogy al-Dakhīra. In: *Journal of Islamic Studies (1999) 10 (3): 313-316;*
- TOMKA 1987: TOMKA, Péter: Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni koraközépkori sáncvárak történetéhez. In: *Soproni Szemle* 45 (1987). 147-155;
- TOMKA 1997: TOMKA Péter: Magánbeszéd az avarokról. In: *Életünk* 35 (1997). 68–75.
- TORMA 2008: TORMA, Béla Gyula: Csata a Brenta folyónál, 899. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. évf., 2. szám, 2008. június, 425–447.
- TORMA–VESZPRÉMY 2008: TORMA, Béla Gyula–VESZPRÉMY, László (szerk.): *Egy elfelejtett diadal: a 907. évi pozsonyi csata*. Budapest, 2008;
- TÓTH 1996: TÓTH, Sándor László: A honfoglalás előtti magyar kalandozások. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 109. évf., 4. szám, 1996, 3–34;
- TÓTH 2011: TÓTH, Zoltán Henrik: A késő-középkori magyar íj forrásai. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 124. évf., 3. szám, 2011, 911-918;
- TÖSÉR 2010: TÖSÉR, Márton: Katonacsászárok és hadurak. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. évf. 1-2. sz./2010, 236–268;
- TSCHANZ 2007: TSCHANZ, David: 'Ain Jalut. In: *Saudi Aramco World, 2007 July/August, Houston, 2007, 23–24;*
- TUCKER 2009: TUCKER, Spencer C.: *A Global Chronology of Conflict: From the Ancient World to the Modern Middle East*. Santa Bárbara, 2009;
- TURZA–JAVIER 2000: TURZA, García –JAVIER, Francisco: *El Camino de Santiago y la sociedad medieval*, 1^a ed. Inst. de Estudios Riojanos, Logroño, 2000;
- TYERMAN 2007: TYERMAN, Christopher: *The Crusades*. New York, 2007, 100–101;
- URBAN 2003: URBAN, William: *A teuton lovagok. A lovagrend hadtörténete*. 2003, Debrecen;
- URBANEJA FERNÁNDEZ 1986: URBANEJA FERNÁNDEZ, Antonio S.: *Consideraciones sobre Omar Ben Hafsún*. Bobastro, 1986.
- URBIETO ARTETA 1981: URBIETO ARTETA, Antonio: *Historia de Aragón*, vol 1. La formación territorial. Zaragoza, 1981;
- VAJAY 1968: VAJAY, Szabolcs: *Der Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die Europäische Geschichte*. Mainz, 1968;
- VARGA 2006: VARGA, Ferenc: Íjak, íjászversenyek Mongóliában. In: *Mongol játékok és versenyek*. Birtalan Ágnes (szerk.), Budapest, 2006;
- VARGYAS 1980: VARGYAS, Lajos: Honfoglalás előtti hagyományok szent László legendájában. In: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Mezey László (szerk.), Budapest, 1980;
- VÁSÁRY 1991: VÁSÁRY, István: *A régi Belső-Ázsia története*. Szeged, 1991;
- VELOZO 1969: VELOZO, Francisco José: Um Muçulmano Precursor da Independência Portuguesa: Bem Marvão, o Galego, in: *O Islão*, n.º 5, Agosto, 1969;
- VERNET 1970: VERNET, J.: "Bakrī, Abū 'Ubayd 'Abdallāh Ibn 'Abd al-'Azīz Ibn Muhammad al-", in: *Dictionary of Scientific Biography* (szerk. Charles C. Gillispie), Vol. 1, New York, 1970, 413–414;
- VESZELY 1864; VESZELY, Károly: II. András és a német lovagok a Barcaságban in: *Magyar Sion*, 1864 161–176;
- VESZPRÉMY 1993: VESZPRÉMY, László: 9–17. Anonymus gestájának néhány hadtörténelmi vonatkozása. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 106. évf., 2. szám, 1993, 3–17;
- VESZPRÉMY 1994: VESZPRÉMY, László: Újabb szempontok a tatárjárás történetéhez. In: *Tatárjárás*. Budapest, 384–394.
- VESZPRÉMY 2003: VESZPRÉMY, László: A morvamezei csata. In: *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Szerk: Hermann Róbert. Budapest, 2003;

- VESZPRÉMY 2004: VESZPRÉMY, László: Attila a magyar király? In: *História*, 2004/8, 18–20;
- VESZPRÉMY 2008: VESZPRÉMY, László: Lovagvilág Magyarországon. Budapest, 2008;
- VESZPRÉMY 2008B: VESZPRÉMY, László: Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai. Budapest, 2008;
- VESZPRÉMY–WEHLI–HAPÁK 2009: VESZPRÉMY László – WEHLI Tünde – HAPÁK József: *A Képes Krónika könyve*. Budapest, 2009.
- VINCENT–STRADLING 1997: VINCENT, Mary–STRADLING, Robert A.: A spanyol és portugál világ atlasza. Budapest, 1997;
- VILLEGAS ARISTIZABAL 2009: VILLEGAS ARISTIZABAL, Lucas: Revisión de las crónicas de Ralph de Diceto y de la Gesta regis Ricardi sobre la participación de la flota angevina durante la Tercera Cruzada en Portugal. In: *Studia Historica- Historia Medieval* 27 (2009): 153–170;
- VOCES DE ARMERÍA 1912: Glosario de Voces de Armería. Szerk.: D. Enrique de Leguina. Madrid, 1912;
- VOGEL 2001: VOGEL, Sándor: *A százszok megtelepedése és kiváltságai a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben*. In: *Honismeret*, XXIX. évf. 2001. 3. sz, 96–104;
- WALDRON GRUTZ 2007: WALDRON GRUTZ, Jane: The Barb. In: *Saudi Aramco World. January/February, Houston*, 2007, 8–17;
- WARD 2000: WARD, Aengus: Teoría y práctica de la historiografía hispánica medieval. Birmingham, 2000;
- WATERSON 2007: WATERSON, The Knights of Islam: The Wars of the Mamluks. London, 2007;
- WEHLI 1977: WEHLI, Tünde: Az admonti biblia, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977;
- WENZEL 1876: WENZEL, Gusztáv: Az országos jog és a particuláris jogok közti viszony hazai jogrendszerünkben. Budapest, 1876;
- WILLIAMS 1962: WILLIAMS, Edwin B.: From Latin to Portuguese. 2nd ed. Philadelphia, 1962;
- WILLIAMS 1994–2003: WILLIAMS, John: The Illustrated Beatus. A Corpus of Illustrations of the Commentary on the Apocalypse. Miller, London 1994–2003;
- WOLF 1995: WOLF, Eric: Európa és a történelem nélküli népek. Budapest, 1995;
- WOLF 1984: WOLF, Mária: Előzetes jelentés a Karos határában feltárt 10. századi telepekről. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1984/85-2. Szeged, 1991, 581–611;
- WOLF 1999: WOLF, Mária: A földvárkutatás jelenlegi helyzete, a borsodi földvár. In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 37. 1999, 315–328.
- WRIGHT 1982. WRIGHT, Roger. Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France. Liverpool, 1982;
- YARZA LUACES 1998: YARZA LUACES, Joaquín: Beato de Liébana. Manuscritos iluminados. Barcelona 1998;
- YAYYUSI–MARÍN 1994: YAYYUSI, SALMA KHADRA–MARÍN, MANUELA: The Legacy of Muslim Spain. 2 vols., Leiden, 1994;
- ZIMMERMANN 2005: ZIMMERMANN, Harald: A német–magyar kapcsolatok a 12. század közepén és az erdélyi százszok betelepítése. In: *Aetas*, 20. évf. 2005. 4. szám, 124–136.
- ZIMONYI 2002: ZIMONYI, István: Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai. In: Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica /110/ 2002, 99–108;
- ZSOLDOS 2009: ZSOLDOS, Attila: A Nagymartonyiak: egy aragóniai család Magyarországon. In: SAROBÉ–TÓTH 2009, 177–187;
- ZSOLDOS 2011: ZSOLDOS, Attila: „Egész Szlavónia” az Árpádok királyságában. Horvát-magyar kapcsolatok a korai középkorban. In: *História*, 2011/5-6. 9–12;

LINKOGRÁFIA

- AEAE 2011: Az Asociación Española de la Arqueología Experimental weboldala: http://www.asociacionexperimental.com/arqueologia/1er_circular_congreso_2011_eapro_91_3.html. Letöltés ideje: 2012. október 6.
- ARCO MEDIEVO: <http://www.arcomedio.es/ma1.htm>. Letöltés ideje: 2012. október 7;
- ARECO S. L.: <http://www.areco-arqueologia.com/epresentacion.htm>. Letöltés ideje: 2012. október 6;
- ARIB IBN SA'ID AL-KATIB AL-QURTUBI 2008: 'Arib ibn Sa'īd al-Katib al-Qurtubī. Az Islam y al-Andalus weboldal tanulmánya: http://www.islamyal-andalus.es/index.php?option=com_content&view=article&id=7734:arib-ibn-said-al-katib-al-qurtubi&catid=60:andalusies&Itemid=55. Letöltés ideje: 2012. október 12;
- ARQUEOLOGÍA MEDIEVAL: <http://www.arqueologiamedieval.com>. Letöltés ideje: 2012. október 6;
- ASSOCIAÇÃO ARRÁBIDA ANTIGA: <http://www.outeirodocirco.blogspot.pt/search/label/Arqueologia%20Experimental>. Letöltés ideje: 2012. október 17;
- BAKONYI POROSZKÁLÓK: <http://bakonyiporoszkalok.hu/eszaki-portya/az-eszaki-portya-celjai/>. Letöltés ideje: 2012. október 16;
- BANE 2006: BANE, Matheus: „English Longbow testing against various armor circa 1400”: http://www.currentmiddleages.org/artsci/docs/Champ_Bane_Archery-Testing.pdf. Letöltés ideje: 2012. szeptember 29;
- BAUTISTA 2010: BAUTISTA, Francisco: Original, versiones e influencia del *Liber regum*: estudio textual y propuesta de *stemma*: <http://e-spania.revues.org/19884>;
- BIBLIOTECA GONZALO BERCEO: <http://www.vallenajerilla.com/berceo/sanchez/alandalus.htm#califato>. Letöltés ideje: 2012. augusztus 29.
- BIBLIOTECA VIRTUAL JOAN LLUÍS VIVES: Bernard Desclot: *Crónica del Rey en Pere e dels seus antecessors passats*: http://www.lluisvives.com/servlet/SirveObras/12142747518921506765213/p0000003.htm#I_85. Letöltés ideje: 2012. október 21;
- BOTONDBOW: Bencsik Péter íjkészítő honlapja: <http://www.botondbow.com/a-ix-xi-szazadi-magyar-ij>;
- CASTILLO ESCUSOL 2012: CASTILLO ESCUSOL, José Luis: El arco El arco en Al-Ándalus y en el Mundo Musulmán. Az Arco Medieval honlapján: <http://www.arcomedio.es/andalusi.htm>. Letöltés ideje: 2012. október 15;
- CELLA VINARIA: <http://www.arqueotur.org/yacimientos/parque-arqueologico-cella-vinaria.html>. Letöltés ideje: 2012. augusztus 31;
- CORRIENTE 1999: CORRIENTE, Federico: Diccionario de arabismos y voces afines en Ibero-romance, Madrid. 1999: http://www.maderuelo.com/historia_y_arte/historia/arabismos.html#A. Letöltés ideje: 2012. június 21;
- COSGROVE 2009: COSGROVE, Sarah A.: Leaves of Inspiration: Islamic Manuscript Traditions and the Cantigas de Santa Maria in the Court of Alfonso X: <http://art.unt.edu/medieval-symposium/presenter.php?year=2009&ident=11>. Letöltés ideje: 2012. szeptember 31;
- DELMAGYAR.HU 2011: Honfoglalás kori aranyozott sarkantyú a Cseh-tanyánál: http://www.delmagyar.hu/csongrad_hirek/honfoglalas_kori_aranyozott_sarkanty_u_a_cseh-tanyanal/2214615/. Letöltés ideje: 2012. április 13;
- DICIONÁRIO PRIBERAM DA LÍNGUA PORTUGUESA: http://www.priberam.pt/dlpo/definir_resultados.aspx. Letöltés ideje: 2012. szeptember 11;
- D'ASSUNÇÃO BARROS 2008: D'ASSUNÇÃO BARROS, José: Os trovadores medievais e o amor cortês - reflexões historiográficas. Goiânia, 2008. Az Aletheia elektronikus periodika (Aletheia – Revista da Universidade Federal de Goiás) honlapján: http://www.miniweb.com.br/historia/artigos/i_media/pdf/barros.pdf;
- GANS 2002: GANS, Paul J.: The Great Stirrup Controversy: <http://scholar.chem.nyu.edu/tekpages/texts/strpcont.html>. Letöltés ideje: 2012. október 24;
- EL CLUB EXPRESS: Alarcos, testigo excepcional de la Historia: <http://elclubexpress.com/blog/2012/08/21/alarcos-testigo-excepcional-de-la-historia/>. Letöltés ideje: 2012. október 20;
- FUNDACIÓN CLAUDIO SÁNCHEZ ALBORNOZ: www.fsanchez-albornoz.com. Letöltés ideje: 2012. január 11;
- GE 1886: http://www.priberam.pt/dlpo/definir_resultados.aspx?pal=atalaia. Letöltés ideje: 2012. szeptember 11;
- "HADAK ÚTJÁN" A NÉPVÁNDORLÁSKOR FIATAL KUTATÓINAK XX. KONFERENCIÁJA: http://www.mnm-nok.gov.hu/images/stories/hireink/esemenyek/2010/10/hadak_utjan_xx_absztraktok_es_program.pdf. Letöltés ideje: 2012. október 6;
- HISTORIA RODERICI 1792: *Historia Roderici Didaci Campidocti ante hac inedita, et novissime in antiquo codice Bibliothecae Regii Conventus San Isidori Legionensis reperta*. Kiadja Manuel Risco. Madrid, 1792:

<http://books.google.es/books?id=taAKAAAQAAJ&pg=RA2-PR16#v=onepage&q&f=false>. Letöltés ideje: 2012. október 6;

HVISTENDAHL 2012: HVISTENDAHL, Mara: Roots of Empire. A climate history project in Mongolia is charting the unexpected conditions that may have propelled the rise of Genghis Khan: <http://www.clas.ufl.edu/users/prwaylen/GEO2200%20Articles/Rise%20of%20Ghengis%20Khan%20and%20Climate.pdf>. Letöltés ideje: 2012. október 21;

ÍJÁSZ ÚTJA ISKOLA: <http://ijaszuftja.hu>. Letöltés ideje: 2012. október 5;

KIRPICHNIKOV–NAGORSKIY 1971: Old Russian Arms and Armour: Helmets: Kirpichnikov munkájából fordította Artem Nagorskiy. http://members.ozemail.com.au/~chrisandpeter/kirpichnikov_helmets/helmets.htm. Letöltés ideje: 2012. szeptem 29;

LAS SIETE PARTIDAS 1807: Las Siete Partidas del Rey Don Alfonso X El Sabio, edición de 1807, Tomo I–III: <http://fama2.us.es/fde/lasSietePartidasEd1807T1.pdf>; <http://fama2.us.es/fde/lasSietePartidasEd1807T2.pdf> és <http://fama2.us.es/fde/lasSietePartidasEd1807T3.pdf>;

LIBER MAIOLICHINUS 1904: Mallorca első keresztény ostromát (1114–1115) elbeszélő latin nyelvű forrás Laurentius Veronensistől: <http://usuarios.multimania.es/guerradesucesion/Textos/1114%20Dux%20Catalanesis-Catalanicus%20Heros-Catalania.pdf>. Letöltés ideje: 2012. szeptember 5;

LOMAX, 1976 <http://humanidades.cchs.csic.es/ih/paginas/fmh/albeldensia.htm>. Letöltés ideje: 2012. augusztus 2;

MAGYAR HADTUDOMÁNYI TÁRSASÁG CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÓ SZAKOSZTÁLYA: http://www.zmne.hu/kulso/mhht/sections/mhht_csata/index.html. Letöltés ideje: 2012. október 17;

MARTÍN DE RODRIGO 1987: MARTÍN DE RODRIGO, Antonio Mateos: La palabra “Extremadura” (Historia, crítica etimológica e historiográfica y restitución de su significado): <http://lapalabraextremadura.blogspot.hu/2007/12/3-antologa-etimolgica-de-la-palabra.html>. Letöltés ideje: 2012. október 20;

MORRIS 2000: MORRIS, Paul N.: "We Have Met Devils!" The Almogavars of James I and Peter III of Catalonia-Aragon. Az Anistoriton internetes oldalán: <http://www.anistor.gr/english/enback/v004.htm>. Letöltés ideje: 2012. június 12;

NEMZETI ÍJÁSZSZÖVETSÉG: www.ijasznemzet.hu. Letöltés ideje: 2012. október 24;

NICOLLE 2000: NICOLLE, David: Moors against Majus. Az Osprey Publishing oldalán: http://www.ospreypublishing.com/articles/medieval_world/moors_against_majus/. Letöltés ideje: 2012. június 12;

ORDEM CAVALARIA DO SAGRADO PORTUGAL: <http://www.ocsp.pt/actividades.htm>. Letöltés ideje: 2012. október 6;

PARELLI 2012: PARELLI, Pat: Natural Horsemanship, a módszer népszerűsítjének hivatalos weboldalán: <http://www.parellinaturalhorsetraining.com/natural-horsemanship>. Letöltés ideje: 2012. október 6;

PARQUE ARQUEOLÓGICO ALARCOS-CALATRAVA: <http://www.patrimoniohistoricoelm.es/parque-arqueologico-de-alarcos-calatrava/>. Letöltés ideje: 2012. október 8;

PARQUE DE LA PREHISTORIA DE TEVERGA: <http://www.prehistoriacuaternaria.net/parque-de-la-prehistoria-de-teverga-asturias/>. Letöltés ideje: 2012. október 7;

RUIZ ALBI 2010: RUIZ ALBI, Irene: Los códices de la Historia Roderici y sus relaciones: <http://e-spania.revues.org/20106>. Letöltés ideje: 2012. október 17;

SALOMA 2008: SALOMA, Martín Ríos: La « Reconquista » : una aspiración peninsular? Estudio comparativo entre dos tradiciones historiográficas. In: Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre, Saint-Germain d'Auxerre, 2008: <http://cem.revues.org/index9702.html>. Letöltés ideje: 2012. október 19.

SÍTIO AL MARGEN 2006: <http://www.almargen.com.ar/?p=782>. Letöltés ideje: 2012. október 6;

SMITHSONIAN INSTITUTION 1966: The Spanish Adarga. Excerpt of 1966 Conservation Report of the Smithsonian Institution: http://www.tamu.edu/faculty/ccbn/dewitt/adp/history/hispanic_period/adarga/adarga2.html. Letöltés ideje: 2012. november 10;

SZÖLLŐSY 1995A: SZÖLLŐSY, Gábor: Prof. dr. Fábíán Gyula emlékezete. In: *Íjászlap, 1. évfolyam 1. szám - 1995. július, oldalszám nélkül*. Interneten: <http://www.freeweb.hu/ijaszlapp/index.php?page=1-1/2>. Letöltés ideje: 2009. április 14;

VALE DE CÔA: <http://www.igespar.pt/en/patrimonio/mundial/portugal/117/>. Letöltés ideje: 2012. október 7;

WEHLI 2003: WEHLI, Tünde: A Magyar Anjou Legendárium. Az Országos Széchényi Könyvtár honlapján: http://regi.oszk.hu/hun/kiallit/virtualis/3kodex/3kodex_mal_hu.htm. Letöltés ideje: 2012. október 23.

KÉPEK ÉS TÉRKÉPEK FORRÁSAI

I. Képtábla:

- 1a–b: <http://mavaldecasas.blogspot.hu/2011/02/las-casas-del-partal-las-pinturas-y-2.html>. Letöltés ideje: 2012. október 1;
2: <http://www.nyest.hu/hirek/mongol-gyokerek-a-kovetkeztetesek>. Letöltés ideje: 2012. szeptember 20;
3: http://nrw.kecskemetiv.hu/imgs_news/!eredetik/7178.jpg. Letöltés ideje: 2012. szeptember 20;

II. Képtábla:

- 1: <http://www.morosicristians.com/calpalmogavares/filaalmogavaresnombbre.htm>. Letöltés ideje: 2012. szeptember 23;
2: <http://militia.hu/tartalom/kakaslomnic31300>. Letöltés ideje: 2012. június 12;
3: http://www.tirendaz.com/en/?page_id=3. Letöltés ideje: 2012. június 15;

III. Képtábla:

- 1: <http://militia.hu/files/images/Szent%20L%C3%A1szl%C3%B3csatajelenet-%20Homor%C3%B3dkar%C3%A1csnyfalva,%20a%20falk%C3%A9p%2014.sz-i%20r%C3%A9sze.3.preview.jpg>. Letöltés ideje: 2012. szeptember 15;
2: A szerző saját felvétele;
3: http://sirasok.blog.hu/2010/02/28/kunok_a_tuz_korul. Letöltés ideje: 2012. szeptember 17;

IV. Képtábla:

- 1a: http://warfare.totalh.net/Hungary/St-Ladislaus-Rimavska_Bana-right.htm. Letöltés ideje: 2012. szeptember 15;
1b: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/hu/b/bd/T%C3%9CRJE_5306_KT090620.jpg. Letöltés ideje: 2012. szeptember 15;
2a–c: <http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?p=88713>. Letöltés ideje: Letöltés ideje: 2012. szeptember 17;

V. Képtábla:

- 1: http://www.villaggiomedievale.com/forum/topic.asp?TOPIC_ID=1494&whichpage=2. Letöltés ideje: 2012. október 1;
2: http://lib.haifa.ac.il/collections/art/med/14_8_gerona_bea_christ_wari.gif. Letöltés ideje: 2012. szeptember 26;

VI. Képtábla:

- 1: A szerző saját felvétele;
2: <http://www.myarmoury.com/talk/viewtopic.php?t=20359&highlight=cyriacus>. Letöltés ideje: 2012. szeptember 10;

VII. Képtábla:

- 1: <http://www.dma.fi.upm.es/docencia/primer ciclo/matrecreativa/juegos/Alquerque/historia.html>. Letöltés ideje: 2012. június 21;
2: <http://www.turismo-prerromanico.es/arterural/MINIATURA/BLORVAO/BLORVAOficha.htm>. Letöltés ideje: 2012. október 21;
3: <http://militia.hu/tartalom/az-aquileia-i-lovas12sz>. Letöltés ideje: 2012. június 10;

VIII. Képtábla:

- 1: http://www.iranicaonline.org/uploads/files/art_xii_fig_10.jpg. Letöltés ideje: 2012. augusztus 18;
2: NICOLLE–MCBRIDE 2001, 8.
3: http://www.villaggiomedievale.com/forum/topic.asp?TOPIC_ID=1494&whichpage=2. Letöltés ideje: 2012. október 1;
4–5: <http://www.outlab.it/sk2011.htm>. Letöltés ideje: 2012. szeptember 31;

IX. Képtábla:

- 1–2: http://warfare.totalh.net/Cantiga/Cantigas_de_Santa_Maria-Individual_Panels.htm és http://warfare.totalh.net/Cantiga/Cantigas_de_Santa_Maria-099.htm. Letöltés ideje: 2012. október 7;
3a–b: DEL CAMPO 1993, 259;
4: http://warfare.uphero.com/Medieval/Church_of_San_Baudelio_de_Berlanga-12thC.htm. Letöltés ideje: 2012. október 17;
5: <http://armasyarmadurasenespaa.blogspot.hu/2012/02/primitivas-ballestas.html>. Letöltés ideje: 2012. október 14;

X. Képtábla:

- 1: <http://www.maravedis.net/alfonso9.html>. Letöltés ideje: 2012. október 18;
- 2: <http://www.artehistoria.jcyl.es/v2/obras/28900.htm>. Letöltés ideje: 2012. október 19;
- 3: DEL CAMPO 1993, 211;
- 4: <http://www.arteguias.com/caballeriamedieval.htm>. Letöltés ideje: 2012. október 19;
- 5: NICOLLE–MCBRIDE 1988, 8;

XI. Képtábla:

- 1–4: http://warfare.totalh.net/Cantiga/Cantigas_de_Santa_Maria-Pages.htm. Letöltés ideje: 2012. október 7;

XII. Képtábla:

- 1: http://www.villaggiomedievale.com/forum/topic.asp?TOPIC_ID=1494&whichpage=2. Letöltés ideje: 2012. október 1;
- 2: NICOLLE–MCBRIDE 2001, 16;
- 3: <http://www.flickr.com/photos/monestirspuntcat/5084737998/in/photostream/>. Letöltés ideje: 2012. október 6;
- 4: http://warfare.totalh.net/Cantiga/Cantigas_de_Santa_Maria-Pages.htm. Letöltés ideje: 2012. október 7;
- 5: NICOLLE–MCBRIDE 2001, 19;

XIII. Képtábla:

- 1: <http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/litimp.htm#b%C3%BCng%C3%B6sdpusztai%20aquamanele>
- 2: <http://militia.hu/tartalom/csat%C3%A1ri-bilblia1f124r1125-11383>. Letöltés ideje: 2012. október 10;
- 3: <http://mek.oszk.hu/00800/00892/html/doc/c300033.htm>. Letöltés ideje: 2012. október 11;
- 4: <http://militia.hu/tartalom/csat%C3%A1ri-bilbliaf84rj%C3%B3zsua-%C3%A9s-az-angyal1125-1138>. Letöltés ideje: 2012. október 10;
- 5: <http://militia.hu/tartalom/aquamaneleagycsalomja12-13sz>. Letöltés ideje: 2012. október 10;

Az alarcosi és Las Navas de Tolosa-i csaták fázisai:

<http://www.balawat.com/alcaweb1/batallas/pbatallas14.html>. Letöltés ideje: 2012. október 16.

1–8. sz. Térképek: LÓPEZ–LARREA 2000, 92; 93; 94; 101; 102; 105; 106; 108.

FÜGGELÉK

I. KÉPTÁBLA

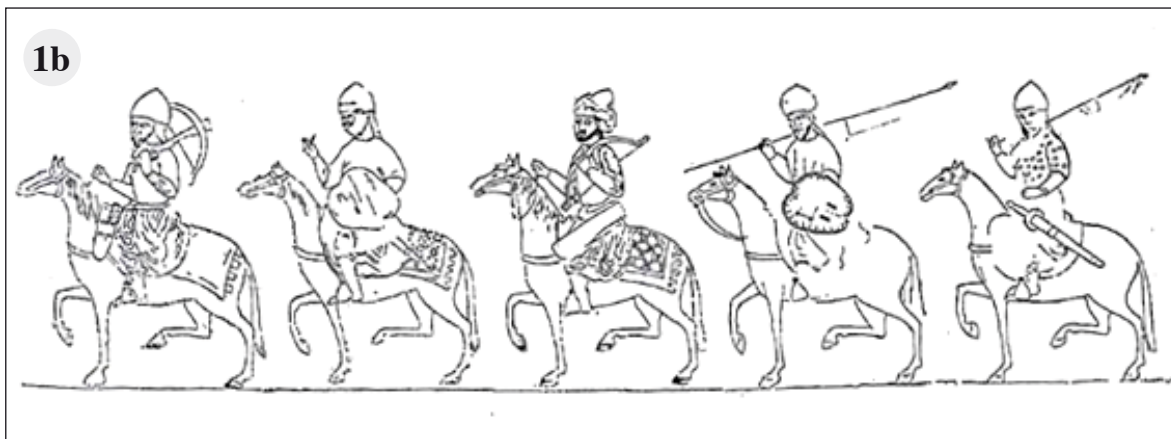

1a

1a

Lovasíjász és lovas számszeríjász muszlimok a granadai Palacio de Partal (Alhambra) falfestményeiről. A freskó részlete és a rekonstruált rajzok.

1b

1b

2

A Képes Krónika miniatúrája: a IV. Bélát üldöző tatárok szablyával — kun viseletben

2

3

3

A Képes Krónika ábrázolása Keán vezér elfogásáról

II. KÉPTÁBLA

1 Menetelő almogávárok.
XIII. századi freskó
Mallorca ostromáról
(Palacio Real Mayor,
Barcelona, Spanyolország)

2 A kakaslovnici freskó hátrafelé
nyilazó kunja
(Vel'ká Lomnica, Szlovákia)

3 IV. Kılıç Arslan (1248–1265)
rúmszeldzsuk szultán érméje, a
kakaslovnici ábrázolással azonos
húrkezelési technikával
(XIII. század, Anatólia)

III. KÉPTÁBLA

- 1 A homoródkarácsonyfalvi és a gelencei, hasonló stílusú freskók a magyarokkal összecsapó „kunokról”
- 2
- 3 A csengelei kun vezér sírjából előkerült sisak

IV. KÉPTÁBLA

1a A kunok tegezeinek ábrázolása a türjei és a rimabányai Szent László freskókról

2a **2b** **2c** Ortodox harcos szentek ábrázolásai steppei típusú íj- és nyíltegezekkel (XIV. század, Balkán-félsziget)

V. KÉPTÁBLA

1

“Nabukodonozor katonái”, a Beato de Liébana XIII. századi ábázolásán
(New York, Pierpont Morgan Lib.)

2

2

Jinete-lovas
ábrázolása
vaskengyellel
(X. század,
Beato de Gerona,
Spanyolország)

VI. KÉPTÁBLA

1 Keleti rövid kengyeles lovaglási stílus a székelyderzsi Szent László freskón — sarkantyúval

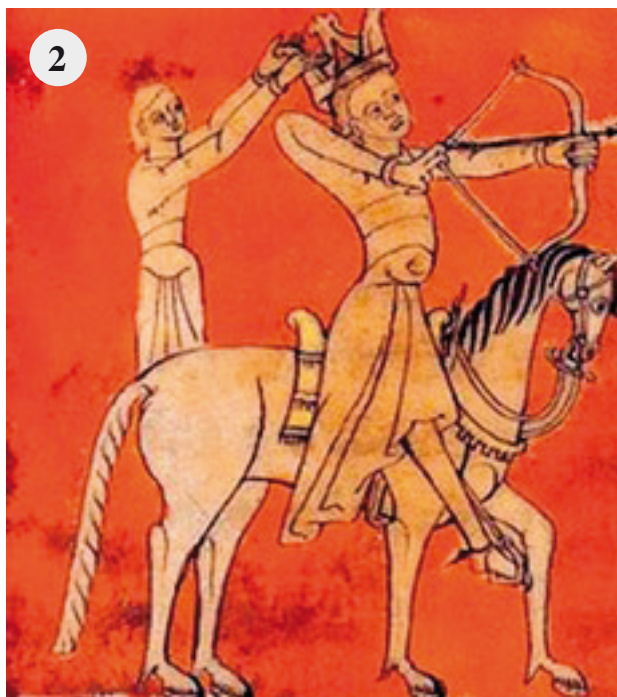

2 Steppei (valószínűleg kun) harcosokat üldöző lovag (1250 körül, Niedermending, Németország)

VII. KÉPTÁBLA

1 Török típusú íjak a Libro de los Juegos ábrázolásán
(XIII. század második fele, Spanyolország)

2 A la brida tartásban íjat feszítő
Beato-ábrázolás
(1200 körül, Lorvão, Portugália)

3 Nyugati lovaglási mód,
hátrafelé nyilazással párosítva:
az aquileai lovasíjász (XII. század, Itália)

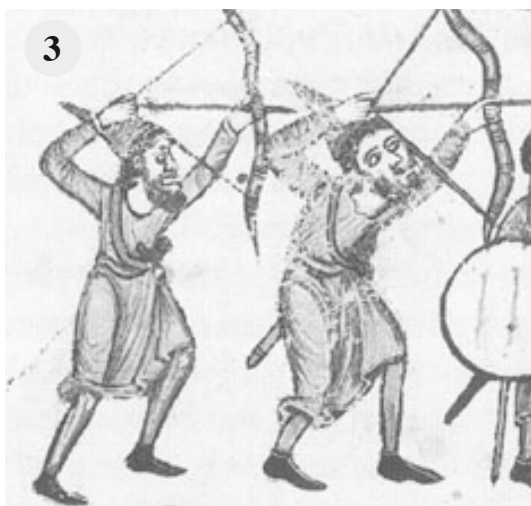
VIII. KÉPTÁBLA

1 Steppei stílusban íjat feszítő harcos a szíriai Qasr al-Hayr al-Gharbi palota freskóján (VIII. század, Szíria)

2 Hispániai elefántcsont láda, íjászábrázolással (Cuenca, Spanyolország X. század)

3

3 A “hajlított tartás” hispániai ábrázolása Nabukodonozor katonái között

4

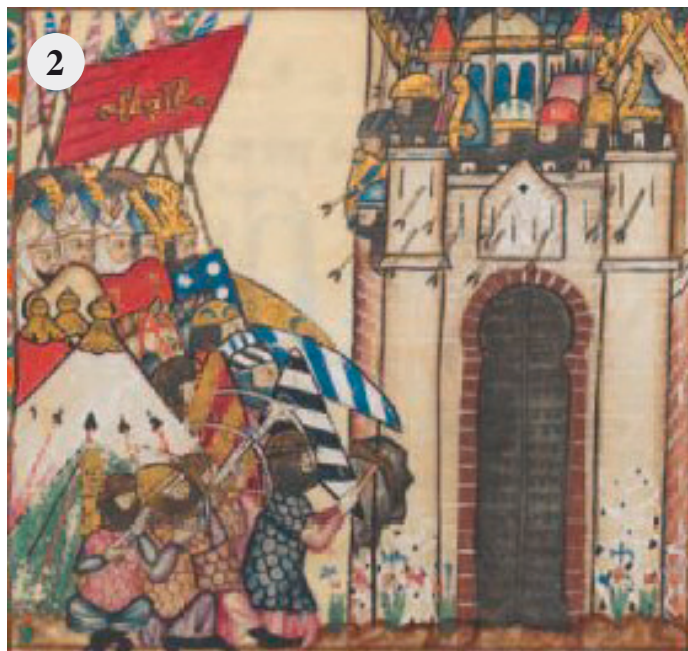
4 A masakifi-póz szicíliai ábrázolása (Palazzo dei Normanni, Palermo)

5

5 Az antik kentaur téma ábrázolása — ugyancsak keleti íjásztílussal (XI. század, Palermo, Szicília)

IX. KÉPTÁBLA

1 2 Gyalogos számszeríjászok ábrázolása csatában és várostrom közben
(Cantigas de Santa Maria)

3a A számszeríj felajzása és használata
(Cantigas de Santa Maria)

3b

4 Számszeríjász mozarab stílusú ábrázolása (XII. század, San Baudelio de Berlanga, Spanyolország)

5 Az Apokalipszis számszeríjász lovasa 1086-ból (Beato de Osmá, Spanyolország)

X. KÉPTÁBLA

- 1 XI. Alfonz lovagi pózban
(Santiago de Compostela,
Spanyolország)

- 2 I. Rajmund Berengár lándzsa használat közben
(XIV. század, Barcelona)

- 3 Muszlim lovasok keresztény stílusban.
XI. századi imakönyv illusztrációja
(San Millán de la Cogolla, Spanyolország)

- 4 Navarrai dombormű pajzsos, kopjás, sisakos
lovagokról — testpáncél nélkül
(XII. század, Artáiz, Navarra)

- 5 Testpáncél nélkül
összeecsapó "lovagok"
(XI. század, Jativa,
Spanyolország)

XI. KÉPTÁBLA

- 1 Nehézlovasok a muszlim sereg harcosai között

- 2 Hispániai és észak-afrikai muszlim katonák. Utóbbiak vért és sisak nélkül.

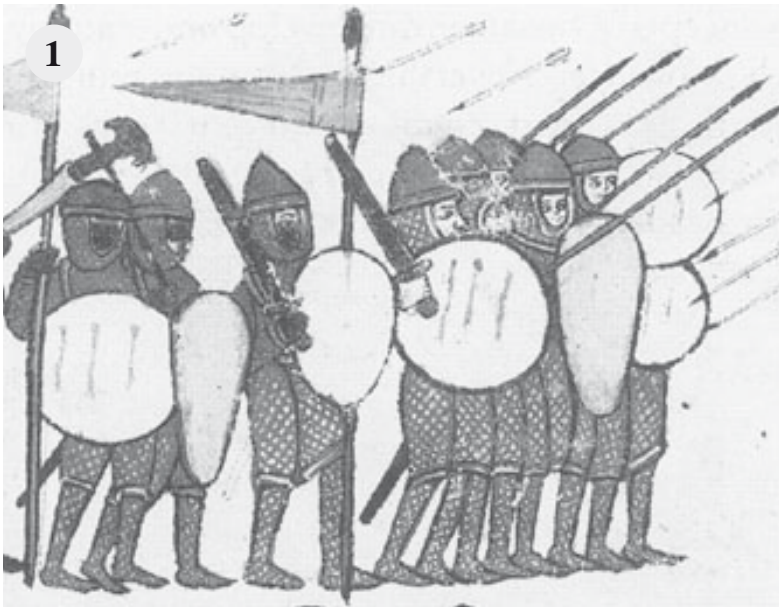

- 3 Keresztény tábor és vértess lovagjai

- 4 A lópáncél és vértess katonák ábrázolása a muszlim oldalon

XII. KÉPTÁBLA

1 Nabukodonozor gyalogos katonái karddal és különböző pajzsokkal (New York, Pierpont Morgan Lib.)

2 Dávid és Góliát XII. századi ábrázolása (illusztrált Biblia 1162-ből, León, Spanyolország)

3 A cuencai ládika kardos, pajzsos lovasa textil- vagy bőrpáncélban

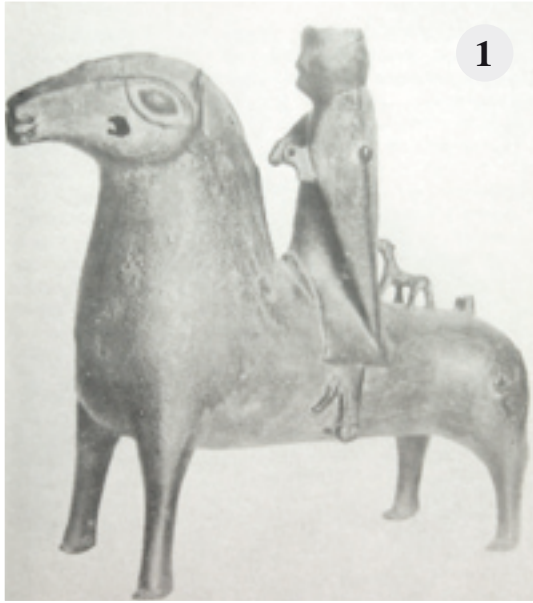

4 Csata muszlim és keresztény csapatok között: lándzsa, egyenes kard és az *adarga*-pajzsok ábrázolásai (Cantigas de Santa Maria)

5 Heródes katonái mint mór harcosok (San Domingo templom, Soria, Spanyolország)

XIII. KÉPTÁBLA

1 Normann pajzs, sarkantyú és kengyel ábrázolása egy XII. századi aquamanilén (Körösladány-Büngösdpuszta)

2 A Csatári Biblia normann pajzsos vértés katonái (Csatár, XII. század)

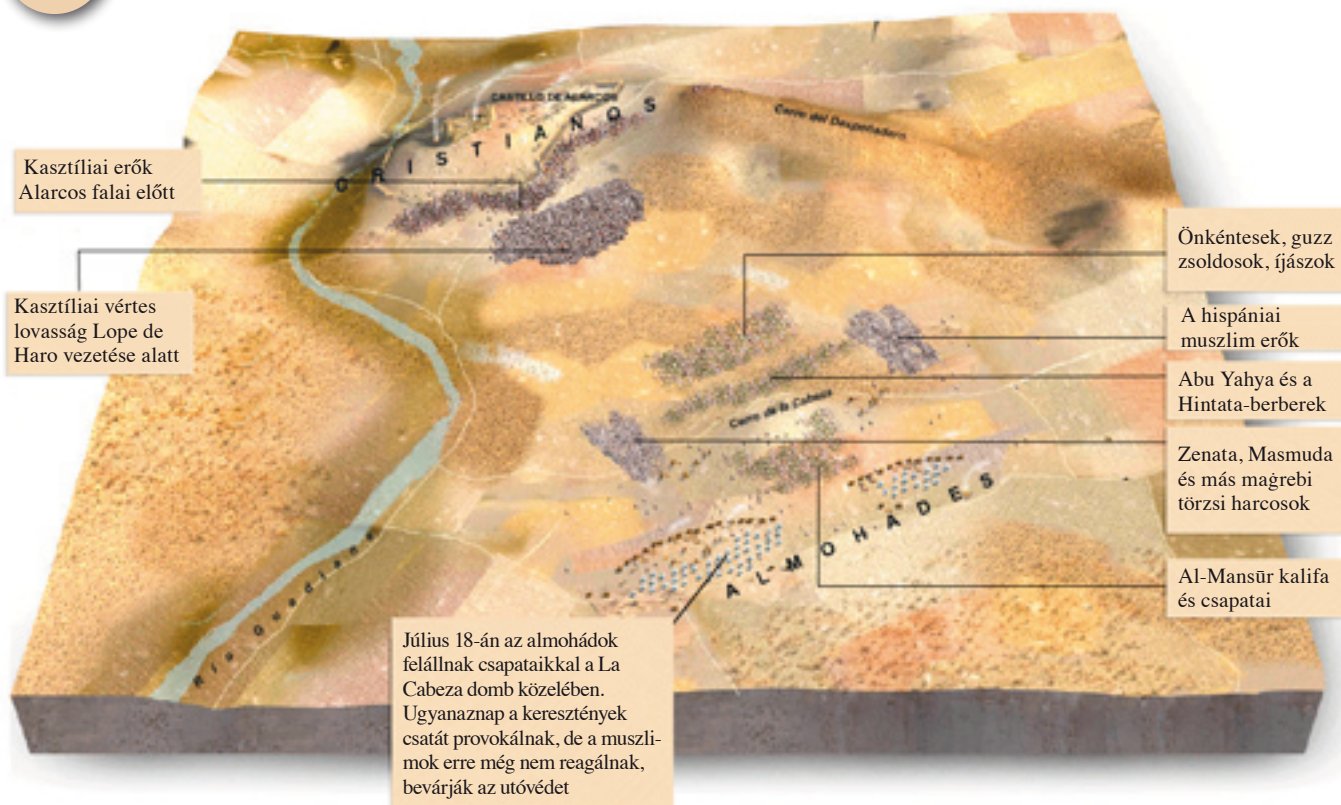
3 István ifjabb király lovaspecsétje 1257-ből

4 Csatári Biblia: egyenes kard ábrázolása a XII. századból

5 XIII. századi aquamanile: egyenes kard ábrázolása (Nagycsalomja, Szlovákia)

AZ ALARCOSI CSATA FÁZISAI

1. 1195. július 18.

2. 1195. július 19.

AZ ALARCOSI CSATA FÁZISAI

3.

A kasztíliai lovasság eléri a muszlim elővéd vonalait. Abu Yahya halála.

A keresztény erők a nyugati taktika szerint támadva több hullámban rohamoznak, de nem tudják áttörni az almohád előhad állásait

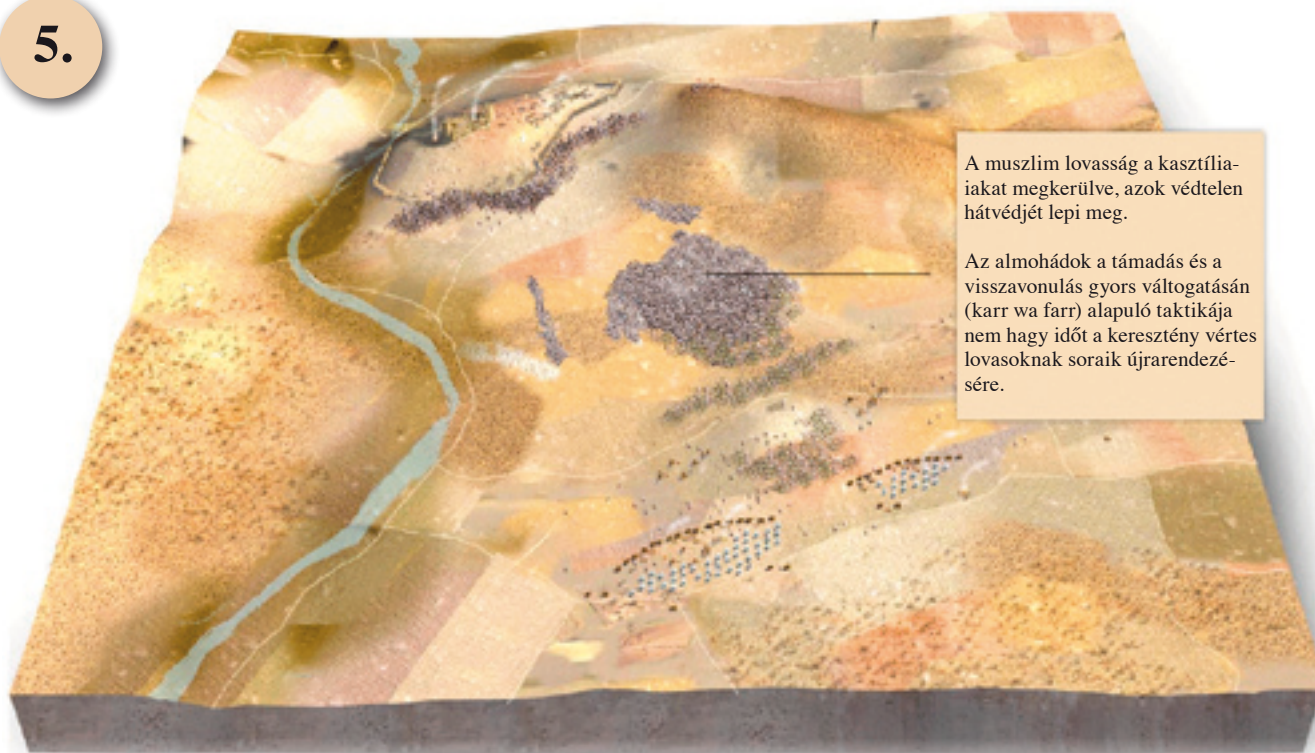
4.

Miközben a kasztíliai vértés lovasok beleragadnak a muszlim gyalogság lándzsával és íjász támogatással védekező sorai közé, az almohád lovasság gyors mozgással bekerítő manővert kezdeményez a szárnyakon

AZ ALARCOSI CSATA FÁZISAI

5.

6.

AZ ALARCOSI CSATA FÁZISAI

7.

8.

A LAS NAVAS DE TOLOSA-I CSATA FÁZISAI (1212. JÚLIUS 16.)

Almohád erők

1.

Magrebi törzsi
harcosok, arab és
guzz zsoldos csapatok

Islám hitharcosok

Hispaniai muszlim
csapatok

Al-Nāsīr kalifa és
személyes testőrsége

A palánkkal
megerősített
almohád tábor

Almohád derékhad

Diego López de Haro
mesnadaí és a városi
milíciák önkéntesei

Narbonne püspöke és a
Pireneusokon túli segéderők

Ispotályos-lovagrend,
templomosok, a
Santiago- és Calatrava-
lovagrendek, milíciák

Alfonso Téllez és a
portugál önkéntesek

VII. Sancho navarrai
király és kísérete;
milíciák

VIII. Alfonz és
kisérete; milíciák

II. Péter aragón király
és kísérete; milíciák

A Jimeno Cornell és
Aznar Pardo vezette
csapatok

García Romero

Keresztény erők

2.

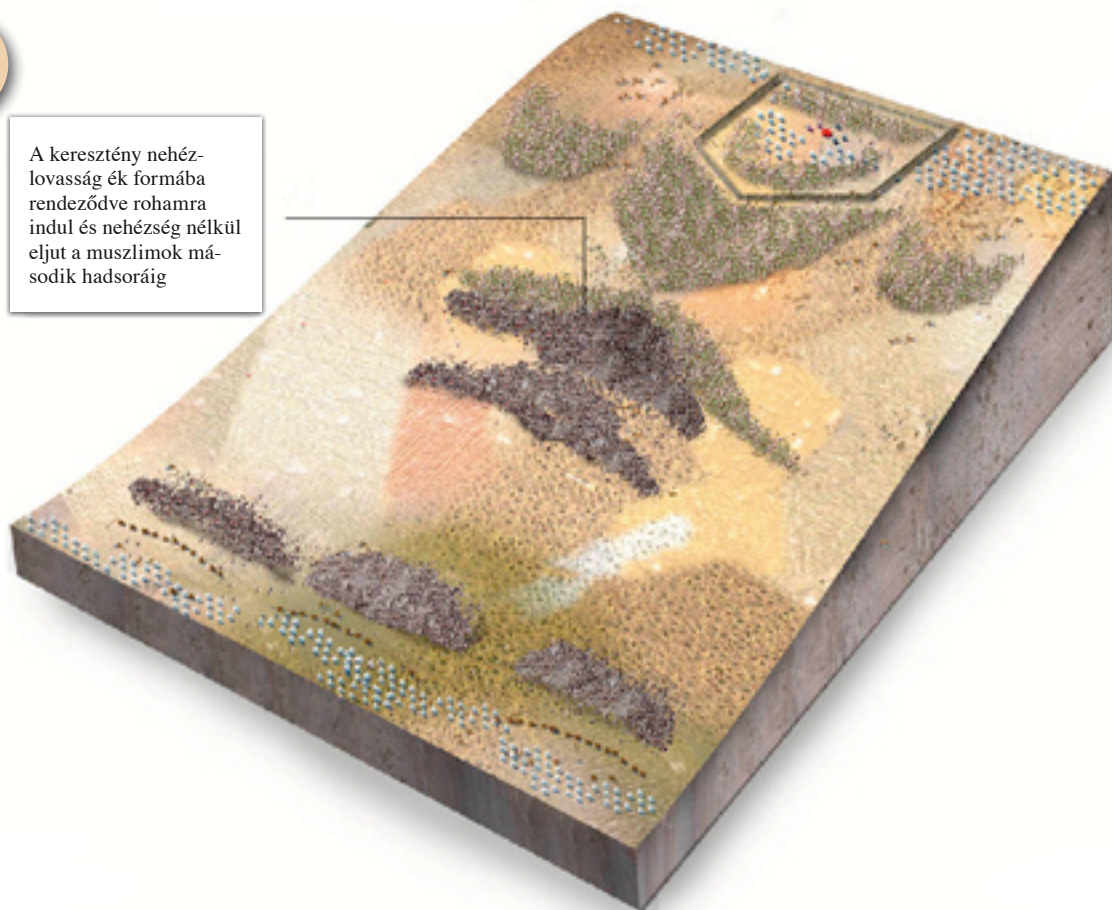
A keresztény koalíció
előhada az ellenség
keresésére indul: roham a
muszlim elővéd ellen

A zsold elmaradása
miatt elégedetlen
hispaniai muszlim
erők utat nyitnak a
keresztény rohamnak

A LAS NAVAS DE TOLOSA-I CSATA FÁZISAI (1212. JÚLIUS 16.)

3.

A keresztény nehéz-
lovasság ék formába
rendeződve rohamra
indul és nehézség nélkül
eljut a muszlimok má-
sodik hadsoráig

4.

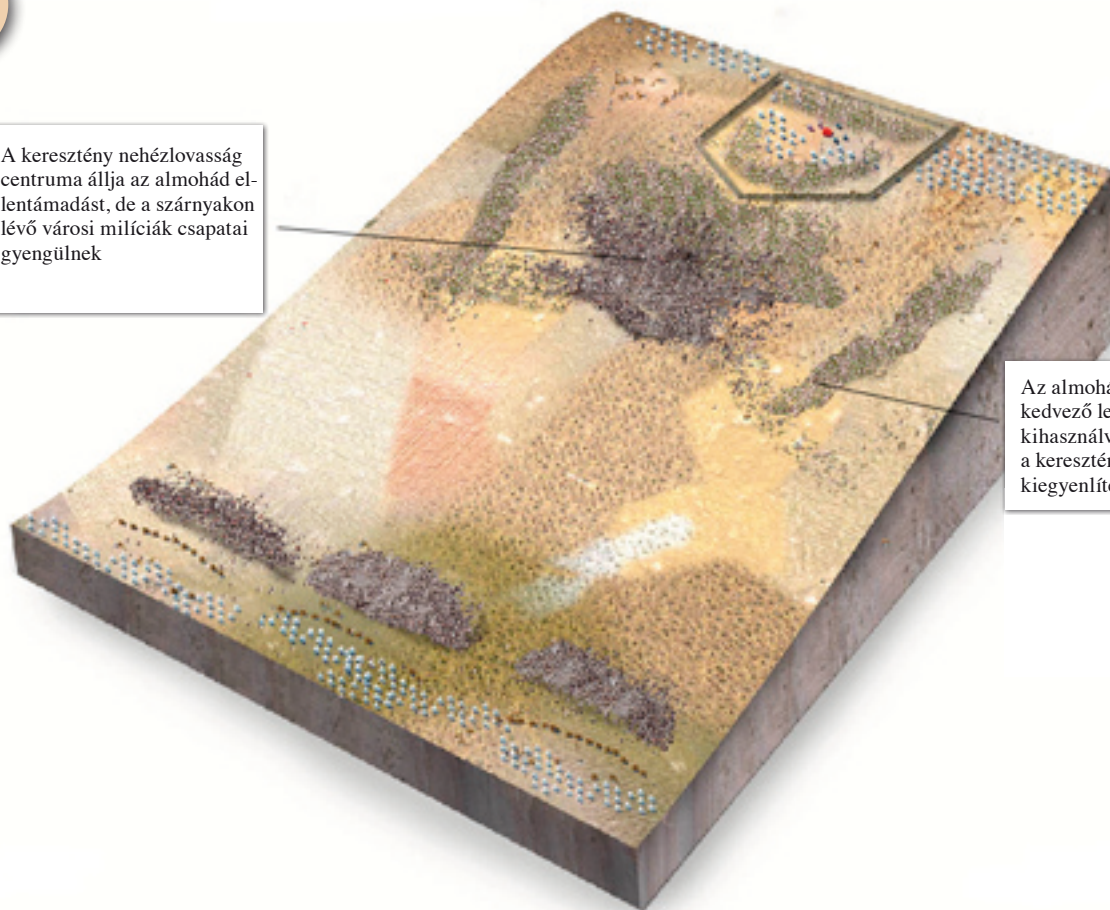
A keresztény koalíciós erők
a magaslati pozícióban
lévő muszlim derékhadat is
megtámadják

A LAS NAVAS DE TOLOSA-I CSATA FÁZISAI (1212. JÚLIUS 16.)

5.

A keresztény nehézlovasság centruma állja az almohád el-lentámadást, de a szárnyakon lévő városi milíciák csapatai gyengülnek

Az almohád erők a számukra kedvező lejtős terepet kihasználva igyekeznek a keresztény nehézlovas főlényt kiegyenlíteni

6.

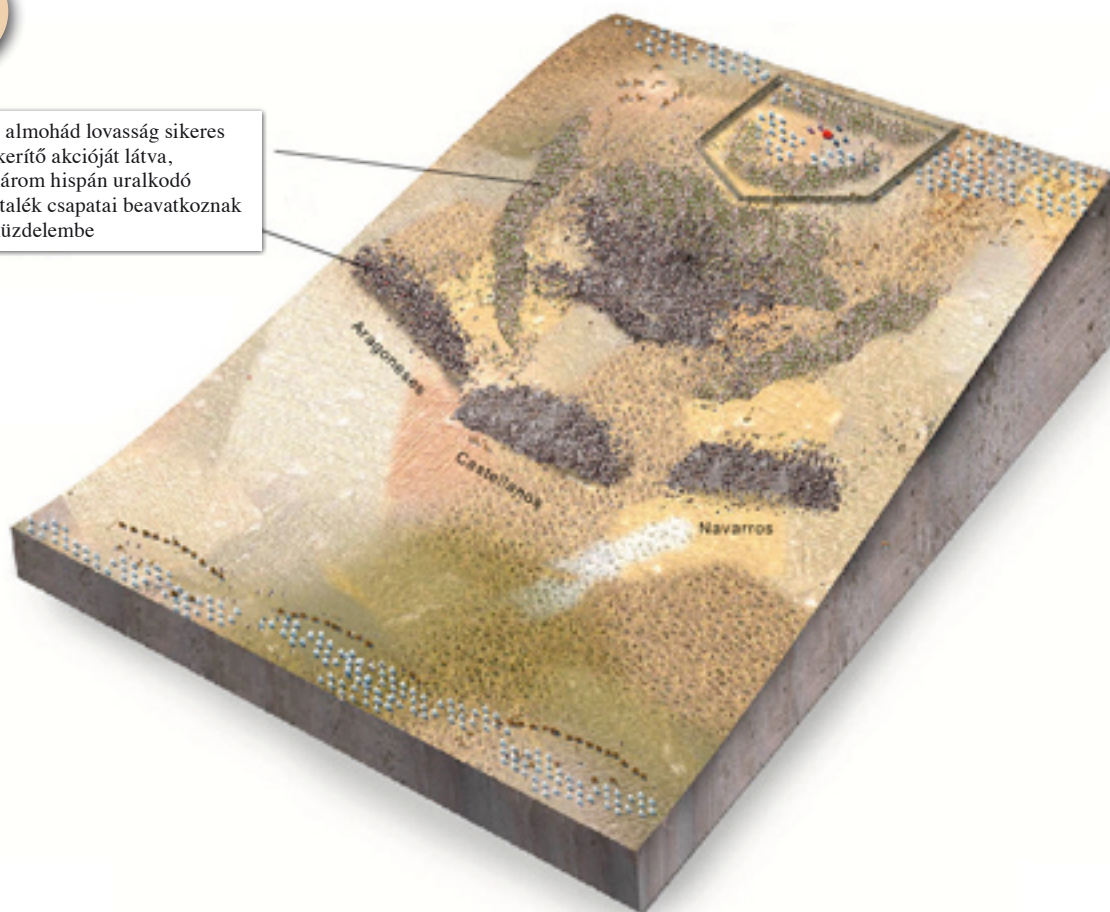

A kimerülő keresztény derékhadat oldalba kapják az almohád lovasság akcióba lépő egységei

A LAS NAVAS DE TOLOSA-I CSATA FÁZISAI (1212. JÚLIUS 16.)

7.

Az almohád lovasság sikeres bekerítő akcióját látva, a három hispán uralkodó tartalék csapatai beavatkoznak a küzdelembe

8.

Az almohád lovasság két tűz közé szorul, a fáradt keresztény nehézlovasság pihent erőkkel egészül ki: ezek felmorzsolják a muszlim szárnyakat

A LAS NAVAS DE TOLOSA-I CSATA FÁZISAI (1212. JÚLIUS 16.)

9.

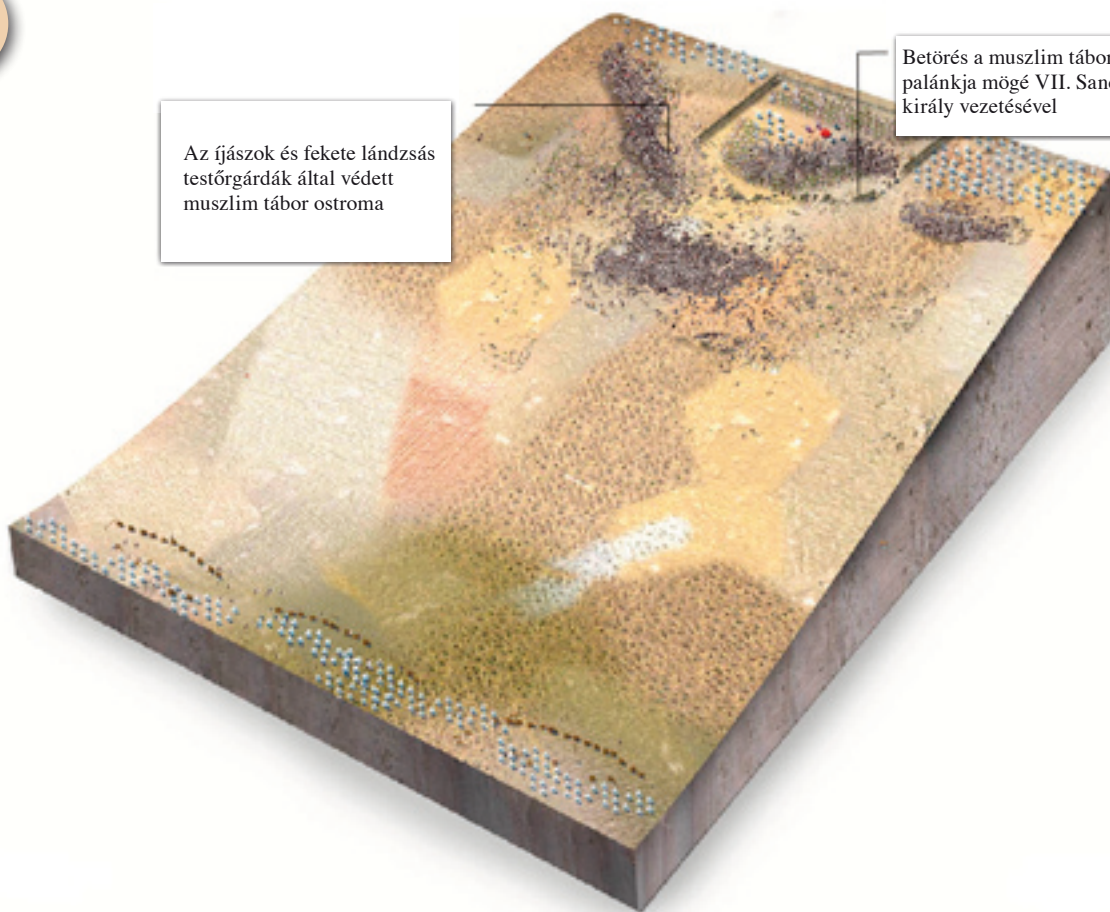
A keresztény sereg a muszlim szárnyak és derékhad legyűrése után a palánkkal megerősített almohád tábor ostromára indul

10.

Az íjászok és fekete lándzsás testőrgárdák által védett muszlim tábor ostroma

Betörés a muszlim tábor palánkja mögé VII. Sancho király vezetésével

1

TÉRKÉPEK

3

4

TÉRKÉPEK

5

6

TÉRKÉPEK

7

8

